

NOVÁK ZOLTÁN

A Vasárnap Társaság

*Lukács Györgynek és csoportosulásának
eszmei válsága, kiútkeresésük
az első világháború időszakában*

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ. 1979

ISBN 963 09 1245 7

© Novák Zoltán, 1979

MB 86.211

1979

Előszó

Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni.
Ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fújni.

Pásztortánc

Az első világháború idején (1915 decemberétől 1918 decemberéig!) Balázs Béla és Lukács György körül kialakult csoportosulás a Vasárnap Kör; e csoport állandó és aktív tagjai hozták létre 1917 tavaszán a Szellemi Tudományok Szabad Iskoláját. A csoportosulás elnevezését illetően különböző álláspontokkal találkozhatunk; többen azt Vasárnapi-körnek, mások Lukács-körnek nevezik; ritkábban találkozhatunk a „szellemiek”, „etikusok” megnevezéssel is. A csoportosulásban kialakult használattal megegyezően a Vasárnap Társaság megnevezéssel a Vasárnap Kör és a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája összetartozására és együttes tevékenységére kívánunk utalni. Munkánk a társaság kialakulását, tevékenységét, majd kiütkeresését kíséri meg bemutatni, mindenekelőtt Lukács György és Balázs Béla e csoportosulást megteremtő és azt reprezentáló munkásságára koncentrálni.

A társaság szellemi vezére ugyanis Lukács György volt, az ő eszmei-politikai álláspontja határozta meg mind a Vasárnap Kör beszélgetéseinek, mind a szabadiskola programjának az irányát; a csoportosulást és megmozdulásait kezdeményező, az összejövetelek feltételeit megteremtő-szervező Balázs Béla volt, aki egyúttal emberi és művészi magatartásában a leghatározottabban fejezte ki a csoportosulást izgató problémákat. A társasághoz tartozók nevét egyszerű felsorolással nem lehet megadni (ez majd csak a téma konkrét kifejtésében valósul meg), mert állandóan változó, bővülő körről van szó, amelyben mindig meg kell különböztetni egy aktív magot és egy dinamikusan

¹ Vitatott probléma a társaság megszűnésének dátuma is. Álláspontunk szerint – amelyet majd az alábbiakban részletesen indokolni kívánunk – a társaság a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásával, Lukács György e pártba való belépésével szűnt meg.

változó, merev határokkal nem rendelkező erőteret, amelyben a társasággal szimpatizálók helyezkednek el.

Az az időszak, amelyet az alábbiakban vizsgálni kívánunk, a Vasárnap Társaságban tevékenykedők munkásságában csak egy szakasz volt; ezt a szakaszt mi kiemeljük politikai, eszmei fejlődésük folyamatából úgy, hogy csak ott utalunk az előzményekre (és esetleg a későbbiekre), ahol a vizsgált probléma megértése érdekében ez elkerülhetetlenül szükséges s ezt sem egyforma részletességgel tesszük, hanem mindenekelőtt ezen személyeknek a társaságban elfoglalt súlyuk szerint végezzük.

Mindebből következik, s ezt nyomatékosan kívánjuk hangsúlyozni, hogy a Vasárnap Társaságban tevékenykedők munkásságának alábbi bemutatása nem tart igényt a résztvevők életútjának általános értékelésére; egy időszakot – a Vasárnap Társaság időszakát – kívánjuk csak vázolni, amelynek ismerete nélkül nemcsak az ő életútjuk megvilágítása lenne szegényesebb, hanem a századelő magyar eszmetörténeté is.

Ezzel együtt itt kívánunk még egy fontos módszertani szempontra utalni: véleményünk szerint sincs „ártatlan” világnézet (mint ahogy Lukács György mondta), de a filozófiai koncepciók tartalmát és értékét sohasem az absztrakt „igazság”-tartalmuk szerint kell megítélnünk, hanem a konkrét történeti, társadalmi-politikai, eszmei folyamatokban játszott tényleges szerepük alapján.

Munkánknak a fentiekből következően nem lehet más feladata, mint tényleges szerepében, igaz arányaiban bemutatni a Vasárnap Társaságot jellemző ellentmondásos eszmei-politikai vonatkozásokat, kiűtkeresésüket, majd a Tanácsköztársaságban való tevékenységük által a csoportosulás által mélyen átértett válság felszámolásának egyetlen lehetséges útját, a téma által igényelt keretek között és az általunk választott módszertani elvek figyelembevételével; ezzel szerény adalékkal szolgálni az első világháború magyar eszmetörténetének, valamint a Tanácsköztársaságnak a kérdéséhez.

Történeti vázlat

Mielőtt a társaság esemény- és eszmetörténeti jellemzéséhez kezdenénk, elkerülhetetlenül szükséges, hogy, ha csak vázlatosan is, s csak a témánk szempontjából különösen fontos mozzanatokra koncentrálnak, előadjuk azoknak a társadalmi, politikai és eszmetörténeti viszonyoknak a leglényegesebb vonásait, amelyek jelzése nélkül a társaság kialakulása, tevékenysége nem érthető meg; illetve ezáltal a csoportosulást el kell helyeznünk a kor valóságában.¹

Vázlatunkban nem törekedtünk valamennyire is teljes és a tudományos igényeket is kielégítő történeti kép felrajzolására; célunk egyrészt nem lehet más, mint a társaság társadalmi-politikai-eszmei „háttérének”, tehát az általános történeti folyamat fő irányának a megvilágí-

¹ Ez a történeti vázlat nem a szerző egyéni kutatásainak a gyümölcse; ennek megrajzolásában mindenekelőtt az alábbi művekre támaszkodtunk:

a) Magyarország története, IV. köt. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó 1972.

b) Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 55.) Akadémiai Kiadó 1971.

c) A magyar értelmiség történetéhez. I. Dokumentumok. Szociológiai füzetek, 6. sz. 1973. (Szerk. Léderer Pál)

d) Lukács György: Az ész trónfosztása. Az irracionista filozófia kritikája. Akadémiai Kiadó 1965.

e) Horváth Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914). Gondolat Kiadó 1974.

f) Mátrai László: Az Osztrák–Magyar Monarchia kultúr- és eszmetörténeti problémáival foglalkozó tanulmányai.

g) Szabó Miklósnak, a századforduló konzervatív politikai gondolkodásával és Litván Györgynek a polgári radikalizmussal foglalkozó tanulmányai.

h) Száraz György: Egy előítélet nyomában. Magvető Könyvkiadó 1976.

i) W. O. Mc. Cagg, Jr.: Jewish nobles and genuines in modern Hungary. East European Quarterly, Boulder Distributed by Columbia University Press, New York 1972.

tása (ez is csak annyiban, amennyiben témánk megértéséhez magyarázatul szolgál), másrészt ezen *általános* történeti folyamat megvalósulásának a *különös* közvetítésein keresztül való megragadása.

Választott témánk kapcsán mindenekelőtt a középrétegekkel, elsősorban az értelmiséggel kell foglalkoznunk; e réteg vizsgálatánál rendkívül fontos az *általános* történeti folyamat és az egyes cselekvések közötti közvetítéseknek, a mediátornak, a *különösnek* a keresése és megtalálása, mert a középrétegek esetében nyomatékosabban érvényesül az általános törvényszerűségek tendenciá-jellege; a törvények a különös által színezve hatnak, az általános törvényszerűségekben levő elvont lehetőségek a különösön keresztül válnak egy meghatározott valóságos folyamattá. Mi ilyen mediátornak, *különös* szinten álló közvetítőnek fogjuk fel a származást, valamely társadalmi csoporthoz vagy generációhoz stb. tartozást.

Mindez nem szünteti meg a marxista történetfilozófia társadalom- és történefelfogását, az alap és felépítmény viszonyáról szóló tanítást, az osztályharc stb. érvényességét, sőt ezáltal válik csak lehetővé, hogy elvont általánosságok helyett e determinánsok kibontakozásának valósággá váló konkrét formáit vizsgálhassuk. Ily módon az a törekvésünk (ez egy másik fontos módszertani szempontunk), hogy e történeti vázlat az általános történeti folyamat fő irányainak a felvázolása mellett sokkal inkább feladatának tartja a téma szempontjából fontos közvetítéseknek, a különösnek a megragadását, bár természetesen itt is a teljesség minden igénye nélkül.

Ez a kor az imperializmus kialakulásának, majd az első világháborúnak a kora; az Osztrák–Magyar Monarchia látszólagos, a felszínen mutatkozó stabilitásának, majd mindinkább elmélyülő és végsőkéig kiéleződött válságának, pusztulásának az időszaka. Magyarország a modern polgári fejlődésben elkésett; történelmének alakulását a külpolitikai viszonyok döntően befolyásolták, s az ilyen körülmények között megvalósult gazdasági és társadalmi haladás az uralkodó osztályok kényszerű kompromisszumaként jött létre. Magyarországon a kapitalizmus megkésett fejlődése következtében a társadalmi átalakulás különböző szakaszai és folyamatai nem különültek el határozottan egymástól, így a századfordulón mindinkább kibontakozó ipari forradalom, ennek minden gazdasági, társadalmi hatásával már az imperializmusra való átmenet körülményei közepette ment végbe. Ez a megkésett fejlődés eredményezte azt, hogy Magyarországon – Németor-

szághoz hasonlóan – a tőkés fejlődés sokkal ellentmondásosabban ment végbe, ezért a tőkés fejlődés „gyümölcseiből” csak az imperia-
lizmus válságaiból származó terhekkel együtt részesült; a kapitalizmus
fejlődésének „porosz” útja volt ez, annak minden problémájával.

Ezzel együtt e változások következtében Magyarországon a század
elején a kapitalizmus fejlődése meggyorsult; ez felbomlasztotta a feu-
dális társadalmi szerkezet maradványait, a termelés szférájában bizo-
nyos fokig átformálta és az új polgári elemekkel összekapcsolta a régi
osztályokat, rétegeket, anélkül azonban, hogy a társadalmi elkülönülés
régii kereteit, tudati formáit ténylegesen megváltoztatta volna (melynek
hatását még a közelmúltig is érezhetően kellett viselnünk). A kapitaliz-
mus megkésett és torz fejlődése következtében az országban uralkodó
társadalmi-politikai rendszert sajátos kettősség jellemezte: a feudális
eredetű régi földbirtokosság és az újonnan kifejlődött burzsoázia alap-
érdekeiben közös s mégis diszharmonikus együttélése. Sajátos „kettős
struktúra” volt ez, a feudális eredetű, de mindinkább kapitalizálódó
nagybirtokosság és az újonnan létrejött nagyburzsoázia kettős uralkodó
osztályával. Ennek a sajátos kettősségnek témánk szempontjából kü-
lönösen fontos következménye volt a gazdasági fejlődés és az ország
társadalmi és politikai struktúrája közötti ellentmondás, a gazdasági
és a politikai hatalom inadekvát volta: az ország társadalmi-politikai
tudatát nem a gazdaságilag legerősebb osztály, a burzsoázia határozta
meg, hanem a volt feudális társadalomhoz még továbbra is ezer szállal
kötődő nagybirtokosság, illetve annak alárendelt szövetségese, a dzsent-
ri. Ez a megkésett és torz fejlődés, s az ebből fakadó inadekvát jelleg
– az Osztrák–Magyar Monarchiában mind súlyosabbá váló nem-
zeti-nemzetiségi kérdéssel és az imperializmusban mind szélesebben ki-
bontakozó elidegenedéssel együtt a magyar belpolitikai élet egyre mé-
lyülő politikai irracionálisnak is a társadalmi alapja.

Nem tudunk itt bővebben szólni a Monarchiában mind súlyosabbá
váló nemzeti-nemzetiségi kérdésről. Csak azt kívánjuk megjegyezni,
hogy a realitásérzék súlyos hiánya jellemezte a magyar uralkodó osztá-
lyokat s velük együtt e vonatkozásban a középrétegeket is, valamint az
őket kifejező ideológusokat (beleértve a magyar szociáldemokráciát is),
amikor a történelmi Magyarország területi integritásáról, az egységes
magyar állameszme fikciójáról nem voltak képesek lemondani; ez ered-
ményezte – többek között –, hogy oly sokszor, válságos időkben
nem találhatott egymásra a haladás és a valóságos nemzeti érdek, hogy

történelmünk során máig is ható sérelmeket okoztunk, s majd – a haladás és a valóságos nemzeti érdekünk újabb diszharmóniája során – kellett elszenvetnünk.

Az említett politikai irracionalizmus ellenére az első világháború során a magyar belpolitika frontjai áttekinthetőbbé váltak, a különböző irányzatok egyre világosabban elhatárolódtak. Ebben jelentős szerepet játszott az, hogy a munkapárti kormányzat második szakasza a dualista reakció megerősödését jelentette, hogy ugyanakkor a kormányzattal szemben álló, a következetes polgári átalakulást szorgalmazó ellenzék válságba került, amelynek az útkeresését a háború kitörése nemcsak megakasztotta, hanem magát ezt az ellenzék a háború söpörte el a történelem színpadáról feladatai megoldása nélkül.² Ezt a helyzetet olyan események jelezték, mint az 1912. június 4-i véderőjavaslati vita, amikor is az ellenzék nem kapott szót, majd kivezették képviselőiket a parlamentből; a régóta várt és a demokrácia tábora által központi problémaként kezelt általános választójog elsikkasztása, helyette 1913 tavaszán egy újabb reakciós választási törvény elfogadása, amely ellen az 1913. március 4-re meghirdetett tömegsztrájk, a szociáldemokrata pártvezetés megingása miatt, kudarcba fulladt. Az irányzatok elhatárolódását, a szemben álló frontok leegyszerűsödését kétségtelenül elősegítette a háború kitörése is, annak ellenére, hogy ezek a társadalmi erők, illetve képviselőik akarták, vagy mint realitást elfogadták a háborút.

Az alábbiakban ennek az elhatárolódásnak egy rendkívül vázlatos tipológiáját adjuk a Vasárnap Társaság helyének kijelölése érdekében.³

A gazdasági-társadalmi tagozódást illetően három nagy csoportról beszélhetünk: a hatalmat kézben tartó, a termelési eszközök és a tőke

² Ezt a folyamatot mutatja be megértő tárgyilagossággal Horváth Zoltán „Magyar századforduló” c. művében.

³ Fehér Ferenc törekedett hasonló tipológia felvázolására, ő a „második reformnemzedék” (Horváth Zoltán kifejezése) keretében próbálta meg Lukács Györgyöt és Balázs Bélát mint „romantikus antikapitalistákat” elhelyezni. Fehér álláspontját több vonatkozásban is egysíkúnak tartjuk: inkább esztétörténeti jellegű, s nem mutatja meg Lukács és Balázs társadalmi, politikai erővonalakhoz való kapcsolódását, emellett is egyoldalú e típus lényegét csak a romantikus antikapitalizmusban látni.

(Lásd *Fehér Ferenc: Balázs Béla és Lukács György szövetsége a forradalomig. Irodalomtörténet*, 1969. 2. és 3. sz. 319–326. old.)

döntő többségével rendelkező földbirtokos és nagyburzsoá uralkodó osztályról; az általuk kizsákmányolt proletár tömegekről; valamint a két szembenálló pólus között elhelyezkedő rendkívül heterogén középrétegekről. A politikai front tagozódása további differenciálást igényel: itt az egyik tábor a földbirtokos-nagyburzsoá reakció tábor, amely a háborús célok érdekében félretolta előbbi ellentéteit (merkantilista-agrárius szembenállás), s a velejéig reakcióssá vált Osztrák–Magyar Monarchia társadalmi és politikai rendszerének változatlan fenn-tartását akarta; a másik tábor a „történelmi” középosztály, a korszak idején már formálódó „keresztény középosztály”, amely – a kettős uralkodó osztály között levő gazdasági és politikai ellentéteket kihasználva – ekkor kezdett hozzá a maga sajátos politikai törekvéseinek a megfogalmazásához, amelynek megvalósítását szintén az Osztrák–Magyar Monarchia keretében, e Monarchia lényegének érintetlenül hagyásával, képzelte el; a harmadik tábor, a polgári demokrácia tábor (egyesült függetlenségek [Károlyi Mihály], polgári radikálisok, a szociáldemokraták) a következetes polgári átalakulást kívánták; végül mindinkább önálló táborként említhetjük a háború folyamán mind erősebben jelentkező és gyarapodó forradalmi átalakulás erőit, a baloldali szociáldemokrata ellenzéket és a forradalmi szocialisták csoportjait. Az utóbbi két tábor között – céljaikat és törekvéseiket egyre szervezettebben összekapcsolva – mind nagyobb politikai és eszmei hatást kiváltva Ady Endre helyezkedett el.

Témánk szempontjából, a kor magyar politikai erővonalainak jellemzése kapcsán, mindenekelőtt a Vasárnap Társaságban csoportosulók és a polgári demokrácia táborának viszonyáról kell szólnunk.

1905-ben véget ért a harmincéves szabadelvű párturalom és vele egy hosszú liberális korszak; a függetlenségi jelszavakkal operáló ún. nemzeti koalíció jutott hatalomra. Mindkét politikai csoportosulás – ha bizonyos hangsúlyeltolódással is – a magyar uralkodó osztályok érdekeit képviselte, ugyanakkor önző céljait politikai jelszavakba burkolta, a haladás vagy haza egymást kizárni vélt jelszavaiba. Ez a helytelen kérdésfeltevés az osztályuralom biztosításának különböző erőkre támaszkodó formáját mutatta, amelynek lényegét és jelentőségét a polgári demokrácia tábor, lassan ismerte fel. Ennek tragikus megnyilvánulása volt a polgári demokrácia bizonyos osztagainak az 1905–1906-os „darabont-kormány” melletti kiállása. E „kaland” tanulságait a polgári demokrácia következetes megvalósításáért küzdő erők nem

egyidőben és nem egyforma gyorsasággal tudták levonni, és a hamis alternatívát politikailag leküzdeni.

A hamis alternatíva leküzdésének útján először kétségtelenül a polgári radikálisok indultak meg; ők ugyanis 1907 után a tiszta elmélettől a magyar viszonyok feltérképezésére irányították figyelmüket, s ezzel együtt mind szervezesebben tudták összekapcsolni a „szabad gondolatot” a „magyar gondolattal”. Ez természetesen a polgári radikálisok körében sem ment ellentmondások, sőt válságok nélkül; ebben a vonatkozásban mindenekelőtt Jászi Oszkár pozitív, a problémát a polgári haladás keretében alapvetően helyesen látó tevékenységéről kellene szólnunk.

A Szociáldemokrata Párt a század első évtizedében jelentős tömegpárttá, a társadalmi haladás fontos tényezőjévé vált, de nem volt nemzeti párt. A párt vezetői jó ideig még a „darabont-kaland” után sem látták, hogy azzal a polgári demokrácia saját magát zárta „karanténba”. Diner-Dénes József például még több éven keresztül bírálta Jászit a haladás és haza érdekeinek összeforrasztási törekvéseért.

A polgári demokrácia táborában az újabb fordulat 1910 után – a nemzeti koalíció felbomlása, a Nemzeti Munkapárt választási győzelme következtében – jött létre, amikor újra felvetődött az az alternatíva, hogy Tisza Istvánnal, vagy az önállósult, Justh Gyula vezette Függetlenségi Párttal kössenek-e szövetséget? A polgári demokrácia erői ezekben az években fokozatosan leküzdötték szembenállásukat; ez meggyorsult, miután 1912 júniusától Tisza István rátért a nyílt diktatúrára, illetve miután a Függetlenségi Párt vezetését Károlyi Mihály vette át.

Ebben a folyamatban a Szociáldemokrata Párt is fokozatosan nemzeti párttá lett: fokozódott a polgári radikálisok, szociáldemokraták, egyesült függetlenségiek szövetsége a haza és haladás érdekeinek egyesített programja megvalósításáért. Ennek egyik leglátványosabb megnyilatkozása az 1918 májusában Nagyváradon tartott közös népgyűlés, amelynek fő szónokai Jászi Oszkár és Károlyi Mihály voltak; ez szimbóluma volt a polgári radikális politika és a függetlenségi politika egymásra találásának, ebből a találkozásból nőtt ki (a szociáldemokraták tevékeny támogatásával) öt hónappal később a magyar Nemzeti Tanács, a magyar polgári forradalom hatalmi szerve.

A Vasárnap Társaságban csoportosuló tevékenységének politikai megítélése szempontjából e folyamattal kapcsolatban két vonatkozást

kell hangsúlyoznunk. Ha a politikailag iskolázott polgári demokraták táborában is a haza vagy haladás hamis alternatívája ilyen zavarokat okozott, akkor érthetőbb, hogy a Vasárnap Társaságban csoportosulók még nehezebben látták át az uralkodó osztály politikai manővereit, s ez is hozzájárult „szabadon lebegő” helyzetük tudatos vállalásához, a politikai közömbösséghez. Másik említendő mozzanat, hogy a polgári demokrácia táborában létrejövő egység a Vasárnap Társaságra is hatott, s ha nem is közvetlen politikai akciókkal, ők is közeledtek a polgári átalakulásért küzdők táborához (mindenekelőtt a polgári radikálisokhoz), melynek különböző problémáiról a későbbiekben szólnunk.

Ezek után kevésbé tűnik paradoxonnak, hogy a Vasárnap Társaság, amelynek társadalmi bázisa a középrétegekhez tartozó (főleg zsidó származású) új polgári értelmiség volt, nem helyezhető el ezen politikai tipológia egyikének a keretében sem.

Ezt az ellentmondást egyrészt az oldja fel, hogy a Vasárnap Társaság tevékenysége mindenekelőtt eszmetörténeti jellegű volt (s ezért a csoport jellemzéséhez, problémái megértéséhez az imperializmus időszakában élő értelmiség helyzetét, a századelő nemzetközi és hazai eszmetörténeti folyamatait kell vizsgálnunk), másrészt amennyiben a társaságnak volt társadalmi-politikai programja, ez nem volt egységes program, illetve ennek domináns mozzanata, az „etikai idealizmus” által intencionált romantikus antikapitalizmus, nem jelenthetett a kor társadalmi-politikai fejlődésében olyan reális alternatívát, amelyet vagy az említett típusok egyikében elhelyezhettünk volna, vagy mellettük, önálló típusként felsorolhattunk volna. A Vasárnap Társaság csak eszmetörténeti tipológiában helyezhető el, ami nem jelenti, hogy a társaság társadalmi-politikai determinánsait ne tárjuk fel, hisz az eszmetörténeti tipológiát nem választja el kínai fal a társadalmi-politikai tipológiától, legfeljebb tipológiánk további differenciálást igényel.

Az alapvető társadalmi, politikai csoportosulásoknak megvolt az értelmiségi rétegződése is, bár itt a csoportok kevésbé körülhatárolhatók éppen a már említett mediátorok, s az ezekből fakadó társadalompszichológia, világnézet, politikai felfogás stb. sokszor egymást is keresztező csoportalakító tényezővé válása következtében.

A korabeli Magyarország társadalmi-politikai életében megnyilvánuló kettősség a szellemi élet területén különös élességgel és ellentmondásokkal jelentkezett. A magyar „történelmi” középosztály magja (eltérve mind a nyugati, mind a kelet-európai fejlődéstől) a hanyatló

birtokos nemesség, a dzsentri volt; bázisát a nagyszámú kisbirtokosság és a viszonylag széles nemesi értelmiség alkotta. Ez a bázis a dualizmus időszakában jelentékenyen kibővült a régi polgárságból, kispolgárságból, az asszimiláns nemzetiségiekből befogadott értelmiségiekkel. A századfordulóra önálló réteggé formálódott tisztviselő-értelmiségi réteg jelentős része is a dzsentri szellemű középosztályból került ki, illetve felsőbb csoportjai beolvadtak abba.

A dzsentri új helyzetnek megfelelő társadalmi-gazdasági-politikai életfeltételei a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveig organikusan alakultak, majd rohamosan e vonatkozásban jelentős törés következett be; a múlt század végére a „történelmi” középosztály jelentős részének társadalmi-gazdasági pozíciója megromlott, birtokait jelentős arányban elvesztette és eladósodott, s a hivatali-értelmiségi pálya alsóbb kategóriáiba szorult vissza. Ennek ellenére politikai súlya mégis nőtt. Ez az ellentmondás magyarázható egyrészt azzal, hogy a századfordulón a nagybirtokos osztály és a nagyburzsoázia közötti kompromisszum felbomlott (ennek megnyilvánulása volt az 1905–1907-es válság), s ebben a helyzetben a dzsentri „kétfrontos” harcban politikai pozíciókat szerzett, „bebizonyította” a hivatalnoki funkciók ellátására való képességét és fontosságát, másrészt magyarázható azzal, hogy „keresztény középosztállyá” formálódva hozzákezdett az imperializmus válságából születő reakciós ideológia, az újkonzervativizmus kidolgozásához, amelyben a konzervatív indíttatású kapitalizmus- és tőkeellenesség válik az ekkor alakuló jobboldali radikalizmus alapjává.

A dzsentri „süllyedése” következtében megjelent a szabad értelmiségi pályákon is (a század első évtizedében az orvosok 15–20%-a, az ügyvédek 20%-a, a mérnökök 20–25%-a közülük került ki), ahol szembe találta magát a pozicionálisan egyre emelkedő új polgári értelmiséggel, elsősorban a zsidó származásúakkal, akik a szabad diplomás értelmiségnek több mint az egynegyedét alkották (az orvosok 45–50%-a, az ügyvédek 40–45%-a, a mérnökök 30–35%-a, a tanárok 10%-a stb.). Ez az új polgári értelmiség a kapitalizmus fejlődésének, s ennek következtében felgyorsuló urbanizációnak a terméke volt, a megerősödött, nyelvében és kultúrájában már magyarrá vált burzsoázia második-harmadik nemzedékéből került ki, magába olvasztva a régi nemesi és polgári értelmiség demokratikus, valamint a kispolgárság feltörekvő és demokratikus érzelmi elemeit és tudatos harcba kezdett a feudális jellegű dzsentri befolyás alóli emancipáció érde-

kében. Eppen ennek következtében itt, a szabad értelmiségi pályákon – a hivatalnoki, katonai pályákkal ellentétben – már egyáltalán nem volt túlnyomó és vitathatatlan a dzsentri szellemű középosztály vezető szerepe, ezen a területen jött létre a középosztály polgári magja. Eppen ezért a dzsentri itt indított egyre élesedő harcot a polgári, mindenekelőtt a zsidó értelmiség visszaszorítása végett.

Ezért röviden szólunk kell a magyarországi zsidóságról. A Magyarországon élő zsidók társadalmilag, politikailag, eszmeileg jelentősen differenciálódtak. Közismert, hogy a zsidó nagytőkének döntő, meghatározó szerepe volt a kapitalizmus magyarországi fejlődésében; a (jelentős részben zsidó) nagytőke és a magyar földbirtokosság együttműködése, kompromisszumokkal létrehozott szövetsége volt az alapja a „kettős” uralkodó osztály gazdasági és politikai hatalmának. A zsidóság közép- és kispolgári csoportjai és ezekhez tartozó tagjai is a legkülönbözőbb politikai és eszmei törekvéseket képviselték a dzsentrihez való teljes hasonlástól⁴ a forradalmi mozgalmakban való tevékeny részvételig.

Közép- és Kelet-Európára általánosan jellemzően – meghatározott társadalmi, történeti okok miatt – a középrétegek magjának, s ezen belül is az új polgári értelmiségnek a többségét az asszimilálódott zsidó származásúak alkották. Ez a magyar történeti és publicisztikai irodalomban közismert és elfogadott álláspont. Schöppflin Aladár „A forradalom és a magyar lateiner osztály” c., 1918-ban írott cikkében ennek lényegét a következőkben fogalmazza meg:

„A magyar középosztálynak a hivatalokba özönlése még egy más igen nevezetes következménnyel jár. Mivel a tanult magyar emberek túlnyomó részét s a magyarrá lett régi városi polgárság aránytalanul nagy részét is fölszívták a hivatalok, a többi társadalmi funkcióra, az iparra és kereskedelemre szükséges intelligens munkaerő már nem telt ki a tradicionális osztályokból. A parasztságból pedig a kultúreszközök fogyatékosága s a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt nem fejlőd-

⁴ Hogy a zsidóság a magyar „történelmi” középosztállyal, a dzsentrivel életmódban, magatartásban, politikai és eszmei felfogásban teljesen azonosulni is tudott, ezt – a közismert eseteken kívül, amilyenek pl. báró Hazai Samu, az első világháborús magyar hadügyminiszter, vagy Farkas Pál, az „Új Idők” szerkesztője – teljesen meggyőzően és hitelesen mutatja meg Lesznai Anna „Kezdetben volt a kert” c. regénye, amelyben apja ábrázolásában (Moskowitz Géza) teszi átélhetővé ezt a folyamatot.

hetett megfelelő iparos és kereskedő réteg. Valakinek pedig el kellett végezni ezt a munkát, a társadalomban éppúgy érvényes a horror vacui törvénye, mint a természetben: azon a téren, amely a magyar társadalmi szerkezeten megnyílt, beözönlött a folyton szaporodó zsidóság, amely a maga intelligenciájával, munkakedvével és az üzleti érvényesülésre berendezkedett idegrendszerével hamarosan elfoglalta társadalmunkban azt a helyet, amelyet más népek életében a testükből organikusan kifejlődött tulajdonképpeni városi polgárság töltött be. Ez az új elem nyelvben és érületben hamar megmagyarosodott, kiváló alkalmazkodó érzékével azonnal felismerte, hogy boldogulása a magyarság boldogulásához van kapcsolódva. Az uralkodó ideológiába azonban nem tudott teljesen bekapcsolódni, sőt amint számban és befolyásban gyarapodott, mindinkább függetlenítette magát tőle, mert ez az ideológia ellenkezett mentalitásával, tradícióival és agrárius-hivatalnoki ideológia lévén, kereskedő és iparúzó voltával is. A lateiner középosztály ezért mindinkább idegennek érezte magától ezt az újonnan alakult zsidó középosztályt, melynek gazdasági gyarapodása s ezzel velejáró társadalmi és politikai érvényesülése fölkelte féltékenységét és irigységét is. Így keletkezett egy zsebre dugott öklű, konkrét célok nélküli és merőben érzelmi antiszemitizmus, mely a mai magyar társadalom egyik legkülönösebb jellemvonása.”⁵

Ily módon a középosztály e két ellentétes pólusa között a fentiek miatt szükségképpen kieleződött a pozicionális és eszmei-politikai konfliktus; az egész korszakon végigvonuló ún. „zsidókérdés”-t és a század elején megerősödő újkonzervativizmust, az ekkor jelentkező jobboldali radikalizmust is csak ebből a szembenállásból érthetjük meg.

Hogy a vonatkozó időszakban is volt Magyarországon zsidókérdés, azt többek között a „Huszadik Század”-ban publikált „A zsidókérdés Magyarországon” c. ankét tanúsága is bizonyítja. A „Huszadik Század” szerkesztősége 1917 májusában körkérdéssel fordult a magyar tudományos irodalom és a közélet számos képviselőjéhez, hogy Ágoston Péter: „A zsidók útja” (Nagyvárad 1917.) c. könyve kapcsán a sajtóban kialakult vitáról mondja el a véleményét. A kérdésre adott válaszokat a „Huszadik Század” szerkesztősége összegezte „A

⁵ Schöppflin Aladár: A forradalom és a magyar lateiner osztály. Nyugat. 1918. 2. köt.

körkérdés főbb eredményei”⁶ címen, amelyben megállapították „hogy nincs többet pertraktált társadalmi kérdés, mint a zsidókérdés: pár ember alig lehet úgy együtt, hogy azt fel ne vesse vitatkozóan vagy szitkozódólag”.⁷ Részünkről ezen a tényen kívül még azt is fontos megjegyezni, hogy a Vasárnap Társasághoz tartozó Lesznai Anna és Ritóók Emma is válaszoltak a körkérdésre, s az ő véleményük is ezt az álláspontot fejezte ki.

A Vasárnap Társaság társadalmi bázisa az új polgári, mindenekelőtt a zsidó származású értelmiség volt; éppen ezért a társaság kialakulását, tevékenységét a csoport tagjai által felvetett elméleti-politikai problémákat és azok társadalmi motivációinak lényegét, általános okait egyrészt a fent vázolt folyamatokban, a századelő magyar értelmiségének viszonyaiban, ezen belül is az új polgári értelmiség helyzetében, ezen értelmiségi réteg asszimilálódott zsidó szárnyának fejlődésében kell keresnünk, és az általuk adott válaszokat megértenünk; másrészt a korabeli európai társadalmi, politikai és eszmei fejlődés sem hanyagolható el, mert a Vasárnap Társaság tevékenységét ezek a folyamatok is nagymértékben meghatározták.

Ez szükségessé teszi, hogy a századelő értelmiségének helyzetéről, különösen az Osztrák–Magyar Monarchia új polgári értelmiségéről is szóljunk néhány szót. Az imperializmus kialakulása, a monopóliumok kibontakozó hatalma a középrétegek egzisztenciális biztonságát is fenyegette; az első világháború csak tovább súlyosbította létük bizonytalanságát, elindítva egyes rétegek proletarizálódását is. Ezek a gazdasági-társadalmi folyamatok jelentős hatást gyakoroltak az értelmiségre is, bizonyos értelmiségi csoportokban kiváltották a függőség és kiszolgáltatottság, a létbizonytalanság érzését.⁸ Ezek a folyamatok

⁶ A körkérdés főbb eredményei. Huszadik Század, 1917. II. köt. 155–159. old.

⁷ Uo.

⁸ A magyar értelmiség helyzetének megértéséhez az alábbi tanulmányok – gazdag tényanyagot felvonultatva – adnak eligazítást:

– *Buday Dezső*: Magyarország honoratior-osztályai (Budapesti Szemle, 1916. 165. köt. 228–244. old.)

– *Szende Pál*: A magyar ügyvédség válsága. (Huszadik Század, 1912. 13. évf. 25. köt. 29–43., 194–206., 547–551. old.)

– *Benedek Marcell*: A középiskolai tanárság helyzete. (Huszadik Század, 1917. 18. évf. 36. köt. 188–195. old.)

ugyanakkor összekapcsolódtak a társadalmi élet mind szélesebb területén jelentkező elidegenedéssel, amelyet különösen érzékenyen az értelmiség élt át. Az elidegenedésre az értelmiség különböző csoportjai nem egyformán reagáltak (lásd a mediátorok rendkívüli fontosságát!). Kisebbségük, felismerve az elidegenedés igazi gazdasági, társadalmi, politikai alapjait, csatlakozott a munkásmozgalomhoz, a haladásért való harcban igyekezett az elidegenedésen felülkerekedni. Többségük azonban foglya maradt a polgári viszonyoknak, s a polgári társadalom keretei között kereste az elidegenedés felszámolásának a lehetőségét. Az értelmiség e polgári többségét sem szabad azonban egységes, egynemű tömegnek tartanunk: az eszmétörténeti folyamatok megértése érdekében rendkívül fontos látnunk a helyzetükből fakadó s ebből kinövő gyakorlati cselekvéseik, politikai céljaik eszmei-világnézeti különbözőségeit. Sokan polgári talajról, a legkülönbözőbb idealista filozófiai magatartással, radikális ellenzékiességgel bírálták a társadalmi-politikai viszonyokat, mások a passzív megadás, a rezignáció álláspontjára helyezkedtek, míg többen a különböző irracionalista filozófiai irányzatok híveivé szegődve, az „apolitikus” dekadenciától az imperializmus indirekt vagy direkt védelmezéséig váltak parazita értelmiséggé. E tiszta képletek mellett zavaros, sokszor nehezen összeegyeztethető átmenetekkel is találkozhatunk; ezért az adott csoportosulás egészének egyértelmű „minősítése” sokszor lehetetlen, s csak a folyamat bemutatása, az ellentétes mozzanatokban megtalálható valamilyen egység jelentheti azt a domináns mozzanatot, amelynek alapján az értékelést elvégezhetjük. Egy mondattal szólva: itt is a konkrét igazság feltárása jelenti a feladat megoldását.

Horváth Zoltán már idézett műve, a „Magyar századforduló” is pél-

– *Jancsó Károly: A magyar köztisztviselők.* (Nyugat, 1917. 2. köt. 21–31. old. [cenzúrázott – D. M.]).

– *Szabó Ervin: Köztisztviselők és munkások.* (Nyugat, 1917. 2. köt. 731–733. old.)

– *Bosnyák Béla: A budapesti diáknymor.* (Huszadik Század, 1912. 13. évf. 26. köt. 222–244. old.)

– *Csécsey Imre: Az értelmiség túltengése.* (Szabad Gondolat, 1914. 4. évf. 3. sz. 83–86. old.)

E tanulmányok – több más, a magyar értelmiség helyzetével foglalkozó tanulmánnyal együtt – megjelentek „A magyar értelmiség történetéhez I. Dokumentumok”. (Szociológiai füzetek. 6. sz. 1973. Kézirat gyanánt. Szerk. Léderer Pál.)

dázsa czekeket a nehézségeket; az írás célja a „második reformnemzedék” tevékenységének a bemutatása és értékelése volt. Ez utóbbi kapcsán Horváth – éppen e nemzedék válságának rendkívül alapos elemzése során, s talán az általuk elért eredmények nem kellő figyelembevétele következtében – ingadozik e generáció tevékenységének megítélésében, hol forradalminak, hol reakciónak, dekadensnek minősítve azt. S ez nem elsősorban Horváth bizonytalansága; e nemzedék maga volt ilyen Janus-arcú, a történelem tette őket ilyené. Természetes, hogy a nemzedéknek különböző csoportjai voltak, s a konkrét elemzés az általános értékelésen belül számos különbséget, hangsúlyeltolódást találta.

Választott témánk szempontjából e nemzedék két osztagáról:

1. a polgári radikális mozgalomban és a Szociáldemokrata Pártban tömörült értelmiségiekről, 2. a Vasárnap Társaságban tevékenykedők viszonyáról kell röviden szólni. Lukácsék szembenállása a Szociáldemokrata Párttal, e pártban tömörült értelmiségiekkel, bár közismert, de a szembenállás nem minden elemét ismerjük, illetve hangsúlyozzuk jelentősége szerint. Nehezen lehet elképzelni két, egymást kölcsönösen, jobban kizáró és semmiféle közös kapcsolódási területet nem tartalmazó magatartást, mint a Vasárnap Társaságban, illetve a Szociáldemokrata Pártban levők tevékenysége. Míg a magyar Szociáldemokrata Párt is jelentős tömegpárt volt, a társadalmi haladás jelentős tényezője, a munkásosztály érdekeinek védelmezője, ugyanakkor a vonatkozó időszakban kiáltó elméleti közömbösség jellemezte (s ha a pártban volt is egyeseknél elméleti ambíció, ezek – egy-két kivételtől eltekintve: például Szabó Ervin, Varga Jenő stb. – elméleti értékeik alapján nem voltak vonzóak), amely párosult a napi politikai taktikára épített szűk praktícizmussal, addig Lukácsék csoportját nemcsak e kicsinyes taktikázástól, hanem egyáltalán a politikától való elfordulás és csak az elméleti magatartásra való beállítódás jellemzett. Az elmélethez való vonatkozásban két olyan rossz véglet viszonyáról volt tehát szó, amely egymás ellenkező előjelű karikatúrája is lehetett volna, tehát teljesen érthető, hogy e két törekvés között semmiféle érintkezés nem alakulhatott ki. (Más kérdés a marxizmus elméleti hatása: ebben a vonatkozásban a csoportosulás különböző tagjait nem lehet egyformán jellemezni, Lukács György maga – ahogy azt a későbbiekben elemezzük – a legtávolabb állt ekkor a marxizmustól; valamint azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a Vasárnap Társaság nem volt politikai mozgá-

lom, eszmei befolyása is csak egy rendkívül szűk értelmiségi rétegre terjedt ki.)

Sok szempontból a polgári radikalizmushoz való viszonyukat is a fentiek jellemezték. Ebben a vonatkozásban mégis jelentősebbek voltak a filozófiai ellentétek; szemben álltak a polgári radikálisok szabadgondolkodó pozitívizmusával, mechanikus determinista-fatalista társadalomszemléletével, amelyet – hibásan – a monista materializmus megnyilvánulásának tartottak.

A Vasárnap Társaságban csoportosulóknak más filozófiai-politikai irányzatokkal (szociáldemokraták, polgári radikálisok, a Nyugat köre stb.) való szembenállását, ennek tényleges tartalmát csak a kifejtés folyamán tudjuk megvilágítani. E csoportosulásra nyomatékossabban vonatkozik mindaz, amit a „második reformnemzedék” Janus-arcáról írtunk; mert e kört is az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos viszonyai hozták létre, sajátos problémáikat, ellentmondásos társadalmi szerepüket csak ebből a talajból kiindulva tudjuk megmagyarázni.

Mindezek fényében érthetjük meg Mátrai László álláspontját, aki – arra a kérdésre keresve választ, miképpen lehetséges, hogy a végső pusztulása felé rohanó államszervezetben, az Osztrák–Magyar Monarchiában, a kiváló tehetségek légiója nőtt fel – a következőket írta: „az alkotó értelmiségi, mely általában meg szokta fogalmazni az »uralkodó eszméket«, csak bizonyos (néha alapos) megszorításokkal sorolható az uralkodó osztályokhoz: amennyiben ugyanis magáévá teszi és hirdeti azoknak érdekeit és céljait. Ez azonban főként a hivatalnokokra és egyéb értelmiségi foglalkozást űzőkre áll, de csak részben jellemzi az alkotó értelmiségieket, akik nem csupán mechanikus módon kifejezik az uralkodó osztály érdekeit, de éppen megfordítva, gyakorta élesen bírálják a fennálló társadalmi viszonyokat és radikálisan szembefordulnak velük.”⁹

A Vasárnap Társaság tevékenységének a megítélésében is hasonló nehézségekkel találjuk szemben magunkat; a társaságban tevékenykedő zsidó származású értelmiség is ugyanis *egyrészt* kifejezte – az imperializmus korának más új polgári értelmiségi csoportjaihoz hasonlóan, de talán intenzívebben és megdöbbentőbben – azt a válságot, azokat a társadalmi ellentmondásokat, amit éppen az imperializmusra

⁹ Mátrai László: *A Monarchia – tehetetel és örökség*. Világosság, 1974. jún. 6. sz. 331–332. old.

való átmenet hozott az élet minden területén s ami az első világháború során különös élességgel mutatkozott meg, *másrészt* ezáltal felmutatta a zsidóság asszimilálódásának ellentmondásos folyamatából származó torzulásokat is; a zsidó származás (s majd látni fogjuk, hogy a generációhoz, a „második reformnemzedék”-hez való tartozás) volt az a mediátor, amelyen keresztül az általános történelmi mozgás sajátos, specifikus megvalósulásként jött létre. Ez az értelmiségi réteg az elidegenedés (mindenekelőtt a kultúra elidegenedése) és ezzel együtt a kapitalizmusnak az általános emberi erkölcsi értékeket felfüggesztő ellentmondásai mély és intenzív átélése következtében és az ezzel szorosan összekapcsolódó dzsentrivel való harca során (s a saját asszimilálódásának ebből fakadó társadalmi, politikai, világnézeti nehézségei miatt is) élesen bírálta a tőkés Magyarország feudális maradványokkal terhes gazdasági, társadalmi, politikai viszonyait és radikális, még ha sok szempontból nem elég egyértelmű ellenzéki magatartást képviselt.

Amikor a Vasárnap Társaság egészét illetően is, de Lukács György és Balázs Béla kapcsán különösen hangsúlyozzuk a zsidó, illetve zsidó származású értelmiség asszimilálódásának ellentmondásaiból fakadó problémákat, eszmei-politikai magatartásuk megértéséhez ennek fontosságot tulajdonítunk, akkor – minden esetleges félremagyarázás elkerülése végett – ismételten hangsúlyozni kívánjuk, hogy ez alatt nem értünk mást és többet, mint amit fentebb már az ún. mediátorok kapcsán elmondtunk, amit maga Lukács György is már az 1910-es évek elején megfogalmazott Arthur Schnitzler „Der Weg ins Freie” c. regénye kapcsán, a következőket írván: „Ez is lehetne még a zsidóság regénye. De itt persze az egész zsidóság csak szimbólum volna, szimbóluma a nagyvárosi »intellektuel«-világ hazátlan, gyökértelen, örök-kóborló voltának. Csak háttér volna, de emelő és szükségszerű, mert az ő tulajdonságaik – mélyebb értelemben vett – ösztönnélküliségük is mégiscsak hangulatokból kormányozottságuk, kegyetlenségük és gyöngéd lelkiismeretük, hideg keménységük és szentimentalitásuk, életberendezésüknek csak belülről determináltsága, de ezeknek a determináltságoknak a legkülsőbb viszonyoktól való függése, *ezek, ha nem is speciálisan zsidó tulajdonságok, ennek az emberfajtának zsidó részé-*

ben erősebben vannak kifejlődve, mint bárhol másutt.” (Kiemelés tőlem – N. Z.)¹⁰

Mindezekért röviden szólnunk kell a zsidóság magyarországi asszimilálódásáról. A zsidóság asszimilálódása Magyarországon is ellentmondásos folyamat volt. Míg a dualizmus időszakában a magyar kormányzati politika végig támogatta a zsidóság asszimilálódását – s e téren a századfordulóig gyors előrehaladásról beszélhetünk, még akkor is, ha Istóczy antiszemita mozgalmát és az 1882-es tiszaezslári esetet figyelembe vesszük –, addig a századfordulótól kezdve az újkonzervatív politikai koncepció által erőteljesen szorgalmazott antiszemita nacionalizmus nemcsak lelassította és akadályozta az asszimilálódást, hanem bizonyos disszimilációt is megindított (e disszimiláció alatt a magyarságtól való elszakadást értjük). Mindez a zsidó értelmiség jelentős csoportjaiban felkeltette a hovatartozás bizonytalanságát, létrehozta a közösségi lojalitás és az identitás válságát, melynek kísérőjelensége a társadalmi, osztályszerű és politikai meghatározottságtól való tudatos elfordulás, valamilyen – legalábbis szándékában és törekvéseiben – „szabadon lebegés” volt, ami egy korai, ellentmondásos jellegű internacionalizmusban, világpolgári magatartásban, sajátos kozmopolita elvágyódásban is jelentkezett. Ez a társadalmi talaj s az ebből kinövő hamis tudat és az ezt realizálni akaró magatartások rendkívül alkalmassak voltak a különböző irracionalista filozófiák (az életfilozófiai „magatartás”), erkölcsi értékek, politikai programok amalgám elegyítésére; s mindez az imperializmus válságára reagáló értelmiségi magatartás tarka (és zavaros) kavalkádját hozta létre.

Lukács György és Balázs Béla, a Vasárnap Társaság legjelentősebb képviselői – már a csoportosulás létrehozása előtt – létük alakulásában és alakításában képviselték az értelmiség útkeresését, a zsidó értelmiség asszimilálódásának ellentmondásos folyamatát, és tevékeny-

¹⁰ Lukács György: *Der Weg ins Freie*. Arthur Schnitzler regénye. Megj. Lukács György: *Estétikai kultúra. Tanulmányok*. Athenaeum Kiadó 84. old. Arthur Schnitzler személye problémánk szempontjából egyáltalán nem esetleges személy; apja Schnitzler János bécsi egyetemi tanár, kikeresztezkedett zsidó, 1835-ben Nagykanizsán született.

ségükben, politikai, filozófiai és művészi munkásságukban kifejezték a századelő társadalmi, politikai és eszmei válságát.¹¹

¹¹ Lukács György Lőwinger György Bernátként született 1885-ben Budapesten. (Pesti Izraelita Hitközség anyakönyve, 1885. év. M. kötet, 134. old. 659. szám.) Apja a Magyar Általános Hitelbank igazgatója 1890-ben magyarosította nevét Lukácsra, majd 1901-ben kapta meg 1899-re visszamenő hatállyal a magyar nemességet, hozzá a „szegedi” előnevet. Lukács György az asszimilálódást folytatva 1907-ben – a jogi doktorátus megszerzése után – az ágostai hitvallású evangélikus egyházban keresztkedett meg.

Lukács György ezzel a vallási antiszemitizmus elől kitért, de ez nem jelentette a politikai antiszemitizmussal szembeni védettségét, amelynek egyik első, de jelentős megnyilvánulása magántanári habilitációjának az elutasítása volt. Lukács 1911 elején fordult a budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karához, hogy irodalomesztétikából magántanári habilitációt nyerjen. Beöthy Zsolt előzetes véleménye pozitív volt, ennek ellenére Lukács kérését a Kar elutasította. Lukács kérésének elutasítását a hozzá szóló levélben a Kar dékánja a következőképpen indokolta:

„Tudatom *Cimedd*el, hogy magántanári habilitáció iránt a bölcsészettudományi karhoz beterjesztett kérvényét a kar f. tanévi VI. rendes ülésben tárgyalván, azt a határozatot hozta, hogy Uraságotat – személyes minősültségénél fogva – magántanári habilitációra nem bocsátja...”

Budapest, 1911. május 23.

Dr. Békefi Remig
e. i. dékán”

A „személyes minősültség” azt jelentette, hogy Lukácsnak a bölcsészdoktori cím megszerzésétől (1909. nov. 27.) a szabályok által igényelt három év még nem telt el; a levél hallgatott arról, hogy Beöthy kérésére a kari ülés nyílt szavazással egyhangúan, külön határozattal e három évtől eltekintett s majd ezután, titkos szavazással a 39 szavazóból 23 nem, 15 igen és 1 üres szavazólappal utasította el Lukács habilitáció iránti kérelmét. A kari ülés jegyzőkönyvéből az elutasítás igazi oka nem derül ki, az elutasítók szónoka, Petz Gedeon, a német filológia (ez volt Lukács egyik bölcsész szakja) nyilvános rendes tanára – a jegyzőkönyv tanúsága szerint – a következőket mondta: „Petz G. ny. r. tanár tudatában van annak, hogy a személyhez nem szabad hozzászólnia, de szükségét érzi annak, hogy a tárgykörhöz hozzászóljon. Ő a kijelölt tárgykört aggodalmasnak tartja, mert irodalomesztétika nincsen. A tárgy nincsen kellően precizírozva.” (A budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara ülésének jegyzőkönyvei. 1911. május 23. Iktatószám: 1548/1910-11.)

Lukács György ezután – ettől az epizódtól nem függetlenül – külföldre ment, Firenzébe, majd Heidelbergben élt, ahol 1918-ban próbálkozott újra a magántanári habilitációval. Lukács az 1917 végi Magyarországra való újabb visszatérését később véletlen, személyes mozzanatnak minősítette, ami teljesen érthető az eddigiek alapján; Lukácsnál ez a véletlen egy már megindult disszimulációt tartóztatott fel, és tette lehetővé a szilárd és végleges asszimilációt. (Lásd Lukács György: Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Gondolat Kiadó 1970. Előszó. 13–14. old.)

Mátrai László a Monarchia kultúrhistóriáját vizsgálva Lukács György és Balázs Béla gondolatvilágának lényegét a vonatkozó időszakban a következőképpen jellemzi:

„Természetes, hogy emellett olyan eszmei áramlatok is hatottak, melyek aztán a Monarchiával együtt avultak el, jöllehet a századfordulón még – a polgárság sajátos optikai csalódása révén – egy »új kultúra« szenzációs távlatát látszottak ígérni. A »Wiener Dekadenz«, a korai expresszionizmus hívei Budapesten is az érdeklődés, az irodalmi szenzáció tárgyát képezik. Balázs Béla – a később nemzetközi hírnévre szert tevő filmteoretikus – »Halálesztétiká«-t ír 1909-ben, mely rendelkezik mindazokkal az irracionalista, esszéista, misztikus és peszsimista elemekkel, melyek szükségesek a »Wiener Dekadenz« kelléktárához, s mely ugyanakkor az »Unzerstörbare« kérdésére kíván válaszolni, ugyancsak a halál perspektívájából. És a fiatal Georg von Lukács is ekkor írja »Die Seele und die Formen«-jét, mely ugyancsak a halállal való experimentálását, a művészetnek a valósággal szembeni elsőbbségét hirdeti, esszéista módon lépi át irodalom és tudomány határait és ugyanúgy rendeli Dosztojevszkijt Tolsztoj fölé, ahogyan Balázs Béla degradálja Mozartot »csak mesévé«, a »transzcendens« Schubert-hez képest.”¹² Másutt szintén Mátrai László mondja Lukács Györgyről annak 1911-ben Diltheyről írt nekrológiájáról, hogy „Lukács 1911-ben jobboldalról bírálja Dilthey, mert nem eléggé irracionalista”¹³.

Balázs Béla Bauer Herbertként született 1884-ben Szegeden. Apja korán meghalt és a német származású anyja rokonai Brüsszelbe hívták őket, hogy telepedjenek át. Bauer Hilda visszaemlékezése szerint az ifjú Bauer Herbert kijelentette: „Apám magyar volt, magyarnak nevelt, én nem megyek. Anyám igazat adott neki. Órákat adott, állást kapott a szegedi felsőbb leányiskolában és maradt.” (Dr. Schilling Oszkárné, sz. Bauer Hilda visszaemlékezései [kéziratban]. Országos Széchényi Könyvtár Színházi Osztálya.) Ehhez csak annyit: az alföldi zsidók az asszimilációban élen jártak; Mikszáth írta szegedi hírlapíró korában: „Szegeden már nincsenek is zsidók. Csak egy külön tradicionális héber vallás van, s annak hívei... Ha hazafiságban nem járhatnak előttünk, hát nem is maradnak el mögöttünk.” (Idézi *Száraz György*. Id. mű. 172. old.)

Balázs Béla 1913-ban (Hajós Edittel való házassága során) katolizált. Min-dennek ellenére, épp a jelentkező antiszemitizmus miatt, később Balázs is el akarta hagyni az országot, s komoly disszimilációs törekvések mutathatók ki nála is.

¹² *Mátrai László: A Monarchia felbomlása a kultúrhistóriában. Világosság*, 1972. június 6. sz. 332. old.

¹³ *Vita a Nyugatról. Mátrai László hozzászólása*, 1972. ápr. 27. Irodalmi Múzeum 1973. *Vita a „Nyugatról”-ról*, 187. old.

Lukács György és Balázs Béla számára a Vasárnap Társaság létrehozása és tevékenysége nem volt más, mint az Osztrák–Magyar Monarchia viszonyai között létrejött, s az első világháború során különösen kiéleződött válság további elmélyülésének, a „második reformnemzedékhez” hasonló módon való kifejezése, és e válság által felvetett problémák sajátos megoldási kísérlete. Ez a kísérlet azonban a társaság keretei között több ok miatt is hajótörést szenvedett; vagy – fogalmazhatunk így is – a válság által felvetett problémák valóságos megoldása felé tett első lépések később magát a Vasárnap Társaságot szüntették meg.

Megoldási kísérletük azért szenvedett hajótörést, mert a magyar belpolitikai élet irracionalizmusa, az értelmiség imperializmusbeli útkeresése, ezen belül a zsidóság asszimilálódásának ellentmondásaiból fakadó közösségi lojalitás és identitás válsága volt az – ez volt a politikai, társadalompszichológiai és tudati alapja a „szabadon lebegő” helyzetük vállalásának –, ami meghatározta gyakorlati cselekvéseik jellegét, amely tudatos elfordulás volt a társadalom, a politikai élet konkrét problémáitól; ez igazi „politikai inkognitó” volt, amely az etikai idealizmus által intencionált romantikus antikapitalizmussal, és egy absztrakt, igaz, radikális ellenzékiességgel csak nagyon áttételesen érintette a társadalmi cselekvést. Ez határozta meg eszmei álláspontjukat is, amely – számos haladó mozzanata mellett sem – nem volt képes kikerülni a polgári lét által meghatározott „hamis tudat” útvesztőiből.

Mindebből következik, hogy a Vasárnap Társaság eszmei-politikai jellegét – ahogy eszmei atyja, Lukács György fejlődésének e korszakát sem – nem lehet sem az egyértelmű haladás¹⁴, sem az egyértelmű

¹⁴ A magyar szakirodalom (mindenekelőtt Fehér Ferenc és Márkus György vonatkozó tanulmányai) Lukács (és Balázs) ellentmondásos fejlődésének főként csak a haladó tendenciáit hangsúlyozza. Ez a hamis szemlélet érvényesül első sorban Fehér Ferenc „Balázs Béla és Lukács György szövetsége a forradalomig” c. tanulmányában (Irodalomtörténet, 1969. 2–3. sz.), s bár Márkus György „A lélek és az élet: A fiatal Lukács és a »kultúra« problémája” c. tanulmánya (Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 5–6. sz.) – amely a fiatal Lukács fejlődésének eddig talán a legjobb bemutatása – elismeri Lukács fejlődésének diszkontinuitását, a tanulmány konkrét elemzéseiben mégis a kontinuitás hamis látszata jön létre.

Ilyen „felstilizálással” külföldi szerzőknél is találkozhatunk – témánk szempontjából talán legfontosabbak ezek közül: *Paul Honigsheim*: *Erinnerungen an Max Weber* (A „Max Weber zum Gedächtnis” c. kötetben. Köln–Opladen 1963.)

reakció vagy dekadencia¹⁵ kritériumaival jellemezni; politikai magatartásuk, eszmei álláspontjuk különös vegyület volt, amelyben a haladó és a reakciós tendenciák együttesen léteztek.

Emberi magatartásuk alapvető meghatározója a kultúra elidegenedése, és az általános emberi erkölcsi értékek devalvációja által keltett zavar élménye volt, amely elidegenedést és devalvációt érzékelték és felfedték mind a századelő magyar, mind az európai fejlődés kultúra-ellenességében és társadalmi ellentmondásaiban, amelynek szükség-szerűségével sohasem tudtak megbékülni, még akkor sem, ha ezt az emberi nem örök sorsaként tételezték. Eszmei álláspontjuk ebből az alapélményből táplálkozott és terebélyesedett politikai, erkölcsi, filozófiai nézetekké. Ebből fakadóan a századelő magyar valósága elleni absztrakt ellenzékiiséget nem annyira tudatosan vallott programként, hanem inkább „világérzés”-ként fogalmazták meg. Ezt az ellenzékiiséget először Ady Endre fogalmazta meg számukra, innét az egész életre szóló Ady-élmény, Ady-hatás. (Hogy ez az ellenzékiiség ugyanakkor részükről mennyire nem volt tudatosan vállalt program, azt az Adyhoz való viszonyuk alakulása is mutatja, az első világháború időszakában; sem Lukács, sem Balázs mélyen és igazán nem értette meg a társadalmi forradalmat váró és sürgető Adyt: Lukács ebben az időszakban egyáltalán nem vizsgálta Ady költészetét, Balázs is vagy csak az önmagát pusztító vegetatív életet élő, szenvedő embert látta Adyban, vagy félreértette, félremagyarázta Ady költészetét.)

Ezzel együtt is Lukács volt az első, aki Ady jelentőségét és hatását meglátta és ennek hangot is adott; Lukács korabeli Ady tanulmányában ezt „... a forradalom nélküli magyar forradalmárok poétáját...”¹⁶ hatásaként rögzíti. Lukács a későbbiekben Ady hatásának a saját fejlődésében játszott rendkívüli jelentőségét nemegyszer hangsúlyozta:

„Most már Ady döntő hatása rám éppen abban érte el csúcspontját, hogy ő soha, egy pillanatra sem békült ki a magyar valósággal és rajta

¹⁵ Ritkábban ezzel a törekvéssel is találkozhatunk mind a hazai, mind a külföldi irodalomban; így pl. az emigráns Hanák Tibor Lukácsnak a Stefan George-körhöz fűződő kapcsolata miatt Lukács heidelbergi periódusáról úgy beszél, hogy ez az újromantika időszaka, amelyet az újkonzervativizmussal szinonim értelemben használt. (Lásd *Hanák Tibor: A filozófus Lukács*. Párizs 1972.)

¹⁶ *Lukács György: Ady Endre. (A tanulmány az „Illés szekeren” c. kötet után íródott.) Lukács György: Esztétikai kultúra. Tanulmányok. 45. old.*

keresztül az egész akkor létezővel sem. A vágy egy ilyen világnézet után már kamaszkoromban élt bennem, anélkül, hogy képes lettem volna ezeket az érzéseimet bármiképpen is fogalmilag általánosítani. Hogy ez mennyire világosan jut kifejezésre Marxnál, azt igen hosszú ideig, többszöri olvasás ellenére sem értettem igazán és így nem voltam képes felhasználni a kanti és hegei filozófia alapvető bírálatára. De amit itt nem fogtam fel, az Ady költői magatartásában szíven ütött. Amióta Adyval megismerkedtem, ez a kibékíthetetlenség, mint kiküszöbölhetetlen kíséret jelen volt minden gondolatomban, bár hosszú ideig képtelen voltam mindezt jelentőségéhez mértén tudatosítani. Éppen ezért legyen szabad e szellemi tényállás megvilágítására Adynak néhány jóval későbbi sorát idézni. Hunn, új legenda című versében így írja le ezt a magatartást az élethez, a történelemhez, a tegnapihoz, a maihoz és a holnapéhoz egyaránt: »Vagyok . . . : Protestáló hit s küldetéses vétő: Eb ura fakó, Ugocsa non coronat.« Különös, hogy ennek a világérzésnek – az általam elért színvonalon még nem nevezhető világfelfogásnak, sőt gondolatnak is bajosan – széles és mély átalakító hatása volt egész gondolatvilágomra.”¹⁷

Ebben a hatásban jelentkezik először döntően az a probléma, hogy Lukács mit kapott a magyar kultúrától, s ezen keresztül a sajátosan magyar fejlődéstől (Lukács szellemi fejlődésében, és a magyarsághoz való kapcsolódásában, még ennél is döntőbb hatást jelentett a Magyar Tanácsköztársaság harcaiban való személyes, aktív részvétele). S ezek kapcsán elsősorban nem Lukács nemzeti hovatartozása a döntő probléma, hanem egy XX. századbeli értelmiségi, a polgárságból érkező és kommunistává váló reprezentatív típus, egy jelentős gondolkodó fejlődése okainak a megvilágítása, e fejlődés paradigmatisztikus jellege miatt. Itt most csak annyit: Lukács György útja is példázza, hogy nemzeti és egyetemes nem szemben álló, egymást kizáró viszonylatok, sőt: az egyetemes, az emberi nem értékeit csak a nemzetin, a progresszív nemzeti feladatok megoldásán keresztül lehet megközelíteni, ezeket az értékeket létrehozni.

Ugyanakkor éppen Lukácsnál, illetve a Vasárnap Társaságban csoportosulóknál a másik döntő determináns az európai fejlődés, az ebből fakadó politikai, filozófiai, erkölcsi, művészi hatások érvényesülése;

¹⁷ Lukács György: Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. 8–9. old.

ezek számbavétele nélkül – pontosabban a két hatás szerves egységének a felderítése nélkül – nem érthetjük meg a csoportosulást, az őket mozgató társadalmi, politikai és eszmei vektorokat. Kétségtelen, hogy eszmei fejlődésükben európai hatásként is a legdöntőbb mozzanat az erkölcsi értékek devalvációja és a kultúra metafizikai tragédiája volt, a világ kultúraellenessége általában, amely felfogás G. Simmel kétértelmű hatásaként jelentkezett. Ez egészült ki és keveredett a nyugat-európai gondolkodásban a századfordulóra uralkodóvá vált irracionálizmussal, amely – közülük egyeseknél – összekapcsolódott az ekkor mindinkább divatosabb váló életfilozófiai attitűddel, valamint döntő többségükönél az újkantiánus nézetek irracionalista átinterpretálásával. Eszmei világuk fontos jellemzője volt a miszticizmus; vallásos hitük „vallásos ateizmus” formájában jelentkezett. Mindez kiegészült egy általános emberi etikai értékekhez kapcsolódó, ennek a problémáit megfogalmazó etikai idealizmussal, amely a kultúra-elidegenedés elutasításával együtt volt az alapja a romantikus antikapitalizmusuknak, és egy utópikus világot tételező magatartásuknak. Ezekben a politikai, erkölcsi, eszmei-művészi törekvéseikben tetten érhetjük Meister Eckhart, Kant,¹⁸ Kierkegaard, Dosztojevszkij, Dilthey, Simmel, Max Weber, E. Lask, Zalai Béla stb. befolyását nézeteik alakulásában.

E különböző törekvések világosan kitapintható két szélső pólusa, uralkodó mozzanata a bizonyos irracionalista törekvésekkel (egészen a miszticizmusig) színezett szubjektív idealista ismeretelmélet és a fennállóval szembeni, a romantikus antikapitalizmus talaján álló, radikálisan ellenzéki etikai magatartás. A csoportosulás politikai, erkölcsi, eszmei meghatározóinak itt adott elvont jelzésénél hangsúlyoznunk kell, hogy ezek tényleges tartalma, szerepe és jelentősége a Vasárnapi Társaság tevékenységében csak a konkrét eszmetörténeti folyamat bemutatásának során válhat világossá, itt derülhet csak majd az is ki, hogy a Társasághoz tartozók politikai, erkölcsi, eszmei álláspontjában lényeges különbségek is voltak.

Ugy véljük, hogy a csoportosulás eszmetörténeti jellemzőinek általános felvázolása (egy történeti vázlat részeként) nem szabja meg meg-

¹⁸ Lukács 1918-ban – kedves olvasmányairól szólva – írta: „Az utolsó évekből csak egy nagy könyvhatásról számolhatok be: a »Kritik der Urteils-kraft« újbóli olvasásának eldöntő befolyásáról. Vele végleg megszilárdult kapcsolatom a klasszikus német filozófiához.” (Lukács György: Ifjúkori művek [1902–1918.] Akadémiai Kiadó 1977. 767. old.)

ítélésüket, hanem segít a folyamat konkrét bemutatásánál az egyes részek összefüggéseinek megértésében.

Munkánk utolsó része már nem a Vasárnap Társaság története. Mégis közöljük, mert úgy véljük, hogy a volt csoportosulás tagjainak előző útját is jobban megértjük, ha nemcsak válságukat és kiútkeresésüket mutatjuk be, hanem azt is, hogyan cselekedtek, amikor – nem függetlenül a Vasárnap Társaságban bejárt szellemi fejlődésüktől – a Tanácsköztársaság harcaiban problémáikra a keresett választ, a megoldást végre megtalálták.

A Vasárnap Kör

1. ELŐZMÉNYEK

Mielőtt a kör tevékenységének jellemzéséhez kezdenénk, jelentőségének megértése érdekében röviden szólnunk kell Lukács György és Balázs Béla gondolatvilágának néhány jellemző vonásáról az első világháború kitörésének időszakában.

Lukács György 1914 végén a heidelbergi „Művészetfilozófia” kidolgozását félretéve egy nagyobb Dosztojevszkij monográfia megírásába kezdett, melynek azonban csak az első, bevezető elméleti fejezete készült el, s ez 1916-ban „A regény elmélete” címen jelent meg. Többen Lukács e munkáját a szellemtudományi irányzat legkiválóbb teljesítményének tekintik. Lukács itt fejtette ki, fichtei terminológiában kifejezve, hogy az első világháború korszaka a „tökéletesedett bűnösség állapota”, és művét ezen világ „utolsó ítéleteként” írta meg.¹

Lukács a háború kezdetétől fogva háborúellenes beállítottságú volt.

¹ Lásd *Hermann István*: Lukács György fejlődése. A regény elméletétől a realizmus elméletéig („Jöjj el szabadság!”, Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. II. Akadémiai Kiadó 1967.) és *Hermann István*: Lukács György gondolatvilága. Tanulmány a XX. század emberi lehetőségeiről. (Magvető Könyvkiadó 1974.) Ezen utóbbi írásában a minket érdeklő problémát Hermann a következőképpen foglalja össze: „Az út, amelyet Lukács itt bemutat, az epika útja, mégpedig Homérosztól Dosztojevszkijig, egyúttal azonban az epika felbomlásának útja is. Viszont egyúttal annak a folyamatnak is a tükré, amely a szellemtörténet felbomlásához vezetett.

A tökéletesedett bűnösség kategóriája nyilvánvalóan etikai kategória, de szellemtörténeti formában nem jelenthet más, mint egy életérzés és egy világ-helyzet feletti kétségbeesés konstatálását. Ez a megállapítás a szellemtörténet végső hecsületes szava volt, bevallása annak, hogy a polgári világ zsákutcája az első világháborúban nyilvánvalóvá lett.” (*Hermann István*: Lukács György gondolatvilága. 86. old.)

ezzel szembekerült a legjobb barátaival; így pl. sokat vitatkozott Max Weberrel és feleségével is. Erről értesülünk Georg Simmel 1914. augusztus 14-én Marianne Weberhez írott leveléből: „éppen az az öszszehasonlíthatatlan korunkban, hogy végre egyszer a nap követelménye és az eszme követelménye egy és ugyanaz. Ezt természetesen csak »intuitive« vagy inkább a gyakorlati élményben lehet felfogni, és ha Lukács nem rendelkezik ezzel az élménnyel, akkor nem lehet számára demonstrálni: akkor kétségkívül teljesen következetes, hogy »militarizmust« lát mindabban, ami számunkra éppen minden militarizmustól való megszabadulást jelent, mert ennek öncélúságát (mely feltételezhetően éppen békében fenyeget) levetkőzte, és az élet általános fel-emelésének formájává és eszközévé vált.”²

Lukács György háborút elutasító magatartása „A német értelmiség és a háború” c. német nyelvű tanulmánytöredékében kapott határozott megfogalmazást, amelyet valószínűleg 1915 késő őszén írhatott. Lukács György 1915. augusztus 2-án Paul Ernsthez a következőket írta: „Ígértem egy tanulmányt az »Archiv für Sozialwissenschaft«-nak a »Német értelmiség és a háború« témájában; ha hozzájútok a megírásához, megismerheti belőle álláspontomat – ha közben mégsem találkoznánk.”³

Ezzel szemben Balázs Béla viszonya a háborúhoz, ennek első időszakában, lelkesedő, mámoros állapot volt, amelynek legfontosabb dokumentuma a „Lélek a háborúban” c. hadinaplója.⁴

A magyar haladás tábora elítélte Balázs Béla háborús lelkesedését; Balázs eszmei-érzelmi zavarodottságában nem értette meg az elítélés igazi tartalmát és helytelen következtetéseket vont le belőle.⁵ Balázs

² Gassen-Landmann: Buch des Dankes an Georg Simmel. Berlin 1958. 133. old.

³ Dokumentumok Lukács György heidelbergi korszakából. Összeállította, fordította és bevezette Karádi Éva. Valóság, 1974. 11. sz.

⁴ Balázs Béla: Lélek a háborúban. Egy honvédtizedes naplója. Kner Izidor, Gyoma 1916.

⁵ Balázs naplójában írta: „Ki van nyomtatva a hadinapló, nemsokára meg fog jelenni. Végeredmény számomra: semmi. Semmiféle emberi érdekközösséghez semmi közöm. Hazaihoz sem... Új probléma: forradalomban részt vennék-e? Nem vennék részt. Nem az én életmunkám. (A lélek forradalmában vennék részt)...” (Balázs Béla naplója. 1916. márc. 24.) Később: „Tegnap este Jásziéknál vacsoráztam... és azzal üdvözöltek: Nahát, téged hogy gyűlölnék! Mi ez? Az emberek dühöngenek. Mert kifírtam a könyvre, hogy honvédtize-

szellemi arisztokratizmus, politikai kérdésekben való teljes tanácsatlansága, elvont moralizálása s ezzel együtt közösségkereső vágya, s mindezek ellenére narcisztikus esztétizáló-életfilozófiai attitűdje, melyekről őszintén beszél hadinaplójában, eredményezte a háborús kalandot, amelyet lehet a legkülönbözőképpen, még bizonyos részgazságokat is felvonultatva magyarázni, de igazolni nem.

(Balázs a Vasárnap Társaság időszakában a későbbiek során sem értette meg a háború igazi lényegét, ezt mutatta az „Ady Endre és a háború” c. cikke, amelyet 1918-ban a „Huszedik Század”-ban publikált.)⁶

E két teljesen ellentétes emberi-politikai magatartást kifejező műnek azonban volt egy mélybe nyúló közös gyökere: mindkettő alkotója

des, mert ez van a címszalagon, hogy az első katona író naplója. Csupa tény-igazság. De már az is reklámpóz volt, hogy elmentem önként. Az is, hogy halálos beteg voltam! Ha elestem volna, az lett volna a legnagyobb szélhámosság. Hát ez így van. Általános, hangos, kérlelhetetlen gyűlölet és utálat van ellenem.” (Uo., 1916. május 7.)

Ez az elutasítás hangot kapott Kaffka Margit (aki Balázs Béla sógornője volt ebben az időszakban, s ezért véleményét nem egy véleménynek a sok közül fogjuk fel) irodalmi tevékenységében is, az idézőjelben adott kifejezéseket Balázs hadinaplójából véve, a következőket írta a „Két nyár” c. elbeszélésében: „A doktornét folyton a háború foglalkoztatta, erről beszélt, bölcsekedett a vőlegényével.”

„A fölmentett vasúti mérnök tiszt barátaitól, ha hazajöttek sebbel vagy betegesen – oly sok félét hallott; és mindent megjegyzett. Eleinte sokan emlegették az »ölés kéjét«, »a vérontás ősi férfigyönyörét«, s hasonlókat az utóbbi évek »freudista« szalonjainak egész zagyva szókinsével. Mások fogadkoztak, hogy ámbár minden veszélyben ott voltak a bőrükkel, személy szerint nem ölték soha! Ám a tél derekára elfogytak ezek az »érdekességek«, s már csak az újságírók sajtoltak magukból háborús anekdotákat, türelmetlen dühre lobbantva velük sok frontbeli katonát. Pedig ezeknek itthon, szegényeknek élni kellett ebből, s életben maradni általa.” (Kaffka Margit: Két nyár. Szépirodalmi Kiadó. é. n. 677. old.)

Balázs ingerülten reagált Kaffka írására; naplójában elmarasztalta öccsét, aki „mindig áskálódott” ellene, s aki Kaffka mögött áll, s őt is uszítja ellene.

⁶ E tanulmányában Balázs – többek között – a következőket írta:

„Ez a *tarialma* a történelemnek: a lélek története. Nem az, hogyan viselték, hanem az, hogyan *viselték el* a háborút. És ha ezt egyszer történetíró tudni akarja majd: hogy mi volt ez a háború, mi volt valóságban a lelkekben (mert csak ott van valóság) és kiváltképpen a magyar lelkekben, akkor a világitélet előtt is Ady Endre lesz a mi koronatanúnk.” (Huszedik Század, 1918. 38–39. sz. 190–191. old.)

tragikus magányáról vallott, e magány kifejeződésének a dokumentuma is volt, ugyanakkor egyúttal jelezte a helyzet feloldására irányuló lépéseiket is. Balázs Béla esetében ez a lépés az önként vállalt katonasors, a „menj, és szenvedj te is” szándéka és magatartása, ez a meghamisított dosztojevszkiji ige; Lukácsnál a vallásban, a miszticizmusban való elmerülés révén nyomatékosabban jelentkező felfokozott és torz szűkösség érvényesítésének irracionalista kísérlete.⁷

Nem mindenki ért egyet ezzel az álláspontunkkal, vagy e szakaszt csak pillanatnyi epizódnak tartják Lukács György eszmei fejlődésében. Márkus György – már említett tanulmányában is – ennek a véleménynek ad hangot: „Figyelembe kell venni, hogy a háború kitörése Lukácsnál – ha csak egy rövid időre is – kifejezetten irracionális jellegű fordulatot eredményez, amelyet a korábban már részben leközölt életfilozófiai hatások visszatérése is kísér . . . A történelmi objektívációknak ez az irracionalista jellegű tagadása azonban már az 1916-tól kezdve írt »Eszttétiká«-ban eltűnik – e mű egyértelműleg

⁷ Ezt a képet számtalan forrásértékű dokumentummal támaszthatjuk alá: Lukács 1915. ápr. 14-én a következőket írta Paul Ernstnek: „Az alkotások hatalma láthatólag egyre erősebb lesz, és az emberek többsége számára talán még a valóban létező dolgoknál is elevenebb valóságot jelent. De ezt nem szabad elfogadnunk – éppen ezt adta nekem a háború élménye. Állandóan hangsúlyoznunk kell, hogy az egyedüli lényeg csak mi vagyunk, a lelkünk, de még a lélek örök a priori objektívációja is (Ernst Bloch szép képével élve) csak papírpénz, aminek értéke csak aranyra válthatóságától függ. Az alkotások reális hatalmát persze nem lehet tagadni. De a szellem halálos vétké, hogy minden hatalmat metafizikai dicsfénnel vesz körül, és ezzel van tele a német gondolkodás Hegel óta.”

Paul Ernst ellenvetésére Lukács 1915. május 4-én így válaszol: „Ha azt mondja, az állam a lélek része, ez nem helyes. Mindaz, amivel valamilyen kapcsolatba kerülünk, önmagunk egy része (még a matematika tárgya is), de ez a Magunk, amely (az ész szintetikus funkciójának értelmében) megteremti, s ezzel eloldhatatlanul magához kapcsolja ezeket az objektumokat, *absztrakt*, metodológiai fogalom és az így létrejött objektum részesedése magunkból metodológiai viszony, amely csak a metodológiai szférá immanens területén érvényes. A dolog ott válik hamissá, hogy ezt a Magunkat a Lélekkel váltják fel, ami által, mivel a szubjektum minden szubsztancializálása a megfelelő objektum szubsztanciálissá válását jelenti, az »alkotások« dologszerűvé és metafizikaivá lesznek. Metafizikai realitással pedig *csak* a lélek rendelkezik. Ez nem szolipszizmus. Éppen az a probléma, hogy megtaláljuk a lélektől lélekig vezető utat.” (E levelezés nagyobb része megjelent az MTA II. osztályának Közleményeiben. 20. köt. 1972. 3. sz. 284–286. old.)

tovább folytatja Lukács fejlődésének korábban jellemzett alaptendenciáját, amelyen belül irracionalista (részben a filozófiatörténeti misztika közvetlen hatását is tükröző) fordulata csak rövid lélegzetű törésnek bizonyul. Ugyanakkor a fiatal Lukácsra vonatkozó (nagyreszt még kiadatlan) magyar memoár irodalom (Balázs Béla, Lesznai Anna stb. naplójának Lukácsra vonatkozó részei, illetve a korai Lukács-kör egyes tagjainak visszaemlékezései) főként nézeteinek ezeket a misztikus-irrationalista összetevőit hangsúlyozza, illetve ezekre reagál – ez azonban, úgy tűnik, legalább annyira következik az akkori magyar Lukács-kör tagjainak szellemi beállítottságából, mint Lukács nézeteiből magából.”⁸

Az alábbiakban – választott témánk bemutatásával – igazolni kívánjuk, hogy Lukács eszmei fejlődésében ez az irracionalista szakasz nem gyorsan múló epizód volt, amely eltűnt volna az 1916-tól kezdve írt heidelbergi „Esztétiká”-val. Ez a válság több évig tartott; e válságban létrejött magány feloldási kísérletének volt a kerete, eszköze a Vasárnap Kör is; és azért kell jeleznünk mind Lukács, mind Balázs szellemi arculatának e „mélypontját”, egyik legválságosabb időszakát, azt, hogy mindketten egy időre elvesztették az átfogó világgép megalkotásának a lehetőségét, mert csak így érthetjük meg a Vasárnap Kör igazi szerepét és jelentőségét ebben a folyamatban.

A Vasárnap Társaság jelentősége azért hangsúlyozandó a maga elmentmondásosságában, mert ez Lukácsék számára egy olyan otthonná vált, amely lehetővé tette számukra eszmei, politikai, erkölcsi-érzelmi válságuk kiteljesítését, és éppen ezáltal váltak képessé, hogy ezen a „mélypontra” átlendüljenek és egy új világgép kidolgozásának a küszöbéig eljussanak.

⁸ Márkus György: A lélek és az élet. A fiatal Lukács és a „kultúra” problémája. Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 5–6. sz.

2. A VASÁRNAP KÖR MEGALKULÁSA – ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE⁹

A kör megalakulásának az előzményéhez tartozik, hogy Balázs Béla 1915. február 28-án Lukács Györgyhez a következőket írja:

„Azt gondolom újra, hogy organizálni kell a tisztességes embereket és egy társadalmi, etikai kasztháborút indítani, mert különben ez az ország végkép elrohad. Azonkívül újra gondolom, a mi spirituális új generációnknak a szentlélek nevében internacionálisan kell organizálódnia . . . Ez szövetség legyen, személyes összeköttetésekkel átszőtt társaság, szekta. Ebben lesz teljes tere a te cselekvő kötelességeidnek is. Neked itt vezetni kell!”¹⁰

Balázs Bélának ez a terve 1915 végére realizálódik. Balázs ugyanis 1915 őszén felmentést kap a katonai szolgálat alól, Szabadkáról Budapestre jön, ahol 1915 novemberében a Naphegy utca 19. sz. alatti villában bérel egy kis lakást. Ezzel szinte egyidőben Lukács György (mivel katonai segédszolgálatra alkalmasnak találták) kénytelen Heidelbergből Budapestre jönni és katonai szolgálatot teljesíteni. Lukács György 1915 decemberétől 1916 júliusáig, amikor is felmentik a segédszolgálat alól és újra visszatér Heidelbergbe, szabad idejének nagy részét Balázs Béláéknál tölti.¹¹

Balázs Béla a lakásán kezdődő összejöveletekről naplójában először 1915. december 12-i bejegyzéssel tudósít:

„A múlt vasárnapi »zsúr« sokáig maradt együtt. Még éjfél után kávéházba mentünk. És végül régi »fiatal« szokás szerint két ifjú (az

⁹ A Kör tevékenységével kapcsolatban kevés a korabeli forrásértékű dokumentum (talán csak Balázs Béla naplóját és néhány, ebben az időben Lukács-hoz írott levelet nevezhetjük ennek); annál több a későbbi visszaemlékezés. Mi az említettekén kívül vizsgálódásunkba bevonjuk a kör aktív tagjainak a vonatkozó időszakban keletkezett elméleti, irodalmi-művészeti munkáit is.

¹⁰ Balázs Béla levele Lukács Györgyhez, 1915. febr. 28. (MTA Filozófiai Intézet Lukács Archivum és Könyvtár.)

¹¹ Balázs 1915. dec. 23-án ezzel kapcsolatban naplójában a következőket írja: „Aztán megérkezett Gyuri Pestre, mert besorozták. Katona lett. Majdnem mindennap nálunk van. Viszonyunk nagyon megjavult, de inkább intellektuális fegyverbarátság. Különben sohasem volt más.”

„Mindig filozofálunk. Ez nem jó talán, mert mesterségem érzéki és gyakorlati részétől elvon és nem jó, mert ezt Gyuri egocentrikus érdeklődése és domináló filozófus gögje rendezi így és ebben kárt vall az én önérzetem.” (Balázs Béla naplói. 38. old.).

egyik egy Mannheim nevezetű rendkívül tehetséges filozófus és még külön ember, sugárzó becsületesség és izzó igazságéhség) hajnali 3-kor eljöttek hozzám, hogy néhány írásomat elvigyék és hogy verseket olvassak nekik.”

Majd 1915. december 22-i és 23-i dátummal a következőket írta: „Szombatonként (illetve újabban vasárnap du.) »férfi zsúr« van nálam, mely úgy indul, hogy talán egy akadémiajává nőhet a »szellem«-nek és etikának. Csak »komoly« és metafizikus hajlandóságú emberek hívatnak meg. Minden új vendég előbb proponáltatik és a társaság minden tagjának van vétőjoga. Már az első alkalommal oly jól sikerült, olyan »jó levegőt« éreztünk mindnyájan, hogy valamennyi itt voltnak szívügye lett. Gyuri, Fogarasi Béla, Mannheim, Ritoók Emma. De még fog nőni a kör.”

Majd: „A vasárnap délutáni zsúrok gyönyörűen sikerülnek. Gyuri, Mannheim, Fogarasi, Hauser, Ritoók Emma, Polányi Mihály, Révész Géza, Antal Frigyes, Máli*, Láng Juliska. – Az állandó törzs volta-képp Gyuri, Mannheim, Hauser, Fogarasi, Ritoók Emma. Gyönyörű dolgokról van szó, gyönyörű tónusban, mindenkit stimulál, terméke-nyít. Ideális filozófiai akadémia. Talán a régi görög értelemben, amikor a filozófia még nem volt annyira Einzelwissenschaft. Oly szép, új és jelentékeny dolgok mondódnak, kérdések tisztázódnak, hogy felme-rült az idea: le kellene jegyezni ezeknek a beszélgetéseknek az ered-ményeit. Én akartam itt a naplóban, csak nem volt energiám. Már csak azért is kellene, mondja Gyuri, hogy 100 év múlva csurogjon a nyáluk, mint nekünk, ha a régi Weimari Társaságra gondolunk. Milyen szükségünk volna egy-két Eckermannra, kár, hogy jelentékenyebb em-ber nem vállalkozik ilyesmire . . . Mikor örömmel ráeszméltunk, hogy ez a mi Társaságunk »valami«, mint egy alkotás és reprezentánsa, do-kumentuma korunknak és generációnknak, akkor, közvetlenül asszo-ciálódott a fájdalom: hogy Zalai ezt nem érthette meg! Milyen idevaló lett volna. És hogy meghalt Popper Leó és Irma!** Voltaképp egy üt-közet után újra gyülekező maradék vagyunk.”

„Tegnap felolvastam nekik a »Halálos fiatalságot«, hogy minden megjegyzést, kifogást összegyűjtsék az utolsó átdolgozás számára.”¹²

* Lesznai Anna

** Seidler Irma

¹² Balázs Béla naplói. 38. és 47. old.

Hogy ezeken a vasárnap délutánokon miről folyt a beszélgetés és a résztvevők milyen álláspontot képviseltek, azt csak fő vonásaiban és bizonyos ellentmondások megszüntetése nélkül lehet rekonstruálni.

Lukács György 1966-ban így emlékezik erre vissza: „Visszatérve a Vasárnapokra: a viták rendkívül zavaros és egymással ellentétes liberális nézőpontra folytak. Egyáltalán nem lehet azt mondani, hogy létezett egy egységes vasárnapos álláspont. Például: a társaság általános hangulata a nyugati demokráciák felé hajlott a Károlyi Mihály. Azt hiszem, én egyedül képviseltem ezt a nézetet (egy helyen meg is írtam), hogy: »Jó, Ausztria-Magyarország és Németország megverhetik Oroszországot, akkor megbuknak a Romanovok és ez rendben van. Az is megtörténhet, hogy a nyugati államok megverik Németországot és Ausztriát, akkor megbuknak a Hohenzollerek és a Habsburgok, ez is rendben van –, de mi fog akkor minket megvédeni a nyugati demokráciától?« A Vasárnap Körben természetesen borzasztó paradoxonnak tekintették ezt, én magam a 17-es forradalomtól kaptam meg a választ, azt a harmadik lehetőséget, amelyet már korábban is kerestem. Közös álláspontunkat úgy lehetne kifejezni, hogy elutasítottunk minden koncessziót a magyar reakcióval és ebben a tekintetben vállaltuk a szövetséget a »Huszedik Század«-dal is, viszont világnézeti-
leg éles ellentétben voltunk a szabadgondolkodó pozitivizmussal. Ebből nőtt ki azután a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája, amely 1917-ben indult meg: itt Fülep Lajos, Balázs Béla, Ritoók Emma, Mannheim is előadott, én is előadtam. Ez az intézmény különben egyáltalán nem volt hivatalosan ellenséges viszonyban Jásziékkal, például Szabó Ervin szimpatizált ennek az iskolának a megalapításával és egyáltalán nem tekintette ezt ellenük irányuló akciónak. Ehhez hozzá kell természetesen tenni, hogy nem szabad radikalizmusunkat mai értelemben és kiváltképpen bolsevik értelemben túlozni, hiszen nekem magamnak is bizonyos krízisen kellett átmennem, míg vasárnaposból kommunistává lettem. Egyáltalán nem felel meg a tényeknek, amit később az ellenforradalom és Ritoók Emma állít: hogy a Vasárnap bolsevik gyülekezet volt. A Vasárnapon belüli álláspontok különbözőségére jellemző, hogy én voltam az egyetlen, aki hegeliánus-marxista álláspontot kezdett képviselni – talán csak Antal Frigyesnek volt bizonyos hajlandósága a marxizmus iránt. Fülep Lajos szellemtudományi álláspontot

foglalt el. Ritoók Emma alapján véve konzervatív volt. Lesznait természetesen egyik ilyen irányzathoz sem lehet hozzákapcsolni.”¹³

Ugy véljük, hogy Lukács visszaemlékezése egy ponton jelentős korrekcióra szorul: saját maga eszmei fejlődését illetőleg ugyanis nem az ellentmondásos folyamatot jelzi – amelyben „hegeliánus–marxista” álláspontból még csak részmozzanatként sem beszélhetünk –, hanem inkább a Vasárnap Társaságban sajátosan előkészített, de épp ezáltal a társaságból kilépő, „vasárnaposságát” ezzel megszüntető fejlődésének bekövetkező irányát, első lépéseit rögzíti. (Ezt a folyamatot majd írásunk utolsó részében, az „Epilógus”-ban mutatjuk meg.)

Árnyaltabb az a kép, amely Lukács György és Hauser Arnold 1969. október 30-án Budapest–London között folytatott rádióbeszélgetésében bontakozott ki. Lukács György többek között ezeket mondta:

„Egész biztos, hogy annak a kis körnek, amelyhez annak idején Budapesten mind a ketten tartoztunk, valami befolyása volt az ideológia kialakulására, bár az én véleményem szerint egyes magyar történészek ennek a dolognak túlzott jelentőséget tulajdonítanak a forradalmi időkben. Én inkább azt hiszem, hogy indításról volt akkor szó, amelynek következményei akkor látszottak meg, amikor ennek a körnek tagjai kikerültek az emigrációba. Gondolok Mannheim Károly hírnevére a húszas években, gondolok Tolnay Károlyra, aki ma is a művészettörténet legkiválóbb művelői közé tartozik. Itt az én véleményem szerint nem szabad sem túlbecsülni, sem – főképpen az Ön esetében – alábecsülni a marxista impulzust.”

Hauser Arnold válaszában elhárítja magától a marxistává formálódás „impulzusait” s az igazsághoz leginkább közel álló képet fest a körről: „A Vasárnap Körben a marxizmusnak talán nem is volt olyan szerepe, mint amilyen ebből a mai távlatból látszik. Egész más kapcsolatai voltak – elsősorban egy pozitívizmus elleni, a mechanikus és köznapi pozitívizmuson és materializmuson túli kapcsolata volt – a szellemi dolgokkal. Ez fejeződött ki a Szellemi Tudományok Iskolájának a címében, programjában és előadásaiban, és ez volt az Ön legmélyebb befolyása nemcsak rám, személyesen, hanem az egész körre. Egy új kapcsolat a szellemi világgal, amely természetesen már akkor sem nélkülözte a kapcsolatot a mindennapi, reális, praktikus élettel.

¹³ Beszélgetés Lukács Györggyel. (Irodalmi Múzeum. Budapest 1967. Emlékezések.)

Amely elsősorban az orosz regényekhez való kapcsolatban fejeződött ki; Ön valószínűleg emlékezni fog, akkor a háziszentek egyike Dosztojevszkij, a másik Kierkegaard volt. Ezek mind emlékeztettek arra, hogy föl kell venni a kapcsolatot az élettél, a praktikus élettél. Annak a befolyásnak, amely abban fejeződött ki, hogy mindaz, amit teszünk, amit csinálunk, amit alkotunk, vagy a t próbálunk alkotni, az elsősorban etikai feladat. Ezt Önnek köszönhetem, kizárólag Önnek, és a Vasárnap Körnek.”¹⁴

Ezt a helyesbítést mutatják Lesznai Anna visszaemlékezései, még inkább Balázs Béla naplójának feljegyzései.

Lesznai Anna – a Balázs Béla naplójában említett Máli – 1965-ben a Vasárnap Körről a következőket mondta:

„Nagyon érdekes volt. Balázs Béla otthonában, a naphegyi villában gyűltünk össze. Évekig jártam oda . . . Minden tag egy alkalomra meghívhatott valakit, de állandó tagok csak azok lehettek, akiknek a jelenlétét mindenki akarta. Érdekes volna megtudni, mi lett azóta ezekkel az emberekkel. Mindig Lukács elnökölt. Addig a beszélgetés egészen fesztelenül folyt, míg Lukács meg nem érkezett. De aztán, ha valamiről beszéltünk, ő hirtelen leállította, és ha olyasmiről volt szó, ami őt filozófiai szempontból érdekelt, azt mondta »Stop, most erről fogunk beszélni«. Minden téma előkerült, festészet, folklór, történelem. Szerelemről legtöbbet esett szó, szerelemfilozófiáról. És akkor ültünk és beszéltünk ezekről a dolgokról, jegyeztünk. Nekem még megvan egy igen vastag naplóm ebből az időből, amelyikbe feljegyeztem a beszélgetéseket, néhány levélváltás is van ebben a naplóban. Ezután volt a társaság tagjainak még egy kötelezettsége: őszintén kellett gyónni. Ha valami olyat csináltak, amit rossznak, nem helyesnek találtak, el kellett mondani és aztán erkölcsileg mérlegeltük és megbeszéltük. Lukácsnak természetesen azóta nagyon megváltozott a világnézete és azt hiszem kinevetne, ha ezeket a dolgokat idézném, vagy mérgeledne, de néha szoktam idézni ezeket. Egy beszélgetés benne is van a regényemben . . . A Vasárnap összejövetelei életem legszebb emlékei. Ezeken a vasárnapokon többet tanultunk, mint az iskolában.”¹⁵

¹⁴ Rádióbeszélgetés Lukács György és Hauser Arnold között. Valóság, 1969. II. sz. 30–31. old.

¹⁵ Beszélgetés Lesznai Annával (Irodalmi Múzeum, 1967. Emlékezések 1.) Ez az iránya az 1968. aug. 18-án, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetében elmondott Lesznai Anna nyilatkozatnak is. (H-1-79.)

3. A KÖR TEVÉKENYSÉGÉNEK RÉSZZLETES BEMUTATÁSA

Balázs Béla korabeli naplói egyrészt megerősítik a visszaemlékezések fő vonalát, másrészt konkretizálják, esetenként korrigálják a beszélgetések tartalmának jellegéről vallott későbbi véleményeket (bár itt is számolnunk kell Balázs interpretálásának esetleges torzításaival). E feljegyzések tanúsága szerint is a beszélgetéseknek két állandó témája volt: a művészet elméleti-esztétikai és gyakorlati kérdései, valamint a lélek: az etikus és az empirikus élet problémái.

A művészet kapcsán *egyrészt* elméleti-esztétikai kérdéseket (minden bizonnyal főként Lukács György készülő művének, a „Heidelbergi Esztétiká”-nak a problematikáját), *másrészt* a Vasárnap Kör tagjainak (elsősorban Balázs Bélának, valamint Ritoók Emmának, Lesznai Annának) a készülő vagy elkészült írásait hallgatták, majd vitatták meg. Ez a téma került előtérbe a kör tevékenységének második időszakában, ezért az itt érintett problémákról bővebben később szólnunk.

a) *A kör tevékenységének első szakasza:*

a lélek, az etikus és az empirikus élet problémái

A másik téma, a lélek lényegének a felfogása, az etikus és az empirikus élet mibenléte és egymással való kapcsolata az első témánál is fontosabb volt; a csoportosulásnak ez volt a legfontosabb problémája. maga a kör is „a lélektől–lélekig” vezető út keresésének az eszköze, kereke volt. Különösen 1916 első felében beszélgettek, vitatkoztak sokat ezekről a kérdésekről, éppen akkor, amikor Lukács György is részt vett az összejöveteleken. Lukács György az itt felvetődött problémákat, álláspontokat igyekezett később, 1917 tavaszán kifejezni és összefoglalni a Szellemi Tudományok Szabad Iskoláján tartott előadásában.

Számukra ezek a kérdések nemcsak elméleti kérdések voltak: emberi magatartásukban, tevékenységükben, a világhoz való viszonyulásukban, hitük alakításában állandóan konfrontálják elméleti elképzeléseiket az empirikus élet általuk konstataált megjelenési formáival s erre reagáló „gyakorlati” cselekvéseikkel; a kör tagjai különböző módon próbálják feloldani az így létrejövő ellentmondásokat. Majd megmutatjuk, hogy az általuk értelmezett „empirikus” élet problémái s az ehhez kapcsolódó vagy ezt tagadó gyakorlati cselekvéseik nem a társadalmi

gyakorlatot jelentették, nem abba ágyazottan, a reális társadalmi folyamatokat adekvátan tükrözően, valósultak meg, hanem kizárólag – a hamis tudat alapján álló – individuális létük megvalósulásai voltak: a többi emberhez való személyes viszonyként (esetenként barátsággként), elszigetelt szellemi munkaként (teoretikus és művészi tevékenységként); s mindezek sajátos foglalataként misztikus-vallásos hitként, vallásos magatartásként léteztek.

Ennek során derül ki, hogy a jelzett szellemi-erkölcsi válság hosszasan tartó folyamat volt és hogy mélyen érintette a kör tagjait. Ennek bemutatására kétségtelenül egyik legfőbb tanú Balázs Béla, az ő korabeli naplója. Az ezzel kapcsolatos feljegyzéseiből idézzük a legjellemzőbbeket:

1915. dec. 28.: „Azon a délután voltak nálam a filozófusok és szó volt az adekvát élet lehetőségeiről: a Don Quijote és a szent. Az egyik nem veszi észre az objektív világ ellenállását, a másik előtt enged és megváltozik az objektivitás. Azt mondtam, a harmadik lehetőség a lélek birodalma. – Összekötetést, közlekedést, *életet*, objektív életet teremteni ember és ember között a lélek síkjain, izolálván az adottságok realitásától, melyeken változtatni nem tudunk, de melyet tisztán leválasztva mint maszkot viselünk és mögötte, alatta, a lélek homogén szférájában adekvátan élhetünk. Gyuri és Anna* kritizálták és vitatták ezt, mondván, hogy aki lelkére ráébredt, annak az életét is meg kell változtatnia, és ez fél dolog és hamis és rosszabb, mint ami most van.”

1916. február: „A múlt vasárnap azt mondtam: Csak kétféle viszonya a léleknek etikailag megengedhető. Vagy a teljes idegenség, ... vagy pedig a teljes lelki közösség.”

„Amikor ezeket mondtam, sok mindent vetettek ellene. Főképp Gyuri. Nem morális, mondta, saját legmagasabb metafizikai síkomon élni akarni, azon, mely empirikus személyem számára úgyszólván elérhetetlen és egy hősies megrekedésbe előre belenyugodva, az én valóságosan elérhető síkomat morális rendetlenségben hagyni. Nem szabad egy lehetetlen után való fájdalommal elnémitani a közeli valóság fájását és elintézetlenül áthazudni magam a magasabb nivåóba. Nincs ugrás.”

1916. május 21: „Beszélgetés Gyurival és Annával. A művész nagy tragédiája, hogy művéért mindig cserbenhagyja a lelkét. Ezért műve lelke egy stádiumát fejezi ki.”

* Schlamadinger, majd Hamvassy Anna, Balázs Béla második felesége.

„Gyuri minduntalan kikel az ellen, hogy mi az élet minden dolgát a priori értelmesnek fogadjuk el. »Mert a jehovaikus világ értelmetlen és véletlen.« Szeretném, ha megírná az erről tervezett dialógusát, mert az kiváltaná a feleletet is ellene.”

1916. június 12.: „Vasárnap megint nagy vitánk volt örök témánkról. Gyuri és Anna is azt mondták, hogy nem szabad nyitva élni, ha nem vagyunk szentek. És a lelkek közötti idegenség kötelező. És én azt mondtam, hogy ebbe nem szabad belenyugodni. Tiszta akarattal, szabad lélekként menni a lelkek közé és hirdetni a vágyát és fájalmát egymástól elzártságunknak.”

Közben 1916. május 7-én írja: „Még valamit kell tenni. Egy erkölcsi arisztokráciát kell gyűjteni és szervezni magam köré. Az erkölcsi érzékenységnek egy nivóját, intranzigens gögjét, exkluzivitását egy kis táborban létrehozni, hogy abból egy jelszó, egy program születhessen. A morális forradalmat előkészíteni, melyre nagyobb szükség van, mint minden szociális forradalomra.”¹⁶

E feljegyzésekben szinte már valamennyi problémájuk megfogalmazódik. Közösén vallják, hogy az „életnek” van egy metafizikai síkja, ez az igazi, az autentikus élet, a lélek világa; s van az empirikus élet, amelyen változtatni nem tudnak, ami véletlenekből áll és értelmetlen; s az igazi feladat a morális forradalom előkészítése. Szerintük az „életnek” e két síkja között objektív szakadék van, amelyet szeretnének áthidalni – s ezért a művészetet is hídként értelmezik. Az élet e két különböző síkjának létéből azonban nem egyforma következtetéseket vonnak le: Balázs Béla számára ebből az fakad, hogy az emberek között vagy teljes idegenség, vagy lelki közösség van, vagy kell lenni, attól függően, hogy kapcsolatuk az „élet” melyik síkján valósul meg. Lukács György (és Balázs második felesége, Hamvassy Anna) annak ellenére, hogy véleményük szerint a lelkek között is idegenség van, Balázssal szemben (és mint látni fogjuk: De te fabula narratur) azt hangsúlyozzák, hogy a két sík szétválása ellenére sem szabad az empirikus életet „morális rendetlenségben” hagyni, mert „aki lelkére ráébred, annak az életét is meg kell változtatnia”.

Az emberi elidegenedésnek és leküzdése szenvedélyes vágyának a dokumentumai ezek a feljegyzések; mutatják, hogy a kör tagjai nemcsak az adott kortól szakadtak el (jellemző erre, hogy sem az ország

¹⁶ Balázs Béla naplói. 40., 56., 74., 76., 71. old.

társadalmi-politikai eseményeiről, sem a világ valóságos problémáiról nem történik a vonatkozó időszakban a naplóban említés, a véresen dúló háborúról is csak mindössze egy alkalommal), hanem a társadalmi valóságtól általában is. Balázs még ezen is túlmegy, nála megkezdődik az önmagától – „empirikus” tetteitől – való elidegenedés is.

E folyamat megértése érdekében alaposabban meg kell néznünk néhány területet – emberi kapcsolataikat, művészi tevékenységüket és vallásosságukat –, melyekben le akarták küzdeni létük elidegenedett-ségét, meg akarták találni a „lélektől–lélekig” vezető utat.

b) Emberi kapcsolataik; a nemzedékhez való tartozás és a barátságok alakulása

Balázs Bélánál a nemzedékhez való kötődés, a barátság a családi kapcsolatoknál sokkal fontosabbak voltak; a családhoz való tartozás kötődései nem voltak mélyek, jelentőségteljesek számára.¹⁷

Sokkal mélyebben kötődött nemzedékéhez, aminek megtermékenyítő hatását, fontos mediátor szerepét Balázs esetében nehéz lenne túlbecsülni. Ezzel kapcsolatban először az Eötvös-kollégiumot említenénk, ahol Kodály Zoltánnal kötött barátságot, s ha ez a barátság, mint majd látni fogjuk, később nem is volt zavartalan, sőt törések is kísérték, mégis Kodályon keresztül került kapcsolatba Bartók Bélával; a kollégiumban ismerkedett meg Szabó Dezsővel is.

¹⁷ Ennek torz megnyilvánulásai pl. öccséhez, Bauer Ervinhez – később az elméleti biológia egyik világhírű megteremtőjéhez – való viszonyában is megjelentek. Öccse, aki ebben az időszakban Kaffka Margit férje volt, elítélte bátyja „háborús kalandját”, kritikával szemlélte bátyja önzéstől és önímádattól egyáltalán nem mentes életmódját.

Balázs erre a kritikára – naplójából is tudjuk – rideg elutasítással válaszolt; ez a kapcsolat később tovább romlott: miután Bauer Ervint feleségével együtt a Szovjetunióban letartóztatták s a személyi kultusz áldozata lett, Balázs öccsétől teljesen elhatárolta magát; s később Balázs egyáltalán nem törődött Bauer Ervin teljesen árván maradt két gyermekével.

Ugyanakkor húguk, Schilling Oszkárné, Hilda, szóbeli közléseiből tudjuk, hogy azok a gyermeki tulajdonságok, amelyeket Balázs az „Álmodó ifjúság” c. önéletrajzi regényében (Athenaeum 1946.) saját jellemvonásaiként írt le, ezek öccsét, Ervint jellemezték. (Dr. Schilling Oszkárné visszaemlékezései [kéziratban], OSZK Színházi Osztálya.)

Ady Endre és Lukács György sajátos, kiemelt helyet kapott ebben a nemzedékhez való tartozásban; Balázs Béla más és más ok és motíváció alapján tudatosan törekedett mindkettőjük barátságának elnyerésére.

Lukács Györggyel 1904 körül a Thália szervezése során ismerkedett meg, majd valószínű, hogy 1906–1907 telén Berlinben együtt jártak G. Simmel szemináriumaira, itt kerülhettek közelebb egymáshoz; maga a barátság néhány évvel később, a tízes évek elején keletkezett (így 1911-ben Kodály Zoltán, Bartók Béla, Balázs Béla együtt vannak Fierenzében, s itt csatlakozik hozzájuk Lukács György).

Adyval először Juhász Gyulán keresztül, 1908-ban, a „Holnap” antológia során került kapcsolatba, ami azután később, Balázs Béla gesztusai következtében szintén felemás barátsággá vált. Balázs e viszony jellemzésére naplójában a következőképpen utal:

„Délben Adynál. Holnap feleségével eljön vacsorára. Milyen kár, hogy az szellemileg és etikailag olyan idegen. A temperamentuma, a vegetatív mivolta annyival közelebb áll hozzám, mint összes zsidó barátaimé.¹⁸” Ez a jellemzés világos és egyértelmű: Balázs Adyban nem a demokratikus-népi forradalomnak elkötelezett harcost vállalta, hanem a „vegetatív” létében tomboló, önmagát is pusztító Adyt, a magányos, sírva-vigadó, szenvedő embert.

Baláznál a magány feloldására való törekvés egyik legfontosabb útja a barátság, a barátokra, a közösségre való találás útja. Ezért szervezte meg a vasárnap délutáni találkozásokat, ezért is igyekszik szorosan kötődni mindazokhoz, akikben társakat remél. Ezzel kapcsolatban a Vasárnap Társaság időszakában Balázs számára meghatározó jelentőségű volt Lukács Györgyhez való viszonya.

Ez az emberi kapcsolat sem válik azonban mély, emberi barátsággá; egy sajátos kettősség jellemzi: eszmei-politikai szövetség egyrészt, emberi tartózkodás (esetenként ridegség) másrészt. Balázs Béla állandóan foglalkozik viszonyuk ilyen felemás voltaival és rezignált fájdalommal veszi azt tudomásul. Naplói erről így tudósítanak:

„Nagy bajom van mostanában Gyuri miatt. Észrevettem egy idő óta, hogy Gyuri valósággal sértően közönyös a dolgaim iránt.”

„Csak Gyuri hite volt nekem pozitív támaszom. Használtam, táplálkoztam belőle . . . Borzasztóan egyedül érzem magam.”

¹⁸ Balázs Béla naplói. 1916. 62. old.

„Azt mondja Anna, hogy bizonyosan tudja a Gyuri véleményét rólam, hite bennem nem változott. Ő is észrevette amit én, de azt mondja, annak »emberi« okai vannak. Gyurinak velem mint embernek van most megint valami baja és ez nála, talán öntudatlanul így nyilvánul. Azt is mondta, hogy ez csak hiúság neki, hogy emberi elhagyatottságában, szeretet és szerelem hiányában¹⁹ szüksége van arra, hogy szellemileg abszolúte domináljon a körünkben.”²⁰

Jó fél évvel később Balázs a következőket írja: „Gyuritól kaptam levelet. Valami aláhúzott, jeladó ridegség van benne. A fegyverbarátság aláhúzása »köztünk, férfiak között«. Nekem fájt. Pedig ha együtt vagyunk én is nehezen melegszen többre.”

„Gyuri nagy mellémállásában (mint kritikus, mint fegyverbarát) mintha volna valami *helyettesíteni* akarás, valami, ami saját idegenkedése ellen cselekszik. Írni fogok neki. A Zoltán* probléma lassan lehervadt rólam és most egyre nő a Gyuri probléma.”²¹

Lukács György és Balázs Béla emberi kapcsolatai a Vasárnap Kör többi tagjaival, illetve a körhöz nem tartozó néhány más, számukra fontos személlyel (pl. Bartók Bélával és Kodály Zoltánnal) is hasonlóan alakultak. Mivel ezt életük nem személyes mozzanataként, hanem létük elidegenedettségének megnyilvánulásaként fogjuk fel, ezért még szólunk néhány, ide tartozó problémáról.

E helyzetet jellemezte Lukács és Balázs Mannheimhez való viszonya is: tartalmas emberi kapcsolat, barátság ugyanis nem alakult ki egyikőjük részéről sem.

Ma még nem tudjuk pontosan, hogy mikor és hogyan jött létre a Lukács és Mannheim közötti szorosabb kapcsolat; az első nyomok még Mannheim középiskolás időszakához vezetnek, Mannheim mindössze 17 éves (hetedikes gimnazista), amikor először találkozott Lukáccsal.

Mivel a tízes években Lukács György külföldön élt, ezért a hozzá írt Mannheim-levelekből fő vonásaiban rekonstruálni tudjuk mind a ketjük viszonyának alakulását, mind szellemi fejlődésük fontos moz-

¹⁹ Lukács személyes élete valóban tragikusan alakult; Seidler Irma iránti „kierkegaardi” gesztusa után érzelmi egyedüllét; majd szerencsétlen házassága egy ukrán emigránssal, Ljena Grabenkóval jelzik ezt.

²⁰ Balázs Béla naplói. 1916. február. 54. old.

* Kodály Zoltánról van szó.

²¹ Balázs Béla naplói. 1916. november 3. 83. old.

zanatait. E levelekből kiderül, hogy Mannheim törekedett Lukács barátságának a megnyerésére, őszintén feltárta Lukács iránti érzelmeit, kendőzetlenül vallott kételyeiről, nézeteiről. E kapcsolatnak első eredménye, hogy Fülep Lajos – Lukács javaslata alapján – Mannheimet bízta meg a „Szellem” c. folyóiratban megjelenő Hegel-fordításokkal. E levelekből kiderül, hogy Lukács komolyan odafigyelt Mannheim problémáira, könyvekre hívta fel a figyelmét (saját műveit eljuttatta hozzá), tanácsokat adott neki stb.

Tudjuk, hogy Lukács György csak olyanokkal tudott kapcsolatot teremteni, akikkel szellemi rokonság fűzte össze; ebben az időszakban Lukácsot és Mannheimet a középkori misztikusok iránti érdeklődés, a messianisztikus megváltás gondolata, a kultúra válsága miatt érzett közös aggodalom, az esztétikai problémák iránti érdeklődés köti össze.

Mannheim nemcsak kérdez Lukácstól, véleményét is kifejti, így pl. egyik leveléhez a középkori misztikusokról írott értekezését is megküldte Lukácsnak. (Ez az értekezés mindaddig nem került elő.)

Ez a levelezés 1914-ig tartott, majd 1916-ig szünetelt; az általunk vizsgált időszakban e tartalmas barátsággá formálódó viszony megakadt.

Így ezek után egy korán kezdődő és tartalmasnak ígérkező barátság megszakadásáról értesülünk Mannheim Károly Lukács Györgyhez írott 1916. szeptember 6-i leveléből:

„Jót tett vele mikor meglátta, hogy nem sajnálkozásra és vigaszra van szükségem, hanem ellenkezőleg kielésítésre és elmélyítésre. Ma még csak ólálkodok körülöttem az, ami történt, de hiszem, hogy elszüllyedt barátságunk végső kegyeként megadódik egyszer, hogy tisztán fogom tudni azt, ami most csak ködlik előttem . . . , s annál jobban szenvedek a nem látás rontó erejétől, mert tudom, hogy az egyetlen, aki látott, levette rólam a szemét.”²²

Balázs Béla és Mannheim Károly között hasonlóan alakult a kapcsolat; Balázs Béla – talán a Lukácshoz való viszonya felemásságának kompenzálása miatt is – törekedett Mannheimhez közelebb kerülni. Balázs naplóiban sokszor találkozunk Mannheimre utalással, kíváncsi a véleményére és jólesően nyugtázza egy-egy gesztusát. Mind-

²² Mannheim Károly levele Lukács Györgynek. 1916. szept. 6. MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archívum és Könyvtár. Lásd még *Gábor Éva*: Karl Mannheim's letters to Lukács (1910–1916). The New Hungarian Quarterly, 1975. 57. sz. 104. old.

ezek ellenére 1918. szeptember 27-én Balázs Béla a következőket írja naplójában:

„Mannheimmel hat hétig voltam együtt. Azt hittem »barátság« lesz belőle. Nem lett. Sőt mintha minden szeretet mellett benne és bennem is eldőlt, tisztázódott volna, hogy ez nem megy. Lemondtunk róla. A generáció különbség ütközött ki . . . Valami gyengeséget és kicsinyeséget, vérszegénységet érzek minden dolgában; gyávaságot és folyton gyanakvó ellenőrzést. Nem tud »restlos« lenni. Mindig kedves nekem, de sohasem tud megatni és elragadni. Molnár Antal is velünk volt. Kedves, derék, okos, őszinte, jó fiú.”²³

Kapcsolatuk, barátságuk felemássága, zökkenői ellenére a csoport tagjai elszakadni sem tudnak egymástól: a Vasárnap Kör ideiglenes otthont jelent számukra, ugyanakkor egyesek közülük ennél is szorosabb összetartozást terveznek. Lukács György Balázs Bélával, Hajós Edittel és Hamvassy Annával együtt tervezi és éveken keresztül álmodzik arról, hogy – valamiféle árutermelő, rousseau-i megoldást talál-nak, romantikus antikapitalizmusuknak (a parazita „eltartottság” helyett) ez lenne a létalapja, termelési formája – úgy foglalkoznak zöld-ségtermeléssel, hogy annak a jövedelméből élnek; pontosabban a két nő termeszti a zöltséget, a két férfi foglalkozna filozófiával, művés-zettel – „szabadon lebegő” helyzetük egzisztenciális kerete lenne ez a „misbeet”.

Hajós Edit az orvosi diploma megszerzése után hozzá is kezd a ker-tészkedés kitanulásához, de néhány hét után abbahagyja azt. Tervüket így sem adják fel, Balázs Béla 1918. február 21-én írja naplójába:

„Ebben az országban nem maradhatok. Nem vagyok egy országhoz és nemzethez tartozó sem. Európai vagyok . . . Nekem át kell élnem magamban az első európai embert. Ezért mindegy, hogy hova megyek . . . A misbeet gondolata egyre komolyabb lett. Paul Ernst már ajánlatot tett Gyurinak, hogy vesz neki birtokot München mellett . . . és aztán letelepedünk mindnyájan egy vidéki majorságban, idegen né-metek között és dolgozunk és nem tartozunk egy partikuláris társada-lomhoz vagy nemzethez sem. Csak emberek leszünk: európaiak.”²⁴ Ezek a bejegyzések is őszintén vallanak Balázs Béla létének ellent-mondásairól s ebből fakadó ködös vágyairól, terveiről, a közösségi lo-

²³ Balázs Béla naplói. 1918. szept. 27. 34. old.

²⁴ Balázs Béla naplói. 1918. febr. 21. 22. old.

jalitás és az identitás válságáról, a társadalomból való kivonulás szándékáról, valamiféle naiv, „szabadon lebegő” státushelyzet megteremtése lehetőségének reményéről.

Balázs Béla számára, a barátság keresésének mozzanataként, a magány leküzdésének volt még egy másik területe is, a szexualitás, a férfi és a nő szexuális viszonya, amelyről szólnunk kell; Balázs Béla esetében ezeket a kérdéseket sem privát problémaként, hanem Balázs Béla személyiségére jellemző, társadalmi jelenséggé fogjuk fel, ezért öszintén beszélnünk kell róla.

Balázs Béla állandó szexuális kielégítetlensége és az ennek kielégítésében alkalmazott válogatás nélküli eszközei közismertek; vita tárgya, hogy hány nő követett el öngyilkosságot Balázs Béla miatt. (Balázs Béla naplói állandóan érintik ezt a problémát, sokszor önkínzó nyugtalansággal, büntudattal.) Ahelyett, hogy itt hosszasan időznénk e témánál, ennek jellemzésére hozzuk Lesznai Anna nyilatkozatának a következő sorait:

„Mondjam el azt a szép dolgot, amit annak a két fiatal embernek mondtam, aki kijött hozzám, hogy nincsenek-e Balázs Béla ereklyéim? Mondtam, sajnos semmi, pár levelem van, szívesen rendelkezésükre bocsátom. Különben csak a csontvázat hagyhatom majd maguknak, mint az egyetlen asszonyét, aki a mi körünkben nem volt szerelmes Balázs Bélába és nem volt a szeretője. Nagyon szerettem őt.”²⁵

c) *A kör tevékenységének második szakasza:
előtérben a művészet kérdései*

A Vasárnap Kör munkájában jelentős törést hozott az, hogy 1916 júliusában Lukács Györgyöt felmentették a katonai szolgálat alól és visszatért Heidelbergbe. Először csak rádöbbennek arra, hogy Lukács György nélkül tartalmatlanná válnak a vasárnapi viták, beszélgetések, majd igyekeznek az új helyzethez alkalmazkodni, aminek következtében a művészet kérdései kerülnek előtérbe, mindenekelőtt abban a formában, hogy felolvassák, majd megvitatják írásaikat.

²⁵ Beszélgetés Lesznai Annával, 1965. jún. 23. (Irodalmi Múzeum, Emlékezések 1. 1967. 9. old.) Lesznai Anna a „Kezdetben volt a kert” c. regényében Zelenák Rozi öngyilkosságát Balázs Béla egyik ilyen tragikusan végződő kalandja alapján írta meg. (Lásd Id. mű. II. köt. 7. rész. 191–210. old.)

Hajós Edit és Hamvassy Anna Lukács Györgyhöz írott levelei már 1916 októberében jelzik ezt a folyamatot.

Hajós Edit írta: „A vasárnap teljesen elzúllott, mióta elmentél. A két ifjú jön ugyan még*, de semmi sincs a régi nívóból.”²⁶

Schlamadinger Anna írta: „A vasárnap délutánok egészen elromlottak, amióta elmentél . . . A knabok minden vasárnap összeveszekednek Herbert Tesvivel filozófiai kérdéseken és ordítanak mint a sakállok.”²⁷

Majd azt írja: „Gyuri, olyan nagyon kellenél már ide, hogy ezt nem lehet elmondani! Kellenél először nagyon a Vasárnap Társaságba. Mióta elmentél, lassú, de állandó intellektuális és morális hanyatlás állott be. Herbert nem elég erős a feltartóztatására. Ő az egyetlen most, aki mond valamit és sokszor nagyon igaza van, de nagy hibája, hogy másokat sohasem hallgat meg és a modorának nincs olyan súlya, hogy őt türelemmel meghallgatnák és behódolnának. Még így is ő az, aki valamennyire összetartja az embereket. Mannheim és Hauser segítenek neki, csak gyöngébbek nála, a többiek pedig az agyonkritizálásra szorítóznak, a minden tálba beleköpésre, ebből pedig nem sok jó sült ki.”²⁸

Balázs Béla, több mint egy évvel Lukács György Heidelbergbe való távozása után, 1917. szept. 24-én írja naplójába:

„Utálom a nyelvemet, a szavaimat, elhasznált, kicsépett szalma. Valami lelki bócherség veszedelmét érzem! A vasárnapi társaság mindig ugyanazon néhány problémájával, melyből már semmi elementáris nem jön ki, bócherség. Ha Gyuri itt van, ezt sohasem érzem. Ő ezeknek a problémáknak is annyira a gyökerén áll, hogy mindig új termésre stimulál.”²⁹

Balázs Béla, mivel nem elégítik ki a Vasárnap Kör tartalmatlanná vált találkozásai, ezért valami új keret, forma szervezésével kísérletezik. Így akarja 1916 őszén a Budán lakó írókat összehozni, a Philadelphia kávéház egyik különszobájában, valami budai klub félét kíván szer-

* Mannheim Károlyról és Hauser Arnoldról van szó.

²⁶ Hajós Edit Lukács Györgyhöz írott levele. 1916. okt. eleje (MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum és Könyvtár.)

²⁷ Schlamadinger Anna Lukács Györgyhöz írott levele. 1916. okt. 14. Uo.

²⁸ Schlamadinger Anna Lukács Györgyhöz írott levele. 1917. márc. 8. Uo.

²⁹ Balázs Béla naplói. (Ms 5023/20. 5. old.)

vezni. Kosztolányival meg is állapodik és néhányszor össze is jönnek.³⁰ Vagy azért üdvözli lelkesen Babits–Jászi–Szabó Ervin tervét az „Európa lovagjai” létrehozásakor, és Lukács Györggyel együtt csatlakozik az aláírókhoz.³¹

Mint jeleztük, a kör aktív tagjainak ezen időszakban született, vagy a Vasárnap Körre vonatkozó irodalmi alkotásaira is utalunk. (Balázs Béla ilyen vonatkozású tevékenységének irodalmi részét a következő fejezetben külön tárgyaljuk, ennek fontossága és Lukács György ehhez kapcsolódó elméleti munkássága miatt.)

Itt mindenekelőtt Ritoók Emma „A szellem kalandorai” c. regényét kell megemlítenünk.³² Igaz, hogy a regény főhősének, Donáth Ervinnek a portréját Ernst Blochról, illetve Zalai Béláról mintázta Ritoók, de – mind Balázs, mind Lukács véleménye szerint – a Vasárnap Kör atmoszférája, vitái is megfogalmazást nyertek benne. A regényt a Vasárnap Kör tagjai elolvasták és vitatkoztak róla; Balázs Béla naplójában 1916 februárjában írja a regényről:

„Ritoók Emma regénye: a lélek kalandorai. Rossz regény. Nincs nívója, süket, átlátszó, atmoszférátlan. Nem *művész* élménye. De nagy emberi élmény. Mégis nagyon megfogott. Milyen nagy generáció az, melynek vihara őt is elkapja. De ő csak influenzát kapott tőle szegény. Vénlány-tragédia. A nemi élet tényeire teszi a hangsúlyt, ott dől el

³⁰ „Tegnap reggel Kosztolányi Dezsővel és Beck Vilivel találkoztam a Kávéházban. Felvettem ideáját annak, hogy mi itt, Budán lakó írók, művészek összejárhatnánk a Philadelphia egy külön szobájában és valami budai klub félét csinálhatnánk (asszonyostól). Én vettem fel az ideát, mert én éreztem egy ilyen művészkolónia szépségét, lehetőségeit és kijött belőlem mint egy absztrakt vágy, mert hiszen éppen én nem szenvedhetem ezeket az embereket, én vagyok az, aki sohase járok közéjük... De megállapodtunk, hétfőn megalakulunk.” Balázs Béla naplói. 1916. szept. 15-i feljegyzés. (Ms 5023/19. 81. old.)

³¹ „Az »Európa lovagjai« az én régi ideám. Babits Mihály propozíciójában rávette Jászit, hogy megszervezze. Egy szellemi és erkölcsi lovagrendet minden militarizmus és minden nacionalizmus ellen. Gyuri meg én lelkesen csatlakoztunk persze, de a »lovagok« név ellen tiltakoztunk. Nem vagyunk lovagok!... Ezek lovagok? Gyáva és hitetlen söpredék! Félek, el fog aludni a dolog, pedig azt hiszem, hogy egész Európában hasonló szövetségek készen várják az egyesülést. Nagy dolog volna, ha ezt mi tudnók megindítani.” Balázs Béla naplói. 1918. júl. 15-i feljegyzés. (Ms 5023/20. 31. old.) és *Gál István* Babits a világbékéért című tanulmánya. (Bartóktól–Radnótiig. Magvető Könyvkiadó 1973. 156–159. old.)

³² *Ritoók Emma: A szellem kalandorai.* Göncöl kiadás, Budapest 1922.

számára minden és ezért feldől minden . . . Ijesztett a regényben, hogy valaki, aki része volt, *csalódhatott* generációinkban.”³³

Ritoók a Vasárnap Kör atmoszféráját a következőképpen írja le a regényben:

„Donáthot akkor már új emberek vették körül. Meglepte, hogy milyen sok zsidó arcot lát az egyszerre oda tódult érdeklődők között. Mintha csak most vették volna észre, hogy új érvényesülési vagy prédálalkalom van – gondolta kissé lenézően.”

„Egy nagyon fiatal, de nagyon tipikus külsejű orvos a freudizmussal érvelt, egy kövér úr izgatottan állította Darwint az Isten ellenébe, egy sovány madárképű ifjú a pragmatizmust emlegette; a természettudomány és a filozófia szakkifejezései ütköztek egymásba, Marx, Jézus, Hegel, Platón szocialistákká vagy prófétákká lettek a különböző megvilágításban. Arcok kipirultak, más-más hang vette fel a szellemi túlfeszültség izgatott színeit, néha egy asszony is beledobott a vitába egy-egy megjegyzést, ami aztán válasz nélkül merült el.”

„Mikor egymás meggyőzése nélkül elváltak, mosolyogva szorítottak ugyan kezet, de mindegyik elmaradottnak tartotta a másikat. Csak a művészek beszéltek ügyetlen mondatokban, meg nem felelő, zavaros kifejezésekkel tovább és erősen érezték rokonságukat a Donáth gondolkodásával.”³⁴

A regény főhőse, Donáth Ervin, a végsőig felfokozott individualista, nárcisztikus önimádat, az imperializmus parazita értelmiségének a mintapéldánya; Ritoók ellenforradalmi gesztusát jelzi, hogy ez a

³³ Balázs Béla naplói. 1916. febr. 58. old. – Lukács a könyvvel kapcsolatban a következőket nyilatkozta: „Egyébként ebben én epizodikus szerepet játszom, tulajdonképpen Bloch és Zalai ellen irányul ez a könyv. Ők voltak Ritoók Emma barátai és szegény nem tudta nekik megbocsájtani, hogy egyik sem volt soha szerelmes belé. Ritoók Emma csúnya vénlány volt és mint egészen okos nő barátságot tartott fenn Blochkal és Zalaival, de ezek, ha asszonyt kerestek, máshol keresték. Ebből a ressentiment-ből jött létre Ritoók Emma regénye, amely emlékezetem szerint irodalmilag is meglehetősen gyenge. Mellesleg, ha már szóba került, felhívom a figyelmet arra, hogy Zalai Béla nagyon tehetséges ember volt és nem ártana, ha filozófiatörténetünk megpróbálná kiadni a feledésből és kijelölné helyét, mert ebben az 1918 előtti időben ő volt az egyetlen eredeti magyar gondolkodó.” (Kiemelés tőlem – N. Z.) (Beszélgetés Lukács Györggyel, Emlékezések. 1. 34. old.). Zalai Béláról lásd Beöthy Ottó tanulmányát. A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Kossuth Könyvkiadó 1977. 211–236. old.

³⁴ *Ritoók Emma: A szellem kalandorai.* 79. old.

kalandor lesz a Tanácsköztársaság népbiztosa, majd a veszély órájában megfutamodik, és egyik általa örökösen lenézett földije mint egy vészett kutyát lövi le. (Lukács György fentiekben idézett visszaemlékezése a regény megítélésében – megítélésünk szerint – éppen ezért dezorientáló.)

Kétségtelen, hogy a Donáthban ábrázolt hős egy és másban Balázs Bélára és Lukács Györgyre is hasonlított. Talán ezért is utasította el olyan szenvedélyesen Balázs Béla, egyúttal azon véleményét is hangoztatva, hogy a regény egyúttal a kor egy adott életérzését fejezi ki. Balázs azt írja, hogy Ritoók regénye „Teljes leírása annak az életérzésnek, mely mindig dühbe hoz, ahol meglátom. Mert ez nem privát élmény máma. Ez a mai lélek állapota, legjellemzőbb legbelső ténye (történetfilozófiai stádium). És ez az, ami előttem legutálatosabb, amin túl kell jutni mindenáron. Ez máma mint axióma közkeletű, kétségbevonhatatlan lelki törvény, melyből kiindulnak. És ez az, amely Niehle Lyhnék katasztrófáit hozza létre (Freud-féle öntudatlan öngyilkosságokat), kapóra jött külső akadályokat, csakhogy célhoz ne kelljen érni. Ez hozza létre Gyuri morális pedantériáját, mely útközben való dolgokkal olyan minuciózusan, olyan sokáig vacakol, míg sikerült elszalasztani a végcélt. Mert attól félnek. Mert azt szükségképp csalódásnak érzik, a vágy megszűnésének, holott a vágyban minden benne volt, és lelkünk legjobban a csurgó nyál alakjában jön felszínre.”³⁵

A kör egy másik tagja, Lesznai Anna is megörökíti a vasárnapok légkörét, vitáit. A már idézett visszaemlékezésében mondja, hogy korabeli jegyzetéből nyert ihletet ezek felidézésére. Lesznai a „Kezdetben volt a kert” c. regényében³⁶ az egyik beszélgetést így adja elő:

„Alig várta már a következő vasárnapot. Mikor ismét Györgyékhez* ért, még csak ők és László** voltak jelen. Megmutatta feljegyzéseit Lászlónak:

– Nincs éppen tudományosan megformulázva, de van valami igaz abban, hogy az azonosság: a dolgok vágyódása saját teljesülésök után. Ha megváltódik a világ, azonos lesz Istennel és meg is szűnik.

³⁵ Balázs Béla naplói. 55. old.

³⁶ *Lesznai Anna: Kezdetben volt a kert. I–II. Szépirodalmi Kiadó 1966.*

* Balázs Béla.

** Lukács György.

– László, ez szörnyű elképzelés! – hebegte Lizó* ijedten. – A világ ne szűnjék meg!

– Ha a megváltás a megváltott pusztulását jelenti, az annyi volna, mint a gyilkosság.

– Csekély ár a megváltásért – felelte László ridegen.

– Ezt Lizó sose fogja megérteni, mert nincs hite. Mágikus világban él – ítélkezett Jerna.

– Igenis, abban élek – válaszolt Lizó sértődötten. – És ez a világ éppen olyan valódi, mint a valláserkölcse vagy a tudomány világa. Mágia nélkül nem lenne sem szépség, sem költészet, sem művészet, sőt szerelem sem! Ezek mind a mágiából erednek, és csak általuk érthetjük meg a világ legősbibbi törvényeit.

– Ebben Lászlónak van igaza – szólt közbe Pálik**, aki néhány perce érkezett.

– Mire is szolgálna a költészet, a művészet, a szerelem egy megváltozott világban? – mondja László. – Ezek a vágy gyermekei és megszűnnek a teljesedésben.

– Nem! – felelte Lizó határozottan. – Isten nem ölheti meg, ami elsőszülöttjéből fakad.”³⁷

Lesznai itt megkérdezte Lukácsot, hogy ha az emberek üdvözülnek „Mi lesz a növényekkel és az állatokkal? Tudod, hogy én nem akarok nélkülük üdvözülni.” – Mire Lukács azt mondta: „Még a kövek is üdvözülni fognak.”³⁸

Lesznai Anna e beszélgetést – alig néhány évvel utána – versben is megörökítette: a „Testvériség” c. verséről van szó, amely 1922-ben, az „Eltévedt litániák” kötetben, Bécsben jelent meg.

Hogy léssen fák feltámadása

Holt virágok, mely mennybe tűztök?

Szitakötő, szíved hová száll

Pásztor tüzek, hogy üdvözültök?

Vándorkobra hol vár feloldás

* Lesznai Anna

** Fülep Lajos

³⁷ Lesznai Anna: Kezdetben volt a kert. II. köt. 461–462. old.

³⁸ Uo., 475. old.

Rög, Messiásod merre késik
 Izzó dél, illó páratested
 Mely öröklét kövébe vésik?
 Áldott ó házak ébredését
 Mikor riadják harsonák?
 Gyertyák boldogulttá hogy égtek,
 Hol leli tűnt illat honát?
 Én testvéreim, néma dolgok
 Tört tárgyak, züllött, bús szeméten
 Ki gyógyítja rátok kezét
 Mondván: kelj föl életre készen.
 Én testvéreim, látszat-lányok
 Szín, szivárvány, tükör-kísértet,
 Hang, szerelmes visszhang, madárfütty
 A keresztfán ki hal meg érted?
 Álom, te is, kit ágy ölében
 Rezzent ágaskodó ideg,
 Mely valóságok vérborával
 Itatják szomjas sémened?
 Ó néma dolgok, látszat-lányok,
 Ti emberlélektől szüzek,
 Jertek, illatok, színek, álmok
 Fák, virágok, pápák, tüzek!
 Véletek játszik kisdéd lelkem
 Lakmároz dús anyag tején
 Nélkületek útnak nem ébred
 S a végítélet idején
 Véletek száll az Úr elébe
 Együtt konyulunk a kezébe:
 Egy üdvösség – szomjas kehely . . .
 Vagy könnyű, könnytelen pehely
 Együtt hullunk a semmiségbe.³⁹

Lukács Lesznai Anna művészi fejlődését mindig figyelemmel kísérte: a Vasárnap Társaság befejező időszakára esik az „Anna Lesznais

³⁹ *Lesznai Anna: Köd előttem, köd utánam. Válogatott versek. Szépirodalmi Kiadó 1967. 167. old.*

neue Gedichte” c. írása;⁴⁰ Lukács ebben az írásában – éppen Lesznai költészete kapcsán – vázolta fel rendkívül ködösen, tapogatózva a keresztény és a pogány szembeállításával a „vallásos ateizmus” elégtelenségét, és egy olyan panteista természetfilozófia lehetőségét, amely Goethétől is nyeri indíttatását. Ezt az érdeklődést jelzi kései nyilatkozata is. Itt Lukács György a következőket mondja: „Igaz barátság fűzött Lesznai Annához, és ez egy életen át tartott. Azt hiszem, tudják, hogy 1965-ben és 1966-ban is nagyon sokat voltunk együtt, amikor Pesten járt, és igazán nagyon örülök, hogy megértem regényének megszületését. Fiatal korában csak költeményei jöttek számításba. Annak is nagyon örülök, hogy módomban volt Lesznai Annának megmondani, milyen kiválónak tartom a regényét – úgy fejeztem ezt ki neki, hogy az első kötet szerintem remekmű, a második egy jó regény. Ismétlem, nagy öröm számomra, hogy ez a barátság egész életemen át tartott.”⁴¹

A Vasárnap Kör művészi jellemzésének egyik fontos forrásértékű dokumentuma Gergely Tibornak a Vasárnap Társaság fő képviselőiről készült karikatúra-sorozata. Gergely Tibor, Lesznai Anna második férje, aki igen fiatalon, a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának hallgatójaként került közel a csoportosuláshoz, majd eljárt a vasárnapi összejövetelekre is, a csoportosulást belülről ismerő élményére támaszkodva készítette el karikatúra-sorozatait.

A karikatúrák születésének problematikájával kapcsolatban mindaddig több tisztázatlan kérdés volt. Gergely Tibor Szabó Júliához, illetve hozzám írott leveleiben megnyugtatóan tisztázza a sorozatok keletkezését, ugyanakkor egy-két vonatkozásban, a Vasárnap Társaság vezető egyéniségeit illetően (elsősorban Révai József esetében) újabb ellentmondásokat teremt.

Gergely Tibor közléseiből kiderül, hogy két karikatúra-sorozatot készített; az egyik sorozatot 1918 folyamán Budapesten, Balázs Béla Naphegy utcai lakásában rajzolta Gergely: „Major Henrik-szerű portrékarikatúrákat rajzoltam a kör egyes alakjairól, ezek egy ív papíron fel voltak szögezve Balázs Béla lakásán a falra. Ezt az ívet a Horthy-rendőrség 1919 augusztus végén elkobozta, és nem azonos a nemrégiben előkerült karikatúra-sorozattal... Ezt a sorozatot Bécsben készí-

⁴⁰ Pester Lloyd, 1918. nov. 29.

⁴¹ Beszélgetés Lukács Györggyel. Emlékezések 1. 27–28. old.

tettem, ahova 1919 decemberében Lesznai Annával emigráltunk s ahol a Vasárnap Kör megcsappanva bár (majd később másokkal kibővülve) újra rendszeresen összejött... A karikatúrák tisztára baráti alapon készültek, gúnyos szeretettel, s az ábrázolt személyek ugyancsak szeretettel nevettek rajtuk. Mikor 1931-ben visszamentünk Pestre, magammal vittem őket, a fiókomban heverték évekig. 1939-ben Amerikába emigráltunk, s mivel csak limitált poggyászt vihettünk magunkkal, 3–4 rajzmappát telve rajzzal, skiccel, atelierhulladékkal (közöttük a karikatúra-sorozat), valamint festményel, könyvvel, bútorral együtt a Hatvany-családnál hagytuk megőrzésre (akkor azt hittük, hogy két-három év múlva visszajöhetünk).⁴²

A karikatúrák az ábrázolt személyek legjellemzőbb vonásait (valóságosság, filozófiai-művészi tevékenység, szexualitás stb.) hangsúlyozták; Gergely Szabó Júliához írott levelében pl. ezzel kapcsolatban azt írja: „Ui. Múltkori levelemben elfelejtettem egy részletre kitérni, itt pótlom. Lukács György a létrán nem a mennybe megy, hanem onnan jön le. Ez L. Gy. útját szimbolizálja a misztikus metafizikából a marxista történelmi materializmus világnézete felé.”⁴³

A későbbiek során e második karikatúra-sorozat véletlenül került elő, jutott a hatvani Hatvany Lajos Múzeum tulajdonába.

Lesznai Anna is nyilatkozott – valószínűen az első karikatúra-sorozatról: „Ebbe a körbe tartozott Gergely Tibor, második férjem is... Nagyon jó karikatúrákat rajzolt az egész társaságról. Az ott felejtett karikatúrák alapján fogták el a csoport tagjait a rendőrség emberei.”⁴⁴ Úgy vélem, hogy e nyilatkozat kapcsán egy legenda születésének vagyunk a tanúi...

4. BALÁZS BÉLA KAPCSOLÓDÁSA

KODÁLY ZOLTÁNHÓZ ÉS BARTÓK BÉLÁHOZ

Balázs Béla művészi tevékenységében jelentős helyet foglalnak el misztériumai, táncjátékai, opera-szövegkönyvei, irodalmi-művészi tevékenységének Kodály Zoltánhoz és Bartók Bélához kapcsolódó szálai.

⁴² Gergely Tibor Novák Zoltánhoz intézett 1976. febr. 10-i leveléből.

⁴³ Gergely Tibor Szabó Júliához intézett 1976. febr. 10-i leveléből.

⁴⁴ Lesznai Anna nyilatkozata. 1965. aug. 18. (MSZMP KB Párttörténeti Intézet Archivuma.)

Ezeket a területeket azért is kell részletesebben megnéznünk, hogy Kodály Zoltán és Bartók Béla Vasárnap Körhöz való kapcsolódásáról alaposabban szólhassunk.

Balázs Béla Kodály Zoltánnal egyetemre kerülése után 1901–1902 körül ismerkedett meg, ez hamarosan barátsággá válik és az Eötvös Kollégiumban Kodály Zoltánnal egy szobában lakik. Balázs Béla és Kodály Zoltán Lukács Györggyel (ez a legkorábbi, többé-kevésbé igazolható időpont) 1904-ben, a Thália szervezése során kerülnek kapcsolatba. A Thália Társaság szervezésével kapcsolatos megbeszéléseket Lukács György szüleinek Széchenyi utcai lakásán tartották. Ennek során Balázs Béla ajánlotta, hogy Goethe „Testvérek” c. művéhez Kodály szerezzon zenét. Ez ugyan elmaradt, de Kodály többször szolgált zenei tanácsokkal a Thália előadásainál.⁴⁵

Balázs Béla Bartók Bélával Kodály Zoltán révén ismerkedett meg 1905–1906 folyamán. Kodály Zoltán és Bartók Béla ekkor kezdik meg a magyar népzene felkutatását, s ebben Balázs Béla is baráti szívesként segítségükre van.

Balázs Béla először Kodály Zoltánnal, annak egyetemi szakvizsgája után indult népdalt gyűjteni. Bauer Hilda, Balázs Béla húga – akiben ebben az időben gyengéd érzelmek kezdenek fűződni Kodály Zoltánhoz – erről a következőképpen számol be visszaemlékezéseiben:

„1905 tavaszán, illetve nyár elején (lehetett május vége, június eleje) Kodály néhány hétre lejött hozzánk Szegedre. A környéken népdalokat akart gyűjteni. Nagyon jó barátok lettünk mi is. Reggelenként Herberttel kimentünk a Tisza mentén fekvő helyekre, falvakba: Tápé, Deszk (szerb falu volt), Algyő, Szőreg, Kamarás, Szatymaz és még más, Szegedhez közel eső falvakba . . . Kodály mindig hozott »zsákmányt«. Késő délben értek haza. Akkor, ha még nem volt ebéd, Zoltán mindjárt leült a zongorához, és írt, harmonizált, szóval kezdte feldolgozni az anyagot . . . Nagyon tiszteltem, mert láttam, mennyire tudja a zenét . . . Nagy, nyurga, vörösseszőke fiú volt, kis kefebajusszal, szép fehér fogai voltak.”⁴⁶

Bartók Bélával 1906 nyarán (legvalószínűbb augusztus vége) vett részt Balázs Béla hasonló népdalgyűjtő úton. Özv. Bartók Béláné Ba-

⁴⁵ Lásd K. Nagy Magda: Balázs Béla világa. Kossuth Könyvkiadó 1973. 72. old.

⁴⁶ Dr. Schilling Oszkárné (Bauer Hilda) visszaemlékezései (kéziratban) OSZK Színházi Osztálya. Idézi K. Nagy Magda: Balázs Béla világa. 85. old.

ranjai Gyulánénak írott 1906. ápr. 1-i leveléből tudjuk, hogy „nem jöhetne-e Béla Szeged vidékére is népdalkeresésre. Ő ugyanis ösztöndíjat is kapott erre a célra és ezen a nyáron mindenfelé akar utazni, hol ismerősei vannak és a parasztok között még eddig ismeretlen népdalokat kutatni. Vajon Ti nyáron Szeged vidékén maradtok?”⁴⁷

Ezzel az úttal kapcsolatban Bartók Béla és Balázs Béla kapcsolatát illetően vannak árnyalati véleménykülönbségek. A zenetudomány általánossá vált álláspontját fogalmazza meg Kiss Lajos, amikor a következőket írja: „Méltán büszkéek a horgosiak arra, hogy a világhírű zeneszerző és zenetudós, Bartók Béla egyik első népdalgyűjtési helye Horgos volt, 1906-ban. Gyűjtése tíz napig tartott, mialatt Balázs Bélával ... együtt a Baranyai-család vendége volt kamaraerdei villájukban.”⁴⁸

Balázs Béla és húga, Hilda másként tudósít, s mivel a köztük levő emberi kapcsolat tartalmát is mutatják a megjegyzések, ezért idézzük.

Balázs Béla naplóiból tudjuk, hogy 1906. augusztus 16. és 21. között ő maga járt Algyő, Orosháza, Hódmezővásárhely, Mezőhegyes, Apátfalva községekben Bartók Béla útját előkészítendő; majd ezt írja: „Itt volt Bartók Béla, egy hétig együtt jártunk népdalt gyűjteni. Naiv, esetlen. Egy 25 (vagy hány) éves csodagyerek. Csodálatos, csendes szívósság van benne. Gyöngé, vézna, beteges emberke, de nagyon fáradt is voltam már, ő még egyre unszolt-hajszolt, hogy csak tovább még gyűjteni – gyönyörűen játszik, szép dalokat ír ... Csillagászcodik, bogarász, etnografizál stb., ez a mohóság nyilván abból magyarázható, hogy a zenén kívül nem sok egyebet tanult idáig.”

„A játszás felizgatja. Egészen elváltozik az arca: hosszúkásabb, nagy-komoly, olykor csodaszép lesz. Az orrával idegesen szipákol. Olyankor azt hiszem, hogy talán csak azért nem érzek ki belőle máskor semmi nagyot, mert »er ist in sein Talent eingesperrt« (tehetségének rabja). Ez különben bizonyos.”

„Nagyon kislányosan szerény, de hiú! És a zenéjén kívül semmit se tudok belőle élvezni. A naivitása nem elég friss, az ironiája (mert az is van) erőtlén. De a feje néha nagyon szép. Talán mégis több, mint egy felnőtt csodagyerek – komponista.”⁴⁹

⁴⁷ Özv. Bartók Béláné levele Baranyai Gyulánénak. Bartók Breviárium, Zeneműkiadó 1974. 96. old.

⁴⁸ Kiss Lajos: Horgosi népdalok. A Zentai Múzeum kiadása 1974. 3. old.

⁴⁹ Balázs Béla naplója. Idézi K. Nagy Magda: Balázs Béla világa. 91. old.

Bauer Hilda idézett visszaemlékezésében erről az útról a következőket írja:

„Bartók Béla a bátyám barátja volt, és egyik népdalgyűjtő útján két hétre lejtött Szegedre, és nálunk lakott, ha nem járta a Csongrád megyei kis városokat, falvakat. Néha több napra is elment gyűjteni, bátyám mindig elkísérte.”

„Igyekeztünk Bartóknak a munkához való feltételeket biztosítani: csendet, magányt . . . A szélső, kisebb utcai szoba . . . volt az ő szobája a két hét alatt.”

„Bartók sok időt töltött a zongora mellett. Nagyon szerette a zongorákat, és mindig szívesen játszott nekünk. Édesanyámmal igen megbarátkozott, sokkal inkább, mint velem. Még most is látom őket, amint Bartók a zongora előtt ül, édesanyám mellette, és Bartók játszott.”⁵⁰

Kapcsolatuk alakulásának egyik következő fontos állomása az 1911-ben Kodállyal és Bartókkal együtt szervezett európai körút; Lukács György Firenzében csatlakozott hozzájuk. Ez az utazás azért is említésre méltó, mert a Waidbergben töltött két hét Balázst és Kodályt eltávolítja egymástól (Kodály Zoltán első feleségét megriasztotta Balázs bohém, sokszor felelőtlen magatartása, s ő szorgalmazta a barátság megszüntetését), ugyanakkor Balázs Béla közelebb került Bartók Bélához. Bartók ekkor dolgozott a „Kékszakállú . . .” hangszerelésén, s ez a munka tette először tartalmassá kapcsolatukat. (Érdekes, hogy Lukács Györgyben szinte semmi impressziót nem hagyott a firenzei együttlét, későbbi visszaemlékezéseiben Bartók Béláról úgy nyilatkozott, hogy személyesen nem is igen ismerte, mert bár Bartók kapcsolatban volt Lukács családjával (Bartók egy ideig a Lukács családnál zenetanár volt), a Tanácsköztársaság idején hivatalosan gyakrabban találkoztak, de ismeretségük az általános rokonszenvtudaton nem ment túl.

Ez az előzménye a Vasárnap Kör időszakában is meglevő kapcsolatuknak, amelynek kétségtelenül a „Fából faragott királyfi” és a „Kékszakállú herceg vára” előadása a legfontosabb eseménye.

Balázs Béla a következőkről tudósít velük kapcsolatban: „»A kékszakállú herceg vára« című misztériumot nyolc esztendővel ezelőtt ír-

⁵⁰ Dr. Schilling Oszkárné visszaemlékezései. Idézi *K. Nagy Magda*: Balázs Béla világa. 92. old.

tam Bartók Béla és Kodály Zoltán számára, azért, mert alkalmat akartam nekik adni arra, hogy színpadi muzsikát írhasanak. (»A fából faragott királyfi« című táncjátékom is csupán Bartók kedvéért készült.) Nagyon sok embernek az a véleménye, hogy ezek a szövegek rosszak. Azonban sajnos, abban az időben az írók még nem nagyon tolongtak Bartók Béla körül, mert vagy futóbolondnak, vagy rosszhiszemű szélhámosnak tartották, úgyhogy nem volt más, akitől szöveget kaphatott volna. Most Bartók megírta balettjét és megírta első operáját és kivívta velük magának azt az elismerést, amely zsenijének kijár. Az én szövegeim tehát betöltötték hivatásukat. Egyéb mondanivalóm róluk nincsen. Ha most már majd jönnek mások, akik szebb szövegeket írnak Bartók Béla számára, én csak örülni fogok neki.”⁵¹

Balázs Béla megnyilatkozásában nem nehéz észrevennünk a rezignációt (már-már a megbántottságot, amelynek naplóiban hangot is ad), hogy az ő részvételét a táncjáték és az opera megszületésében nem méltányolták kellőképpen; Bóka László írja, hogy „a legszívesebben azt nyomtatnám névjegyemre: »Bartók Béla szövegírója« – mondta Balázs egyszer olyan féltréfával, melynek nagyobbik fele a komolyság volt.”⁵²

Nézzük meg a problémát kicsit közelebről. Annak ellenére, hogy a „Kékszakállú...” már 1911-ben elkészült, mégis a „Fából faragott...” került először bemutatásra a Magyar Operaházban 1917. május 12-én. Bartók az Operába be se tette a próbák alatt a lábát, Balázs mintegy 40 próbát tartott. A „Fából faragott királyfi” premiere emlékezetes maradt, több mint fél órán át tombolt a közönség.

Reinitz Béla, aki a „Népszavá”-ban méltatta a bemutatót, a következőkkel kezdte: „Ma, amikor egy nagy magyar zeneköltő nagyszerű zsenije előtt meghajtom a hódolat zászlaját...” Reinitz Balázsról sem feledkezett meg: „A szombaton bemutatott balett meséje Balázs Béla finomérzésű költő munkája...”

„A külső siker – folytatta Reinitz Béla – frenetikus, szinte tomboló volt. Szerzőket, karmestert, színészeket több mint hússzor hívták a lámpák elé.”⁵³

⁵¹ Zenetudományi Tanulmányok VII. Bartók Béla megjelenése az európai zenében (1914–1926). Akadémiai Kiadó 1959. 273–275. old.

⁵² Balázs Béla: A kékszakállú herceg vára. Magyar Helikon 1960. Bóka László: Utószó. 59. old.

⁵³ Népszava, 1917. máj. 13.

A „Kékszakállú herceg várát” 1918 tavaszán mutatta be a Magyar Operaház, még nagyobb sikerrel, mint a „Fából faragott királyfit”. Kodály Zoltán egyike volt azoknak, aki az opera értékeit melegen méltatta, és a leghatározottabban felvetette a zenei és irodalmi anyag viszonyát. Kodály ezzel kapcsolatban a következőket írta:

„Eddigi operai tradíciónk, minthogy a műsor túlnyomó részben idegenből fordított művekből állott, sajátos zenei deklamációt fejlesztett ki, amelytől aztán eredeti operák szerzői sem igen tudtak szabadulni. Szinte szabály volt ebben a deklamációban, hogy a nyelv és zene hangsúlya állandóan harcban álljanak. Többször a zene győzött, s a hallgatóság, jobbra arisztokrácia és németajkú polgárság, két emberöltőn át nyugodtan tűrte a magyar nyelv keréketörését, nyelvérzéke nem tiltakozott ellene. A legutolsó években néhány művészi új fordítás lényeges javulást hozott. De a legjobb fordítás is fordítás marad: az idegen nyelvre született melódiavonalat csak tökéletlenül tudja követni. És talán még a mai operaközönség sem tudja teljesen értékelni, ha egyszer a magyar nyelv talpra áll, megindul a maga lábán, sőt szárnyra kelni próbál.”

„A nyelv felszabadításának, a természetes hanglejtés zenévé fokozásának útjára lépett Bartók, s ezzel nagyban előrevitte a magyar recitatív-stílus kialakulását. Ez az első mű a magyar operaszínpadon, amelyben az ének elejétől végig egyöntetű, ki nem zökkenő magyarsággal szól hozzánk.”

„Ez a megzenésítés, amelyben minden szó, frázis metsző plasztikát nyer, a szöveg legapróbb nyelvi egyenetlenségeire is rávilágít. Hogy ilyenek Balázs szövegében vannak: komoly kifogás lehetne, bár szigorú kritikusaink nem említik. Szinte egyhangú – igaz, indokolás nélküli – elítéltetése azt a látszatot kelti, mintha mifelénk igen magas igényeket támasztanának operaszövegekkel szemben. Pedig íróink nem tartják komoly műfajnak a librettót, elfelejűk, hogy az opera virágzó korszakaiban a szöveg is mindig hivatott kéz munkája volt. Ezért feltűnő jelenség, hogy egy operaszöveg igazi írótól, sőt drámaírótól való. Ezért külön érdeme Balázs Bélának, hogy nem sajnálta egyik legszebb, legköltoőbb koncepcióját operaszövegnek megírni, s így hozzájárul egy nagyszerű mű létrejöttéhez. »Eseménytelen« szövege híján van ugyan minden szokott operai sablonnak. De ahogyan feltöri a régi mese héját és megmutatja a férfi-asszony probléma örök megoldatlanságát: tragikus feszültséggel döbbsenti és megfogja a hallgatót az első szótól

az utolsóig. Vázlatszerűsége, hogy a körvonalak megelevenítését a zenére bizza, szerves egybeforrását teszi lehetővé a zenével. Sem a dráma, sem a zene nem kénytelen külön létét megtagadni, mégis magasabb egységbe tudnak olvadni. Ezt az egységet a zene szimfonikus építettsége nemhogy zavarná, hanem még emeli: a dráma íve és a vele párhuzamos zenei hatalmas kettős szívárvánnyá erősítik egymást.”⁵⁴

Mindez azt mutatja, hogy a hozzáértők szűkebb köre elismerte és méltányolta Balázs Béla írói teljesítményét; mind a „Fából faragott királyfi”, mind a „Kékszakállú herceg vára” értékeiben Balázs Béla hozzájárulását is megállapították, elismerték. Mi volt az oka és volt-e alapja mégis a rezignációnak és a megbántottságnak? Úgy véljük, hogy ennek ellenére részben valóságos alapja volt Balázs Béla e magatartásának. A kritikák többsége ugyanis vagy hallgatott Balázs Béla írói teljesítményéről, vagy elmarasztalta azt; Bartók Béla magatartása sem volt határozott ebben a vonatkozásban. Balázs Béla elvárta volna, hogy Bartók Béla határozottan kiáll mellette s személyesen inti le a Balázs-kritikusokat. Bartók ezt nem tette, nyilatkozataiban nem ment túl a tények megállapításán (hogy Balázs Béla írta a librettót stb.), s Balázs munkásságának szükséztől, többé-kevésbé formális elismerésén. (Balázs Béla naplóiban ezzel a magatartással nem tud megbékélni s ezért szemrehányásokat tesz Bartók Bélának.)

Mi volt Bartók Béla tartózkodó magatartásának az oka? Úgy véljük alapvető alkati, világnézeti, emberi-magatartásbeli különbségeik játszottak ebben jelentős szerepet; Bartók emberi-erkölcsi szigora, plebejus demokratizmusa, szilárd és meggyőződéses ateizmusa⁵⁵ nem volt összeegyeztethető Balázs Béla emberi és szellemi magatartásával, s ezért kapcsolatukban mindvégig bizonyos tartózkodás, távolságtartás volt.

Balázs Bélának Kodály Zoltánhoz és Bartók Bélához fűződő ed-

⁵⁴ Kodály Zoltán: Bartók Béla operája. Nyugat, 1918. jún. 1.

⁵⁵ Bartók ateizmusát azért is kívánjuk hangsúlyozni, mert a századelő magyar eszméletének vizsgálatánál többen is azt az álláspontot képviselik, hogy a vallásosság ebben az időszakban általános „divat” volt, s ezért ez alól a hatás alól a haladó eszmék képviselői sem igen tudták kivonni magukat; Bartók példája is azt mutatja, hogy óvatosan kell bánnunk az általánosításokkal, s inkább azt kell hangsúlyoznunk, hogy a kor „vallásos ateizmusa”, amely a vallásosság akkori korszerű formája volt, a polgári lét ellentmondásaiból fakadó vallásos szükséglet volt, amellyel szemben – a polgári lét ellentmondásainak meghaladásával – voltak reális, az életben gyökerező alternatívák. Bartók is egy ilyen utat járt be.

digiekben jelzett kapcsolata is kétségessé teszi, hogy Kodály Zoltán és Bartók Béla eljárt volna a vasárnapi összejövetelekre, hogy a Vasárnap Kör tagjai lettek volna.

Balázs Béla emberi magatartásának bizonyos „problémáit” már az eddigiekben is hangsúlyoztuk Lukácshoz, Mannheimhez, Kodályhoz és Bartókhoz való viszonyában. Az a véleményünk, hogy e „problémák” esetében nem egyszerűen Balázs Béla alkatának, személyisége partikuláris elemeinek volt meghatározó szerepe; Balázs Béla magatartása „problémái”-ban társadalmi folyamatok öltöttek testet, a polgári értelmiség tagjainak tragikus meghasonlottsága. Nézzük meg egy kicsit közelebről – rész-összegzésként – ennek a magatartásnak „erkölcs-filozófiai” alapjait.

Balázs Béla naplóiban (lásd a már idézett 1915. dec. 28., 1916. febr., 1916. jún. 12-i bejegyzéseket) őszintén megvallja, hogy vita folyik közöttük, mindenekelőtt Lukács György és közte akörül, hogy milyen viszonyban kell lenniük az ember tetteinek, cselekedeteinek (amelyek az empirikus, „inautentikus” élet szférájában valósulnak meg) és erkölcsi eszményeinek, amelyek az erkölcsi értékeket jelentik számára s amiket célként tételezve kíváncsiak tartana megvalósítani. Lukács György egyáltalán nem véletlenül hangsúlyozta Balázs Bélaival való vitájában, hogy „nem morális... saját legmagasabb metafizikai síkomon élni akarni, azon mely empirikus személyem számára úgyis elérhetetlen és egy hősies megrekedésbe előre belenyugodva, az én valóságosan elérhető síkomat morális rendetlenségben hagyni.”⁵⁶ Lukács vitája Balázssal ugyanis azért volt, mert Balázs valóságos élete, cselekedetei síkját gyakorta „morális rendetlenségben” tartotta – amelyekről a későbbiekben még szólunk –, s ezek jelentették Balázs Béla magatartásának fentiekben emlegetett bizonyos „problémái”-t.

Hangsúlyozzuk, hogy Balázs Béla magatartásában jelentkező ellentmondás nem sajátosan egyéni probléma; ez az ellentmondás a polgári társadalom által létrehozott helyzet terméke, amely mindenekelőtt a polgári értelmiség sajátos, tragikus, majd mindinkább dekadenssé és parazitává váló helyzetét meghatározó problémává vált. Nem másról van itt szó, mint a polgári értelmiség cselekvése és etikai eszményei között jelentkező ellentmondás esetéről, amelyet a polgári gondolkodás

⁵⁶ Balázs Béla naplói. (Ms. 5023/19. MTA Könyvtára kéziratára. 56. old.)

a burzsoá és a citoyen szembeállításaként írt le. A polgári gondolkodás ugyanis a valóságos embert (a burzsoát) csak önző magánemberként, egoisztikus egyénként, az *igaz*, az erkölcsi eszményekkel rendelkező embert (a citoyent) csak elvont személyiségként tudja elgondolni.

Balázs Béla a Vasárnap Társaság időszakában személyiségében (tevékenységében és eszméiben) ezt az ellentmondást testesítette meg; ezért beszéltünk magatartásának „problémái”-ról, parazitisztikus vonásairól, amelyek következtében, annak ellenére, hogy vágyakozott utána, igazán tartalmas, emberi kapcsolatai nem alakultak ki, a maga körében sem találta meg a „lélektől–lélekig” vezető utat, nem tudta megszüntetni léte ellentmondásaiból fakadó magányosságát.

5. A CSOPORTOSULÁSHOZ TARTOZÓK VALLÁSOSSÁGA

A csoportosulás számára a „lélektől–lélekig” vezető útnak, magányosságuk megszüntetésének egy másik területe a vallás volt; ezért a vallásosság kérdésköre a Vasárnap Kör összejövetelein szintén egyik állandó vitatéma volt.

Tudjuk, hogy Balázs Béla a Hajós Edittel való házasságkötése során katolizált (később második feleségével, Schlamadinger, majd Hamvassy Annával is a teozófiai társaságban ismerkedett meg).

Balázs Béla naplóiban vissza-visszatér vallásosságának a kérdésére is; 1915. dec. 22-i feljegyzésében olvashatjuk:

„Mannheim a minap nekem támadt okkult érdeklődésemért. Csak szenzációkeresés, mondta. Tudásom *nívóját, értékét* mivel emelhetné ez a szaporulat. Miért akarom tudni az érzékelhetőségen túli valóságot, amikor még ezt sem tudom és mikor emezt félbe kellene hagynom a bizonytalan nemlétezőért. Azt feleltem: engem nem a »másvilág« érdekel, hanem ez, de a másvilággal való relációjával együtt, mert ez a reláció minden idevonatkozó tudásomat átértékeli. Nekem tudnom kell a másik világról egyet-mást, mert különben lekötöm, megnyomorítom az erről való képemet, ha egymással kötök össze tévedő erőszakkal dolgokat, melyek oda átvezetnek.”⁵⁷

Katolizálásának értelmére, indoklására Balázs Béla többször visszatér; 1917 nyarán szintén naplójában írta: „Azt kérdezték tőlem, miért

⁵⁷ Balázs Béla naplói. 1915. dec. 22. 48. old.

keresztelkedtem ki: meggyőződésből – hiszek a mai katolikus hitben és egyházban?”

„Hiszek és mélyen vallásosnak érzem magam, de nem ismerek ott-honomra egyik mai »kapható« felekezetben sem. Viszont nem hiszem, hogy vallást kitalálni lehessen.”

„Felekezet nélkül maradni nem akartam, tehát beálltam a történetfilozófiailag *legaktuálisabb* felekezetbe. Mert ha nem vagyok is otthon egy sátorban sem, *fedél nélkül* nem lehet maradni.”⁵⁸

Lukács György vallásossága alakulását részletesen még nem elemezték, azonban elég anyag áll rendelkezésünkre, hogy vallásos hitének alakulását, annak domináns mozzanatait a miszticizmustól a „vallásos ateizmusig” fő vonalaiban jelezzük. (Itt ezt csak részben, az általános jellemzés részeként érintjük, e problémákra Balázs Béla irodalmi tevékenységének Lukács György általi megvilágítása során újra vissza kell térnünk.)

Balázs Béla naplója ebben a kérdésben is tanú; 1915. dec. 23-án jegyzi fel Balázs, hogy a spiritualizmus történetét olvasva: „Gyuri panasza: miért nem iniciálják őt, ő olyan jól fel tudná használni és olyan szépen és értelmesen tanítani.”⁵⁹

Lukács vallásosságát kívánja vázolni Hegyi Béla „A fiatal Lukács György” c. tanulmányában, azzal együtt, hogy ezt a vallásosságot időzjelbe teszi; Hegyi a következőkben jelzi a Lukácsot ért hatásokat:

„Lukács György sohasem tagadta, hogy a vallásos világnézet táljáról indult el, még ha ezt a korszakát később »vallásos ateizmusnak« nevezte is. Ifjúkorában erősen kötődött a középkori teológia olyan képviselőihez, mint Meister Eckhart, Duns Scotus, Nicolaus Cusanus, valamint az újplatonista iskola egyik megalapítójához, az alexandriai Plótinoszhoz. Ebben az időben – legtöbb kortársát messze megelőzve – lelkesedett Kierkegaardért és Novalisért, sőt a misztikus szimbolista költőt és esztétát, Stefan Georget is elfogadta. Találkozása a kereszténység nagy gondolkodóival, Szent Ágostonnal, Aquinói Tamással, Erazmusszal, nem maradt hatástalan belső fejlődésére és a továbbiakban marxista-materialista világképébe is beépítette.”⁶⁰

Lukács József is jelentős kísérletet tesz Lukács György vallásossága mibenlétének feltárására; előadása „A vallás és az irracionizmus

⁵⁸ Balázs Béla naplói. 1917 nyara. 111. old.

⁵⁹ Balázs Béla naplói. 1915. dec. 23.

⁶⁰ Hegyi Béla: A fiatal Lukács György. Vigilia, 1971. 9. sz. 609. old.

vizsgálatának néhány problémája Lukács György életművében”⁶¹ azonban az általunk vizsgálnál szélesebb időszakra terjed ki, talán ez is az egyik oka annak, hogy e vallásosságnak inkább a pozitív mozzanatait, a belőle kivezető vonatkozásokat hangsúlyozza, amelyek – megítélésünk szerint – nem voltak meghatározó jellegűek a Vasárnap Társaság időszakában.

A csoportosulás vallásos atmoszférájának a megvilágítása során külön kell Fülep Lajossal foglalkoznunk. Fülep 1914-ben tért haza Olaszországból és miután Alexander Bernát támogatása ellenére sikertelenül pályázta meg a budapesti egyetem olasz tanszékének professzori állását, hozzákezdett a református teológia elvégzéséhez, majd lelkészi oklevelet szerzett. Fülep a lelkészséget nemcsak megélhetésként vállalta, ez számára olyan élethivatás volt, amelyet összekapcsolt sajátos vallásos meggyőződése publicisztikai, filozófiai (vallásfilozófiai) kifejtésével.

Szintén Balázs Béla naplóiból értesülünk arról, hogy „tegnap (vasárnap) Mannheim hírül hozta, hogy Fülepnek nagyon tetszettek a verseim... Ő ugyanis azt látja, hogy e versek újsága, jelentősége az, hogy az új zsidóság versei.”

„A rassz vérbeli determinálása azért is lehetetlen, mert a lélekvándorlást csak egy fajon belül engedné meg. Ez pedig lehetetlen nekem.”⁶²

Ugyanígy Fülep Lesznai Anna költészete kapcsán is azon álláspontját fejtette ki, hogy Lesznai lírája a lélek egy ősi állapotának, a bűnbetés előtti világnak, az „Édenkertnek” a költészete.⁶³ Most nem kívánunk foglalkozni Fülep azon cikkeivel, mindenekelőtt bizonyos képzőművészeti írásokkal, amelyek nem a csoportosuláshoz tartozók vallásos (a műveikben is testet öltő) érzületével foglalkoznak.

Fülep Lajos ugyanakkor ezenkívül jelentős vallásfilozófiai tevékenységet is folytatott, amelyben, a vonatkozó időszakban, Kierkegaard hatása a legjelentősebb. Fülep ekkori álláspontja lényegét talán legvilágosabban a „Magyar könyv a keresztyénségről” c. írásában fejtette ki:

⁶¹ Lukács József: A vallás és az irracionalizmus vizsgálatának néhány problémája Lukács György életművében. Világosság. 1975. 8. sz.

⁶² Balázs Béla naplója. 1916. nov. 17.

⁶³ Fülep Lajos: Lesznai Anna: Édenkert. Esztendő, 1919. jan. II. évf. 1. sz. 138–142. old.

A recenzált könyv „föltárná tehát, hogy a vallás azon formájának, amely felé a fejlődés szükségképpen történt, lényege a *hit*, nem hitcikelyek, vagy akár a szentírás elhívése és elfogadása, hanem individuális élmény – és állapot, amelynek föltételeit, létrejöttét, valóságát megvilágítani és logikusan kifejezni, nem pedig szabályozni, tantételek alá rendelni vagy éppen előidézni van hivatva a dogmatika . . .”

„A vallásos élménynek ez a legnagyobb paradoxája, amelyet a történelem ismer: hogy egy történeti személyiséget, individuumot az idea univerzalitására emel . . . S ennek az univerzalitásnak elérése a jézusi vallás követelménye minden egyénnel szemben: ami egyszer Jézusban megtörtént annak örökké meg kell ismétlődnie.”⁶⁴

Korabeli dokumentumok mutatják, hogy a Vasárnap Kör tagjait ismerők között köztudott volt az összejövelek zavaros, misztikus atmoszférája. Tóth Árpád nem kis gúnnyal ír erről Hauser Arnold kapcsán: „Hauser ellenben, úgy látom, direkt vérszemet kapott egy ilyen anyai csevegéstől, s teljes lelki arzenáljával rád rohant, nemcsak a mama, de az atya, fiú és szentlélek nevében is, mindörökké, ámen. – Kár volna tehát, ha csak a legkevésbé is meghökkentett vagy gondolkodóba ejtett volna a Balázsnál Balázsabb ifjú nemes offenzívájával! . . . Persze, hogy öneki fáj az, hogy nem követed őt a misztikus pincehelyiségekbe, hol az eszmék svábbogarai hemzsegnek a metafizikai homokban és sötétségben . . .”⁶⁵

Ezért ezek után érthető az, hogy egyáltalán nem véletlen, hogy Gergely Tibor karikatúrái annak ellenére, hogy 1920 elején születtek, a Vasárnap Társaság aktív tagjainak mindegyikénél kiemelik vallásosságukat.

A csoportosulás vallásos magatartásában az okkultizmustól a „vallásos ateizmusig” a legkülönbözőbb törekvésekkel találkozhatunk. Közös talaj a vallásosság, amelynek volta durván irracionális (okkultizmus, teozófia, miszticizmus) és „korszerű”, modern formája is („vallásos ateizmus”). A Vasárnap Társaság időszakában is sokszor egymás mellett, együttesen léteztek ezek a tendenciák; a csoportosulás egyik-másik tagjánál váltakozva (vagy együttesen) léteztek ezek a for-

⁶⁴ Fülep Lajos: Magyar könyv a keresztyénségről. Huszadik Század, 1919. (40) 51. és 54. old.

⁶⁵ Tóth Árpád levele Bródy Pálnak, 1917. febr. 24. (Tóth Á. Összes Művei 5. köt. Akadémiai Kiadó 1973. 128. old.) Tóth Árpád volt tanítványának írta a levelet; ekkor a Bródy családnál Hauser Arnold házitánítóskodott.

mák. Ezzel együtt is azt mondhatjuk, hogy a csoportosulás vallásosságának jellemzője az, hogy a tételes, történeti vallásokkal szemben egy dezantropomorfabb, negatív teológia bizonyos mozzanatait is magába foglaló, az újplatonikus misztika (Plótinosz, Meister Eckhart) által színezett, a kierkegaardi, dosztojevszkiji és a simmeli vallásosság hatása alatt létrejött finomabb, metafizikusabb vallásosságról van szó, ez az igazi tartalma a „vallásos ateizmus”-nak.

A csoportosulás esetében is megragadható „vallásos ateizmus”-uk társadalmi forrása; ez a forrás a burzsoázia létéből, különösen a polgári értelmiség létének ellentmondásaiból, ezen réteg létbizonytalanságából, egyéni-személyes sorsának értelmetlenné válásából, magányossá válásából táplálkozik. Ugyanakkor a tudomány eredményei eltávolították ezt az értelmiségi réteget is a történeti egyházaktól; a társadalmilag determinált vallásos szükséglet összekapcsolódva a polgári válságtudatot kifejező különböző irracionálisztikus filozófiai törekvésekkel létrehozta náluk is a „vallásos ateizmust”, a vallásosság akkori korszerű formáját.

A hatások közül elsőként Kierkegaardot emeljük ki. Kierkegaard számára, ahogy ezt már a Fülep-idézetben is láthattuk, a kereszténység nem tanítás, nem dogma, hanem hit, és mindenkinek az a feladata, hogy saját személyes hite és élménye alapján kövesse Krisztust. Ez az a pont, ahol a vallásosan hangolt magatartás ateisztikus irányba fordul, de azért nem válik ateizmussá, hanem csak „vallásos ateizmus” marad, mert nem képes az idealista alap-pozíciót feladni, nem képes a világot materialista módon megérteni; ez nem értelmi hiány kérdése, hanem az osztályhelyzetből fakadó lét korlátja. Az ily módon létrejött „vallásos ateizmus”-sal a burzsoázia új taktikája olyan új önvédelmi eszközt hozott létre, amely a vallástól (a hagyományos, a történeti egyházak által hirdetett vallástól) való elpártolást a valóságnak „vallásos ateista” védelmévé tudja átalakítani.

A burzsoázia ezen új taktikája azért eredményes, mert a „vallásos ateizmus” egyik legdöntőbb sajátossága az, hogy az emberi cselekvést megtisztítja minden történetiségtől, minden társadalmiságtól (a csoportosulás esetében ez a „politikai inkognitó”-ban, a „szabadon lebegő” helyzet vállalásában stb. jutott kifejezésre), ami egyrészt, végső fokon, a fennállóval való megbékülést, ennek fatalisztikus tudomásulvételét jelenti, másrészt a személyiség bensőségének egy olyan szubjektív idealista felduzzasztását hozza létre, ami a személyiség eszmei-er-

kölcsi-érzelmi meghatározottságát teljesen függetleníti az objektív valóságtól, azt a különböző vak véletlenekben jelentkező társadalmi szükségyszerűségnek szolgáltatja ki.

A marxista Lukács György a „vallásos ateizmus” lényegének feltárásában Kierkegaard és Dosztojevszkij jelentőségét paradigmaticusnak tartja, a következőket írja:

„Nála (Kierkegaardnál – N. Z.) egy gyökerét veszített, parazitává lett polgári értelmiségi réteg érzésmódjának spontán kifejezéséről van szó. Hogy itt mennyire nem Kierkegaardnak személyes problémája vagy egy lokális dán probléma forog szóban, azt nemcsak késői nemzetközi hatása mutatja, hanem az is, hogy tőle egészen függetlenül, a vallásos ateizmusnak hasonló fogalmazásai mindenütt keletkezöben vannak és hatást fejtenek ki.”

„Lehetetlen ezt a kérdést itt csak jelezni is. Csupán egészen röviden Dosztojevszkijra utalok, aki egészen más konkrét társadalmi feltételek között, teljesen más célkitűzésekkel és eszközökkel, gyakran rendkívül hasonló pozíciót foglal el a vallás és ateizmus egybefolyására nézve. A megfelelések és eltérések vizsgálata bizonyára érdekes és tanulságos volna. Itt arra az utalásra kell szorítkoznunk, hogy Dosztojevszkij »szent«-jénél az ateizmus egyenesen úgy jelenik meg, mint »az utolsó-előtti lépcsőfok a tökéletes hithez«.”⁶⁶

Lukácséknál a vallásos hitnek, a „vallásos ateizmus”-nak ez az apologetikus oldala csak egy vonatkozásként jelentkezett, de – hangsúlyoznunk kell, ahogy ezt igyekeztünk is megmutatni – jelen volt. A Vasárnap Társasághoz tartozók világnézete azonban eltérő volt, és ez azt is jelentette, hogy a „vallásos ateizmus” egyeseknél jobban, másoknál kevésbé más intenciókat is tartalmazott.

A csoportosulás „vallásos ateizmus”-ának alakulásában Dosztojevszkij hatását a későbbiekben még részletesebben meg kell vizsgálnunk; itt még Simmel hatására kell röviden utalnunk.

Simmel a vallásos magatartást teljesen elválasztja mindenfajta objektív meghatározottságtól, tartalmi kötöttségtől; ezáltal ez a magatartás szerinte teljesen független és egyenrangú az ember más magatartásával, aminek következtében a vallásos világ és magatartás egy sajátos, öntörvényű szférát jelent. Balázs Béla és Lukács György számára – amint majd bemutatjuk, igazolni fogjuk – ez az intenció rendkívül

⁶⁶ Lukács György: Az ész trónfosztása. 230. old.

fontos; a „lélektől-lélelig” vezető úton ezt a világot, az egyetlen autentikus életet, akarják létrehozni, a művészet nagy formái szerintük e „lélekvalóságot” valósítják meg, illetve fejezik ki a normatív esztétikai élmény szintjén. Simmel hatása nemcsak a vallásos szféra értelmezésében, hanem a művészi tevékenység lényegének felfogásában (ahogy ezt Balázs Béla irodalmi munkásságában igyekszünk majd megmutatni), valamint elméleti koncepcióik, mindenekelőtt a kultúr-elidegenedés ambivalens értelmezésében (ahogy ezt Lukács, Mannheim, Balázs stb. elméleti koncepcióik alakulásában majd láthatjuk) érhető tetten.

6. A VASÁRNPAP KÖR TAGSÁGA

A Vasárnap Kör kapcsán egy problémáról kívánunk még szólni: vitatott s ma még megoldatlan probléma a körben tevékenykedők pontos megállapítása.⁶⁷ Ennek tisztázását az is megnehezíti, hogy a későbbi visszaemlékezések és vizsgálódások nem tesznek különbséget sem a Vasárnap Kör tagjai s a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája előadói és hallgatósága között, sem történetileg nem képesek differenciálni (így pl. a bécsi emigráció összejövetelét is a Vasárnap Körnek fogják fel).

A jelenlegi források ismeretében (s dokumentumértékű forrásként jelenleg csak Balázs Béla naplóit és Lukács Györgyhez írott bizonyos leveleket ismerjük és fogadjuk el. Nem ismerjük pl. Mannheim Károly hagyatékát) teljes bizonyossággal csak a következőket állíthatjuk: volt a Vasárnap Körnek egy állandó és többé-kevésbé aktív magja, közéjük Balázs Béla, Lukács György, Fogarasi Béla, Mannheim Károly, Ritoók Emma, Hauser Arnold és Antal Frigyes tartozott; a beszélgetések állandó résztvevőikhez tartoztak Hajós Edit, Schlamadinger Anna, a beszélgetéseken nem állandóan (de nem egyforma gyakorisággal) vettek részt Lesznai Anna, Láng Juliska, Polányi Mihály, Révész Géza,

⁶⁷ A későbbi visszaemlékezések (pl. Lesznai Anna, Arnold Hauser) Bartók Bélától Varga Jenőig a korabeli magyar szellemi élet sok kiválóságát a Vasárnap Kör tagjai közé sorolták. Ezeknek a visszaemlékezéseknek az állításait többen kritikátlanul elfogadják (lásd pl. *David Kettler: Marxismus und Kultur. Mannheim und Lukács in den ungarischen Revolutionen 1918–1919.* Luchterhand Berlin 1967.) vagy *Gábor Éva: Karl Mannheim's letters to Lukács (1910–1916).* *The Hungarian Quarterly*, 1975. 57. sz. s ez megoldhatatlan ellentmondásokat, a Vasárnap Kör eszmei profilját összekuszáló álláspontokat eredményez.

majd később a Szabadiskola hallgatói közül Radványi László, Káldor György, Tolnay Károly és Gergely Tibor.

Biztosan állíthatjuk, hogy nem voltak „vasárnaposok” Varga Jenő és Révai József, valamint nagyon valószínű, hogy sem Bartók Béla, sem Kodály Zoltán nem vettek részt sem a vasárnap délutáni beszélgetéseken, sem nem tartottak előadást a Szabad Iskolán.

Tolnay Károly, Radványi László, Káldor György, Gergely Tibor stb. (még 50–70 fő) véleményünk szerint nem a Vasárnap Kör aktív tagjai, hanem a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának a hallgatói voltak – ha egyesek közülük részt is vettek 1918 tavaszán a vasárnapokon –, ahogy Fülep Lajos is inkább ennek az iskolának az előadója volt.

Mivel fontos elvi kérdésnek – a Vasárnap Társaság eszmei-politikai jellegét meghatározó problémának – tartjuk azt, hogy Varga Jenő, illetve Révai József a csoportosuláshoz tartozott-e, ezért ezzel röviden külön is foglalkozunk.

Varga Jenő 1906-tól a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tagja volt; 1907-től a „Népszava” közgazdasági rovatának munkatársa, majd vezetője. Tevékenysége indulásától kezdve a Szabó Ervin vezette baloldalhoz csatlakozott, s a Szociáldemokrata Párt kiemelkedő tagjai közül ő volt az egyetlen, aki mind az elméletben, mind a gyakorlati politikában következetes marxistaként tevékenykedett. Varga Jenő körül is kialakult egy csoportosulás, amelyet ő a „Bembék” körének nevezett.⁶⁸ Lukács György véleménye és viszonya a korabeli időszak ma-

⁶⁸ A „Bembék” csoportjának volt egy szűkebb magja, melynek tagjai széreny körülmények között együtt laktak Varga Jenő lakásában (VIII. ker. Sándor utca 23/a. III. em. 15.); a közös életrend során folytak a beszélgetések, viták a legkülönbözőbb kérdésekről. Az elméleti „szemináriumokon”, amelyeket Varga Jenő vezetett, Marx „Töké”-jét is feldolgozták. A „Bembék” csoportja szervezte a csütörtök esti „Bristol-vacsorákat”, amelyeken a csoporttal rokonszenvezők is megjelentek. E szűkebb maghoz, amelynek Varga Jenő volt a vezetője, tartozik Varjas Sándor filozófus (akinek volt kapcsolata a Vasárnap Társasággal), Kozma Lajos neves építész, iparművész, Fenyő Andor mérnök (a Tanácsköztársaság bécsi gazdasági követe). A tágabb körhöz olyanok tartoztak mint: Ferenczy Sándor ideggyógyász, Kenczler Hugó művészettörténész, Polgár Gyula matematikus-fizikus, Varjas Elemér (Varjas Sándor testvére), Vágó József építész, Róheim Géza néprajztudós és pszichoanalitikus, két festő, Czigány Dezső, Kernstok Károly. E csoportról keveset tudunk, első jelentősebb igényű és terjedelmű bemutatására Várnai András „Varga Jenő pályakezdése” c. tanulmányában történik kísérlet. (A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. 244–245. old.)

gyar szociáldemokráciájáról közismerten negatív és elutasító volt (egyedül csak Szabó Ervin – aki nem tartozott a „hivatalos” magyar szociáldemokráciához – volt ez alól kivétel); ebből bensőleg következik, és teljesen érthető, hogy a Vasárnap Társasággal kapcsolatos egyetlen forrásértékű dokumentumban sem szerepel Varga Jenő neve.

Révai József pedig, aki jóval fiatalabb volt Varga Jenőnél, az első világháború időszakában szerveződő forradalmi szocialisták csoportjában kezdte tevékenységét; Lukács György ezért már említett nyilatkozatában helyesen hangsúlyozta, hogy Révai nem tartozott közéjük: „1918 felé csakugyan csatlakozott ehhez a társasághoz néhány fiatalember, köztük volt Gergely is, Lesznai Anna későbbi férje és főképpen a legtehetségesebb köztük, Tolnay Károly művészettörténész, de Révai, aki – ha jól tudom – iskolatársuk volt, nem tartozott ehhez a csoporthoz. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a fiatal Révai a Komjáti-irányzathoz csatlakozott.”

„Egyszóval Lesznai Anna ebben a kérdésben határozottan téved. Amikor a diktatúrában összebarátkoztam Révaival, akkor Révai találkozott ezzel a társasággal és így Lesznai Anna is összeismerkedett vele. Ez vezethette félre emlékeit. Magához a társasághoz, az úgynevezett Vasárnaphoz Révai sohasem tartozott.”⁶⁹

E Lukács nyilatkozat utolsó bekezdése perdöntő s a Vasárnap Társaság létezésének történeti határaitra utal; Révai József tehát, s így Varga Jenő és mások is a Magyar Tanácsköztársaság idején ismerkedtek össze Lukács és Balázs körével, s esetleg el-elmentek Balázs Béla Naphegy utcai lakásába is. Ez a társaság, ezek a beszélgetések azonban már nem a Vasárnap Kör, a Vasárnap Társaság volt. Lukács és a többiek politikai, eszmei, erkölcsi álláspontjában és magatartásában olyan döntő minőségű változások történtek, hogy ezek nem teszik lehetővé a Vasárnap Társaság kontinuitásának a tételezését.

Vannak, akik nem értenek egyet ezzel az állásponttal s vitatkoznak magával Lukács Györggyel is; ezt teszi pl. Gergely Tibor is, amikor a következőket írja, karikatúrái születésének kapcsán:

„Valamennyi rajz emlékezetből készült, tehát Fülep Lajosnak nem kellett jelen lennie, ahogy nem is lehetett. Révai József – Lukács emlékezései ellenére – egyszer jelen volt Pesten egy vasárnapi összejövetelen, maga Lukács hozta magával. Az összejöveteleken gyakran vol-

⁶⁹ Beszélgetés Lukács Györggyel. Emlékezések. 1. 31–32. old.

tak a körhöz szorosan nem tartozó vendégek – például Polányi Karlira emlékszem. De Bécsben Révai többször is jelen volt. A bécsi összejövetelek jellege némileg megváltozott – Mannheim Károly hamarosan tovább utazott, Hauser Arnold hamarosan kimaradt, Gábor Andor és későbbi felesége Halpern Olga viszont csatlakoztak. Az ideológiai ellentétek az egyes tagok között már Pesten polarizálódtak, Fülep, Mannheim, Lesznai Anna szemben álltak a Lukács–Balázs–Fogarasi állásponttal, de az intim személyes barátság közöttük nem változott.”⁷⁰

Gergely nem látja, hogy a Vasárnap Kör meghatározott történeti-eszmei-politikai jelenség. A kommunista pártba belépett Lukács György s a vele együtt a Naphegy utcai Balázs lakásba esetleg ellátogató Révai nem tekinthető „vasárnapos”-nak, még kevésbé tekinthetők a Vasárnap Kör folytatásának a bécsi összejövetelek.

⁷⁰ Gergely Tibor levele Szabó Júliához. 1975. nov. 10.

Balázs Béla irodalmi munkássága, ennek Lukács György által való megvilágítása

Balázs Béla az első világháború időszakában is jelentős irodalmi-művészeti és elméleti tevékenységet folytatott; e fejezetben ennek csak irodalmi vonatkozásait érintjük,¹ különös tekintettel e tevékenység Lukács György által való megvilágítására.

Balázs Béla irodalmi tevékenysége ily módon a Vasárnap Társaság időszakában is sokirányú volt; ennek alapos feltérképezése azonban bizonyos nehézségekbe ütközik: számos alkotását nem lehet pontosan datálni, előző írásait az újabb kiadások során gyakran megváltoztatta, ami tovább bonyolítja e tevékenység elemzését. A fenti okok miatt e tevékenység bemutatása során mi csupán arra törekszünk, hogy Balázs Béla irodalmi munkásságának csak az állandó, tehát a Vasárnap Társaság időszakában is érvényesülő elemeit vázoljuk fel, ezt egészítjük ki a pontosan datálható művekre vonatkozó elemzésekkel úgy, hogy mindezt Lukács György „Balázs Béla és akiknek nem kell”² c. tanulmánykötete fényében vizsgáljuk.

A tanulmányok megírásának, összegyűjtésének és kiadásának a gon-

¹ A kör megalakulása előtt írta Balázs a „Lélek a háborúban. Balázs Béla honvédtizedes naplója” c. memoárját, amelynek a megjelenése már a Vasárnap Kör tevékenységének időszakára, 1916 tavaszára esik.

A Vasárnap Kör időszakában írta (illetve jelentek meg):

- Trisztán hajója. Balázs Béla verse (1916).
- Játékok, gróf Bánffy Miklós és Berény Róbert rajzaival (1917).
- Halálos fiatalság. Dráma. (1917).
- Hét mese. Kozma Lajos rajzaival (1918).
- Kalandok és figurák. Novellák. (1918).

(Ezek a művek mind Gyomán, Kner Izidor kiadásában jelentek meg.)

– Isten tenyerén (megjelent a „Nyugat” 1919 két nyári számában.)

² Lukács György: Balázs Béla és akiknek nem kell. Tanulmányok. Kner Izidor, Gyoma 1918.

dolata már 1916 nyarán felvetődött Lukácsban és az Előszó 1918 februárjában való megírásával a kötet anyaga össze is állt. Balázs Béla naplóiban erről többször is tudósít; első bejegyzése 1916. június 26-án kelt, Balázs Béla Gyomán járt Kner Izidornál s a látogatást azzal indokolja, hogy „Gyurinak egy rólam szóló könyvét kellene kiadni nála”. Majd 1918. február 21-én Balázs a következőket írta: „Feleletképpen Gyuri mára meg is írta rólam szóló könyvének előszavát. »Kiknek nem kell és miért a Balázs Béla költészete«. Briliáns. Akiket ez nem öl meg, azok nem emberek, molluszkok, akikbe hiába szúr az ember, mint a kocsonyába. De Babits egy történelmen végig fogja viselni ennek a pofonnak a nyomát. Kner megjött katonáéktól. Két hét múlva kihozza a meséket is, tavaszra Gyuri rólam szóló könyvét evvel az előszóval. Most már igazán nincs mit vesztegetnünk. Maholnap pogrom lesz az egész Vasárnap Társaság ellen.”³

A kötet különböző időszakban született tanulmányokat tartalmaz, arra tart igényt, hogy átfogja Balázs eddigi írói-költői pályáját. A kötettel kapcsolatos megjegyzéseink elsősorban csak a Vasárnap Kör időszakában született Balázs-művekkel foglalkozó Lukács-tanulmányokat érintik, ezeknek is elsősorban csak az eszmei-filozófiai vonatkozásait.⁴

Úgy hisszük, hogy az eszmei-filozófiai vonatkozások kiemelése részünkről egyáltalán nem önkényes. Lukács – a szellemtörténeti metodológiával teljesen összhangban – már a tanulmányokhoz írott „Előszóban” hangsúlyozza, hogy ő nem a szokásos mű-kritikusi feladatot kívánja ellátni: „Mondom: nem vagyok kritikus, mert engem csak a forma végső kérdései, a szimptomatikus sikerülések és hibák érdekelnek; azt mondhatnám: a művek axiológiája és történetfilozófiája, nem maguk a művek.”⁵

A „Trisztán hajóján” c. kötet méltatásakor is, amikor Balázs Béla őset Dosztojevszkijben véli felfedezni, kijelenti, hogy „kénytelen vagyok hangsúlyozni: itt (és mindenütt) csak megoldási lehetőségek típusainak és *sohasem* értékeknek összehasonlításáról van szó.”⁶

³ Balázs Béla naplói. 1916. jún. 26-i és 1918. febr. 21-i bejegyzései.

⁴ A kötet tanulmányai közül (sorrendben) ezek a következők:

1. Előszó. Kiknek nem kell és miért Balázs Béla költészete (1918)

2. Trisztán hajóján (1916)

3. Halálos fiatalság (1917)

4. Hét mese (1918)

⁵ Lukács György: Balázs Béla és akiknek nem kell. 23. old.

⁶ Uo., 38. old.

1. LUKÁCS ÉS BABITS VITÁJA

Lukács a Babits Mihállyal való vitában is, amely az Előszó egyik legfontosabb része, ezt a mozzanatot hangsúlyozza. A következőket írja: „Hiszen itt nem arról van szó, hogy ezeknek az írásoknak (Balázs Béla írásairól van szó – *N. Z.*) költői értékük mekkora. Itt két erkölcsi világfelfogás áll szemben egymással és mindegyik számára a másinak csak relatív elismerése is az öngyilkossággal lenne egyenértékű. Nem szabad tehát ettől a világtól Balázs Béla számára nem-hogy megértést és szeretetet, de még toleranciát sem elvárni.”⁷

A „két erkölcsi világfelfogás” szembenállásának a hangsúlyozása rendkívül fontos; a már kifejtett társadalmi-szociális helyzetük és a már jelzett politikai irracionalizmus miatt Lukácsék „politikai inkognitója” tudatosan vállalt magatartás volt; a korabeli Magyarországgal való teljes, de formális, valóságosan nem konkretizált szembenállásukat ezért az etika szférájában fogalmazták meg, két motívumot különösen hangsúlyozva: a meggyőződés fontosságát, illetve a kompromisszumok, a „paktumok” elutasítását.

Lukács mélyen megveti azokat, akik kultuszt üznek a meggyőződéstelenségükből, akiknek fő elvük: „hogymindenki hazudik, ha az érdeke parancsolja, hogy mindenki – tulajdonképpen – gazember”⁸. Ez a meggyőződéstelenség, amely az elvtelen kompromisszumok „elvi” alapja volt, a liberális értelmiség jelentős részénél is érvényesült a „nem osztom nézeteimet” kétesen híres mottója alapján, amelyből természetesen következett: „az a pusztaság feltevése, hogy a meggyőződés az életnél is fontosabb lehet, csak nevetést érdemel!”⁹

Lukács – és hozzá hasonlóan Balázs Béla, valamint a kör többi tagja is – a magyar valósággal való szembenállását, ezzel bármiféle kompromisszum lehetetlenségét annyira „vérelesen komolyan” vallja, hogy ezen kompromisszum irodalmi-művészeti kifejeződését is hatá-

⁷ Uo., 10. old.

Lukács és Babits között levő nézetkülönbség először 1910-ben, a Nyugat hasábjain lezajlott vita során vált nyilvánvalóvá. Babits „A lélek és a formák” c. Lukács kötetéről írt bírálatot, amelyre Lukács „Arról a bizonyos homályosságáról” címen válaszolt. E vita később is folytatódott, 1916 végén a „Nyugat”-ban megjelent Lukács méltatása Balázs Béla: „Trisztán hajóján” c. kitéréről, majd e méltatásra Babits válasza.

⁸ Uo., 9. old.

⁹ Uo.

rozottan elutasítja (esetünkben Madách „Ember tragédiájá”-nak bízánci jelenetéről, a homoousion és a homioousion vitáról van szó), a „politikai inkognitó” ellenére sem hagyva kétséget, hogy itt – Lukács véleménye szerint – közvetlen összefüggés van a mű és a magyar valóság között. Lukács ezzel kapcsolatban írja: „Tankréd és vele Madách azt ajánlják a küzdő keresztényeknek, hogy kössenek »paktumot«, hogy »függesszék fel a bihari pontokat«, alkossanak »koalíciót« és menjenek együtt harcolni a pogány ellen. Én szimptomatikusnak érzem, hogy a Madách sok olvasója közül senki sem foglalt így pártot, hogy mindenki dekadenciát és üres szóvitát látott a bízánci jelenetben és együtt érzett Tankréd felháborodásával.”¹⁰

Ha közelebről vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a Babits és Lukács közötti vita mélyén is szociális, politikai és világnézeti ellentétek rejlettek, s ennek igazi tartalmát egyoldalúan nem ítéldhetjük meg. Egyrészt ugyanis látnunk kell, hogy Babits érzelme- és gondolatvilága sok szállal kötődött a dzsentri középosztályhoz, ő is osztotta a középosztály és a magyar nemesi hagyomány társadalomfenntartó erejét hirdető nézeteket (amelyek a századfordulótól kezdve mindinkább az antiszemizmussal kapcsolódtak össze). Ennek következtében Babits értékrend-szerében is fontos motívumként jelentkezett az emberek megítélése során az illető származása, hagyományai, konvencionális kötöttségei.¹¹ Másrészt Babits nem állt egyedül Lukácsék ellentmondásos, sok vonatkozásban retrográd filozófiai koncepciójának az elítélésében, s e téren Babits véleménye tartalmazott sok részgazságot is. Ezt fogalmazza meg Tóth Árpád is, aki vitriolos gúnnyal és a magánközlés szabadoságával írta Hauser Arnoldról a következőket: „Attól a Hauser-madártól féltetek. Nem jó dolgokat jelentesz róla. Véleményei nincsenek, tényleg Balázs-iskola. Ezek folyvást eszme-klozetteken ülnek, s esztétikai végbél-szél illatozik belőlük. Még Balázs ér valamit. no de Ady után mégse az övé a második hely. Még a tizedik se! . . . Szóval Hauser

¹⁰ Uo., 16. old.

¹¹ Babits 1906-ban Kosztolányinak válaszként a következőket írta: „Magyar vagyok, magyar nemesi családból származok (igen büszke vagyok rá) úgy apai, mint anyai részről; s mindkét részről a nagyapáim emberemlékezet óta magyar tisztviselők voltak (van-e magyarabb foglalkozás?); apám volt az első, aki az Állam szolgálatába lépett; de még ő is valóságos típusa volt a magyar úrnak és jogásznak.” (Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső levelezése. Akadémiai Kiadó 1959. 113. old.)

méltó kis öccse a Lukács Györgynek, meg a Balázsnak. Vég nélküli filozofémák, elvontságok és differenciálmányok. Lukácsot és Balázst még bevettem, mert tehetségesek, s régi hitem szerint a tehetségeseknek még marhaságokat is joguk van vitatni. De ez a Hauser afféle famulusnak látszik, aki úgy dupláz rá mestereire, hogy azok se köszönék meg. Nem a »kompozíció« a fő annak a szegény ifjúnak, hanem hogy tehetségtelenségét lehetőleg »eredeti« és persze rosszmájú vélekedésekkel leplezze. Mert sajnos sok badarságot varázslatossá tehet az eredetiség színe.”¹²

Babits kifogásai közt, az érthetatlenség és az ezoterikusság mellett, fontos helyet foglal el a németiségben való elmarasztalás. Lukács mind saját maga, mind Balázs Béla esetében rámutat arra, hogy Babits által – a német (osztrák) irodalomból, művészetelméletből – vett analógiák hamisak, s a németiség igazi tartalma Babitsnál a „mélység”, illetve annak az álláspontnak a kifejezése, „hogy a magyar költészet lényeges tulajdonságai közé a mélység nem tartozik”¹³. Lukács Balázsról szóló írásainak egyik legfontosabb állítása, hogy Balázs Béla az első a magyar irodalomban, akinek a költészetét alapvetően ez a „mélység” jellemzi. Lukács erről a következőket írja: „Balázs Béla eredetisége és jelentősége a magyar irodalom számára az, hogy benne ölt először testet – a magyar szavakban és a magyar formában a mélység, és a legigazibb sajnálattal kell megállapítani, mennyire váratlanul és készületlenül érte az ő megjelenése irodalmunkat.”¹⁴

Lukács e „mélység” alatt nemcsak a gondolatok filozófiai mélységét s ezek művészi megformálását érti, hanem elsősorban – ekkori misztikus, vallásos, idealista álláspontjának megfelelően – valami „abszolút”-nak a formába öntését. Ez az „abszolút” az újplatonikus misztika, s az ehhez kapcsolódó etikai idealizmus intenciója szerint jött létre, különböző mozzanatai az „ősválóság”, majd a „lélek”; s az irodalom és a művészet különböző formái nem mások, mint ennek az „abszolút”-nak, illetve mozzanatainak a megformálásai, így az „ősválóság”-nak, a mese, a „lélek” állapotait a líra és a dráma formálja meg. Lukács a költői mélységről írja: „az abszolútnak kézzelfogható

¹² Tóth Árpád levele Bródy Pálnak, 1916. október 3. Tóth Árpád Összes Művei. 5. köt. Akadémiai Kiadó 1973. 101. old.

¹³ Lukács György: Balázs Béla és akiknek nem kell. 4. old.

¹⁴ Uo., 22. old.

testetöltése, materializációja, közvetlen megjelenése a megérzékített élet síkján”¹⁵. Ezt az álláspontját Lukács részletesen a „Trisztán hajóján” c. Balázs Béla kötetről írva fejti ki, 1916-ban.¹⁶

2. BALÁZS BÉLA KÖLTÉSZETE

Mindez szükségessé teszi, hogy Balázs Bélát, a költőt röviden bemutassuk; erre azért is szükség van, mert már akkor is nagy nézetkülönbségek voltak Balázs költészete értékénck, jelentőségének megítélésével kapcsolatban. Balázs maga, nem kis ambícióval, az Ady utáni második helyre tartott igényt; a másik végletes álláspontot Karinthy Frigyes gyilkos dicsérete fejezte ki, aki Lukács tanulmánykötetének címét azért tartotta zseniálisnak, mert az a világot soha nem volt pontossággal tudta kettéosztani: egyik oldalra helyezte Balázs Bélát, a másik oldalra azokat, akiknek nem kell. A Tanácsköztársaság leverése utáni emigráció hosszú időre elnapolta e vita folytatását; Balázs Bélát, a költőt, az elmúlt tíz év folyamán kezdték a tetszhalálból újra élesztgetni írásaikkal Komlós Aladár, Szabolcsi Miklós, Fehér Ferenc, Radnóti Sándor.

Balázs Béla költői útjának eddigi legátfogóbb összegzését Szabolcsi Miklós végezte el a hatkötetes „A magyar irodalom története” kiadvány 6. kötetében.¹⁷ Idéznünk kell írásának bizonyos részeit, mert véleményünk szerint – álláspontunkkal teljesen megegyezően – megértő tárgyilagossággal helyesen mutatta meg Balázs lírájának lényegét. Szabolcsi ennek során a következőket írta:

„Szimbolista költészet az övé; a francia szimbolistákhoz (drámában Maeterlinckhoz), osztrák költőkhöz kapcsolódik. A valóság minden jelensége, a lelki élet minden mozzanata jelképekként jelenik meg benne: a világ titokzatos, egyszeri élmény, a jelenségek csak fátylak, melyek mögött mélyebb, egyedül igaz és ősi valóság rejtőzik. S mivel ezek az élmények az egyedül lényeges valóság igaz törvényeit revelálják, a rájuk utaló szimbólumoknak is öserejűen egyszerűeknek kell

¹⁵ Uo., 16. old.

¹⁶ Lukács György: Megjegyzések Balázs Béla új verseiről. Nyugat, 1916. 2. köt. 751–759. old.

¹⁷ Szabolcsi Miklós: Ut a magánytól a közösségig: Balázs Béla, A magyar irodalom története. 6. köt. Akadémiai Kiadó 1965.

lenniök. Így jut el Balázs Béla – a mély élményeket ősi egyszerűségű szavakkal kimondandó – a magyar népdal, s főleg a magyar népbalлада formakincsének, versformáinak felhasználásáig . . .”

„Kiút-keresés, melyhez a kor polgári irracionalista filozófiáját hívta segítségül – élete egy szakaszán még a hindu filozófiáig s a teozófiáig is eljut – és ugyanakkor, olykor kissé akartan és eltökélten, a saját hang, stílus keresése: ez jellemzi a fiatal Balázs Bélát. A kor szimbolista áramlataihoz kapcsolódik. Erős színekkel él; prózája és drámája lirizált, hajlamos a díszletezésre, a dekoratív hatásokra, a szecesszió stíluseszközeinek alkalmazására. Törekszik a gondolati-filozófiai mélységre, de olykor akartan, mesterkélten mély csak; színei olykor túl harsányak, díszítései túl cifrázottak. Mégis: néhány művében életérzése, a magányos polgári művész útkeresése, kínlódása s formai eszközei maradandó harmóniában egyesülnek.”¹⁸

Balázs Béla költői indulása igen sokat köszönhet Ady Endrének; a problémával Radnóti Sándor sokat foglalkozik, a következőket írja: „Balázsnál ezzel szemben igen sok az »adys« vonás; nemcsak az egyes részletsajátosságokban, a metaforák fantasztikus súlyában és megnövekedésében, az Adyval azonos metaforák, hasonlatok, képek sokaságában, a strófaszerkesztés felbontásában, az intonáció előkészítő, közelítő jellegével való szakításban, a sodrón homogén dikcióban, a sohasem hallott szavak és hasonlatok teremtésében, a rím és ritmus föl-szabadításában: hanem felszívta költészetébe Ady nagy összefoglaló, s az előbbieket magába építő törekvését: a versek nagy koncentrációt teremtő töretlen belső ritmusát, amely olyannyira monadikussá teszi az egyes verseket, hogy azok egymáshoz való viszonya, a ciklus és a kötet, új művészi problémává s lehetőséggé válik.”¹⁹

Az Ady-költészettel való vállalt és vallott nyelvi-képi rokonság ellenére mégis saját hang, eredeti látás teszi önállóvá, egyedivé Balázs verseit. Ugyanakkor itt mutatkozik meg, hogy Adyhoz nem politikai, filozófiai nézeteinek azonossága vagy közelsége köti; Balázs verseiben a szerelem, az élet-halál problematikája, az emberi-lelki közeledések lehetetlensége, a vallásosság stb. Ady költészetétől lényegében különböző megfogalmazást nyer. Balázs tisztában van ezzel az alapvető különbséggel, s ezt nemegyszer rezignáltan vette tudomásul.

¹⁸ Uo., 249. old.

¹⁹ Radnóti Sándor előszava. *Balázs Béla: A vándor énekel*. Magyar Helikon 1975. 7. old.

Balázs fiatalkori költészetének egyik döntő jellemvonása az emberi bensőség kifejezésének megvalósítására való törekvés, amely mindekelőtt abban különbözött a korabeli költői törekvésektől (Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi stb. költészetétől), hogy ezt nem impresszionisztikus módon és eszközökkel, hanem az ember „lelki szubsztanciájának”, a lelkek találkozása lehetőségének a vizsgálatával igyekezett realizálni; Balázs e céljának a megvalósítására teremtette meg a „lényeg-költészet”-ét.²⁰ Balázs versei ezért a lelkek egymást keresésének és egymásra nem-találásának a legkülönbözőbb variációi; a versekben a domináns motívum a vándor (első verseskötetének címe a „Vándor énekel”), az út (amely a „lélektől-lélekig” vezet). E „lényeg-költészet” megmutatja az emberi lényeg („a lélek”) metafizikai elidegenedettségét; a versekben ugyanakkor, ennek ellenére, az elidegenedés leküzdésének makacs vágya, szomjúhozása ölt testet.

Ez a probléma foglalkoztatja Balázst szerelmes verseiben is; Lukácsal közös véleményük, hogy a nők az életnek egy kevésbé elidegenedett szférájában élnek, mint a férfiak, mégis a férfi-nő viszonyban a Balázs-versekben való alakulása mutatja leginkább a lelkek egymásra találásának a lehetetlenségét, a lelkek egymást keresésének a kimondhatatlan tragikumát. Balázs is vallja, hogy a „mindennapi élet” az alantas és lélektelen káosz, s bár a férfi-nő kapcsolat végső fokon tragikus és reménytelen, mégis e kapcsolat alakulásában, a szerelemben látja az egyik bejárhatóságát a „lélektől-lélekig” vezető útnak.

Balázs szerelmes verseinek nagy összefoglalása a „Lásd itt vagyok” c. vers; mivel a Babits-Lukács vitának e vers is egyik konkrét darabja, ezért a verset az alábbiakban idézzük:

Lásd itt vagyok

Karjaid fénylő kapuja kitárult.
Hőkölve állok meg és kérdem:
Csak ennyi út volt s ennyi szenvedés?
Mert feltámadás kettő nem leszen.
Nincs több megérkezés
S elébe halni hiába siettem.

²⁰ Lásd *Komlós Aladár*: Balázs Béla költészete. Magvető Könyvkiadó 1967.

Megállok, hogy az út porát leverjem.
Sötét, nyers kínok szennyével hogyan
Térjek be hozzád?
Mert jaj nekünk, ha fénylő-boldogan
Nem tud felinni engem most az orcád
Mint égő hajnal illó éji felhőt.

Lásd itt vagyok, de jaj nekünk, ha vérem
Egy cseppjét is nem süti át csodád
S el nem fájt kínok mérge jön velem.
Ne verjem inkább le mint út porát
Az életem? –
Karjaid fénylő kapuja kitárult.²¹

E verset Babits „elégge sikerült, bár kissé mélyenckedő németes költemény”-nek nevezte, ellentétben Lukáccsal, aki „minden idők egyik legszebb versét, a kevés igazán örök szerelmi vers egyikét”²² vélte benne felfedezni. A vers önmagáért beszél, úgy véljük, hogy az absztrakt lelkesedés és elutasítás következtében egyik félnek sincs igaza a verset illetően.

Lukács ugyanakkor helyesen látja és foglalja össze Balázs fiatalkori szerelmes verseinek a problematikáját: „Ezeknek a verseknek a tartalma: a szerelem tragédiája; a soha kielégülést és teljesedést nem találó, a teljesedések csúcán az örök vágytól kísértett szerelemé, a mindig tragikusé.”²³

Az emberi elidegenedés megszüntetésének egy másik lehetséges területe a vallás; a lelkek egymásratalálásának vágya és törekvése az istenes versekben is megfogalmazódik. Míg Balázs szerelmes versei két ember (a nő és a férfi) találkozásának a metafizikai lehetetlenségét, az istenes versek az ember és az egész világ kozmikus idegenségét fejezik ki. Lukács a „Trisztán hajóján” c. Balázs Béla kötetről írva mindenekelőtt az istenes versek problematikájával foglalkozik.

Lukács ezen írásaiból megtudjuk, hogy a költői forma feladata az, hogy a lélek elrejtett lényegét tegye nyilvánvalóvá. A léleknek – azért, hogy a külvilágot, a „tökéletesedett bűnösség” korát kizárja – önma-

²¹ Megjelent *Balázs Béla* „Trisztán hajóján” c. kötetében, 1916.

²² *Lukács György*: Balázs Béla és akiknek nem kell. 47. old.

²³ Uo., 28. old.

gában kell elmerülnie, ahol új életre ébred s „mi az, amire mindenütt rátalál a lélek, mint az egyetlenre, ami igazán mélyek legmélyéből sajátja s egyszersmind az egyetlenre, ami soha nem lehet az övé, az egyetlenre, ami nincs a lélek világának materiájából: Istenre.”²⁴

Lukács György itt idézettek miszticizmusát tovább tudja fokozni, amikor Ernst Blochra hivatkozva különös tüneményről, Balázs versei „legtitkosabb vonásáról” beszél, „... hogy éppen a legegyszerűbb szavak mögül titkos hangok hívó szava hallatszik... hogy jelentéktelennek látszó szavak (»Mondd, mit neked a bokor és árok«, vagy »S a ködbe messze túlkölt egy hajó«) egy olyan másik síkot, a lélek világának élményeit mutatják, amelyeneket másként nem érthetünk meg. De mégis hiába” – írta Lukács – „aki nem élte még a lélek világának élményeit, azt semmi sem fogja meggyőzni, és aki járt ott, az úgyis tudja, hogy miről beszélek.”²⁵

Balázs költészetének, az adys hang mellett, másik jellemző nyelvi vonását a népdalok és a balladák eszköztárának a felhasználása adja. Balázs verseinek jelentős része balladisztikus, „szimbolikus népdal” (Komlós Aladár); nem új népballadát akart teremteni (az egy Kőmíves Kelemen kivételével), hanem a népdalok és balladák eszköztárának a felhasználásával formaprimitivitásra törekszik.

A népdalokhoz és a népballadákhöz való vonzódásának – egyes véleményekkel ellentétben²⁶ – ez az oka és nem az, ami pl. Bartók Béla népzenehez való viszonyát meghatározta: a népi közösség jelentőségének, mint a zenei értékek tiszta forrásának a megértése. Balázs Béla a „lelkek arisztokráciájának” már jelzett álláspontját vallotta és a Vasárnap Társaság időszakában nem volt semmi köze egy forradalmi, vagy demokratikus népiséghez.

Lukács György Balázs Béla költészetének e másik jellemző vonását is helyesen látja, s a lényegét a következőképpen fogalmazta meg: „Balázs Béla, mert alapérzése egy, a differenciáción keresztülment, újra elért és a differenciációt magában foglaló primitívség, itt egy formai primitivitásra törekszik.”²⁷

Balázs Béla verseinek olvasóközönsége is – az író elvárása szerint – ilyen „lelkek arisztokráciája” volt; Balázs eleve kevés olvasóra szá-

²⁴ Uo., 39. old.

²⁵ Uo., 47. old.

²⁶ Lásd K. Nagy Magda: Balázs Béla világa.

²⁷ Lukács György: Balázs Béla és akiknek nem kell. 27. old.

mitott, közönségét nem publikumnak tekintette, hanem „rokonok”-nak, „útítársak”-nak.²⁸ Balázs verseinek megértése feltételezi az asszociációkra való rezonálást, metaforái ismeretét, szimbolizmusának értését.²⁹ Mindez csak egy olyan, Lukács György által is hangsúlyozott, spirituális közösségben valósulhatott meg, amilyen a Vasárnap Társaság is volt.

3. BALÁZS BÉLA DRÁMAÍRÓI TEVÉKENYSÉGE

Balázs Béla irodalmi tevékenységének fontos része volt drámaírói munkássága is; a Vasárnap Kör időszakában írta a „Halálos fiatalság” c. drámáját (megjelent 1917-ben), átdolgozta, újra írta a „Doktor Szélpál Margit” c. művét (megjelent 1918-ban). Balázs a „Halálos fiatalság” készülő felvonásait felolvasta a vasárnapi összejöveteleken, s a megjegyzések figyelembevételével alakította ki végső formáját. Az észrevételek közül kétségtelenül Lukács György véleménye volt a legjelentősebb. Balázs Béla mindenekelőtt Lukács drámaelméletét, valamint ellentmondásos erkölcsfilozófiáját alkalmazta a „Halálos fiatalság”-ban. Ezért nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy Balázs Béla „Halálos fiatalság” c. drámáját ezen utóbbi hatás lényegének ismerete nélkül meg sem érthetjük. Ezt a problémát a „Halálos fiatalság” megértésével kapcsolatban maga Lukács György is hangsúlyozta: „És mint minden egy fejlődésben igazán fordulóponthoz vezető múnél, itt is el kell menni a

²⁸ Lásd „Előszó első verseskötet második kiadása elé”. 1918. június. (Megjelent *Balázs Béla: A vándor éneke*. 119. old.)

²⁹ Fehér Ferenc Balázs törekvéseinek képzőművészeti megfelelőjét a Nyolcak, Kernstok Károly tevékenységében látja; itt szeretnénk utalni arra, hogy Balázs Bélát filozófiai-vallásos iránya, valamint szimbolizmusa rokonítja más képzőművészeti törekvésekkel is, a képzőművészeti szimbolizmussal. *Németh Lajos: „Gondolatok a magyar szimbolista festészetről”* (Művészet, 1975. 12. sz.) c. tanulmányában – a minket Balázs kapcsán közvetlenül érintő problémákról – a következőket írja: „A századfordulón pedig nálunk is megjelent a pozitívizmus túlhaladásának irracionális, zsákutcába torkolló változata: a teozófia és a gnosztika, amelynek a művészekre is ható képviselője Schmitt Jenő Henrik volt.” (Uo. 30. old.) Németh Lajos ezek után elemzi a fentiekben jelzett eszméi hatás következtében létrejött festészeti törekvéseket; megmutatja Csontváry, Gulácsy stb. munkásságának szimbolista vonatkozásait, ahol is nem nehéz a Balázs költészetéhez, drámáihoz közelítő analógiákat megtalálni.

forma végső kérdéséig, az utolsó állásfoglalások sorsdöntő keresztútjáig, hogy méltó kritikát mondhassunk róla, sőt, hogy az igazi intenció megértéséig eljussunk.”³⁰

Lukács György a „Halálos fiatalság”-ról írott tanulmányában megismétli, illetve továbbfejleszti „A modern dráma történeté”-ben kifejtett bizonyos gondolatait, mindenekelőtt a shakespeare-i és a klasszikus dráma típusaival kapcsolatos álláspontját. Lukács György Balázs Béla dramakísérleteit egy olyan szintézisnek tekinti, amely a shakespeare-i típushoz áll közelebb, de ezzel együtt is valami újat jelent a drámairodalom történetében, amelynek a lényege az, hogy Balázs drámája „lélekdráma”, Dosztojevszkij epikai törekvéseinek drámai megelője.

A shakespeare-i és a klasszikus dráma különbségét Lukács György a következőkben látja:

„Mert az elválasztó princípium a kétféle dráma között az, hogy a karakter vagy a sors-e a kompozíció összetartó gerince és pillére.”³¹

Lukács szerint a drámának az a feladata, hogy a „lélekvalóságot”, amely az életnek az igazi valósága, tárja elénk, szüntesse meg a „mi és a világ heterogén kettősségét” a lélek kozmoszáá tágításával; mindezt Dosztojevszkij az epika terén már megvalósította: „Dosztojevszkij emberei distancia nélkül élnek lelküknek lényegét . . . Dosztojevszkij ott kezd el, ahol a többiek végzik: ő azt írja le, hogyan éli a lélek a maga életét.”³² Mindezek következtében Dosztojevszkijnél „a lélekvalóságnak egyetlen valóságként való tételezése az ember szociológiai beállítottságának radikális megfordítását is jelenti: a lélekvalóság nivóján a lélekről leválnak mindazok a kötöttségek, amelyek őt különben társadalmi helyzetéhez, osztályához, származásához stb. kapcsolták, és helyükbe új, konkrét, lélektől lélekhez fűződő kapcsolatok lépnek. Ennek az új világnak a felfedezése a Dosztojevszkij nagy tette.”³³

Dosztojevszkij ilyen értelmezése szükségszerűen fakadt Lukácsék társadalmi helyzetéből, s ebből kinövő eszmei álláspontjukból. A Várszínház Társaság képviselői által elképzelt misztikus-utópisztikus világ lényege a társadalmi, az osztályszerű meghatározottságtól való teljes

³⁰ Lukács György: Halálos fiatalság. Balázs Béla és akiknek nem kell. 80. old.

³¹ Uo., 80–81. old.

³² Uo., 87. old.

³³ Uo., 88–89. old.

megszabadulás (hisz Lukácsék számára e meghatározottságnak semmiféle, az adott időben általuk ismert formája nem volt elfogadható), a „lélekvalóság” világa. Ez a véleményük magyarázatot nyer a történeti áttekintésben kifejtett folyamatok által, s ezért újra kiderül, hogy nem alap nélküli a rájuk is használt megnevezés: „szabadon lebegő értelmiségi”.

Balázs Béla drámai törekvései is az ily módon értelmezett „lélekvalóság” kifejezései; Lukács György szerint „amit Balázs Bélától várni lehet és meg kell követelni: az új lélekdrámát, a Dosztojevszkij epikájának drámai megfelelőjét”³⁴.

A „lélekvalóság”, mint az „új típusú” dráma talaja, tárgya a maga vallási, transzcendens minősége következtében egy csomó ellentmondást, problémát szül, amelyeket Lukács György elméletileg, Balázs Béla drámai kísérleteiben gyakorlatilag igyekezett megoldani. Lukács e problémákat érzékelve írja a következőket: „A stílusprobléma tehát ez: hogyan lehet a lélekből kiindult és a lélekben végződő sorskoncepciónak, melynek így a lelken magán kívül megnyilvánulási formája nincs és nem is lehet, érzéki (és nem analitikus) látható és kézzel fogható szükségszerűséget adni? Hogyan nyerik el ezek az alakok a maguk létének végső, végzetes szükségszerűségét?”³⁵

E probléma megvizsgálása és megértése igényli Lukács György ellentmondásos etikai koncepciója lényegének a felvillantását. Ennek érdekében vissza kell nyúlnunk az 1911-ben írt „Von der Armut am Geiste” c. Lukács dialógushoz.³⁶ Lukács ezen dialógusát a kanti etika formális volta (legfőbb etikai parancs: a kötelességek teljesítése) kiegészítésének, konkretizálásának foghatjuk fel; ugyanakkor látnunk kell, hogy a Lukács által kiegészített, megfogalmazott megoldás is fe-

³⁴ Uo., 102. old.

³⁵ Uo., 84–85. old.

³⁶ Magyarul megjelent „A lelki szegénységről”. Szellem, 1911. I. 2. sz. A dialógus Lukács személyes életének megrendüléséből nyeri indíttatását: Lukács kierkegaardi gesztusból (nem találta magát méltónak szerelméhez, illetve félt Seidler Irmától, a művét féltette tőle) nem veszi el Seidler Irmát (Polányi Károly és Szabó Ervin unokatestvérét), aki 1908-ban szakít Lukács Györggyel (Lukács ekkor komolyan foglalkozott az öngyilkosság gondolatával), és férjhez megy Réthy Károly festőhöz. A házasság nem jól sikerült, és Seidler Irma 1911 májusában öngyilkos lett. Ebből az élethelyzetéből született Lukács dialógusa. (Lásd *Lendvai Ferenc*: Lukács György és Seidler Irma. Világosság, 1975. jan., illetve Lukács György és Popper Leó levélváltását. Valóság, 1974. 9. sz.)

letőbb problematikus: Lukács György ekkori „morálfilozófiájának” lényege metaetikai, keveredik benne a dosztojevszkiji indíttatású „jó-ság” a dominánssá váló kierkegaardi intenciójú felfogással, hogy az ember legfőbb erénye a „művet” létrehozni, a nő arisztokratikus le-nézésével (a „nemi differenciák metafizikai okai” miatt), s mindazt, ami ezt a létrehozatalt akadályozni próbálja, félre kell söpörni, mint szükséges „áldozatot”.

Balázs Béla „Halálos fiatalság” c. drámájának a főhőse Dobray Ágnes, a tehetséges zongorista, aki beleszeret Józsa Miklós zeneszerzőbe; kölcsönösen szeretik egymást, szerelmük mégis zátonyra fut. Nézzük meg a szerelem be nem teljesülésének balázsi motivációit:

Miklós: (ökölbe szorult a keze, összeszorult a foga) Mi az? El akarsz hagyni?! – Nem szeretsz?

Ágnes: Szeretlek. – Éppen azért.

Miklós: Mi ez? – Örültség? Éppen azért?

Ágnes: Miklós! Mire való ez? Hát érdemes miattam?! Mi van rajtam szeretnivaló! Szükséged nincs rám. Igaz? Egy hét múlva találsz mást. Más »ráadást, ajándékot«. Különbet. Mi egy asszony? Dolgozni úgy is tudsz. És a munka az első.

Miklós: (megragadja Ágnes) Ágnes! Szeretlek! Nem érted? Szeretlek! Hozzad nőtt az életem. Most már egy az életünk. Mért dőljön össze? Felelj! Felelj! Miért?

Ágnes: (elszakítja magát) Eressz! ... Hát hallgass ide ... Próbálj megérteni ... Ne nehezítsd meg a dolgomat. – Elég nehéz ... Idehallgass. Megpróbálom megmagyarázni, ahogy tudom. – Egy hónap óta szeretlek. Ugye? – Azelőtt nem is tudtam, hogy a világon vagy. Ugye? – És egy hónap előtt egyszerre minden megszűnt, meghalt minden, ami nekem azelőtt élet volt. Azóta nincs más gondolatom: csak Te. Nincs más érzésem: csak Te. Voltak terveim, ambícióim: megszűntek, nincsenek. Volt egy mesterségem, melyet szerettem, melyért rettenetesen áldoztam. Nincs. Nem érdekel. Voltak emlékeim: múltam, melyben éreztem magamat. Kezdem nem érteni, idegen lett. Nincs más, mint te. Nincs saját súlypontom. – Hogy mondjam már? – Kivetted alólam a talapatot. Rád vagyok utalva. De mit tudom én, meddig van kedved engem tartani? Tőled függök. Belőled élek. De hiszen azt sem tudom, hogy

ki vagy? Ha egy újabb emlékedet meséled, ha csak egy új ka-
lap van rajtad, újból meg kell hogy szokjalak. – Nem. Nem
tudom ezt jól megmondani. Egy új, ismeretlen, idegen hata-
lom! Egy hónap előtt jött és elvett mindent. Nincs más, mint
az. És nem tudom, melyik percben fog itthagyni kifosztva,
meztelenül. – Ezt nem bírom. – Nem akarom!”³⁷

Ágnes, mindezt nem alaptalanul mondja; Józsa Miklós legfőbb fel-
adata a „mű” létrehozása, s – arisztokratikus módon – munkája
eredményével sem törődik:

„*Miklós*: Te csak szeress. Az csak ráadás legyen. Ajándék, pompa.
Majd megjön a diadal is. Ha ma nem, hát holnap. Ha tíz év
múlva sem, hát húsz év múlva. Le kell feküdni a csőcselék-
nek. Én végzem a munkám. Isten tartozik fizetni.”³⁸

Lukács György a dráma cselekményét, Dobray Ágnes tragédiáját a
következőkben látja: „A dráma belső cselekménye tehát: a megindulás
és a megérkezés a végső magányba; és a felépítés lényege abból áll:
úgy állítani be a centrális alakot, hogy csak a leglényegesebb életvi-
szonyai létezzenek . . .”

„Mert Dobray Ágnes tragédiája – ha szabad az ilyet egy mondatba
foglalni – az, hogy ő csak a véglegesben, azaz az abszolútban képes
élni: ahol a kétség bár csak mint lehetőség van megadva, ott nem le-
het lelkének maradása.”³⁹

Fehér Ferenc a lukácsi elméletet és Balázs Béla drámai törekvéseit
több tanulmányában vizsgálta;⁴⁰ az ezzel kapcsolatos elemzéseinek fő
vonalaival egyetértünk s ezeket igyekeztünk magunk is hasznosítani.

Fehér Ferenc Balázs Béla drámáinak különböző értelmezési lehetősé-
geire mutat rá. Hangsúlyozza, hogy – a mindennapi élet s az igazi,
autentikus élet, a „lélekvalóság” lukácsi, egymást kizáró volta, szembe-

³⁷ Balázs Béla: Halálos fiatalság. Magyar Helikon 1974. 224–226. old.

³⁸ Uo., 218. old.

³⁹ Lukács György: Halálos fiatalság. Balázs Béla és akiknek nem kell. 92–93. és 98. old.

⁴⁰ Ebben a vonatkozásban a legfontosabb tanulmány: Fehér Ferenc: Nár-
cisszusz drámái és teóriái. Megjelent Balázs Béla „Halálos fiatalság” c. művé-
nek előszavaként. Magyar Helikon 1974.

állításai miatt – Balázs drámáiban nincs igazi drámai feszültség, Lukács metaetikai álláspontjának alkalmazása következtében Balázs drámái metadramák, antitragédiák.

Lukács György és Balázs Béla véleménye szerint ezek a drámai törekvések egy új ellenzéknek a megnyilatkozásai; s ösztönösen azt fejezik ki, hogy a polgári társadalom, azért, mert a „tökéletesedett bűnösség” kora drámaellenes volta következtében nem alkalmas nagy tragikus konfliktusok megteremtésére, illetve ezek csak a „lélekvalóság” síkján jöhetnek létre. Balázs drámái a fennállóval szembeni konfrontációból születtek meg. Balázsnak a polgári élethelyzetből való kitörési törekvése azonban a magányos individuum középpontba állításával, szubjektivitásának a végsőig való felfokozásával hajótörést szenvedett. Fehér Ferenc Balázs Béla drámáival kapcsolatban ezért – egyik lehetőségként – helyesen hangsúlyozza, hogy „A metadráma hőse csak Nárcisszusz lehet... Mi más... Nárcisszusz, valamennyi Balázs-féle Nárcisszusz, mint a közönséges egoista fenségessé fokozott alakja? ... Megvalósul tehát a vágyva vágyott, és a polgári tematikájú drámáktól megtagadott szintézis, azonban abban a legrettentőbb értelemben, hogy egy ember jelleme – mi másé, mint Nárcisszuszé? a többiek sorsává válik.”⁴¹ – ahogy Józsa Miklós jelleme Dobray Ágnes sorsává vált.

E pontnál a kör újra bezárul, visszajutottunk Balázs Béla emberi személyiségének alapvető jellemzőjéhez, s az ebből fakadó problémákhoz⁴², amelyekről már beszéltünk, s amelyek – véleményünk szerint – nem egyszerűen mellékes karakterjegyek, melyektől (az emberi „nagyság”, és az általa létrehozott értékek parancsa miatt) el kell tekintenünk, hanem a „szabadon lebegő”-értelmiségi létnek parazitisztikus felhangjai. Lukács György és Balázs Béla emberi kapcsolatának „felhői” is ebből származtak; ugyanakkor, személyiségük e különbsége – a művész, művészet, alkotás szerepére vonatkozóan – elméleti megfogalmazást is nyert.

⁴¹ Uo., 17. és 22. old.

⁴² Azt a tényt, hogy Balázs Béla művészetében saját magát fejezi ki, Lukács már korán megállapította. Balázs misztériumairól írva, 1913-ban e véleményének a következőképpen adott hangot: „Bizonyára kevés költő él ma, akinek művészi formái olyan mélyen gyökereznének emberi élményformáiban és olyan magától értetődően nőnének ki azokból, mint Balázs Béláéi.” (Lukács György: Balázs Béla és akiknek nem kell. 52. old.)

Lukács az „életfilozófiai” magatartás átinterpretálása során elítélte az „esztétikai életvitelt” (lásd „Esztétikai kultúra” c. tanulmányát)⁴³ s a kierkegaardi metaetikai intenciók következtében a mű létrehozását, a művet magát tartotta legfőbb emberi feladatnak; a műalkotást azért tartotta „luciferikus”-nak, mert az a mű szintjén harmóniát teremt, s ha kell, a szerzőjét is elpusztíthatja. Balázs Béla – Lukácssal ellentétben – az alkotót, az alkotás feltételeit tartotta meghatározónak, nem a mű helye az életben volt számára fontos, hanem a szubjektívvisztikusan eltorzított alkotó személyiség, a Nárcisszusz arisztokratikus helyzete, ezért a művészetet Balázs Béla nem „luciferikus”-nak, hanem „prométheuszi” feladatnak tekintette (aminek persze semmi köze nem volt Prométheusz marxista értelmezéséhez).⁴⁴

Magatartásuk és erkölcsi felfogásuk lényeges különbségei ellenére is az emberi kapcsolatok értelmezésében (különösen a nő és a férfi viszonyának a felfogásában), az ezekből létrejövő összeütközések vállalásában álláspontjukban volt sok közös vonás is; igaz e közös alap által meghatározott életszituációból különböző kiutat kerestek, s végső konklúzióik is különbözőek voltak, amelyek emberi magatartásuk alapvető különbségeivé polarizálódtak.

Az itt előadottakkal kapcsolatban megkockáztatjuk azt a hipotézist, hogy Balázs Béla drámájának, a „Halálos fiatalság”-nak a konfliktusa, Józsa Miklós és Dobray Ágnes sorsának alakulása az életből vett téma volt, Lukács György és Seidler Irma találkozását és szomorú elválásukat dolgozta fel. (A későbbiekben majd bemutatjuk, hogy Lukács is a „művet” féltette a Seidler Irmától való kapcsolattól, s ezért sem találhattak egymásra.)

Az asszony és a férfi viszonyának, Balázs Béla a „Halálos fiatalság”-ban is kifejezett, arisztokratikus megítélését a Vasárnap Társaság időszakában Lukács György is osztotta. Lukács részéről ennek egyik elméleti megnyilatkozása Forgács Rózsiról szóló írása volt.⁴⁵ Lukács György itt kifejtette, hogy „a nemi differenciák metafizikája” következtében a férfi képviseli a tudatosságot, a kultúrát, a kontemplációt

⁴³ Lukács György: Esztétikai kultúra-tanulmányok. Athenaeum é. n.

⁴⁴ Balázs Béla naplóiban a következőket írja: „Gyuri azt mondja, a művészet luciferikus: jobb világot csinál az Istenénél, előlegzett tökéletesség, megváltás előtt való harmónia... Tegnap azonban rájöttem, hogy nem így van... Nem luciferi, hanem prométheuszi lázadás.” (Balázs Béla naplói. 51. old.)

⁴⁵ Lukács György: Forgács Rózsiról. Nyugat, 1917. X. évf. 16. sz.

gazdaságát, míg az asszony a „természethez” áll közel, a vak energiák szűk világában él. Lukács szerint a modern dráma olyan képviselői, mint Ibsen és Strindberg, is így látják a férfi és nő viszonyát; Forgács Rózsi – mivel elfogadta ezt az álláspontot és képes volt azonosulni vele – legigazibb szerepeit éppen ezért Ibsen és Strindberg drámáiban találta meg. Lukács ezért írta: „Forgács Rózsi játékában az egész »probléma« az élet után való vágyakozásunk, a Wille zum Lebennek, vagy még inkább az élet magakiélése vágyának mindent elperzselő erupciójává vált. Az ő asszonyai nem gondolkodnak, csak valami gondolkodáson innen való magától értetődéssel akarják azt, ami létezésüknek lényege: azt, ami férfinyelvre, a »kultúra« nyelvére lefordítva mint »probléma« hat, ami azonban az ő élményükben mint vak energiák kizárólagos és magától értetődő immanens célja van megoldva. Innen fölényük minden férfi felett: mert nem ismeri azoknak, ebből a perspektívából kríziseknek látszó, aggodalmait és tépelődéseit. De innen alacsonyabbrendűségük is (Forgács Rózsi ugyanabból a forrásból legjobb asszonyábrázolója a „Frauenlob” Ibsennek és a nőt megvető Strindbergnek): mert az, amit ők nem ismernek, a kétely, a babonás, az önmagával való kínos tusakodás, az a férfi humanitásának, lelki gazdagságának a gyökere, keserves, de bőséges kárpótlás az animális élet, a »természet« közvetlen egyirányúságának elvesztéséért.”⁴⁶

Míg Balázs Béla e közös alaphoz kiindulva a Nácisszus drámáját hozta létre – ahogy erre Fehér Ferenc helyesen mutatott rá – s személyes magatartását is ennek megfelelően alakította, addig Lukács György a kiutat a dosztojevszkiji jóság metaetikai álláspontjának, drámai alkalmazásában előbb a „kegyelemdrámában”, majd általánosabban a „lélekdrámában” vélte megtalálni (amelyet személyes életének alakulásában Lena Grabenkóval való házassága reprezentált).

Lukács a kegyelemdráma koncepcióját – ami megmutatja, hogy a metadráma hőse nemcsak a Nácisszus lehet, hanem a „vallásos ateizmus” és a dosztojevszkiji jóság alapján álló, a megváltás után vágyakozó szenvedő ember is „hőssé” válhat – Paul Ernst 50. születésnapjára írott tanulmányában „Ariadné Naxosz szigetén” c. írásában fejtette ki.⁴⁷ Lukácsnak ez az írása – a vonatkozó időszakban eszmei

⁴⁶ Uo., 322–323. old.

⁴⁷ Lukács György: Ariadné Naxosz szigetén. Festschrift zum 50. Geburtstag von Paul Ernst. 1916. Magyarul Lukács György: Ifjúkori Művek (1902–1918). Magvető Könyvkiadó 1977.

álláspontjának jellemzése szempontjából – alapvető jelentőségű; a vallással, erkölccsel, változó drámaelméletével kapcsolatos felfogásának remek foglalata ez a kis tanulmány.

Lukács itt is előadta, hogy a drámai forma is képes megteremteni a „lélek” különböző állapotait, méghozzá attól függően, hogy milyen az adott drámai formának a természete; ha a drámai forma lényege a tragikum, akkor az olyan „lelket” teremt, amely felett az abszolút etika uralkodik, ami azt eredményezi, hogy „a »lélek« magányosságra, meg-nem-alapozottságra hivatott”⁴⁸. Ez a tragikum, mint a drámai forma lényege, egész közösségek „lélek”-állapotát határozta meg s mint ilyen a soha vissza nem térő múlthoz tartozik; Lukács szerint ennek lényege a következőkben öltött testet:

„Ezért válik a tragikum drámai megjelenési formája olyan világgá, amely az abszolút és csak az abszolút etikát ismeri el uralkodónak a lelkek fölött és a lelkekben. Ez az etika, amely a lelkeknek egyszerre abszolút és közvetlenül átélt szubsztanciája, adja a lelkek szilárdságát: a sorsban való ilyen szobrászi önkiteljesítés anyagát. Ez az etika azonban – itt találkozunk össze a tragikus érzület a drámai-dialogikus formával – olyan világot hív életre, amelyben mindenki csak a saját sorát éli, ahol a másik, a legközelebb álló sem kapcsolódik az emberhez szubsztanciálisabban, mint az általa sorssá átformált események legméltatlanabb külsődlegessége.”⁴⁹

Miután azonban a tragikum formát öltött és megnyilvánult, s létrehozta a maga világát s az ebben lakozó „lelket” – amelynek formáló elve „a szolipszisztikusan tiszta etika mint a lényegi világ mozgatója”⁵⁰ volt –, bizonyos idő után a tragikum léte problematikussá vált; a legújabb korban, „a tökéletesedett bűnösség” korában többen kutattak a tragédia e kornak megfelelő formája után. Paul Ernst a tragédia e formáját az isten nélküli világban találta meg, amelyet például a „Brunhild” c. drámájában formált meg. Lukács György ez isten nélküli világ tragikumáról, ahogy azt Paul Ernst kifejezte, a következőket írta:

„Ezzel a kor centrumából kiindulva alkotta meg a kor létezését: a világot, amelyben – Nietzsche kifejezésével – meghalt az isten, ahol

⁴⁸ Lukács György: Ifjúkori Művek. 657. old.

⁴⁹ Uo., 658. old.

⁵⁰ Uo., 659. old.

az ember vált – magasrendű, patetikus értelemben minden dolgok mértékévé. De ha mégis van isten? Ha csak az egyik isten halt meg, és egy másik, ifjabb fajta, más lényegű, nekünk másfajta kapcsolatban álló isten van létrejövőben? Hátha nem más a mi céltalanságunk sötétsége, mint az egyik isten alkonya és egy másik isten hajnala közötti éjsötétje? Elhagyatottságunkban nem valamilyen fájdalomkiáltás és egy eljövendő isten utáni vágy hangja szól-e? Ennek még gyengén látszó fénye nem lényegesebb-e mégis a hős csábító ragyogásánál; és az eljövendő közösség nem több és a lényeghez közelebb vivő-e a hősnél, és a hős magányt teremtő etikájánál.”⁵¹

Lukács György Paul Ernst drámaírói tevékenységének új szakaszát éppen abban látta, hogy, miután isten elhagyta a tragikum által megformált világot, ő tudatosította először ezt a helyzetet – ahogy Lukács véleménye szerint a lírában Stefan George –, ő vonta le az ebből folyó szükségszerű következtetéseket s ezek eredményeként alkotta meg az új drámát, nem a tragikumot tételező drámát, hanem a „kegyelemdrámát”; e kegyelemdráma első újkori termése Paul Ernst „Ariadné Naxosz szigetén” c. drámája volt.

Az eljövendő isten utáni vágyból, egy új ember és közössége várásából nyeri indíttatását a kegyelemdráma; az általa megformált világban és az abban létrejövő lelkeknek a mozgató elve nem az etika, hanem a vallás lesz. A kegyelemdráma ezért „a hősnak és etikájának kudarcáról szóló dráma, mivel a kegyelemdrámának a tragédia fölé való hierarchikus elhelyezését, a vallásnak az etika fölé helyezését, csak úgy lehet megoldani, hogy a hős eljut ugyan a számára lehetséges beteljesedésig, de ez a végső szempont felől mégis csődnék bizonyul”.⁵²

Lukács György eszmei fejlődésének súlyos ellentmondásáról tanúskodik ez „a vallásnak az etika fölé helyezése”; a Vasárnap Társaság időszakában már túljut ezen a mélyponton, az öreg Kant etikai intenciói alapján az ember eszményéből derivált moralitás válik majd a vágyott új közösség az utópikus társadalom mozgató elvévé.

Lukács György Paul Ernst paradigmátikusnak tartott kegyelemdrámáját, „Ariadné Naxosz szigetén” c. művét a következőképpen jellemezte:

⁵¹ Uo., 660. old.

⁵² Uo., 663. old.

„Egy vallástalan kor vallásos drámája ez, amelyben a magábanvaló lét is bevonódik minden dolog kifejlésébe (werden), amelyben az abszolútum, az istenség nemcsak objektuma, hanem szubjektuma is a vágyódásnak. Régebbi korok kegyelemdrámáiban a lét istenei jelentek meg, itt isten nem-léte, tőlünk való távolsága. És csak ez a távolság, ez a vágyódás és ez az elhagyatottság napjaink vallásos mítosza, ahogyan tragikus mítosz a »hősiesség általában«.”⁵³

Lukács György az ily módon értelmezett kegyelemdrámát általánosította, tágitotta ki Balázs Béla drámai törekvései kapcsán lélekdrámává; elméletileg etikai-vallásos álláspontja következtében jutott el, nem nyilegyenesen, Balázs Béla útját nem mindenben tagadva, egy olyan világ igenléséhez, ahol a dosztojevszkiji metaetikai jóság, és a „vallásos ateizmus” elvei uralkodnak, ellentétben Balázssal, aki az empirikus és az autentikus élet összeütközéséből Nárcisszusként született újjá napról napra.

4. BALÁZS BÉLA MESÉI

Lukács György „lélekvalóság” koncepciójában a fennállóval megbékülni nem tudó misztikus lázadó útkeresése öltött testet; ezt folytatja Balázs Béla „Hét mese” c. kötetéről írva is.⁵⁴

Igaz, ez a tanulmány javarészt nem kapcsolódik közvetlenül Balázs Béla meséihez; a mesegyűjtemény inkább csak apropó ahhoz, hogy a meseforma sajátzerűségének megvilágítása kapcsán Lukács György ezen írásában őszintén feltárja szellemi világának mély meghasonlottságát és görcsös kiútkeresését. E tanulmányban a misztikus lázadó a „valóságos” világgal (annak mindkét formájával, a transzcendens metafizikaival, és az empirikussal) szemben a tiszta meseforma által teremtetett, „megtalált” világban ragadja meg azt a szférát, amely a maga mágikus, varázsos, értelemmel át nem fogható, irracionalista jellegével egy minden létezőnél mélyebb, „megváltott világot” fejez ki. Lu-

⁵³ Uo., 666. old.

⁵⁴ *Balázs Béla: Hét mese.* Kner Izidor, Gyoma 1918. A kötetbe összegyűjtött mesék 1907 és 1916 között születtek. A kötetben a Vasárnap Társaság időszakából mindössze egy mese származik: „Kis gyerekeknek kell ezt mesélni, a szegedi gyerekeknek” című, 1916-ban íródott. Lukács „Hét mese” c. tanulmánya 1918-ban keletkezett, ez a kötet utolsó írása.

kács szellemi válságának tragikus mélypontja ez a tanulmány: egy valamiféle ideális világ, a mennyország létezésének a legdurvább irracionalista filozófia segítségével való kifejezése. A tanulmányt az teszi különösen fontossá, s ezért paradox módon jelentős értéket is képvisel, hogy a benne kifejtett, szöröstül-bőröstül reakciós kabalisztikán keresztül süt a forró vágyakozás egy jobb, emberi világ után, hogy a tanulmányban kifejtett szellemi szörnyszülött létrehozásának az oka az első világháború jelenének az elutasítása.

Lukács György kifejti, hogy a mese egy egészen más világot épít fel, „a miénktől minőségileg különböző világot teremt, mely szigorú törvények uralma alatt áll, csak éppen hogy ezek a törvények nem a mi létezésünk törvényei . . . A mese végső intenciója tehát nem egy metafizikai valóság, hanem a mágia felé irányul. Mert a mágia – csak a felületen látók számára paradox ez az állítás – a legnagyobb ellentéte a metafizikai attitűdnek; mágia: uralkodás az irracionális, az értelemmel át nem járt, sőt át nem járható felett; mágia: nem törődés az értelem, sőt a valóság kérdésével sem, ezeknek biztoskezü félretolása, egy empiria megteremtése egy egészen új síkon és a teljes eligazodás abban az abszolút másban, ami ott adódik . . . Minden metafizikai teljesedés mögött, mindaddig, amíg a megformáltság világában jelenik meg, egy rajta túlfekvő, mélyebb és igazabb teljesedésnek, a megváltásnak lehetősége kell hogy átderengjen, a transzcendencia formát öltése mindig csak áttörés, a meg nem váltott világ börtönző határain, mindig csak formát öltése a megváltás után való vágyódásnak. A mese ellenben egy megváltott világot ábrázol . . . Minden igazi mesetípusban egy-egy új, minden mástól radikálisan, lényegileg különböző megváltott világ kap formát.”⁵⁵

A mese új világának misztikusan irracionalista felfogása azután – belső intenciója szerint szükségszerűen – eljuttatta Lukácsot addig a pontig, hogy az ily módon megértett és megvilágított transzcendens metafizikai világot szükségszerűen fogadja el, méghozzá az emberek önként választott világának. A kör bezárult, a vallásos megvilágosodás „kettős könyvelése” (az empirikus világot ugyan siralomháznak fogja fel, a „lélekvalóság” „új magányosságát” azonban a szabad akarat választása eredményének) „harmóniát” teremt; összeegyezteti az összeegyeztethetlent.

⁵⁵ Lukács György: Balázs Béla és akiknek nem kell. 105–106., 112. old.

„Mert ezzel (tudniillik a mese megváltott világának tudatával – N. Z.) egy csapásra megszűnt a mi valóságunknak börtönként való érzése: ha tudunk, bár csak gondolatban, de nem henyé és felelősségtelen gondolatban, más valóságot is teljesen és a teljesülésig végigélni, akkor a miénknek számunkra kiváltságos volta új hangsúlyt kap: a kiválasztottság hangsúlyát; akkor az nem lehet többé börtön a számunkra, nem lehet, mert hogy éppen ez lett a mi valóságunk, az, akkor csak a mi választó aktusunknak eredménye lehet.”⁵⁶

Lukács György ezt a tanulmányát 1918-ban írta; kell-e e tanulmánynál döntőbb bizonyíték, hogy Lukács irracionalista, misztikus-vallásos fordulata nem egy rövid és gyorsan elmúló epizód volt szellemi fejlődésében, hogy ez a válság a Vasárnap Társaság egész időszaka alatt tartott és eszmei fejlődésüknek egyik uralkodó mozzanata volt?! Lukács ezen tanulmánya önmagáért beszél, amelyet nem lehet semmiféle bűvészmutatvánnyal lényegéből kiforgatni, „megmagyarázni”.

Fehér Ferenc mutatott rá Balázs Béla meséivel foglalkozó tanulmányában azokra a közvetítésekre, Balázs meséiben megtalálható mozzanatokra, amelyek lehetővé tették Lukács György számára vallásos meggyőződésének kifejezését. Ez a közvetítő Dosztojevszkij, pontosabban regényeinek alapvető intenciója: a megváltás.

Balázs Béla a mese egy megújított, modern válfajával kísérletezett, ahol is a régi mesetípus konvenciók által adott tanulsága vagy példázata helyett a személyiség bonyolult életproblémáira kereste a választ. Balázs meséinek cselekménye túlnyomórészt indiai és kínai közegben játszódik. Ez a közeg részben csak álruha, hisz Balázs nem India és Kína társadalmi, emberi problémáiról, hanem saját gondjaikról kíván beszélni, részben kifejezi azt a tanácstalanságot, hogy Balázs ezekről a problémákról nem tud világosan, mesemondói bölcsességgel szólni.

Voltak természetesen Balásznak olyan meséi is, amelyek nem indiai vagy kínai környezetben játszódtak. Ilyen volt a szegedi gyerekeknek 1916-ban elmondott, majd a „Hét mese” c. kötetben is megjelent, „Kis gyerekeknek kell ezt elmesélni, a szegedi gyerekeknek” című mese is. E mesében Balázs a háború okára és megszüntetésének a lehetőségére kereste a választ; a békében-szeretetben élő hét királyfit az egyazon palotára helyezett hét ajtó adta örökség, s az ebből fakadó jószándékú

⁵⁶ Lukács György: Hét mese. Tanulmány. 1918. Uo. 111. old.

anyai hazugság állította szembe egymással. Az öreg király, aki eközben ellenségével háborúskodott, s hazajövet felderítette fiai viszályának az okát, az ellenséges királlyal kibékülendő, a következőket mondta neki: „– Várj csak egy kicsit, kedves ellenség. Valamit el akarok mesélni, mert azt mondod, hogy neked van igazad és nekem nincs, és hogy azért harcolunk. – És akkor a király elmondta az ellenséges királynak, hogy lett egymásnak ellensége a hét jó királyfi a hét ajtó miatt. – Látod-e, kedves ellenség – mondta aztán –, talán mi is csak azért harcolunk, mert nem vesszük észre, hogy az egész világ csak egy ilyen szép aranyos forgópalota, amelyben mind együtt lakunk, ha különböző ajtókon járunk is ki-be.”⁵⁷

Balázs Béla meséiben is a „lélektől–lélekig” vezető utat kereste, a Dosztojevszkij-regényeknek is fő gondolata, a földi megváltás lehetősége és útja-módja foglalkoztatta. A meseforma alkalmas volt (a tanulság, a példázat adta „erkölcsi haszon” segítségével) arra, hogy a Lukács György által is központi problémának tartott „megváltást” megfogalmazza, az ehhez való utat megmutassa.

5. BALÁZS BÉLA REGÉNY-KÍSÉRLETE

Balázs költészetében és drámáiban kifejezett problémáit epikusan is megpróbálta megfogalmazni: a vonatkozó időszakban írta első regényét, az „Isten tenyerén”⁵⁸ címmel, valamint novelláit.⁵⁹

A Vasárnap Kör fennállásának egész időszaka alatt birkózott Balázs Béla regényének megírásával. A regény tipikus individualisztikus

⁵⁷ Balázs Béla: Kis gyerekeknek kell ezt mesélni... Balázs Béla: Hét mese. 181. old.

⁵⁸ A regénynek három változatát ismerjük. Az első változat a Vasárnap Kör időszakában született, és 1919 nyarán a „Nyugat” két nyári számában jelent meg „Isten tenyerén” címmel; a második változat, szintén ezen a címen, 1922-ben Kolozsváron jelenik meg. A harmadik – végső változat – 1924–1925 körül Bécsben készülhetett el, és 1930-ban Frankfurtban jelenik meg németül „Unmögliche Menschen” címen. (Magyarul Balázs Béla: Lehetetlen emberek. Szépirodalmi Kiadó 1965. A kötet előszavát Szabolcsi Miklós írta.)

A mi megjegyzéseink kizárólag az első változathoz kapcsolódnak, és elemzéseinkben támaszkodunk Szabolcsi Miklós említett előszavára, valamint Fehér Ferenc: „Balázs Béla: Lehetetlen emberek” c. cikkére. Kortárs, 1971. 10. sz.

⁵⁹ Itt mindenekelőtt „Az én orosz barátnőim” novellaciklusra utalunk. (Balázs Béla: Kalandok és figurák. Kner Kiadás, Gyoma 1918.)

művészregény, tele van önéletrajzi motívumokkal, témája a pesti, illetve a szabadkai intellektuális, művész-polgári, nagypolgári világ életének, dilemmáinak a bemutatása, ezen rétegek élete széttörésének, értelmetlenségének az ábrázolása.

Szabolcsi Miklós a regény helyének kijelölését így látja: „A »Lehetetlen emberek« (s különösen első része, az „Isten tenyerén”) szorosan kapcsolódik a XIX. század végének s a XX. század elejének néhány művészregényéhez – általában egész irodalmi közlevegőjéhez. Nem nehéz felfedezni benne például Jacobsen dán író Niels Lyhné-jének, a korban oly olvasott értelmiségi-művész regényének hatását; a művészkörnyezet rajzában éppen úgy, mint a gyenge, útját kereső főszereplő megformálásában, vagy a mű lirizált-stílusromantikus stílusában. De az egész könyvön ott a nyoma Dosztojevszkij hatásának; az ő erkölcsi kérdésfeltevései éppen úgy folytatódnak benne, mint furcsa, szenvedve javuló, erkölcstelenségükben is tiszta hősei. Az önéletrajz és fejlődésregény mintája volt Balázs Béla számára Gottfried Keller »Der grüne Heinrich«-je. A kor olyan, Magyarországon nagyon olvasott lírikusai, mint Rilke vagy Hoffmannsthal s általában a századvég sajátos, túlérett levegője, szecessziós díszei, stílusromantikus burjánzása – mind hatással voltak a regény írójára.”⁶⁰

Az önéletrajzi motívumok számos helyen közvetlenül megnyilatkoznak; a regény Balázs Béla személyiségének dilemmáit, problémáit, kínzó gondolatait, fájdalmas élményeit rögzíti. Ezt a mozzanatot is tömören fogalmazza meg Szabolcsi Miklós:

„Ezek a regényen belüli kisregények, novellák pedig nagyrészt önéletrajzi jellegűek; párjaikat, pendant-jukat meg-meglelni egy-egy másik Balázs-műben; szereplőikre, élő modelljeire sem nehéz ráismerni. Két egymástól elszigetelt, élesen elütő környezetet, miliőt rajzol a regény: az egyik a pesti intellektuális-művész-nagypolgári világ élete; a századelő irodalmi-művészeti mozgalmi résztvevői egy csoportjának környezete. Balázs Béla életének reális színtere mindez; az óbudai utcákon ő kóborolt, a lizskai kastély rajzában nem nehéz felismerni Lesznai Anna környezetét, az Ilonka regényében festett színházi-operai miliőt Balázs Béla operai s színházi tapasztalataiból ismeri. Az egyes szereplők jellemvonásaiban is ráismerhetni valamire; Alízban Lesznai

⁶⁰ Szabolcsi Miklós előszava *Balázs Béla* „Lehetetlen emberek” c. művéhez. 17. old.

Annára, Klára Balázs Béla egyik nagy szerelmét idézi (néhány vonásában pedig első feleségére, több színdarabja modelljére, Hajós Editre emlékeztet), a főszereplő Szegedi János mindenekelőtt önarckép, de kissé belejátszanak Bartók Béla vonásai is. És van a regényben egy második, még világosabban önarckép is: az Ilonka naplójában szereplő író, a konok, fekete Sternberg Béla – világosan az író kissé idealizált önarcképe. Némi tetszélgéssel rajzolja önmagát hódító férfinak, tisztaságot követelő, szellemi igényeket keltő szerelmesnek.”⁶¹

A regényben sűrűn találhatók az alábbihoz hasonló beszélgetések:
„– Nem furcsa az, Klára, hogy az ember nem mehet arra, amerre akar? Hogy utcák vannak és kerítések és elő van írva az utunk? Körül vagyunk falazva és nem választhatunk irányt, mert az utcák elhajlítják? . . . Pedig biztosan van egy irány, mely kivezetne bennünket innen.”⁶²

S amikor Klára és János elhatározzák, hogy nem ezeken az „utcon” járnak, és nem törődnek ezekkel a „kerítésekkel”, tehát amikor választanak „irányt”, akkor ezt az ösztönélet teljesen irracionális, külső formájában is sokkhatást mutató módján teszik. Íme az „irány”-választás pillanata:

„Hirtelen elakadt, aztán szétvetette a karját és felordított: – Nem!

Semmi, semmi, semmi, semmi! Most gyere! Most!

Akkor zengő sikoltás szakadt fel Klarából és Jánosból, vad artikulálatlan üvöltés, melyre riadva rebbentek denevérek a csendes mezőn és vonítva feleltek távoli kutyák. Aztán összefogóztak és elkezdtek futni, ordítva futni le a dűlőúton a sötét síkság felé.”⁶³

A regénynek az egyik legjellemzőbb motívuma az erotika; ellenállhatatlan erejű érzéki vágyak vonzzák egymáshoz az embereket, a magány elleni harcban a szexualitás időleges feloldást ad, hogy végül is a tényleges társadalmi cselekvést helyettesítő pótszerré váljon, illetve esetenként torz aberrációkba fulladjon.

Klára férje felesége szökését, a szexualitás lényegét – Balázs szexualitással kapcsolatos véleményét és magatartását is kifejezve – a következőképpen látja:

„Hogyan képzelem ön egy modern pszichológus féltékenységet, aki abban nevelkedett, hogy az erotikus vonzások pszichológiai adottságát

⁶¹ Uo., 14–15. old.

⁶² Balázs Béla: Isten tenyerén. Nyugat, 1919. jún. 1. 718. old.

⁶³ Uo., 736. old.

ismerje és respektálja. Aki minduntalan látja pszichológiailag determinált cselekedetek irracionalitását, melyek tehát semmiféle értékelést nem foglalhatnak magukban, ugyebár. Abszolúte semmifélet. Megtámadhatja ilyesmi egy modern pszichológus önértetét? Ugyebár, éppoly kevésbé, mintha a felesége nagyon megkívánja a kalarábét. Hát megkívánt egy férfit.”⁶⁴

A regénynek egy másik döntő jellemzője (Balázs „szabadon lebegő” értelmiségi helyzetét kifejezendő Zalai⁶⁵ és Dosztojevszkij hatását erősen hangsúlyozandó) a hősök szociális kontúrjának a teljes hiánya; ezek a hősök társadalmilag-történetileg, osztályszerűen nincsenek megformálva; létezésük legfőbb jellemzője, hogy állandóan úton vannak, vándorolnak egyik helyről a másikra, helyüket, feladataikat, életük értelmét sehol sem találva.

Balázs regényének modellje a dosztojevszkiji regénytípus; Balázs is „krízisregényt” ír: a deklasszáldott, elszigetelt individuum helyzetét, törekvéseit fogalmazza meg; olyan „hősök” ezek, akik már nem képesek az uralkodó rend – és az osztály szokásnormái szerint élni, dühödt és tehetetlen lázadással fordulnak a polgári társadalom hétköznapijai, álértékei ellen. Mivel Balázs nem látja a polgári társadalom belső mozgatórugóit, nem érti az elidegenedés és az eldologiasodás igazi természetét, csak ezek következményeit látja és hevesen utasítja el, ezért Balázs Béla belül marad az eldologiasodás problémakörén, rossz alternatívában gondolkodik: vagy az elfogadhatatlan tárgyi világ, az inautentikus élet, vagy a tiszta bensőség, a „lélekvalóság” világa. Balázs regénye hőseinek a megformálásánál is az utóbbi mellett dönt, ezért ábrázolásában eltünteteti a tárgyi viszonyokat, a dologi kötelékeket (ebben is különbözik Dosztojevszkijtől, akinek regényeiben a pénz hatalma, mint a dologi kötelékek alapja mindig jelen van), s marad a csupasz bensőség, az elszigetelt individuum. Mivel Balázs hősei szenvednek ettől a rossz alternatívától, úgy vélik, hogy „kell lennie egy másik valóságnak is”, amit azonban nem tudnak tartalmasan megfo-

⁶⁴ Uo., 887. old.

⁶⁵ Balázs Béla az élet titokzatosságát, értelme megvalósíthatatlanságát, s magát az *út* szimbólumát is Zalai Béla filozófiájából közvetlenül is kölcsönözhetette. Zalai Béla egyik megjelent fő művében (A filozófiai rendszerezés problémája. A Szellem. 1911. I. évf. 2. sz.) a következőket írta: „Az úton járni nem elég; el kell érnünk! És mivel nem érkezhetünk meg, mímeljük a megérkezést.” (Uo., 185. old.)

galmazni, sőt ez a vágyakozásuk és hitük ambivalens is, mert ez egyrészt jelenti és igazolja steril és anarchikus kalandjaikat, másrészt kifejezi vak tapogatózásukat a társadalom megújítására.

Balázs Béla naplói arról is tudósítanak, hogy folyamatosan felolvasta a regény elkészült részeit a Vasárnap Körben, s azok – bizonyos kritikus megjegyzésekkel együtt – nagy tetszést arattak. Balázs 1918. május 16-i bejegyzésként írja:

„Megírtam az Ideál szenvedéseit, végső erőfeszítéssel és sok fekete-kávéval és egy kis csalással (hogy ti. a történet végét az utolsó fejezetbe tettem át). De befejeztem a szabadságom végére. Akinek felolvastam, minden eddig voltnál jobban tetszett. Antal Frigyes annyira felizgatta, hogy rosszul lett és vasárnap ágyának esett. Két napig feködt. Ez csak hatás?! Magam is azt hiszem, hogy lassan megtanulok regényt írni.”⁶⁶

A regény művészi erényeivel, értékeivel nem szabad magyarázni az említett hatást; de azt jelzi és mutatja, hogy a kör atmoszféráját mélyen kifejezte és a labilisabb idegi-érzelmi állapotú lényekre (tudjuk, hogy Antal Frigyes ezekben az években ilyen volt) ilyen már-már fiziológiai sokk-hatással hatott.

Szintén a naplóból tudjuk, hogy Balázs Béla Lukács Györgynek is felolvasta a készülő regényt, és állítólag neki is tetszett, azonban az is tény, hogy Lukács nem nyilatkozott meg írásos formában a regényről.

⁶⁶ Balázs Béla naplói. 1918. máj. 16. 28. old.

A Szellemi Tudományok Szabad Iskolája

A Vasárnap Kör aktív tagjai 1917 tavaszán Balázs Béla munkahelyén, az Országos Pedagógiai Szeminárium helyiségében hozták létre a Szellemi Tudományok Szabad Iskoláját. Balázs naplójában 1917. febr. 11-i bejegyzéssel ír először az iskoláról: „Valami Szabad Iskolát akarunk és fogunk talán csinálni: spiritualizmus, neoidealizmus, *problémaérzékenység*.”¹

1. A SZABAD ISKOLA ELSŐ SZEMESZTERE

Az elhatározást gyorsan követte a cselekvés, és a Szabad Iskola már március közepén megkezdte tevékenységét. Kinyomtatták az első félév programját, amelyben a következő előadásokat és szemináriumokat hirdették meg:

Előadások

a szellemi tudományok köréből

1917 március — június.

(Az előadások március 16-án

du. 6 órakor kezdődnek)

BALÁZS BÉLA: Dramaturgia.

Március 16., 23., 30., április 6., 13., 20., 27-én du. 6–7 órakor.

FOGARASI BÉLA: A filozófiai gondolkodás elmélete.

Március 16., 23., 30., április 6., 13., 20., 27-én du. 7–8 órakor.

FÜLEP LAJOS: A nemzeti jelleg problémája a magyar képzőművészetben.

Április 17., 24., május 1., 8., 15-én du. 7–8 órakor.

¹ Balázs Béla naplói. 1917. febr. 11. 96. old.

HAUSER ARNOLD: A Kant utáni esztétika problémái.

Március 20., 27., április 3., 10., 17., 24., május 1-én du. 6–7 órákor.

LUKÁCS GYÖRGY: Etika.

Május 8., 15-én du. 6–7 órákor, május 22., 29-én du. 7 órákor.

MANNHEIM KÁROLY: Ismeretelméleti és logikai problémák.

Május 4., 11., 18., 25., június 1., 8-án du. 6–7 órákor.

RITOÓK EMMA: Az esztétikai hatás problémái.

Május 22., 29., június 5-én du. 6–7 órákor.

Szemináriumok

ANTAL FRIGYES: Cézanne és a Cézanne utáni festészet.

Március 20., 27., április 3., 10-én du. 7–8 órákor.

KODÁLY ZOLTÁN: A magyar népdalról.

Május 4., 11., 18., 25-én du. 7–8 órákor.

Lukács György 1917 tavaszán Heidelbergben van, és a hozzá írott levelekből sok mindent megtudunk mind a Szabad Iskoláról, mind a csoport tevékenységéről.

1917 márciusában Balázs Béla Lukácshoz írott levelében a következőket írta:

„Iskolánkban nagyon várnak. Nem csak azért, mert mi hivatkozni szoktunk rád. Csudálatos, de híveid rejtett szektája terjed és nem is rejtett már. Türelmetlenül követelnek téged és azzal gyanúsítanak, hogy csak »reklám«-nak használtuk a neved . . . hetvenen iratkoztak be és ötvenen el is járnak rendszeren. Soha még Pesten ilyen jó és kellemes, odafigyelő, áhítatos, hálás publikumot nem láttam. Ez jól sikerült. Lejössz-e vajjon? A fejezet elkészül-e? Más nem jön-e közbe? Anna félelmetes hittel hirdeti, hogy eljössz, akármit mondanak is, el kell jönnöd.”²

Ritoók Emma Lukács Györgyhez intézet leveléből is értesülünk az iskola beindulásáról:

„Minden vasárnap délután ígérte valaki, hogy magát tudósítja és felkéri, hogy velünk tartson és ez a vége. Tehát az előadások már tegnap meg is kezdődtek Herbert és Fogarasi előadásával. Azt gondolhatja, hogy milyen az irány és hogy az egésznek ez az irány az alapja és terjesztése, megértetése az előadások célja, de nem népszerűen. Elő-

² Balázs Béla levele Lukács Györgyhez Heidelbergbe. 1917. márc. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archivum és Könyvtár.

adnak még Fülep, Hauser, Lukács, Mannheim, Ritoók, Antal, Kodály.”³

A Szabad Iskola előadásainak irányát, programjukat a következőképpen foglalták össze:

„Előadások a Szellemi Tudományok köréből

1917 tavaszán ezen a néven előadások sorozatát kezdtük, melynek a már meglevő Szabad Iskolák mellett az a létjogosultsága, hogy azoktól különbözni kíván. Különbözik tőlük elsősorban előadásaink karakterében, abban, hogy nem népszerű. Meggyőződésünk ugyanis, hogy a tudomány népszerűsítése azt a lényegéből kivetkőzteti és, hogy minden gondolat csak azon a színvonalon és azon a nyelven közölhető adekvátan, amelyen megszületett. Előadóink arról akarnak beszélni, ami őket foglalkoztatja, a gondolkodás műhelymelegét közvetítve azoknak, akiknek már nincs szükségük az örökké csak bevezető előadások kézikönyvtudományára.

Ezek az előadások még sokkal inkább különböznek azonban a már létező Szabad Iskoláktól tárgykörük céltudatos irányszabásában. Az új spiritualizmusnak és idealizmusnak világszemléletét kívánjuk terjeszteni és annak problémáival foglalkozni. Döntő fontosságot tulajdonítunk ennek éppen ma, mikor már szemmel látható, hogy az európai kultúra a XIX. század pozitivizmusa után határozott fordulatot vett újra a metafizikai idealizmus felé. A spiritualizmus e kétségtelen újjászületése idején fontosnak tartjuk, hogy a mi közönségünk is megismerkedjék a régi problémák mai formáival, mindennek felett azért, hogy megérezze, hogy nemcsak új tudásokról, hanem még inkább új kultúráról van szó. Új kultúráról – csak a tegnapival szemben újról –, melynek hordozója a most kialakulóban levő európai ember szellemi típusa. Ez az új típus a múltban levő materializmussal szemben a transzcendencia problémáinak fontosságát, a relativista impresszionizmussal szemben a princípiumok egyértelmű érvényességét, az anarchikus világnézettel szemben a normatív etika pátoaszát hirdeti. Ebben a tekintetben rokonoknak érezzük magunkat minden idealista korról és minden őszinte idealistáival. Az ő szép tradíciójukat, mely nálunk Magyarországon is megvan, akarjuk mi újra felvenni, gazdagítani és erősíteni. Tudjuk, hogy eme újraébredő kultúra emberei már számosak

³ Ritoók Emma Lukács Györgyhöz írott levele Heidelbergbe. 1917. márc. 17. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archivum és Könyvtár.

Európában és talán nálunk is. Előadásaink csak hozzá kívánnak járulni ahhoz, hogy találkozhassanak és egy új generáció-közösség öntudatában megerősödhesenek.

Az első két szemeszter előadói:

Antal Frigyes,	Kodály Zoltán,
Balázs Béla,	Lukács György,
Bartók Béla,	Mannheim Károly,
Bolgár Elek,	Ritoók Emma,
Fogarasi Béla,	Szabó Ervin,
Fülep Lajos,	Varjas Sándor.
Hauser Arnold,	

Felvilágosítással Balázs Béla szolgál a Fővárosi Pedagógiai Könyvtárban (VIII. Mária Terézia tér 8. I. em.)”⁴

Az első szemeszter végén Balázs Béla a következőkben összegzi véleményüket a Szabad Iskola munkájáról: „Az iskola várakozáson felül sikerült. Átlag hetven hallgatónk volt minden előadáson, akik nem maradtak el, mint ahogy számítottunk rá. És – mint Fogarasi mondta – mi egymást is megleptük képességeinkkel. Fogarasi előadásai (a filozófiai gondolkodás elmélete) elsőrendűek voltak. – Hauser (A Kant utáni esztétika) kevésbé. De imponáló kezdet. Antalé kissé sovány volt. De viszont Mannheim (Ismeretelmélet–logika) gyönyörű, izgató és gazdag – egy jövődő jelentékeny filozófus első bemutatkozása. Gyuri is megérkezett. És bár most improvizálta ezeket az etikai előadásokat – mégis mindennek felett való. Egy nagy ember közelében élni valami kozmikus, világtörténeti biztonságot ad az embernek... Az előadásai iránt nagyon érdeklődtek és bár az elsőket kivált kevesen érthették, végig ülték. Csodálatosak voltak. És milyen nagyszerű előadó Gyuri! Ideális professzor. A filozófia új heroikus korát érezhette mindenki, aki a padokban ült.”⁵

Ha áttekintjük, hogy a meghirdetett előadások és szemináriumok közül végül is melyeket tartották meg és mi lett az előadásokon-szemináriumokon előadott anyagok sorsa, akkor összetett és több vonat-

⁴ Előadások a szellemi tudományok köréből. 1. Budapest 1918.

⁵ Balázs Béla naplói. 1917. máj. 28. 98. és 105. old.

kozásban tisztázatlan képet kapunk. Az alábbiakban igyekszünk bemutatni ezeket az előadásokat úgy, hogy figyelembe vesszük azt, hogy egyesekről pontosan tudjuk, hogy elhangzottak és rendelkezésünkre áll az autentikus szöveg, mások esetében nagy a valószínűsége, hogy mi volt az előadások tartalma (az adott időben publikált hasonló témájú tanulmányok stb. igazítanak el), némely esetben csak találgatásokra vagyunk utalva, vagy semmit sem tudunk egyes előadásokról, szemináriumokról. Az ily módon bemutatott előadások után vetjük össze ezek irányát a programban jelzett célokkal.

Lukács György előadásai

Lukács György etikai előadásainak tartalmáról keveset tudunk; az őket létrehozó okról, Lukácssal szembeni elvárásról ugyanakkor több levél is tudósít. Először Schlamadinger Anna Lukács Györgyhöz írott 1917. márc. 8-i levele tér ki e problémákra: „A tervezett iskoláról, azt hiszem, Antal már referált neked. Itt küldöm a prospektust. Utólagos jóváhagyásod reményében és bizton számítva arra, hogy a tavasz folyamán el fogsz jönni, belenyomtatták a te nevedet is. Ha nem akarsz vagy másról és nem etikáról akarsz beszélni – ami közóhajtásunk lenne – akkor még mindig intézkedhetsz. De feleleted bevárni nem volt idő, a prospektus kinyomtatásával sietni kellett nyomdai nehézségek miatt és március közepén megkezdenénk az előadásokat. Helyiséget a város ad hozzá.”⁶

Majd Ritoók Emma már idézett leveléből értesülünk konkrétan arról, hogy a vasárnap délutánokon érintett erkölcsi kérdések összefoglalását várták Lukácstól. Ritoók a következőket írta: „Magára májusban számítunk... mégpedig négy etikai előadásra gondoltunk; ne hagyjon kérem cserben. Én különösen szeretném, ha etikáról beszélne, mert azóta nagyon sokat gondolkoztam arról, amit a múlt évben vasárnaponként erről beszélt és úgy érzem, hogy muszáj lesz állást foglalni a maga nézetei ellen és addig nem tudom megtenni principálisan, míg magától rendszeres kifejtését nem hallom.”⁷

⁶ Schlamadinger Anna levele Lukács Györgyhöz Heidelbergbe. 1917. márc. 8. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum és Könyvtár.

⁷ Ritoók Emma Lukács Györgyhöz írott levele Heidelbergbe. 1917. márc. 17. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum és Könyvtár.

Egy Lukács Györgyhöz írott 1918 őszen kelt Antal Frigyes levélből arról értesülünk, hogy „az etika-sillabusz megvan, ... Edith azt hiszem visszaküldi önnek”⁸. Ez a „sillabusz” feltételezhetően Lukács György etikai előadásainak a vázlata, amely azonban mindeddig nem került elő. (Mivel a későbbiekben külön fejezetben foglalkozunk Lukács morálfilozófiájának az alakulásával, ezért itt a problémák kifejtését mellőzzük.)

Fogarasi Béla, Ritoók Emma, Antal Frigyes, Kodály Zoltán előadásai

„A filozófiai gondolkodás elmélete” minden bizonnyal összefoglalásai azoknak az előadásoknak, amelyeket több év óta a Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskoláján ez ideig tartott, illetve ebben az időszakban publikált.⁹

Ritoók Emma „Az esztétikai hatás problémái” címen meghirdetett előadásáról nem tudjuk, hogy megtartotta-e, és ha megtartotta, mi lett a sorsa.

A szemináriumok közül *Antal Frigyes* megtartotta a „Cézanne és a Cézanne utáni festészet” címen a foglalkozásokat; *Kodály Zoltán* „A magyar népdalról” címen bejelentett foglalkozásairól sem tudunk semmit.

⁸ Antal Frigyes levele Lukács Györgyhöz Heidelbergbe. 1918 ősze. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum és Könyvtár.

⁹ Fogarasi Béla a Társadalomtudományok Szabad Iskoláján éveken át tartott előadásokat. Az alábbi előadások meghívóit találtuk meg:

1. Bevezető a történetfilozófiába (1914. nov. 27., dec. 4., 11. és 18.)

2. Spinoza (1915. dec. 2.)

3. Hegel és a jelenkori gondolkodás (1915. dec. 7.)

4. A jelenkori Németország szellemi irányai (1916. dec. 8.)

5. A jelenkori Franciaország szellemi irányai (1916. dec. 15.)

E publikációk közül talán a legjelentősebb a Kant-Studien XXI. 2–3. számában közölt „Das Prinzip der Ergänzung in der Geschichtslogik” c. írás, amelyben a neokantiánus történetfilozófia problémáinak az értékvonatköztató kiválasztás és individualitás szempontjain alapuló – az objektív idealizmus irányában való – kiegészítéséről, illetve megoldásain való túlmenésről írt.

Balázs Béla a meghirdetett előadásait megtartotta; ezek „Dramaturgia” címen – Lukács Györgynek ajánlva – megjelentek 1918-ban az „Előadások a szellemi tudományok köréből” sorozat 2. köteteként.¹⁰

Az ajánlás nem pusztá gesztus volt, hűen kifejezte Balázs Béla álláspontjának Lukács nézeteihez való kapcsolódását. A hatás szempontjából az alapmű Lukács „A tragédia metafizikája” c. munkája volt, de kimutatható mind a heidelbergi „Művészetfilozófia”, mind ebben az időszakban születő „Heidelbergi Esztétika” bizonyos gondolatainak a jelenléte is; ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy eredeti gondolatok is (mindenekelőtt Balázs Béla „Halálesztétika” c. műve gondolatainak újrafogalmazása) lényeges szerepet játszottak a „Dramaturgia” megszületésében, illetve Lukács álláspontját Balázs nem mechanikusan vette át, hanem sajátos megfogalmazásai által azt konkretizálta.

Balázs a színház egyik legfontosabb sajátosságának a nyilvánosságot tartja, szerinte ez teszi lehetővé az előadások résztvevőinek közös megrendülését, ennek során valósul meg „egymásbaszűnésük.” Éppen ezért Balázs szerint a színpadi hatás lényege „nem esztétikai, hanem vallásos élmény”¹¹. Balázs a zsidó istentiszteletet és a színház közös gyökerét vizsgálva mondja: „Zsidó istentiszteletet nem lehet megtartani, ha nincs »minjen«, ha legalább tízen nincsenek együtt.”¹² Ezért Balázs a színpad paradoxijának tartja, hogy a színjátékot művészetnek tartják „mégis az esztétika fogalmaival és módszereivel alig fogható meg, mert legmélyebb gyökerei vallásos élményben vannak, mert ezt az esz-

¹⁰ A „Dramaturgia” fejezetei: I. A nyilvánosság. II. A jelenvalóság. III. Hely és idő. IV. A dionüszikus princípium. V. A dialógus. VI. Cselekvés és karakter. VII. A konfliktus. VIII. A tragédia mint forma.

Balázs Béla 1922-ben Bécsben még egyszer kiadta ezeket az előadásokat az Európa Ismeretterjesztő Könyvtár sorozatban „A színjáték elmélete” címen. Ez a kiadás abban különbözik a „Dramaturgiá”-tól, hogy Balázs írt egy új fejezetet „Ünnep és játék” címen, amelyben a forradalom utáni Péterváron az utcákon megrendezett nagy színjátékokat, a forradalmat szimbolizáló némajátékokat idézte meg, s e fejezettel kezdte „A színjáték elméleté”-t, a többi fejezetet mindegyik változtatás nélkül átvette a „Dramaturgiá”-ból.

¹¹ Balázs Béla: A színjáték elmélete. 8. old.

¹² Uo.

tétikai formát valamikor eredeténél egy vallásos élmény determinálta örök időkre”¹³.

Balázs szerint a színház másik döntő sajátossága a *jelenvalóság*: „A színpad legmélyebb misztériuma, hogy nem *ábrázolás*, hanem valóság: *jelenvalóság*.”¹⁴ A színész előttünk, a jelenben „inkarnálódik” szerepébe, ez a dionüszikus hatás lényege s ennek következtében a „színpadon úgy érezzük, transzszubsztanciáció történik mint a misében”¹⁵.

Ez a „transzszubsztanciáció” teszi alkalmassá a színészt, a közönséget egy „panteisztikus őanyag” átélésére; ez az „őanyag” mindenki számára közös, a tapasztalati világon túl van, a „világtörvénynek” a megnyilatkozása. Ezért írja Balázs Béla: „Az az élet, mely a dionüszikus színpadon látható, mindnyájunk közös élete, mert csak így marad meg mély vallásos értelme a nyilvánosságának. A mindnyájunkhoz egyszerre szóló színpadon csak arról a centrális, énen túli életről lehet szó, melynek törvényei mindnyájunk számára együtt és egyszerre jelenvalók. Ezért következik a színjáték dionüszikus eredetéből és természetéből, hogy *nem lehet az empirikus élet másolata*. Mert ez a centrális, ez a közös élet az empirikus életben nem látható sehol.”¹⁶

Balázs Béla a dialógus, a cselekvés, a jellem és a konfliktus vizsgálatánál beszél a dráma történetileg kialakult két nagy típusáról, a klasszikusról (szophoklészi) és a shakespeare-iról; a jellem történeti alakulását vizsgálva megmutatja, hogy az individuum kialakulása a keresztyénységhez kapcsolódik, s ebből az individuumból a konfliktus fejlődésével „belső dualizmussal” jön létre a modern ember; ennek következtében válik szükségessé a két drámatípus szintézise, amelynek lényege: „csak a végső és döntő szituációra szorítkozó, szükségszerű forma, vagyis olyan szigorúan van komponálva, mint egy szophoklészi dráma és az alakok benne mégis teljes elevenségűek, shakespeare-i elevenségűek.”¹⁷

Balázs a színpad paradoxonának kifejtése mellett a tragédiáról mint művészetről beszél, a tragédiát ő „formaprincípium”-ként fogja fel, amelynek lényege (a „Halálesztétika” c. műve intenciójának megfelelően) az élet beteljesülése a halálban. Ezért írja Balázs Béla:

¹³ Uo., 9. old.

¹⁴ Uo., 12. old.

¹⁵ Uo., 14. old.

¹⁶ Uo., 22–23. old.

¹⁷ Uo., 44. old.

„A tragikus konfliktus nem bűn, nem vétség, nem túlkapás, hanem az élet beteljesedése, a lélek magára ébredése, hazaérkezése – a halál árán. Mert ebben az állapotban élni az empirikus életben nem lehet . . . Mert az empirikus élet ellentmondások keveréke, ellentétes irányokba vezető utak zavara és csak az állandó tolerancia, a folytonos megalkuvás teszi lehetővé, hogy éljünk benne: az, hogy egy útját sem járjuk végig. De amely percben a sok út közül a *magaméra* ráismerek és azt valóban végig akarom járni, ki fogok jutni az életből.”¹⁸

Balázs Béla saját eszményi útjaként a „lélektől–lélekig” vezető utat akarta járni, a „lélekvalóságot” akarta élni, s mint láttuk, drámái „lélekdrámák” voltak. E drámák bemutatásánál jeleztük, hogy ezek „meta-drámák”; ezt a problémát, s az ebből fakadó ellentmondásokat – ha nem is saját drámaírói gyakorlatára hivatkozva – Balázs Béla is megfogalmazta a „Dramaturgiá”-ban. „A tragikus lélek: a formát kapott, a magára eszmélt, az igazi, karakterré vált lélek. De a karakterről, a saját centrumú, az autonóm lélekről azt mondtam, hogy szükségképpen valami istent megtagadás (nem istentagadás!) van benne. Mert igazán vallásos lélek nem a saját centrumát érzi mozgatóerőnek, hanem egy felette való centrumát a létnek, és nem saját konzekvenciáit vonja le, hanem az isteni törvény konzekvenciáit. Isten előtt nincs forma, nincs karakter, tehát nincsen tragédia sem.”¹⁹

Balázs Béla is vallja – Lukács Györggyel együtt – Kant álláspontját, hogy a különböző szférák autonóмок, ugyanakkor problémái konkrét megoldásakor nem tudja és nem akarja ezt az elvet következetesen végigvinni; így van Balázs a tragédia értelmezésénél is. „Ha sikerült a tragikumot *mint formát* beállítanom és ezzel tisztán esztétikai értelmezését adnom, akkor most hozzá kell tennem, hogy a tragédia minden más művészetnél és műfajnál inkább túlnő az esztétikailag megfoghatóság határain.”²⁰ Ez az a pont, amelynek ambivalens lehetősége biztosítja Balázs Béla számára, hogy mind drámaírói, mind elméleti tevékenységében két szférát, a vallás és a művészet szféráját, összekapcsoljon, hogy ezáltal a tragédia jelentőségénél, értelménél olyan mozzanatokra utaljon, amelyek a szférák következetes autonómiája esetén nem tarthatnának össze:

„A halál a tragédiában nemcsak végső határa az életnek, hanem

¹⁸ Uo., 52. old.

¹⁹ Uo., 53–54. old.

²⁰ Uo., 56. old.

ugyanakkor *kezdő* határa is valaminek, ami azon túl van, amibe az élet igazán végigjárt útjai beletorkoltnak.”²¹

Később ezt írta Balázs Béla: „Az új, nagy tragédia mindig a fejlődő emberi öntudat új stádiumát jelenti. És ebből egy mély, *nem esztétikai* hatása ered: az ébresztő jelé, a kötelező példáé. A tragédia így nézve nem is művészet, mert nem ábrázolás, hanem első *primèr* realitás.”²²

A tragédia paradoxona az is, hogy az ént végsőig kiformálva ezzel meg is semmisíti azért, hogy a transzcendens lét síkjára helyezze, s a halálon túli abszolút létet formálja meg – fejtette ki Balázs Béla.

„De csudálatos paradoxon! Minden karakter – mondtuk – izoláció és a legteljesebb forma a tragikus karakter – mondtuk – a legteljesebb izoláltságot, a magányt jelenti. Hogyan jelentheti hát egyúttal a dionüszikus mindennel-egyesülést? Azzal, hogy mutatja: íme, így nem lehet élni! A tragikus óra, igaz, a legmagányosabb óra. De mindez: tragédia és magány csak az empirikus élet síkján van, melyből éppen ez az utolsó magányos óra szabadít ki . . . Mert minden halál és pusztulás mögül, mi, dionüszikus kórusa a tragédiának, egy diadalmas örök valóság muzsikáját halljuk: a *mégis* élő életét.”²³

Ezek a gondolatok nem mások, mint amelyekről már az eddigiekben részletesen írtunk, különösen Lukács György „Balázs Béla és akiknek nem kell” c. kötete kapcsán.

Végül Balázs Béla előadásainak még olyan részmozzanataira kívánnunk utalni, melyekben Lukács nézetei közvetlenül is jelen vannak, mint a totalitás, a homogén médium kategóriái, a művészet luciferikus sajátossága stb. Balázs még Lukácsnak a „Frankfurter Zeitung” 1913. szept. 10-i számában megjelent kis írására, „A film poétikája”-ra is utal, ezzel is demonstrálva azt, hogy számára Lukács György elméleti álláspontja minden kérdésben meghatározó jelentőségű.

Fülep Lajos előadásai

Fülep Lajos „A nemzeti jelleg problémája a magyar képzőművészetben” c. előadásai – annak ellenére, hogy Balázs Béla naplóiban nem említi őket – elhangzottak. A „Nyugat” c. folyóirat 1918. márc. 16-án

²¹ Uo., 57. old.

²² Uo., 57. old.

²³ Uo., 58–59. old.

kezdte közölni az „Európai művészet és a magyar művészet” Fülep-tanulmányt, annak első részét, a bevezető részt a „Magyar művészet” című Fülep-tanulmányhoz.²⁴ Csillag alatt közölt lábjegyzetben a „Nyugat” e számában – többek között – a következő információkat kapjuk: „E tanulmány fejezetei két év előtt elkészült, kiadónak átadott, de a megfelelő reprodukciók előteremtésének nehézsége és költséges volta folytán mindmáig megjelenni nem tudott könyvnek részei. (Az időközben a kiadótól visszakért kézirat végén ezt a dátumot találok: 1916 tavaszán.) Ugyanerről a témáról tavaly áprilisban és májusban öt előadást tartottam »A nemzeti jelleg problémája a magyar képzőművészetben« címen.”

A „Nyugat”-ban közölt tanulmány sorozat 1923-ban könyv alakban is megjelent „Magyar művészet” címen (Gondolat és Írás II. Athenaeum). E kiadásról írta jóval később Fülep Lajos:

„I. Magyar művészet. Az első világháború idején néhányan a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájává szerveztük magunkat, törvényesen jóváhagyottan szabad társulássá, vasárnaponként a célra igen alkalmas, jó nagy helyiségben előadásokat tartottunk, és, hozzátehetem, a termet megtöltő, érdeklődő, értő közönség előtt. Mikor 1916 elején programunkat tárgyaltuk, egyikünk azt indítványozta, én a magyar művészetéről tartsak előadássorozatot. Mikor később az előadások könyvben is megjelentek, előszavában megírtam, hogy gondolatban foglalkoztam a magyar művészet mérlegének kísérletével, de tehetem hozzá most, nem ebben a formában és nem éppen akkorra. Mivel azonban éppen akkor és ebben a formában kívánták tőlem, ellenvetés nélkül megcsináltam. Úgyhogy tulajdonképpen ez is alkalmi termék; egy perccel az indítvány elhangzása előtt nem sejtettem, hogy hamarosan erről a témáról fogok prelegálni. 1918-ban és 1922-ben a »Nyugat« óhajára odaadtam közlésre, 1923-ban pedig az Athenaeum könyvet akarván kiadni tőlem, a »Gondolat és Írás« sorozatban jelentette meg. Kortörténeti adalékként hadd említsem meg, hogy akkor az elő-

²⁴ *Fülep Lajos*: Európai művészet és magyar művészet. Nyugat, 1918. márc. 16. Bevezető rész „Magyar művészet” című tanulmány folytatólagosan közlendő fejezeteihez.

Nyugat, 1918. április 16. Magyar építészet. Magyar művészet I.

Nyugat, 1918. május 16. Magyar szobrászat. Magyar művészet II.

Nyugat, 1922. febr. 16., márc. 1., márc. 16. Magyar festészet. Magyar művészet III.

szó legelején megírtam, a könyv a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájában elhangzott előadásokat tartalmazza, a kiadó ezt tudtom nélkül törölte, az »ébredő magyaroknak« abban a sötét korszakában a mi társaságunk nevével nem lehetett a nyilvánosság előtt mutatkozni.”²⁵

Fülep szóban forgó írása magas szintű művészetfilozófiai esszé, tudománytörténeti jelentősége felbecsülhetetlen, hisz a magyar képzőművészet történetének első érdemleges összefoglalása. Egyúttal ez az írás Fülep ekkori filozófiai álláspontjának is fontos dokumentuma.²⁶

A Fülep által választott téma, a nemzeti jelleg, a nemzeti művészet kérdése, a polgári fejlődés egész időszakában, a legkülönbözőbb művészeti ágakban, a kor művészeti közgondolkodásában központi helyet foglalt el és különböző megoldást nyert. A század végéig a legkülönbözőbb gondolkodók abban megegyeztek, hogy magyar nemzeti építészet és képzőművészet még nincs; a müncheni Hollósy Kört is ez a felismerés vezette a hazatelepedésre és a nagybányai művésztelep megalapítására.

Bartók és Kodály népdalkutatásaival egy időben, sőt azt részben megelőzve, a képzőművészetben a szecesszió és az angol preraffaelitizmus hatására nemcsak a népművészet tudatos gyűjtése kezdődött meg, hanem a századfordulóra mindinkább uralkodóvá vált a nemzeti művészet és a népművészet összefüggésének a gondolata, ezt törekedett megvalósítani a magyaros szecesszió, amely a század első évtizedében hivatalos irányzattá is vált, és azt a nemzeti művészet megvalósulásának tartották. E népies-nemzeti irányt – a népművészeti elemek felhasználása ellenére sem – nem lehet a Kodály és Bartók által kezdeményezett törekvések képzőművészeti megfelelőjének tartanunk.

Fülep a nemzeti művészet problémáját sajátosan vetette fel és ol-

²⁵ Fülep Lajos: Magyar művészet. Művészet és világnézet. Előszó. Corvina Könyvkiadó 1971. 8–9. old.

²⁶ Fülep Lajosról kevés írás jelent meg; tevékenységét bemutató alapos monografikus írás mindeddig nem jelent meg. A róla szóló írások a következők:

Perneczky Géza: Egy magyar művészetfilozófus. Vázlat a nyolcvanöt esztendő Füleper Lajosról. (Magyar Filozófiai Szemle, 1970.);

Németh Lajos: Utószó. Fülep Lajos: Magyar művészet (Corvina Könyvkiadó 1971.);

Gál István: Jegyzetek Füleper Lajosról. (Jelenkor, 14. sz.);

Vekerdí László: A fiatal Fülep. (Valóság, 1974. 4. sz.)

Tókei Ferenc: Fülep Lajos különös élete. Előszó. (Fülep Lajos: A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Magvető Könyvkiadó 1974.)

dotta meg, s ha a képzőművészet területén vannak is kapcsolódási pontok bizonyos elképzelésekkel, álláspontja egyedülálló, melyet az irodalom vonatkozásában – Babitscal kapcsolatban – nyomatékosan hangsúlyozott. A „Nyugat” már említett 1918. márc. 16-i száma részére írt cikk lábjegyzetében így szólt erről: „Szükségesnek tartom e személyes adatok közlését (lásd az idézet elejét fentebb – N. Z.), mert Babits Mihály »Irodalmi problémák« c. tavaly megjelent könyvének első tanulmánya hasonló szempontból vizsgálja a magyar irodalmat. Nem az elsőség gondja késztet, ellenkezőleg, azt az érdekes koincidenziát akarom megállapítani, hogy úgy látszik, ugyanazon időben hasonló szempontból foglalkoztunk a magyar kultúra két különböző területével egyik a másik tudta nélkül, ami csak még inkább meggyőz a magyar művészetre vonatkozólag megkísérlett vizsgálat szükségéről. Egyébként csak örülni tudok e találkozásnak. Mindjárt meg kell azonban jegyeznem, hogy ez az egyezés csupán a kiindulás szempontjára korlátozódik – ott a magyar irodalmat a világirodalom, itt a magyar művészetet az egyetemes művészet szempontjából tekinteni –, mert a két tanulmány alapgondolatai és módszere merőben különbözők. Babits a Taine-féle elmélet alapján áll, én a faj, környezet és idő fogalmain túl próbálom megkonstruálni az egyetemesnek és nemzetinek viszonylatát. Bizonyosan más utakon-módokon is jutottunk el a kérdés fölvetéséhez. Engem történetfilozófiai spekulációk és különösen a görög művészettel való behatóbb foglalkozás Firenzében és Rómában vezettek el hozzá. De akármilyen nagy is az eltérés, marad a tény, hogy két író a nemzeti élet különböző megnyilvánulásaival foglalkozva, legalább egy, de annál lényegesebb ponton találkozik, ami nyilván azt mutatja, hogy ennek a szempontnak eljött az ideje.”²⁷

Fülep művét, a magyar képzőművészet történetének első összegzését, saját elméleti és módszertani álláspontjának – a pozitivizmussal szembeni – kifejtésével kezdi: „És köntörfalazás nélkül megvallom, hogy történeti vizsgálataimat és értékeléseimet, amint alább következnek, művészettörténet-filozófiai gondolatok irányítják, sőt ott áll mögöttük az, ami nélkül a gondolatok ötletekké forgácsolódna, amivel viszont ideává általánosulnak: a kialakult világnézet.”²⁸ Ez a világnézet egy sajátos objektív idealista elméletnek (ahol Platón és Hegel

²⁷ Nyugat, 1918. márc. 16.

²⁸ Fülep Lajos: Magyar művészet. Corvina Könyvkiadó 1971. 23. old.

hatása különösen nyilvánvaló) és a szellemtudomány módszertani törekvéseinek az egyesítése, amelyben egy széles történetfilozófiai koncepció keretében levő történetiség és bizonyos dialektikus mozzanatok játszanak meghatározó szerepet.

Fülep történeti elemzése megértésének érdekében a bevezető részben két alapfogalmat, a művészetek közösségét és folytonosságát, vázolja fel. Eszerint a művészetek közössége az egyetemes és nemzeti összefüggő kategória-párokat, a művészetek folytonossága az örök és fejlődő páros kategóriáit jelenti; ezek szintézise adja a művészetek egyetemes történetét.

Fülep a görög művészetet vizsgálva megállapítja, hogy ez a művészet volt a legegyetemesebb s egyúttal a legnemzetibb is. Az egyetemességnek és a nemzetinek a viszonyát vizsgálva kapcsolódásukat a következőkben összegzi:

„Ha a művészetben van nemzeti, úgy magának a *formának* kell annak lennie, mert minden egyéb – kedély, temperamentum, életmód, éghajlat, környezet stb. – a művészethez tartozik ugyan, mint etnikai anyag, de maga még nem művészet. Csak magának a formának nemzeti voltára vonatkozhatik a tétel, hogy korrelatív viszonyban van az egyetemesséssel . . . *Nemzeti tehát: speciális nemzeti küldetés a művészet nagy egyetemén és teljességén belül a különös formának, vagy a különös nemzeti-etnikainak a különös formán keresztül egyetemessé tétele.*”²⁹

Fülep másik alapelvét, a *folytonosságot*, azért tartja fontosnak, mert benne az *állandónak*, amely örök és időn kívüli, valamint a *változó-nak*, amely térrel és idővel rendelkezik az összetartozása valósul meg. „Az öröknek és az időnek, a létnek és levésnek korrelációja ez, s eredménye a história. A művészet története nem egyes esetek, elszigetelt akcideneciák merő egymásutánja, tetszés szerint forgatható sorrendben: története szubsztanciákban megy végbe, s ezek az ő problémái.”³⁰

Az ily módon értelmezett közösség és folytonosság szintézise adja a művészetek egyetemes történetét, ahol a művészetek Fülepnél sajátosan értelmezett autonómiával, a műalkotások paradox helyzettel rendelkeznek.

Fülep a művészetek (és más területek pl. a politika) autonómiáját

²⁹ Uo., 27–28. old.

³⁰ Uo., 35. old.

sajátosan fogja fel; nem helyezkedik sem a túlfeszített kanti „lélekzsák” álláspontjára, sem a hegeli pánlogizmus szférákat egybemosó kiindulására. Fülep a szférák autonómiájából indul ki; ez az autonómia azonban nem abszolút, az egyes területek között közvetítések, kölcsönhatások állnak fenn, amelyek az autonóm szférák sajátosságain keresztül érvényesülnek. Ezért írta: „A művészet autonómiája nem tűr maga mellett más szempontot, legföljebb alárendelt, de jogosultságát akkor is belőle merítő viszonylatban. A művészi forma természeténél fogva univerzális, vagy az akar lenni; fogalmához tartozik az univerzalitás, és épp oly kategorikus imperatívusza neki, mint az erkölcsi akaratnak, tekintet nélkül megvalósítására.”³¹ Fülep álláspontja 1916-ban ebben a kérdésben lényegében rokon a szellemtudományi módszerrel, s legfeljebb később még inkább hangsúlyozza a szférák kölcsönhatását, párhuzamosságát, úgy, hogy az autonómiát sem adja fel.³²

A műalkotások Fülep által állított paradox helyzetében nyilvánul meg legvilágosabban az általa képviselt történelemfilozófiai álláspont lényege: „Mert a művészi alkotás helyzete paradox: önmagában befejezett, tökéletes és abszolút valami, mégis beletartozik a művészet nagy közösségébe, és csak benne válik érthetővé; hasonlóan a kor: művészte minden pillanatban célnál van, mert minden alkotása örök és időfeletti, mégis lemerül az idő sodró folyamába, minden pillanata más, mint az előző, s csak vele való összefüggésben érthető. *Az örök idea időben való megvalósulásának, az esztétikai abszolút és a történelmi relatív korrelációjának problémája ez.*”³³

Fülep ilyen előfeltevések alapján vizsgálja az építészetet, szobrászatot és a képzőművészetet; a nemzeti építészet megteremtőjét Lechner Ödönben, a nemzeti szobrászatét Izsó Miklósban, a nemzeti festészetét Szinyei Merse Pálban, illetve folytatóiban, a nagybányai festőiskolában találja meg. Fülep értékelése időállónak bizonyult, a későbbi, tudo-

³¹ Uo., 27. old.

³² Tímár Árpád szóbeli közléséből értesültem, hogy Tolnay Károly és Lőrincz Ernő között 1973-ban levélváltás zajlott le, amelynek egyik lényeges vonatkozása, hogy lehet-e Fülep Lajost a szellemtudományos alapon álló művészettörténet-írás megteremtőjének tekinteni. Lőrincz ugyanis ezt állította, Tolnay viszont tagadta ezt. Úgy véljük, ha a szellemtudományt szűkebben módszerként fogjuk fel (s elvonatkoztatunk a Diltheynél is megtalálható életfilozófiától stb.), akkor Fülep önállóan, legalábbis Max Dvorakkal egyidőben alkalmazta a szellemtudományi módszert a művészettörténelmi kutatásban.

³³ Uo., 22. old.

mányos szinten álló művészettörténeti kutatásnak nem kellett azt módosítania.

Fülep könyvének befejező része „A jövő felé” címet viseli. E részben Fülep most már a posteriori fejt ki a képzőművészet sajátosságait; majd felvázolja jövőbeni fejlődésének útját. E résznek központi problémája az impresszionizmus kialakulásának, mibenlétének és szükségyszerű megszűnésének a bemutatása, valamint Cézanne szerepe a jövő útjának a kialakításában.

Fülep úgy véli, hogy „a Cézanne művészetében rejlő lehetőségeket csak megfelelő új világnézet alapján lehet kifejleszteni . . . Csak új világnézet határozhatja meg a kellő utat . . .”

„Visszatérve oda, ahonnan elindultunk: a háború egy lépéssel közelebb vihet bennünket ezen új világnézet kialakulásához, és megfelelő nemzeti szerephez juttathat az európai kultúra egyetemességében. Nem a háború önmaga (önmagában csak nagy negatívum), hanem az, hogy sok mindent elsöpör és sok mindennek helyet készít. Vele újra a reális *valóságba* ütközünk. Nagy csapás az individuális hangulatokra, szubjektív idealista ábrándokra, s általán az egész hamis »idealizmusra« – mindenfajta impresszionizmusra. Ez a háború a valóság és a »szubjektív idealizmus« harca is. Kérdés, olyan erős-e a megrázkódtatás, hogy belőle új világnézet támadhat, mely messze túlhalad mind a vulgáris »idealizmus«, mind a filozófiának csúfolt »pozitívizmus« és materializmus fokán. Mert ezen fordul meg a művészetek sorsa is, mint az egész kultúráé.”³⁴

Fülep teoretikus álláspontja a Vasárnap Társaságon belül sajátos álláspont volt. A legdöntőbb különbség idealizmusának természetében van; Fülep határozottan objektív idealista és kritikailag áll szemben a szubjektív idealizmus különböző, a Vasárnap Társaságon belül is jelentkező válfajaival. Fülep a szellemtudományt is módszerként és nem filozófiai álláspontként értelmezi; ennek során a különböző szférák autonómiájának kérdését is sajátosan oldja meg.

Alapvető különbség mutatkozik Fülep és a Vasárnap Társaság többségének a *nemzeti* jelleg értelmezésével kapcsolatos álláspontjában is; míg a Vasárnap Társaság többsége – ahogy ezt Balázs naplóiban közvetlenül is kifejezésre juttatta – közömbös volt a nemzeti jelentőségének az értékelésében, sőt pl. Mannheim Károly magát a problémát

³⁴ Uo., 130. old.

tartotta elvileg megoldhatatlannak³⁵, addig Fülep gondolatvilágának a *nemzeti* és az *egyetemes* korrelációja központi problémája volt.

Fülep Lajos elméleti magatartása – a fennállóval szembeni absztrakt ellenzékiesség közös talaja következtében s a vallásos-romantikus antikapitalista erkölcsi felfogás alapján – szerves része volt a Vasárnap Társaság tevékenységének. Ez is azt mutatja, hogy a Vasárnap Társaság nem jelentett teljesen homogén közeget még a filozófiai álláspontok megfogalmazása területén sem.

Hauser Arnold előadásai

„A Kant utáni esztétika problémái” címen hangzottak el, ezekből az előadásokból nőtt ki első jelentősebb tudományos munkája az „Athenaeum”-ban publikált „Az esztétikai rendszerezés problémája” c. tanulmánya.³⁶ Ennek bemutatása előtt szóljunk néhány szót a pályakezdő Hauser Arnoldról.

Hauser, bár fiatalabb volt Lukácsnál és Balázsnál (1892. május 8-án született Temesváron), korán felfigyelt Lukács, Balázs, Fülep tevékenységére; 1911 és 1913 között – a budapesti egyetemen végzett tanulmányai mellett – rendszeresen tudósította szülővárosa liberális szellemű napilapját, a „Temesvári Hírlap”-ot Budapest kulturális életének szinte valamennyi fontos eseményéről. A „Temesvári Hírlap”-ban publikált mintegy nyolcvan írása ma még feldolgozatlan³⁷, de futólagos tematikus szemrevételezésük is mutatja Hauser művészeti érdeklődését, a csoportosulás képviselőivel való korai rokonszenvét.

Hauser Babits egyik korai kötete kapcsán – ahol is elsősorban nem a Babitsról mondtak számunkra a fontosak – a következőket írta:

„Ma ismét elkiálthatjuk jogos követelésünket: lényeket és értékeket akarunk . . . A művész személye mellékes, a műve a fontos . . . Ma ismét a dolgok végére járó művészetet akarunk, melyben ne az eszköz

³⁵ Lásd *Mannheim Károly* recenzióját az *Ernst Cassirer*: „Freiheit und Form. Studien zur deutschen Geistesgeschichte” c. könyvéről. Athenaeum, új folyam. III. köt. 1917. 413. old.

³⁶ *Hauser Arnold*: Az esztétikai rendszerezés problémája. Athenaeum, új folyam. IV. köt. 1918. 331–357. old.

³⁷ Első kísérlet ezek bemutatására *Timár Árpád* „Hauser Arnold pályakezdése” c. írása. *Ars Hungarica* 1974. 1. sz.

legyen a cél. És ezen új művészet kialakulásának legörvendetesebb jeleit láthatjuk már mindenfelé. Piktúrában talán a leghatározottabb programmal, ha nem is teljes eredménnyel Kernstok és fiatal gárdája, a »Nyolcak«, kritikánkban Lukács György, líráinkban pedig mindenesetre Babits Mihály képviseli a szubjektivizmus anarchiájának reakcióját.”³⁸ Hauser lelkendezve fogadta Reinhardt színházi törekvéseit, bemutatta Fülep folyóiratát, a „Szellem”-et³⁹, melegen méltatja Balázs Béla drámaírói munkásságát⁴⁰ stb.

Hauser előadásainak valószínű tartalmát és álláspontjának irányát „Az esztétikai rendszerezés problémája” c. tanulmányából tudjuk rekonstruálni.

A tanulmány első része foglalkozik a rendszer problematikájával általában, az esztétikai rendszer kérdésével különösen. Hauser általános rendszerelméleti felfogásában Zalai Béla álláspontjára támaszkodik, melyet Zalai „A filozófiai rendszerezés problémája” c. alapvető tanulmányában⁴¹ fejtett ki; az esztétikai rendszer értelmezésének a kérdésében Hauser Kant koncepcióját fogadja el azzal a megjegyzéssel, hogy Kantnál az általános (transzcendentális) esztétikai forma – amely egyedül és kizárólag képes biztosítani az esztétikai szféra érvényességét és autonómiáját – és a kanti esztétikai ítéletek szinguláris volta olyan ellentmondás, amely az esztétikai szféra érvényességi egységének az atomizálódását hozza létre, amely ellentmondást Kant nem tudott kellően feloldani.

Hauser véleménye szerint csak a kanti kiindulásból lehet az esztétikai szféra lényegét megmagyarázni, ami nem más, mint: „Az esztétika rendszere érvényességi rendszer és mint ilyenek a transzcendálást nem tűrő zártság – az *immanencia* és elemeinek idegen rendszerek tényeire irreducibilis volta – az *autonómia* legáltalánosabb szerkezeti jegyei.”⁴² Hauser itt hangsúlyozza, hogy a különböző rendszerek autonómiáját következetesen végig kell vinnünk; ezen rendszerek objektumai között

³⁸ Idézi Tímár Árpád. 193–194. old.

³⁹ Hauser Arnold: A Szellem. Temesvári Hírlap, 1911. máj. 21.

⁴⁰ Hauser Arnold: A modern magyar dráma. Temesvári Hírlap, 1913. márc. 23.

⁴¹ Zalai Béla: A filozófiai rendszerezés problémája. A Szellem, I. évf. 2. sz. 1911.

⁴² Hauser Arnold: Az esztétikai rendszerezés problémája. Athenaeum, új folyam. IV. köt. 1918. 332. old.

nincs tárgyi összefüggés, így pl. az esztétikai objektum levezethetetlen a tapasztalatiból (az empirikus emberi testnek és a festő által festett testnek semmi köze egymáshoz).

Hauser a kanti kiindulással ellentétesnek – bár a Kantnál levő ellentmondást feloldandónak – fogja fel a fenomenológiai analízist; Hauser erről a következőket írta: „Ez a fenomenológiai álláspont, minthogy csakis a konkrét műalkotásnak tulajdonított esztétikai objektivitást, az egyes esztétikai objektumokban nemcsak az esztétikai rendszer összetevőit, hanem mindegyikükben az esztétikai rendszerépület egészét vélte feltalálni.”⁴³ Ez az analízis ezáltal Hauser szerint azt eredményezi, hogy a műalkotások mindegyike önmagában teljes és lezárt rendszer, amelynek következtében koherens módon nem, csak egy másik szféra – az elméleti rendszer által – inkohereus módján lehet megteremteni e műalkotások közötti áthidalást, kapcsolatot.

A fenomenológiai analízis kiindulópontja következtében Hauser szerint: „Közel fekvő az a gondolat, hogy az olyan rendszerezés, mely egységet és koherenciát akar teremteni az esztétikai tények között, csupán a teória rendszerszerkezetét kényszeríti az esztétikai szférára és annak eredeti struktúráját teljesen meghamisítja. Ezzel a feltevessel szemben e dolgozat azt igyekszik majd igazolni, hogy a koherens rendszerezés az esztétikai tételezés természetéből következik, önmagában még nem jelentheti tehát az esztétikai tényeknek idegen szférába való transzponálását.”⁴⁴

Hauser álláspontja szerint „Lukács György hajtotta végre először ezt az analízist szigorú következetességgel »Az alany és a tárgy viszonya az esztétikában« (Athenaeum, IV. 1–2.) c. tanulmányában.”⁴⁵

Hauser Kant felfogásában jelzett ellentmondást úgy fogja fel, hogy Kant ítéleteinek egyike sem inadekvát az esztétikai tárggyal való viszonyában, csak mindkét ítélet más szinten ragadja meg azt, mert az esztétikai tények szférája Hauser szerint *több rétegű*; s ha nem is ért egyet Lukács (illetve majd látjuk, Fiedler) kiindulópontjával, e kiindulást a kanti tételezés alárendelt részmozzanataként, e tételezésben levő ellentmondás jogos és szükséges (történetileg később létrejövő) feloldásaként fogadja el.

Hauser tanulmánya második részében felvázolja az esztétikai szféra

⁴³ Uo., 335. old.

⁴⁴ Uo., 336. old.

⁴⁵ Uo., 335. old.

többrétegűségéből fakadó szinteket; négy ilyen szintet különböztet meg, amelyek nem mások, mint különböző forma–tartalom viszonyok. E négy szint azonban két típusra redukálható, az érvényességi forma (Kant) és az egzisztenciális forma (Arisztotelész) alaptípusaira: „a pusztán érvényes jelentés–alakulatoktól meg kell tagadnunk az átélhetőséget, viszont a bármilyen értelemben vett »valóság« élményformáinak nem tulajdoníthatjuk az érvényességi formák normatív jellegét”⁴⁶ – írta Hauser.

E „szintek” lényege a következő:

– első nível: „amelyet a transzcendentális esztétikai forma, az esztétikumnak mint lehetőségnek konstitutív formája teremt meg. Ez a forma hajtja végre a tulajdonképpen esztétikai tételezést, ez az a küszöb, amelyen át az esztétikai szférába belépünk.”⁴⁷

– második nível: „... azok az érvényességi formák határozzák meg, melyeknél fogva a differens művészetek szétválnak.”⁴⁸

– harmadik nível: a műfajformák, melyeknek elve a teleológia (egység, teljesség, kompozíció, rész–egész viszonya stb.)

– negyedik nível: „Az esztétikai tényállás negyedik níveljét a műalkotások individuális formái határozzák meg.”⁴⁹

Hauser szerint az esztétikai szféra ezen rétegeinek az első nívótól a negyedik felé való ilyen differenciálódása egy történeti folyamatban valósul meg; e progresszió útját jelzi Kant, Fiedler és Lukács György elméleti tevékenysége.

Hauser tanulmányának harmadik fejezete éppen ezért Kant, Fiedler és Lukács elméleti koncepcióját vázolja fel, hangsúlyozva, hogy nézeteik egymás mellé állításával tipológiát és nem értékelést kíván adni. Kant álláspontjával kapcsolatban Hauser azt kifogásolja, hogy Kant végül is képtelen az esztétikai szféra autonómiáját megőrizni, mert egyrészt teoretizálta, másrészt – az esztétikai tények „szinguláris jellegével” – „az egész esztétikai tényállást az élményiség nívójára vetítette”⁵⁰.

Hauser szerint mind Fiedler, mind Lukács ezt az utóbbi kanti intenciót – az élményre orientáltságnak a tendenciáját – folytatták.

⁴⁶ Uo., 339. old.

⁴⁷ Uo., 340. old.

⁴⁸ Uo., 340. old.

⁴⁹ Uo., 342. old.

⁵⁰ Uo., 349. old.

„Lukács György – állapította meg Hauser – ezen a ponton következetesebb Fiedlernél azzal, hogy még a művészeteket is önmagukban tárgyaltan integrációknak tartja és csakis a műalkotásnak tulajdonít esztétikai objektivitást.”⁵¹ Az élményre orientáltság következtében mind Fiedler, mind Lukács „az esztétikai tényállás »eredeti« struktúráját az esztétikai élmények nívóján”⁵², nem pedig az esztétikai reflexió nívóján keresik; ezt Hauser vitatja: „problematis, hogy tényleg ott kell-e keresnünk az esztétikai tényállás »eredeti« nívóját, ahol ők keresik és hogy az a viszonyulás az esztétikai aktusok élményformájának a primátusát jelenti-e feltétlenül”⁵³.

Hauser ugyan elismeri, hogy az élmény minden esztétikai tény feltevése, de szerinte az élmény nem garantálhatja ezek normatív, érvényességi voltát, ezt csak a kanti transzcendentális forma teremtheti meg; Hauser szerint ezért nem szabad egyiket sem – az élményről és a transzcendentális formáról van szó – a másik kedvéért feladni, a vita tárgya csak a prioritás lehet; Hauser határozottan kijelenti, hogy az ő álláspontja szerint prioritása pedig csakis a transzcendentális formának lehet.

Nem célunk Hauser álláspontját részletekbe menően elemezni, elégségesnek tartjuk a következők megállapítását: Hauser itt kifejtett álláspontja ortodox kantiánus álláspont, amelyben legfeljebb arról van szó, hogy Hauser elmélyíti és tudatosítja a kanti felfogásban levő ellentmondásokat. Hauser nem oldja meg az esztétikai szféra lényegének a felfogásában is jelenlevő kanti antinómiát – a transzcendentális forma és az esztétikai ítéletek szinguláris volta közötti ellentmondást. Hauser úgy fogadja el Fiedler és Lukács törekvését ezen antinómia megoldásaként, hogy nem ért velük egyet. Ily módon figyelmen kívül hagyja mind a hegelí Kant-kritikát, mind Kant újkantiánus, az irracionális irányába mutató átinterpretációit. Számunkra különösen fontos ennek kapcsán annak a határozott megállapítása, hogy az a Hauser, aki a Vasárnap Társaság egyik aktív tagja volt, nem értett egyet s elutasította Lukács ezen időszakban kifejtett elméleti tevékenységének a lényegét, az esztétikai szféra normatív élményként való felfogását, amelyet Lukács György a Vasárnap Társaság időszakában született „Heidelbergi esztétika” c. művében fejtett ki; (az a Lukács-

⁵¹ Uo., 349. old.

⁵² Uo., 350. old.

⁵³ Uo.

tanulmány ugyanis, „Az alany és a tárgy viszonya az esztétikában”, amelyre Hauser kritikája hivatkozik, ezen „Heidelbergi esztétiká”-nak volt egyik fejezete).

Mannheim Károly előadásai

Mannheim Károly „Ismeretelmélet és logikai problémák” c. előadását az első szemeszter folyamán tartotta; minden bizonnyal ez az előadás válhatott doktori disszertációjának alapjává, amelyet „Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése” címen 1918-ban az „Athenaeum”-ban jelentetett meg.⁵⁴

Mannheim e dolgozatáig – fiatal kora ellenére – megjegyzésre méltó publikációs tevékenységet folytatott,⁵⁵ sajátos filozófiai fejlődésen ment keresztül. Ifjúkorától kezdve nagy érdeklődéssel olvasta a középkori misztikusokat, elsősorban Meister Eckhartot, foglalkozott az óind filozófiával, magáévá tette a messianisztikus megváltás gondolatát, aggodalommal töltötte el a kultúra válsága, s a tízes évek elejétől kezdve ezekben a kérdésekben való egyetértése kapcsolja őt Lukács-hoz, Lukács György hatása e problémák megfogalmazási kísérleteiben érvényesül elsősorban. Az 1912. január 5-én Lukács-hoz írt több mint tízoldalas levél⁵⁶ a 19 éves Mannheim addig kialakult nézeteinek, filozófiájának és etikájának a legkorábbi összefoglalása, amelyben

⁵⁴ Mannheim Károly: Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése. Athenaeum, új folyam. IV. köt. 1918. 232–247. és 315–330. oldalak. A tanulmány fejezetei: 1. A szerkezeti elemzés feladata. 2. Az ismeretelmélet különös kérdésfeltevése és a megoldás lehetséges útjai. 3. A támasztudományok kérdése (A primátus vita). 4. Az ismeretelméleti specifikumok elemzése. A szubjektum-objektum korreláció. 5. Egy ismeretelméleti tipológia kiindulópontja.

⁵⁵ – Recenzió A. Liebert „Das Problem der Geltung” c. könyvéről. Athenaeum, új folyam. II. köt. 1916.

– Recenzió G. Simmel „A háború bölcselétéhez” c. munkáról. Huszadik Század, XVIII. évf. 1917.

– Recenzió E. Cassirer „Freiheit und Form. Studien zur deutschen Geistesgeschichte” c. könyvéről. Athenaeum, új folyam. III. köt. 1917.

– Ismertetés – G. Simmel mint filozófus. Huszadik Század, XIX. évf. 1918.

– Recenzió E. Bloch „Geist der Utopie” c. könyvéről. Athenaeum, új folyam. V. köt. 1919.

⁵⁶ Mannheim Károly levele Lukács Györgyhez. 1912. jan. 5. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum és Könyvtár.

őszintén feltárja álláspontját és Lukács iránti mélyről fakadó érzelmeit.

Lukácson kívül egyetemi tanulmányai során Budapesten Alexander Bernát és Zalai Béla, Berlinben Cassirer, Rieche és különösen G. Simmel hatottak rá leginkább.

Itt külön is hangsúlyozzuk Alexander Bernát szerepét, aki Lukács előtt a legdöntőbb befolyással volt Mannheim szellemi fejlődésére. Mannheim mindenekelőtt Alexander ismeretelméleti álláspontjából merített sokat, itt kereshető az ismeretelméleti redukcionizmus, a téves eszmék szerepét kutató törekvés tudományelméleti forrása. Ugyanakkor Alexander jelentősen hatott Mannheimra esztétikai nézeteivel, a művészetnek a nevelésben játszott szerepéről vallott felfogásával is. Mannheim Alexander támogatásával írta első pályamunkáját „Az ítélet elmélete a XIX. sz. második felének logikai irodalmában” címen és kapta meg érte az ún. Pasquich Alap 210 koronás pályadíját. (E dolgozat sem került napjainkig elő, a cím azonban mutatja, hogy Mannheim Alexander ösztönzésére igen korán kezdett logikai-ismeretelméleti problémákkal foglalkozni.) Később, 1917-ben Alexander javaslata alapján választották be Mannheimet a Magyar Filozófiai Társaságba, majd ugyancsak Alexander támogatta Mannheim publikációs tevékenységét az „Athenaeum”-ban, a társaság folyóiratában.⁵⁷

Mannheim filozófiai fejlődése ilyen szellemi hatások során alakult; e fejlődés társadalmi alapja a történeti vázlatban bemutatott magyar valóság volt, amelyhez Mannheim származása (apja zsidó textiltereskedő, anyja R. Eyllenberg, német középosztálybeli zsidó), az asszimilálódásból fakadó ellentmondások miatt Lukácshoz és Balázs Bélához hasonlóan viszonyult. Ezért teljesen egyetértünk J. Gabel azon álláspontjával, aki Mannheim nézeteinek kialakulását vizsgálva hangsúlyozta, hogy: „életútja kezdetén a magyar értelmiségi környezet . . . sokkal meghatározóbb szerepet játszott későbbi fejlődésében, mint hosszú tartózkodása Németországban és Angliában. Egész életén keresztül ható tényező maradt eredete. A »szabadon lebegő értelmiség« modelljéül

⁵⁷ Alexander Bernát és Mannheim Károly kapcsolatának vázolásához felhasználtuk Gábor Éva „Adalékok a fiatal Mannheim Károly portréjához” c. tanulmányát. Megjelent: Magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Kossuth Könyvkiadó 1978. 446–448. old.

nem a német professzori kar szolgált, hanem a budapesti baloldali értelmiség.”⁵⁸

Mannheim előadása, illetve ebből születő doktori disszertációja első összegezése és jelentős eredménye Mannheim szellemi fejlődésének; ez a dolgozat már több vonatkozásban – pl. az ismeretelméleti redukcionizmus kérdésében – előlegezi Mannheim későbbi filozófiai fejlődését.

Mannheim előadásai problematikájának megfogalmazásában (és doktori disszertációjában) közvetlenül kapcsolódott Zalai Béla „A filozófiai rendszerezés problémája” c. írásában kifejtett gondolatokhoz, mindenekelőtt annak IV. fejezetéhez, „Az ismeretelméleti rendszer” részhez. Mannheim elfogadja Zalai álláspontját a rendszerek általános jellemzésével kapcsolatban (itt túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Zalai Béla egyik úttörője volt a rendszerelmélet filozófiai megalapozásának), abban különösen egyetértett Zalaival, hogy az ismeretelméleti rendszerben a megismerés általános lehetőségeit kell megvizsgálni, s Mannheim előadásaiban az ezzel kapcsolatos álláspontokat, illetve a lehetséges megoldásokat kívánta felvázolni.

Mannheim az ismeretelméleti rendszerezés alapvető feladatának azt tartja, hogy a megismerésre jellemző sajátosságokat tárja fel, melyeket ő a következőkben lát: „Minden ismeretelmélet közös vonását tehát abban látjuk, hogy az ismeret mivoltának kérdését, az ismeret előfeltételeinek kérdésévé alakítja át.”⁵⁹ Mannheim szerint ez azért lehetséges, mert a tudat rendelkezik a „szabad pillantás-elfordítás” (Husserl) képességével s ezáltal a tudat a tárgyak helyett magára a megismerésre, ennek feltételeire irányíthatja a figyelmet. Ebben a folyamatban az ismeretelmélet két, egymástól elválasztható feladatot vállal: „1. felmutatni mindenekelőtt minden lehetséges ismeret végső előfeltételét. 2. meg-

⁵⁸ J. Gabel: Mannheim et le marxisme hongrois. L'homme et la société, Janvier-Février-Mars 1969. 127–145. old.

Ugyanakkor egyes szerzők, pl. G. V. Remmling „Towards the sociology of knowledge” London 1973. c. könyve, Mannheim fiatalkori fejlődését nem elemzik, az akkori hatásokat elhanyagolhatóknak tartják, és Mannheim pályafutását csak 1922-től számítják. Az eddigiekből is kiderül, hogy – Mannheim fiatalkori fejlődésének rendkívül szerteágazó és teljesítményekkel gazdag volta miatt – tarthatatlan ez az álláspont.

⁵⁹ Mannheim Károly: Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése. Athenacum, új folyam. IV. köt. 1918. 237. old.

vizsgálni, illetve megállapítani ezeknek értékét. Kétirányú követelés van tehát benne: egy elemző és egy értékelő.”⁶⁰

Mannheim ezen végső előfeltételek keresésének hangsúlyozásával együtt – szintén Zalai intencióit követve – az ismeretelméleti specifikumot ugyanakkor abban is látja, hogy „a végső előfeltételek keresését állandóan kíséri az előfeltételezésmentességre való törekvés mint metodikus elv s hogy ebből jó létre az ismeretelméleti gondolat történeti kibontakozása folyamán az a különös dialektika, mely egy folytonos s gyakran körben forgó regresszióban ölt testet, azt mint ismeretelméleti specifikumot ki kell emelnünk”⁶¹.

Az ismeretelméleti rendszer ezen ellentmondását Mannheim úgy próbálja áthidalni, illetve e problémát „átolni”, hogy szerinte nem létezik önálló ismeretelméleti elemzés, hanem csak olyan elemzések vannak, amelyek a pszichológiát, a logikát, az ontológiát (s ezeket nevezi Mannheim segéd-, illetve támasztudományoknak) használják fel az ismeretelméleti probléma megoldására. „Aszerint – írta –, hogy az ismeretelmélet az ily módon végrehajtott elemzés révén kapott végső előfeltételeket logikai, pszichikai vagy ontológiai természetűeknek látja – s ez szoros kapcsolatban áll az elemzést tényleg végrehajtó tudománnyal – kapjuk az ismeretelméleti rendszerek eme három legáltalánosabb típusát.”⁶²

A támasztudományok sajátos kérdésfeltevéseiknek megfelelően más-ként fogalmazzák meg a megismerés általános lehetőségét: a pszichológia az élményszerűség, a logika a jelentés, az ontológia a létezés szintjén. Ennek megfelelően az ismeretelméleti rendszerezésnek három alaptípusa van:

1. a genetikus kérdésfeltevés, amelynek lényege, hogy hogyan jön létre, honnan származik minden megismerés; ennek támasztudománya a pszichológia.

2. Milyen elvek érvényességét előfeltételezi a megismerés; ennek támasztudománya a logika.

3. Minek a tételezése megkerülhetetlen a megismerésben; ennek támasztudománya az ontológia.

Mannheim a 2. és a 3. típus összekapcsolásából – mint a filozófia-történeti fejlődés akkor legaktuálisabb megnyilatkozását – egy ne-

⁶⁰ Uo., 241. old.

⁶¹ Uo., 238. old.

⁶² Uo., 242. old.

gyedik típust is vizsgál a „logikából kiinduló s az ontológia primátusára ráakadó”⁶³ alaptípust.

Mannheim az ismeretelméleti specifikumok kifejtése során a tudományokat és az ismeretelméletet hasonlítja össze, ahol a tudomány „bizonyos számú »képzetnek« tények alakjában való regisztrálása”⁶⁴. Az ismeretelmélet feladata – szerinte –, hogy a tudomány tényeit mindenfajta változtatás nélkül „*ténypozícióból a megismert pozíciójába*”⁶⁵ helyezze s így az ismeretelmélet „azáltal, hogy a tudományban regisztrált tényt ismerítő bélyegzi, azt teszi, hogy azt a szubjektum-objektum korrelációja közé helyezi”⁶⁶. Az ismeretelmélet mindig arról a szubjektumról, illetve objektumról beszél, amely a támasztudományában adott, e különbségek ellenére „az ismeretlenben mégis van valami, ami állandó s ez az a logikai feszültség, mely a kettő között fennáll, a kettő közötti korreláció mint logikai egység”⁶⁷.

Mannheim ezekből az előfeltevésekből hozza létre ismeretelméleti tipológiáját, vázolja fel a különböző „ismeretelméleti pozíciók” sémáját. Mannheim szerint „az ismeretelméleti szituáció úgy jó létre, hogy a tudományokban »tény«-ként adottat ismertnek tekintjük, ami egyenértékű azzal, hogy azt harmadik tagként a megismerő és a megismerendő korrelációja közé helyezzük; ezáltal jó létre az ismeretelmélet háromtagú relációja, mely áll: megismerő, megismert és megismerendőtől”⁶⁸.

Az ismeretelméleti tipológia e három alaptag viszonyba állításának lehetőségeiből fakad, méghozzá olyan gazdagságban, ahány reláció-kategória adódik a logikaiban a két tag viszonyba állítására, s amelyek ezek közül értelmesen alkalmazhatóak. Mannheim szerint az ismeretelmélet lehetséges megoldásai: „a dogmatizmus, szkepticismus, problematicizmus, fenomenologizmus, szolipszizmus, agnoszticizmus, konszencializmus.”⁶⁹

Mannheim előadásában az ismeretelméleti rendszerezés logikából ki-

⁶³ Uo., 246. old.

⁶⁴ Uo., 315. old.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo., 316. old.

⁶⁸ Uo., 321. old.

⁶⁹ Uo., 325. old.

induló, az ontológia elsőbbségét elfogadó altípusát elemzi alaposabban; e vizsgálat során ezen altípus három esetét mutatja fel:

1. amikor a megismerő a megismerendőt másolja;
2. a megismerő alany teremti meg a megismertet, a „tárgyi” világot;
3. az ismeret azonos törvényszerűségeket mutat mind a megismerővel, mind a megismerendővel.

Ezeket az eseteket Mannheim megtalálja a kiemelkedő filozófusok megoldásainál, és vizsgálja megoldásaikat.

Anélkül, hogy részletesebben interpretálni és értékelni kívánnánk Mannheim fentiekben előadott felfogását, utalunk arra, hogy ennek egyik legjellemzőbb vonása a különböző ismeretelméleti pozíciókkal szembeni közömbösség, semlegesség volt. Ez abban is megnyilvánult, hogy Mannheim felfogását előadva nem tett mást, mint ismertette a filozófiatörténet során létrejött, a világ megismerésével kapcsolatos különböző álláspontokat és ezeket valamiféle rendszerbe foglalta. Úgy tűnik, Mannheim számára az absztrakt lehetőségek szintjén az általa ismertetett ismeretelméleti pozíciók mindegyike azonos értékű, egyenrangú, legfeljebb olyan differenciálásra hajlandó, hogy e pozíciók közül az adott történelemfilozófiai szakaszban melyik a legidősebb. Ily módon Mannheim felfogásában – nyilvánvaló ismeretelméleti redukcionizmusa mellett – implicite már jelen van a világ megismerhetőségének mikéntjével kapcsolatos később kifejtett álláspontja, az *ismeretelméleti relacionizmus* is. A Mannheim által ismertetett ismeretelméleti pozíciók érvényessége ugyanis aktualitásuktól függ, amely aktualitást – s itt jelentkezik az ismeretelméleti redukcionizmus is – a mindenkori filozófiatörténeti fejlődés eszmetörténeti „relációi” határozzák meg.

2. A SZABAD ISKOLA MÁSODIK SZEMESZTERE

A Szabad Iskola második szemesztere 1917 késő őszen kezdődött. A késői kezdést Antal Frigyes Lukácshoz írott levele világítja meg, Antal a következőket írta:

„... Fogarasinak be kellett vonulnia – így most az iskola ügye lóg egy kicsit, de azért meglesz. Későn fogjuk elkezdni, valószínűleg novemberben és aztán egyhuzamban tartjuk meg, 5 hónapon át, való-

színűleg nem lesz két félév . . . Ön az esztétikai előadások mellett tartana ugyebár egy szemináriumot az irodalomtörténet elméletéből, úgy ahogy megbeszéltük? Hány órán keresztül tartaná az előadásokat és hány órán keresztül a szemináriumokat?”⁷⁰

Fogarasi Béla bevonulása miatt tehát Mannheim Károly tartotta az indulás alkalmából a nyitó előadást a „Lélek és kultúra” címen,⁷¹ amelyet programelőadásnak neveztek el. Az előadás elnevezése sok szempontból kifejező: ezzel is jelezni akarták (amit Mannheim előadásában is hangoztatott), hogy Mannheim nem személyes álláspontját fejt ki, hogy a csoportosulás eszmei platformját szándékozik előadni, amelynek két eszmei tartóoszlopa valóban a lélek és a kultúra kategóriái voltak.

Mannheim Károly program-előadása

Mannheim előadásának éppen ezért első feladata az volt, hogy megmagyarázza, mi a közös törekvésekben. Különböző utakon kísérli meg a nézeteikben meglevő egység bemutatását. A hatások, az elődök felvonultatása egy ilyen lehetséges, de nem kielégítő út:

„Mert ha történeti közvetlen megelőzőink között jelzem is azt – mondta Mannheim –, hogy világnézetben és életérzésben Dosztojevszkij, etikai meggyőződéseinkben Kierkegaard, filozófiai álláspontunkban a német Logos, a magyar Szellem, Lask, Zalai, azok, akiknek útját folytatni akarjuk, ha el is mondom, hogy esztétikai meggyőződésünkben Paul Ernst, Riegl, művészi kultúránkban Cézanne, az új francia líra, különösen a Nouvelle Revue Française iránya, a mieink közül Bartók és Ady sok jó, az impresszionizmuson túlnőtt verse alapján, végül a Thália színpadi mozgalma azok, amelyeknek nevét jelszavakként használhatnók, mindezzel csak a hatások sokféleségét mutatom fel, nem pedig azt az egységet, amelynél fogva ezek mind aktuálisakká válnak életünkben és gondolkodásunkban . . . Ki kellene térnem olyan irányokra is, amelyeknek hatása alatt állottunk legtöbben,

⁷⁰ Antal Frigyes levele Lukács Györgyhez Heidelbergbe. 1917 őszén. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archivum és Könyvtár.

⁷¹ *Mannheim Károly: Lélek és kultúra. Programelőadás a II. szemeszter megnyitása alkalmából. Előadások a szellemi tudományok köréből. Budapest 1918.*

s csak utóbb éreztük, hogy bizonyos értelemben túl kell haladni rajtuk, s ha ezekkel szemben ellenzéket képviselünk, az a túlsó oldalról jövő ellenzéket jelenti. Szembehelyezkedvén velük, tételezzük őket, s hogy fejlődésünk tényezői, nem akarjuk letagadni. Ilyen irányok a művészetben a naturalizmus, nem akarjuk elfelejteni a tanulságokat, melyeket nekik köszönhetünk.”⁷²

Mannheim megpróbálta tartalmilag is jellemezni ezen egység végső elveit, de ezt sem találta kielégítőnek. Mivel perdöntő kijelentéseket tett, fontosnak tartjuk ezek idézését is:

„Azt mondhatnám talán, hogy egy bizonyos normativizmus jellemzi etikai és esztétikai meggyőződéseinket, de nem az akadémikusság szabálykövetelése, világnézetünkben pedig egy metafizikába törekvő idealizmus, mely azonban semmitől sem áll távolabb, mint a pozitív vallások ama bizonyos kényszerült idealizmusától. Felemlíthetném még azt is, hogy tudományos kutatásainknak iránya a monizmus terméketlenségének felismerése után pluralizmusra törekszik, mert az utolsó évtizedek kitágították filozófiai horizontunkat, s ennek első tanulsága az, hogy többféle egymástól lényegesen különböző adottság alkotja az embert környező valóságot s mi fontosabbnak tartjuk ezek különvalóságát megismerni, mint egyszerű gondolatsémák segítségével, magunk megnyugtatóra a világképet elhamarkodva egységesen lezárni.”⁷³

A hatások és a törekvések felsorolása figyelemreméltó vallomás, bár a nevek lajstroma egyáltalán nem teljes, így például kimaradt G. Simmel kiemelt megnevezése is, holott – ahogy az alábbiakban erről majd részletesen beszélünk – Simmel hatása alapvető volt a Mannheim előadásában megfogalmazott koncepció kialakításában is.

Itt két mozzanatra kívánjuk még a figyelmet felhívni: Mannheim hivatkozott a marxizmus tanulságaira is, mint a hatás egyik tényezőjére. Antal Frigyes előadásának a bemutatása kapcsán – amelyről szintén később szólunk – Mannheim részletesen kifejti a marxizmus rájuk gyakorolt hatásának lényegét, itt is G. Simmel nyomdokain haladnak, nem fogadják el a felépítményt, az „Überbau-teóriát”, a marxizmus történelemfilozófiája alá – mint mélyebb és alapvetőbb magyarázó elvet – egy alépítményt kívánnak emelni. Ebbe az irányba mutat a monizmussal (értsd a materializmussal) kapcsolatos megjegy-

⁷² Uo., 7. old.

⁷³ Uo., 8. old.

zése is, amellyel kapcsolatos állítása legfeljebb a mechanikus, metafizikus materializmus irányzataira érvényes, de a marxi dialektikus és történelmi materializmusra való vonatkoztatása hamis általánosítás.

Mannheim végül is a csoportosulást összekapcsoló, az egységeket megteremtő eszmei vonatkozásokat a következőkben látja:

„Én azt az immár többször kiemelt egységet abban látom, hogy a kultúrobjektívációk mindegyikével szemben, vallással, filozófiával, etikával, művészettel, társadalmi élettel, történelemmel szemben egységes álláspontunk van, róluk hasonló meglátásaink vannak, azoknak szerkesztését és jelentőségét egy különös módon próbáljuk megközelíteni. A kultúrobjektívációk eme sokféleségét s a kultúra fejlődésének útját azonosan látjuk s a magunk elhelyezkedését benne rokonnak érezzük.”⁷⁴

Mannheim programelőadásának lényege éppen a csoportosulást összefűző emez egység tartalmának a kifejtése; Mannheim ezt az egységet a lélek, a Werk, az objektív és a szubjektív kultúra általuk értelmezett bemutatásán, a kultúr-elidegenedés tartalmának a felfogásán keresztül mutatja meg.

Mannheim e problémák vázolásában követi G. Simmel álláspontját, különösen a kultúr-elidegenedéssel kapcsolatos felfogását. Simmel sohasem tagadta a kapitalizmus kultúrájának ellentmondásosságát, s az ellentmondások bemutatásában felhasználta a marxizmus bizonyos eredményeit is – a kultúra elidegenedését azonban nem a marxizmus által is értelmezett folyamatokban – a termelési eszközök tulajdonformái által meghatározott osztályviszonyokban – látta, hanem a marxizmust „elmélyítette”, s az elidegenedést, a „kultúra tragikum”-át a „lélek”-nek, a „szellem”-nek és ezek objektívációinak az ellentétéből magyarázta.

Mannheim és a csoportosulás álláspontját a lélek központi helyzetéből érthetjük meg, abból, hogy azt tekintik végső realitásként. A lélek végső realitása az a kiindulópont, amelyből a Werk is származik, amit Mannheim a következőképp értelmez: „Úgy, hogy számunkra mindent: a tettet, a gondolatot, ábrázolást, a kultuszt egyaránt jelenti, vagyis azt, midőn a lélek egy tőle idegen matérián keresztül kíván önmagához eljutni.”⁷⁵

Az objektív kultúra szerintük nem más, mint a lélekből létrejött és

⁷⁴ Uo., 8. old.

⁷⁵ Uo., 10. old.

történetileg adott Werk, azaz a szellem összes objektivációja a vallás, a tudomány, a művészet, az állam, az életforma stb. A szubjektív kultúráról pedig akkor beszélnek „midőn a lélek a maga teljességét, tökéletesedését nem önmagán keresztül, kizárólagos befeléfordulással akarja elérni, hanem éppen ennek a kultúrobjektivációknak kerülőútján át, magáévá tévén bizonyos mértékben azokat.”⁷⁶

Mannheim álláspontjának, s a kultúr-elidegenedés általuk bemutatott folyamatos megértésének kulminációs pontja a Werk értelmezése, a lélek és a Werk egymáshoz való viszonyának a kérdése. Mannheim szerint a Werk bizonyos értelemben több, bizonyos értelemben kevesebb, mint a lélek. A Werk, amíg eleven, minduntalan a lélekre intencionál, ekkor (ha ideiglenesen is) hidat jelent ember és ember között és éppen azáltal válik kultúrobjektummá, hogy „szociális beállítottságában érvényesül”⁷⁷.

A léleknek és a Werknek ez a bensőséges kapcsolata azonban csak ideiglenes állapot, mert: „kultúrobjektummá válván a Werk, még az eredendő distanciánál is nagyobb távolságba jut a lélektől, mert új valósággá lesz”⁷⁸. A léleknek és a Werknek ez az elkülönítése, a köztük levő ellentmondás válik Mannheim álláspontja szerint a kultúr-elidegenedés alapjává; ez az elidegenedés azonban nem örök (legalábbis a múltra vonatkozóan) viszonya a lélek és a Werk ellentmondásának, történetileg jött létre a kultúra fejlődésének stádiumaként.

A kultúra különböző szakaszait a lélek és a Werk viszonyának alakulása, az ember „hármass intencionáltsága” teremti meg:

a) „Az első intencionáltság az őstényekre irányul. Mikor a lélek, a mondanivaló jelen van, kultúra-kiindulások vagy megújulások idején; ilyenkor a megfoghatatlan, de mégis jelenlevő lélek foglalkoztatja elsősorban az alkotót. Ezek vallásos kultúrák.”⁷⁹

b) „A második intencionálhatóság a formákra irányul. Ilyen korok érzik, de nem tudatosan, nem a teóriában a formáknak belső törvényszerűségeit s az ember munkája ilyenkor a matéria legjobb, legteljesebb megoldozására tökéletesebbítésére fordítatik. Az ilyen kultúrák a művészet fejlődésének korszakai.”⁸⁰

⁷⁶ Uo., 9. old.

⁷⁷ Uo., 13. old.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. 18. old.

⁸⁰ Uo.

c) „A harmadik intencionálhatóság pedig akkor válik aktuálissá, mikor az elváltság érzése először lép előtérbe s a formák és a mondanivalók diszkrepáns volta mind világosabbá lesz. Ilyenkor az anyagnak, a formálásnak az a törvényszerűsége, melyet az előző nemzedékek tiszta alkotó ösztönüknek engedelmeskedve teljesítettek, tudatossá válik s az elmélet számára lesz evidens az, amitől az alkotó művészet már többé-kevésbé elidegenedett. Szétesvén számunkra a forma és a mondanivaló az előbbinek szerkezete a distanciába kerülés révén áttetszővé válik. Ilyenkor a kritikai kutatás lesz eleven: a logika, esztétika, történetfilozófia lendülnek fel.”

„Én azt hiszem, a mai nemzedéknek legértékesebb munkája ebbe az irányba esik, mert a háromféle intencionálhatóság közül az utóbbi lépett előtérbe. Ilyen módon próbálnám meg a magunk történeti látása alapján a magunk helyét jelezni, melyet, ha vállalunk, a megoldandó feladatok körvonalai is megrajzolhatók.”⁸¹

A kultúra e szakaszainak fejlődése következtében válik az elidegenedés számukra központi problémává, napjaik kérdésévé. Ez a korszak, a kultúra harmadik szakasza szerintük a középkor vége óta van, s Rousseau, Schiller, Schlegel jelzik e szakasz útját, amely végső betetőzését az impresszionizmusban érte el; e korszak „lelki diszpozíciójára nem tudnék jellemzőbb formulázást találni – mondta Mannheim –, mint azt, amelyet egy kortársunk, egyébként érdemes publicista úgy fejezett ki önmagáról beszélve: »Én nem osztom saját nézetemet«”⁸².

E korszak legjellemzőbb vonása a kultúra válsága: „A kultúra ilyenkor, mint valami gólem – bocsássák meg a kissé triviálissá vált hasonlatot, mondta Mannheim – életet kap, önálló valóságra ébred s elindul élni a maga útján. Már csak annyi köze van a lélekhez, mint az élősdinek az anyanövényhez, szüksége van rá, hogy élhessen, de nem hajtása annak, s nem gyümölcse.”⁸³

A lélek és a Werk ellentmondása nemcsak a kultúra elmechanizálódásában, a civilizáció és az etikai értékek egymást kizáró voltában ölt testet, hanem az emberi kapcsolatokban is, ennek következtében az ember nemcsak környezetétől, embertársaitól, hanem önmagától is elidegenedik. Mannheim ezzel kapcsolatban többek között ezeket mondta:

⁸¹ Uo.

⁸² Uo., 17. old.

⁸³ Uo., 15. old.

„Nekünk embereknek sorsunkhoz fűződő leglényegesebb adottságunk, hogy sokan vagyunk és elváltan élünk. Elszakadottan egymástól, egymás után vágyódva, de egymást meg nem közelíthetően. De nemcsak a másik megközelíthetetlen számunkra, hanem mi magunk is.”⁸⁴

Mannheim előadásában ugyanazokat a problémákat fogalmazta meg és azon álláspontot fejtette ki, melyeket Balázs Béla irodalmi tevékenysége s e tevékenység Lukács György által történt megvilágítása során már volt alkalmunk ismertetni. Az eszmei álláspontok egybeesése – ahol a gondolatok kifejtésének időpontja és az őket elválasztó időfaktor – önmagában is egyrészt igazolja Mannheim előadásának azon állítását, hogy a Vasárnap Társaságban csoportosulók filozófiai törekvéseiben volt egy jól körülhatárolható eszmei egység, másrészt azt is bizonyítja, hogy Mannheim filozófiai fejlődése e csoportosulás eszmei hatása során alakult, melyet abban az időszakban még nem lehet önálló, sajátos filozófiai álláspontnak tekinteni.

Mannheim előadásának harmadik fő problémája abban fogalmazható meg, hogy a kultúra harmadik szakaszához hogyan kell viszonyulni, illetve a csoportosulás hogyan viszonyult. Mannheim e probléma felvetése során egyetlenegy, a korszakhoz való tudományos viszonyulást vizsgálta csak meg. A kultúra e szakaszát – éppen Lukács intencióit követve – esztétikai kultúrának nevezi, amelyhez meghatározott kritikával kell viszonyulni, a legkülönbözőbb tudományokban folyó kutatásnak éppen ezért kritikai kutatásnak kell lennie. Mannheim e tudományos területek közül, nem véletlenül, két területet emelt ki, az esztétikát Lukács György tekintélye és a csoport eszmei irányát megszabó jelentősége miatt, valamint a szerkezetelemzést, saját tudományos törekvései miatt.

A kultúra harmadik szakaszában, az esztétikai kultúra idején a lélek és a Werk eltávolodása következtében az alkotások már nem tartalmas formaként, hanem csak formaként jelentenek valamit, ezért ezek az alkotások számunkra inadekvátak, nem képesek a lélek és a Werk valamikori bensőséges kapcsolatát hozzáférhetővé tenni, de az ebben az időszakban születő alkotások is az esztétikai kultúra jellemzőinek következtében az ilyen inadekvát szemlélet megtestesítői, ilyen inadekvát szemlélet számára születnek. Mannheim Lukács György szerepét e szemlélet tudományos megalapozásában (majd a későbbiekben

⁸⁴ Uo., 11. old.

még visszatérünk rá, hogy mennyiben volt Mannheimnek ebben igaza) a következőképpen látta:

„Maga az esztétikai szemlélet egy ilyen inadekvát szemlélet, s Lukács, aki ennek az egész inadekvát nézés elméletének felfedezője, az egész esztétikát mint az inadekvát nézés rendszerét építi fel.”⁸⁵

Mannheim a szerkeztelemzés problematikájának a középpontba állításánál indokolta a monizmust feladó álláspontjukat: „Éppen ezek az elemzések juttattak arra a meggyőződésre, hogy szándékosan szűk látókörű az a filozófiai álláspont, mely a létezőt csak egy fajtának (legtöbbször az ún. fizikai világ mintájára) akarja elképzelni.”⁸⁶

Mannheim itt visszamenőleg is indokolni próbálta mind saját maga, mind a csoportosuláshoz tartozók azon törekvéseit, amelyek a szerkeztelemzéshez (illetve tágabb értelemben a szférák önállóságának és legfontosabb sajátosságainak a bemutatásához) kapcsolódtak, ezzel megvilágította filozofálásuk egyik legfontosabb módszertani elvét, illetve tovább konkretizálta a csoportosulást ért hatások mibenlétét, e hatások általuk való felhasználását. Mannheim ezen álláspontjuk megfogalmazását a következőkben adja: „Ezért juttatott metodikai pluralizmusunk annak a tradíciónak a vágányába, melyet az idealisztikus filozófiák jártak. Számunkra éppen e szerkeztelemzések jegyében lett aktuálissá a Kanthoz való visszatérés, mert nálunk azt jelentette, hogy benne láttuk e korszak alapélményét képező kritikai intencionáltságnak a fő képviselőjét, s ezért művének jelentőségét abban láttuk, hogy a három legfontosabb kultúrképződménynek a teóriának, az etikai cselekvésnek és az esztétikai szemléletnek sajátos szerkezetét és kölcsönös antinómiáját ő látta meg először igazán. Számunkra Zalai mint közöttünk élt kortárs azáltal lett fontossá, hogy Kantot elhagyó periódus kerülő útja után éppen ezt a tendenciát ragadta ki és folytatta a legkövetkezetesebben, a szerkezetlátásnak élményét mélyítvén el. Mi közvetlenül őhozzá kapcsolódtunk. Megpróbáltuk tavaly az etika, esztétika, ismeretelmélet, filozófia, művészet sajátos adottságait és szerkezetét elemezni, s ilyen értelemben akarjuk a háttérben álló történetfilozófiai beállításunk alapján tavalyi munkánkat folytatni.”⁸⁷

Eddig állandóan azt hangsúlyoztuk, hogy Mannheim nem saját álláspontját, hanem a csoportosulás eszmei platformját fejtette ki prog-

⁸⁵ Uo., 16. old.

⁸⁶ Uo., 19. old.

⁸⁷ Uo., 20. old.

ramelódásában, úgy véljük, hogy ez a véleményünk bizonyos kiegészítésre szorul. Nemcsak arról van szó, hogy ezt a közös álláspontot jó érzékkel, filozófiailag és nyelviileg kulturált módon adta elő a fiatal Mannheim, hanem arról, hogy a közös álláspont bizonyos hangsúlyaiban formálódó saját véleménye is hangot kapott. Itt mindenekelőtt a kultúra elidegenedésének jellegével kapcsolatos álláspontokról és az ehhez való viszonyról van szó. Mannheim a kultúra elidegenedettségét történetileg fogja fel nem a lét kozmikus örök és megszüntethetetlen sajátosságaként, ahogy ezt ebben az időszakban Lukács György tette, s nyitva hagyja azt a kérdést, hogy az esztétikai kultúra szakaszát követő korszak megszünteti, megszüntetheti-e ezt az elidegenedést, vagy sem. Ezzel együtt ehhez az elidegenedéshez is sajátos módon viszonyul Mannheim: e viszony lényege nála a tudományos tevékenység mint feladat: a tudomány bizonyos területei tartalmának és módszereinek a hangsúlyozása; úgy gondoljuk, hogy Mannheim magatartásában is a később uralkodóvá váló ismeretelméleti redukcionizmus első megjelenését érhetjük tetten. A tudományos feladataik vonatkozásában az elidegenedés problémáját, ennek megszüntetési lehetőségét s egy új kultúra megszületésének kérdését is vázolta Mannheim; kifejtette, hogy a kultúra addigi szakaszaitól bizonyos új tartalmak megjelenése idegeníti el őket: „Ez új tartalmak formává válásáról mi még nem beszélhetünk, ez csak egy egész korszak életének eredménye lehet s míg számunkra csak itt-ott adódnak elszórva vállalható metafizikai tételek, e folyamat betetőzését csak egy teljes új tartalmi metafizika jelenthetné.”

„S ha nekünk nem is adódnék meg soha, hogy egy új forma világosságában lássuk az új tartalmakat, úgy azt hisszük, akkor is tettünk valamit, ha az általunk fontosnak érzett új kultúrát a régi lehető megértésével készítjük elő.”⁸⁸

Mannheim e gondolataiból sugárzik egy új kultúrában való hit, amelyben a lélek és a Werk újra létrejött kapcsolódása során ezek az új tartalmak formává válnak s ezáltal a kultúr-elidegenedés megszűnik. Mannheim ezen reménye sokban különbözött Lukács György és Balázs Béla korabeli felfogásától, akik az ember elidegenedettségét – igaz ezt nemcsak egy síkon, a tudományos munka, az ebből fakadó feladatok vonatkozásában vázolták fel – ekkor az emberi létezés megszüntethetetlen sajátosságának tartották. Ily módon azt mondhatjuk:

⁸⁸ Uo., 27. old.

Mannheimnél egy sajátos relativista történetiség lehetővé tette, hogy a kozmikus pesszimizmus ne uralkodjék el nézetein; Lukács György vonatkozó időszakban inkább az ontológiai szempontokat hangsúlyozta, például az esztétikai tételezés lényegének kifejtésénél, s ez az emberi lényeg örök elidegenedettséget, a kozmikus pesszimizmust sugallta.

Mannheim előadását vizsgálva végül arról kell beszélnünk, hogy az előadásnak rendkívül nagy a forrás-dokumentum értéke. A Szabad Iskola második szemeszterének programját csak e nyitó előadásból ismerjük, sőt az egyes bejelentett előadások tematikáját és az előadók álláspontjának a lényegét is csak belőle ismerhetjük. Éppen ezért a második szemeszter előadásainak bemutatásában a Mannheim közölte sorrendet követjük, illetve az előadások problematikájának kifejtésében Mannheim program-előadásának útmutatásait is felhasználjuk.⁸⁹

Fogarasi Béla előadásai

Mannheim Károly Fogarasi Béla előadását „A szellemtörténet módszerei” címen jelentette be s az előadás mondandóját ismertette arról tájékoztatott, hogy Fogarasi a szellemtörténeti interpretálás különböző útjairól kíván szólni. Tudjuk azt, hogy Fogarasi a Magyar Filozófiai Társaságban 1918. ápr. 17-én „Az interpretáció problémája a szellemi tudományokban” címmel előadást tartott, nagyon valószínű, hogy ez az előadás jelent meg az „Athenaeum” 1919. évi számában „Az interpretáció problémája a szellemi történetben” címen.⁹⁰ Úgy véljük, hogy nem tévedünk – s Mannheim útmutatása indokolja feltételezésünket –, ha úgy gondoljuk, hogy az „Athenaeum”-ban publikált tanulmányt, vagy annak lényegét adta elő Fogarasi a Szellemi Tudományok Szabad Iskoláján is. Ezért az alábbiakban Fogarasi előadásának feltételezett tartalmát az „Athenaeum”-ban megjelent szöveg alapján ismer-tetjük.

⁸⁹ Mannheim előadásának nyomtatott formában való megjelentetésekor az „Athenaeum”-ban recenzió jelent meg róla a következő szerkesztői megjegyzés kíséretében: „A társaság törekvéseit üdvözljük, programjuk tételeinek kifejtését várjuk, a programmatikus munka haladását érdeklődéssel fogjuk kísérni. Csak egyre kérjük: fordítsanak gondot nyelvük tisztaságára, magyarosságára is. Miért kell pl. mindig »Werk«-ről beszélni? Ha erre nincs magyar szó, akkor kár magyarul bölcsekedni.”

⁹⁰ Athenaeum, új folyam. 1919. 5. sz.

Fogarasi a megismerés vonatkozásában vitatja a monista álláspont igazságait, arról beszél, hogy az érvényességfilozófia összetettebben oldja meg a megismerés problémáját, ami elsősorban abból a kiinduló helyzetből fakad, hogy nemcsak az érzéki-anyagi és a lelki valóságok létezését ismeri el, hanem azt is állítja, hogy ezeken kívül „jelentésalakulatok is »vannak«, amelyeknek »létformája« az érvényesség”⁹¹.

Fogarasi álláspontja az, s előadását e kérdés bemutatásának szentelte, hogy ahol a jelentésalakulatok értelme problematikussá válik, ott magát az értelmet kell a megismerés tárgyaként vizsgálni s az értelemnek e vizsgálata éppen az interpretáció. Fogarasi az interpretáció értelmezése során szólt Dilthey, Husserl és a neokantiánusok (Windelband és Rickert) felfogásáról, ennek során bírálta és csak részben fogadta el Dilthey hermeneutikai pszichologizmusát, azért, mert szerinte meg kell különböztetni a pszichológiai megértést az „értelem, a jelentés megértésétől”⁹². Fogarasi szerint az interpretáció, a megértés e kettőssége a politikatörténet és az ideatörténet kettősségének felel meg. E keretek kijelölése után Fogarasi az intencionális jelentés szellemtörténetbeli problémájával foglalkozik részletesebben, amely probléma a csoportosulás filozófiai álláspontjának egyik fontos mozzanata.

Fogarasi abból indul ki, hogy a tudománytörténetben a jelentésintenció megértésének nincsenek elvi akadályai; az intenció és megértése azonban alapvető probléma, mert: „ha a rendszer, az írott mű a gondolat adekvát kifejezése volna, akkor nem volna szükség intencionális értelemre, mert intenció és beteljesedés, akarat és megvalósulás, szándék és tett teljesen azonosak volnának”⁹³.

A művészet vonatkozásában Fogarasi különösen fontosnak tartja az intenció értelmezését, mert az alkotást teremtő élmény önmagában individuális és közölhetetlen, ezért a művet csak intencionális jelentésében foghatjuk fel, bár e területen a jelentés értelmezése összehasonlíthatatlanul nehezebb – a műalkotás szerkezetének bonyolultabb volta miatt – mint más szférákban. E probléma fontosságát majd Lukács György előadásainak az ismertetése során tudjuk bemutatni; ekkor még vissza kell térnünk Fogarasi és Lukács György ezzel kapcsolatos álláspontjának bizonyos hangsúlyeltolódásaira is.

⁹¹ Uo., 20. old.

⁹² Uo., 24. old.

⁹³ Uo., 29. old.

Mannheim Lukács György előadásait „Eszztétika” címen jelezte, s a tematika bemutatása során a következőket írta róla: „Míg minden ilyen esztétikai kultúra ellen küzdenünk kell, addig eme képességünket s az ezt teljességében leíró tudományt jogosnak és lehetségesnek kell tartanunk. Az esztétikával foglalkozva Lukács György éppen azt fogja demonstrálni, hogy az a műalkotást éppen ilyen inadekvát mivoltában nézvéen teszi a maga kutatása tárgyává s fel fogja építeni az egész esztétikai rendszert, mint eme specifikus intencionálhatóság teljességét.”⁹⁴

Tudjuk azt, hogy Lukács ebben az időszakban dolgozott első rendszeres esztétikai koncepciójának a megteremtésén, amelynek során létrejött mű később a „Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika” címen vált ismertté. Ugy véljük, hogy Mannheim közlése – Lukács „fel fogja építeni az egész esztétikai rendszert” – feljogosít minket annak a feltételezésére, hogy Lukács György ezekben az előadásaiban a később „Heidelbergi Esztétika” néven ismertté vált művének a problematikáját adta elő. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy e műve egyik fejezete („A szubjektum–objektum viszony az esztétikában” c. fejezet) az „Athenaeum”-ban 1919-ben szintén megjelent, a Szabad Iskolán elhangzott más előadásokhoz hasonlóan. Lukács György valószínűleg vázlat alapján tartotta meg előadásait etikai előadásaihoz hasonlóan. Így a „Heidelbergi Esztétika” problematikáját vázoljuk fel, mert a Szabad Iskolán valószínűleg ennek tartalmát ismertette.

Lukács György e műve problematikájának a megvilágításához, amely sok szempontból kulcs a Vasárnap Társaság tevékenységének, eszmei irányának a megértéséhez is, fel kell vázolnunk e mű létrejöttének a körülményeit, a művet létrehozó személyes és objektív okok (szándékok, elvárások, hatások stb.) bonyolult hálózatát.

Az előzőekben láttuk, hogy Lukács György 1911 tavaszán sikertelenül próbálkozott a budapesti egyetemen a magántanári habilitációval. Miután ez Budapesten nem sikerült, külföldre utazott, ahol jobb feltételeket remélt célja megvalósításához. Néhány éven keresztül (1912–1914) Lukács arra gondolt, hogy Freiburgban próbálkozik a habilitációval, ahol Lukács régi barátja, Baumgarten Ferenc, igyekezett azt

⁹⁴ Mannheim Károly: *Lélek és kultúra*. 21. old.

előkészíteni. Erről tanúskodik Baumgarten Ferenc 1912. júl. 8-i Lukácshoz írt levele: „Elő van készítve Önnek a talaj. Nagyon sokat segít majd, hogy Simmel sokszorosan dicsérte és még többet, hogy Lask elragadtatva írt Önről (Rickertnek vagy Cohnnak) és dicsérte az Ön közelítését az ismeretelmélet egyedül üdvöztető doktrínájához. Ön tehát nem »vad« többé. Mert az volt eddig a könyv és a cikk ellenére is vagy azok következtében. Rickertnek és Cohnnak is – Storm tetszik a legjobban... A Logos-cikket Rickert túl feuilletonisch-nak találja, de kíváncsian várják, hogy Önt megismerjék, várják látogatásait. Imponálhat az embereknek, de megérteni Önt csak Cohn fogja (ő a legokosabb). Itt kell élnie egy ideig, hogy gyökeret eresszen, akkor könnyű lenne a habilitáció. Messziről lehetetlen.”⁹⁵

Lukács ebben az időben kezdett hozzá rendszeresen művészetfilozófiájának a megírásához, s ezt tervezte doktori habilitációként Freiburgban benyújtani. A „Művészetfilozófia” három fejezetet tartalmazott (kb. 450 gépelt oldal terjedelemben).⁹⁶ E munka befejezését az első világháború kitörése félbeszakította; Lukács György 1914 végén egy nagyobb Dosztojevszkij-monográfiát vett tervbe. A monográfiának az első fejezete készült el, amely 1916-ban „A regény elmélete” címen jelent meg. Lukács e művét is félretette, végül nem fejezte be, mert az 1915 decemberében történő katonai bevonulása más irányt adott tevékenységének.

Úgy látszik, hogy Lukács Heidelberget részesítette előnyben Freiburggal szemben, s a tervezett habilitációra Freiburgban ezért nem került sor. Ezért 1914 végétől, különösen 1916-tól napirenden tartják a heidelbergi habilitáció gondolatát, különböző lehetőségeket is figyelembe véve. Lukácsnak ugyanis jó kapcsolata volt Alfred Weberrel, a heidelbergi egyetem nemzetgazdaságtan tanárával, s egy ideig az volt a terve, hogy Alfred Webernél habilitáljon szociológiából és nemzetgazdaságtanból. Max Weber Lukácshoz intézett 1916. aug. 14-i leveléből értesülhetünk arról, hogy Max Weber e tervvel szemben milyen ki-

⁹⁵ Dokumentumok Lukács György heidelbergi korszakából. (Összeállította, fordította és bevezette Karádi Éva.) Valóság, 1974. 11. sz. 30. old.

⁹⁶ Lukács György e befejezetlen műve megjelent a „Heidelbergi Művészetfilozófia és Esztétika” részeként I. Művészetfilozófiai rész címen. E résznek következők a fejezetei: a) A művészet mint „kifejezés” és az élményvalóság közlésformái. b) Az alkotói és a befogadói magatartás fenomenológiai vázlata. c) A műalkotás történetisége és időtlensége.

fogásokkal élt. A levél tartalma a következő:⁹⁷ „Tisztelt Barátom, ki-egésztetem tegnapi beszélgetésünket.

1. Ha Önnek más a véleménye, tehát most is »szociológiá«-ból akar habilitálni, én segíteni fogom az út előkészítését. A bátyámnak mondja meg, kérem: »én bizonyos pártos megfontolásokat tettem, és azt tanácsoltam, hogy mindenképpen forduljon Rickerthez«. Semmi mást. Ez a megjegyzés, ha ő el akarja fogadni Önnek mint »szociológus«-nak a habilitációját, bizonyára nem fogja visszatartani ettől akkor sem, ha Ön hozzáteszi, hogy én szívesen kész vagyok Önnek a másik úton is segíteni.

2. Konzekvenciák: Elegendő például Herr Dr. Ruge* vagy valaki hasonló ellenvetése, hogy Rickertet, akár akarja, akár nem, arra kényszerítse, hogy fellépjen az ellen, hogy Ön habilitált »nemzetgazdász-ként« filozófiai előadásokat tartson. Egy ilyen ellenvetés ellen Ön nincs itt minden magándocensnél bebiztosítva.

3. Kérdéses, hogy az utólagos filozófiai sorozat megtartása olyan egyszerű-e, mint ahogy Ön feltételezi. Az ordinárius itt sem hagyhatja figyelmen kívül mások esetleges állásfoglalását. Mégis, ha meg kell lennie, meg kell lennie. Én mégis áldanám a napot, amelyik megsza-badítja Önt annak az elképzelésnek a kísértetétől, hogy ezt most, most azonnal, a leggyorsabban, feltétlenül meg kell csinálni. Mert az út (ki-vált Frau Gotheinon** keresztül!) nem egészen való Önhöz, és csak vészbejárat volna.

Az egyenes út ahhoz az emberhez vezet, akinek valóban szakterü-le tére esik az Ön érdeklődése. Végül annak semmi akadálya, hogy őszin-tén megmondja neki: ingadozott, hogy a szellemi »jelentésének« vagy (empirikus) »létének« docenseként habilitáljon (az utóbbi esetben: mint »szociológus«, de ha lehet, szívesebben választaná az előbbit. Ezek már egészen nyílt kártyák és még sincs elzárva Ön előtt a másik út. Én tudom, hogy R.*** Önt megismerni kívánja. Hasznos lenne, ha egy

⁹⁷ Dokumentumok Lukács György heidelbergi korszakából. 33–34. old.

* Herr dr. Ruge: Arnold Ruge, Windenbald asszisztense, akit antiszemitiz-musa miatt később el is akartak távolítani az egyetemről.

** Frau Gothein: Marie-Luise Gothein, Eberhard Gothein felesége, a heidel-bergi társasági élet egyik központi alakja, akivel Lukács György nagyon jó vi-szonyban volt, és akinek a kertművészetről szóló könyvét részletesen méltatta Weberék folyóirata, az „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik” ha-sábjain.

*** Max Weber R betűvel Rickertet jelzi.

időre kényszeríteni tudná magát arra, hogy egy birkalegelőn fűvet kaszáljon idegereje visszaszerzése érdekében, aztán néhány hétre újra »belelélné« magát annak idején félbehagyott munkájába. Nekem tehát majdnem úgy tűnik, mintha Ön azért félne a Rickerttel való érintkezéstől, mert úgy érzi, ő az »ordinárius« pillantásával vizsgálja és »vizsgáztatja« Önt. Tehát mégis az Ön szellemiségét kellene megismernie. Ennyi időt kell véleményem szerint szánni erre az ... ügyre! R. nem »kicsinyes«, ezt meg fogja látni.

4. Kell hogy őszinte legyek, hogy hozzátegyek még egy dolgot. Önnek egy nagyon jó barátja – szóval: Lask – azon a véleményen volt: »ő született esszéista, nem fog megmaradni a szisztematikus (szakszerű) munkánál, ezért nem kellene habilitálnia. Az esszéista persze egy hajszállal sem kevesebb a szakszerű szisztematikusnál, talán éppen ellenkezőleg! – De nem való egyetemre, és e műveket mindenekelőtt a saját üdvére szánja.«

Annak alapján, amit Ön annak idején felolvasott nekünk esztétikája ragyogó töredékeiből, én élesen ellentmondtam ennek a nézetnek. Mivel az Ön hirtelen elkanyarodása Dosztojevszkij felé⁹⁸ ennek a (laski) nézetnek látszott igazat adni, gyűlöltem Önnek ezt a munkáját, és gyűlölöm még mindig. Mert alapjában én is ezen a nézeten vagyok. Ha Önnek valóban kibírhatatlan kín és gátlás, hogy egy szisztematikus művet befejezzon, és közben máshoz ne fogjon, akkor nehéz szívvel, de azt tanácsolnám Önnek: hagyja a habilitációt. Nem azért, mert Ön azt »nem érdemli meg«, hanem mert végül is az nem használ Önnek sem, és a diákoknak sem. Akkor az Ön útja más.

Azt teszi tehát, amit Ön helyesnek tart.

Szívből jövő barátsággal az Ön Max Webere.”

Max Weber levelének fő szándéka, hogy Lukács a habilitáció érdekében fejezze be az 1914-ben félretett „Művészetfilozófiá”-t, és azt Heidelbergben Rickertnél nyújtsa be. Lukács elfogadta Max Weber tanácsait. 1916 második felében, miután Budapesten leszerelt és visszatért Heidelbergbe, újra hozzákezdett rendszeres művészetfilozófiájának a kidolgozásához, az előző munkát, a „Művészetfilozófiát” nem folytatva, hanem azt radikálisan újrakezdve. Az előző munkából csak a második fejezetet kívánta módosított formában az új kéziratba át-

⁹⁸ Max Webernek ez a megjegyzése Lukács „Theorie des Romans” című munkájára vonatkozik, amely 1916-ban a „Zeitschrift für allgemeine Aesthetik und Kunstwissenschaft” című folyóiratban jelent meg először.

venni; ebből az új kéziratból 1918 elejére négy fejezet készült el,⁹⁹ közülük – a harmadik –, „A szubjektum–objektum viszony az esztétikában” címmel megjelent 1917-ben a „Logos”-ban (ez jelent meg 1919-ben az „Athenaeum”-ban). Lukács az öt fejezetből álló (de még mindig befejezetlen) munkát 1918 májusában nyújtotta be habilitáció céljából a heidelbergi egyetemen. Rickert és H. Maier a disszertációt még véleményezte, de a habilitációs vitára – Lukács György szellemi fejlődésének új szakasza következtében – már nem került sor.

Lukács György háború alatti elméleti tevékenységét egyéni életének alakulása is nagymértékben befolyásolta. Ezért erről a vonulatról is kell röviden szólnunk. Lukács György Seidler Irmával való „kierkegaard-i gesztusa” után néhány évig egyedül volt, majd 1913 őszén Balázs Béla révén megismerkedett egy ukrán emigráns festőnővel, Jelena Grabenkóval, akit 1914 májusában feleségül vett. Lukácsnak ez a házassága nem sikerült, Lena beleszeretett Bruno Steinbachba, egy idegbeteg zongoristába; Lukács ezt Dosztojevszkij hőseinek mindent megbocsátó szeretete, jósága alapján mint a sors elkerülhetetlenségét tudomásul vette: „Lenának az a fanatizmusa, hogy jó vagyok – mondja Gyuri –, és hiába mondom neki, hogy nem igaz. Lenának azért kell, hogy Gyuri jó legyen, mert akkor szabad neki azt csinálni, amit csinál, mert akkor Gyurinak mindez nem fog fájni” – írta Balázs Béla naplójában.

Lukács 1917 tavaszán a Szabad Iskola első szemeszterének általa tartott előadásain újra találkozott régi ismerősével, Bortstieber Gert-rúddal, aki ekkor már Jánossy Imre matematikus felesége, és két fia van: Lajos és Ferenc. Lukács e találkozás után úgy érezte, hogy végre megtalálta az első asszonyt, akit igazán, valóságosan tudna szeretni. Lukács György visszament Heidelbergbe, hogy Lenával és Bruno Steinbachhal együtt éljen. Ez az együttélés mind nehezebb Lukács számára, a nyugodt munka lehetősége egyre kevésbé biztosított; erről többször írt Paul Ernstnek is, míg 1917. július elején még arról írt hoz-

⁹⁹ Lukács e befejezetlen kéziratát nevezzük a „Heidelbergi Művészetfilozófia és Esztétika” második, esztétikai részének. Ennek fejezetei a következők: a) Az esztétikai tételezés lényege. b) A szubjektum–objektum viszony az esztétikában. c) A szépség logikai-metafizikai eszméje. d) A spekulatív-fejlődésfilozófiai szépségeszme. (Magyarul 1975-ben jelent meg a Magvető Kiadónál. Márkus György rekonstrukciós feldolgozásának német szövegét Tandori Dezső fordította, a fordítást ellenőrizte és a szöveget gondozta Fodor Géza.)

zá egy levelezőlapon, hogy Lenával és Bruno Steinbachkal együtt költözik át Budapestre, július 15-én azonban – Balázs Béla naplója szerint – Lukács György egyedül van Budapesten. Néhány hónappal később Paul Ernstnek – indokolva a megváltoztatott cselekedeteit – a következőket írta Lukács: „Az mindenesetre biztos, hogy Budapestre utazom; ez az egyetlen lehetőség számomra, hogy *csak* a munkámnak éljek, és az egész »életet« kikapcsoljam.”¹⁰⁰

Lukács György tárgyilagossága nem mutatja, hogy ez az együttélés mit is jelentett hármuk számára, hogy Lukács milyen „életet” szeretett volna kikapcsolni. Ennek a szituációnak valóságos tartalmát szintén Balázs Béla naplóiból tudjuk: „Időközben megjött Gyuri. Edit levelet kapott Heidelbergből Lenától: »Komm heraus, wenn du kannst. Ich bin in grösster Gefahr.« Edit természetesen árkon-bokron, konzulátusokon és katonai hatóságokon és Antaltól kölcsönként 500 koronán keresztül kiutazott. Gyurit már nem találta ott. De ott találta az idegbeteg, teljes letöréshez közel Lenát az örült Brunóval összezárva. Aki elveszi pénzét, veri és fojtogatja és akit minden éjjel rohamaitól kell féltetni. Ezért nem alszik. Így élt és »dolgozott« velük egy kis lakásban Gyuri . . . És Gyuri mégis megírt három nagy fejezet esztétikát ezalatt. Vagy 300 oldalt! Hihetetlen.”¹⁰¹

Lukács György életének ezek a mozzanatai, a benne jelentkező problémák megoldására való törekvése, a Bortstieber Gertrúddal való összetartozás vágya (akit később feleségül vett, s aki több mint negyven évig volt társa „az életben és a gondolkodásban, a munkában és a harcban”¹⁰²) volt az a véletlen, személyes mozzanat, amely Lukácsot újra Magyarországra hozta, és ami egy már megindult disszimilációt tartóztatott fel és tette lehetővé a szilárd és végleges asszimilációt azáltal, hogy Lukács György a későbbi politikai, eszmei fejlődése következtében egy egész életre szólóan, a haladó társadalmi célok megvalósításáért való harc nemzeti kereteként vállalja magyarságát. Ennyiben és ezért Lukács magánéletének ezek a problémái nem elha-

¹⁰⁰ Lukács György levelei Paul Ernsthez (1911–1926). MTA II. Osztályának Közleményei, 1972. 299–300. old.

¹⁰¹ Idézem *Fekete Éva*: Lukács György az első világháború éveiben c. tanulmányból. Valóság, 77. 2. sz. 40. old.

¹⁰² Lukács György „Az esztétikum sajátossága” c. művét feleségének, Bortstieber Gertrúdnak ajánlotta; ebből az ajánlásból idéztünk. *Lukács György: Az esztétikum sajátossága*. I–II. köt. Akadémiai Kiadó 1965.

nyagolható intimitások. Azon túl, hogy Lukács ebben az időben írta meg a „Heidelbergi Esztétiká”-t, ezek voltak azok az évek is, amikor Lukács a „szabadon lebegő értelmiségi” helyzetének minden ellentmondását, mind személyes, mind objektív-társadalmi értelemben, átélte, megszenvedte. Az itt szerzett tragikus életpasztalatok Lukácsot rendkívül fogékonnyá tették a tartalmas emberi-közösségi kapcsolatok irányában. Ezért ez a személyes mozzanat (hogy Bortstieber Gertrúd miatt Lukács hazajött Magyarországra) alkalmas volt arra, biztosította annak a lehetőségét, hogy objektív társadalmi folyamatok kereteként funkcionáljon, amelynek fontosságát a későbbiekben maga Lukács is többször hangsúlyozta.¹⁰³

Lukács György 1917. nov. 10-én érkezett Magyarországra. November 7-én egy bőröndben megőrzésre leadta levelezését, és kéziratait a heidelbergi Deutsche Bank széfjébe. Az anyag több mint fél évszázadon keresztül a bank raktárában hevert, mert ismeretlen tulajdonosa, dr. Georg von Lukács nem váltotta ki. A „heidelbergi bőrönd” sorsában döntő fordulat a hetvenes évek elején történt, amelyre Fritz Raddatz Lukács-monográfiája adott alkalmat. A könyv adatai alapján a bank egyik tisztviselője azonosította az ismeretlen dr. Georg von Lukácsot az ismert Lukács Györggyel. Ebből a bőröndből került elő a „Heidelbergi Esztétika” teljes kézírata is.*

A „heidelbergi bőrönd” sorsa megint nem önmagában érdekes, mint Lukács emberi magatartásának személyes mozzanata. Nyilvánvaló, hogy Lukács a kéziratot szándékosan, tudatosan felejtette ott. A forradalmi munkásmozgalomban jelentős szerepet játszó Lukács György miután meghaladta eszmei fejlődésének idealista szakaszát nemcsak elméletileg tagadta meg azt, hanem annak forrás értékű dokumentumairól is lemondott.** A „Heidelbergi Esztétiká”-ról Lukács György a későbbiek során keveset és pontatlanul beszélt, e fejlődési szakasz jelentőségét kisebbiteni igyekezett. Ezt a magatartását mutatja az „Esz-

¹⁰³ Lásd pl. *Lukács György: Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok.* Gondolat Kiadó 1970. 13–14. old.

* Még Lukács életében előkerült a mű néhány fejezete. Hauser Arnold az általa őrzött kéziratot Mészáros Istvánon keresztül származtatta vissza Lukácsnak.

** Lukács így viszonyult Zalai Béla és Popper Leó elméleti hagyatékához is. Lukács a rábízott, publikálásra váró anyagokat „elfelejtette” megjelentetni. Ezek egy része is a „heidelbergi bőröndből” került elő.

tétikum sajátossága" c. művéhez írott bevezetés is, ahol esztétikája keletkezéstörténetét vázolja. Lukács György itt a következőket írta:

„Végül engedje meg az olvasó, hogy egészen röviden utaljak esztétikám keletkezéstörténetére. Működésemet irodalomkritikusként és eszszécistaként kezdtem meg, és Kant, majd Hegel esztétikáiban kerestem elméleti támaszt magamnak. 1911–1912 telén Firenzében merült fel bennem, egy önálló, rendszeres esztétika első terve. 1912–1914-ben Heidelbergben fogtam hozzá a kidolgozásához. Még ma is hálásan gondolok arra a jóindulatú-kritikus érdeklődésre, amelyet Ernst Bloch, Emil Lask és mindenekelőtt Max Weber kísérletem iránt tanúsított. Ez tökéletesen csődöt mondott. És ha most szenvedélyesen föllépek a filozófiai idealizmus ellen, akkor kritikám mindig saját ifjúkori törekvésem ellen is irányul. E munkát külsőlegesen nézve a háború kitörése szakította félbe. Már a »*Theorie des Romans*« is, amely a háború első évében keletkezett, inkább történetfilozófiai problémákra irányul, az esztétikai kérdések csak ezek tünetei, jelzései lehettek. Azután egyre inkább az etika, a történelem és a közgazdaságtan került érdeklődésem középpontjába. Marxista lettem, és aktív politikai tevékenységem évtizede egyszersmind a marxizmussal való bensőséges foglalkozásnak, igazi elsajátításának korszaka volt.”¹⁰⁴

Ami a választott témánkat illeti különösen sokatmondó, s a fentebb írottakat igazolja, hogy Lukács György a háború kitörésével indokolja esztétikai tevékenységének a félbeszakítását, „megfelelnek” mindarról, ami a Vasárnap Társaság időszakában történt, összemosza a „Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika” kidolgozásának két szakaszát, hallgat doktori habilitációjával kapcsolatos tevékenységéről stb.

A „Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika” problematikájának elemző értékelése, kritikai bemutatása még nem történt meg¹⁰⁵. Írásunk nem vállalkozik e hiány pótlására. Feladatunknak csak azt tekinthetjük, hogy a „Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika” második ré-

¹⁰⁴ Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. I. köt. 26. old.

¹⁰⁵ Lukács e fejlődési korszakának problematikáját részletesebben két tanulmány vizsgálja. Márkus György: *A lélek és az élet: a fiatal Lukács és a „kultúra” problémája*. (Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 5–6. sz.), valamint N. Tertulian: *Bevezetés Lukács György esztétikájába* (Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 1–2. sz.). Márkus vizsgálati szempontja általánosabb a mienknél, Lukács egész premarxista időszakára kiterjed. N. Tertulian tanulmányában az általunk elemzett időszakot vizsgálja. – Munkánkban mindkét tanulmányt felhasználtuk.

szét, az esztétikai részt ismertessük, a kölcsönhatásokra utaljunk, röviden szóljunk Lukács esztétikai koncepciója fejlődéséről, különböző szakaszainak egymáshoz való viszonyáról.

„A Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika” második, esztétikai részének első fejezete „Az esztétikai tételezés lényege”. E fejezetben Lukács vizsgálódását a „Műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?” kérdésfeltevéssel kezdi. Ez a kiindulás felveti a kanti esztétikához való viszony kérdését. Lukács a kanti esztétikát, általános módszerének és filozófiai alapjának érintetlenül hagyásával ki akarta egészíteni, a benne levő ellentmondások megszüntetésével tovább akarta fejleszteni. Lukács György a létezők különböző típusait vizsgálva ezek különböző tételezési módjait akarta megvilágítani. A kanti filozófiai vonalat követve a tételezés, a rendszerezés két típusát állapította meg: a teljesen előfeltevés nélkülít és az élményvalóságból származót. Lukácsnak az a véleménye, hogy mind Kant, mind Hegel amikor felvetették a rendszer kezdetének a problémáját, akkor mindketten, mind az elméleti, mind az erkölcsi autonóm szféra tételezésénél, a Semmit tételezték kezdetként. Lukács a különböző tételezési módoknál az anyag és a forma fogalmát, egymáshoz való viszonyát vizsgálta, ahol az érvényesség csak a formát illette meg. Lukács az esztétikum lényegének a megvilágítása érdekében az élményvalóságból származó tételezési módot vizsgálta, belőle kiindulva vázolta fel az esztétikum keletkezését és sajátosságait.

Lukács György e törekvését az alábbiakkal fogalmazta meg és indokolta:

„Valamely »esztétikai ítélet« érvényessége tisztán elméleti érvényesség, mivel érvényességi formája az elméleti érvényességi forma, és az esztétikumot ebben a vonatkozásban csak az »irracionális«, az elméleti érvényességbe felemelt matéria funkciója illeti meg. Ha tehát – mint még Kant feltételezte – ez volna az esztétika döntő szerkezeti formája, akkor érvényessége az elméleti érvényesség alfaja volna, és eleve lehetetlen volna megalapozni valamilyen autonóm értékszférát. Ezért, ha az esztétikum érvényességi módjait mint autonóm érvényességi formát kutatjuk, mindig az esztétikumnak az elméleti érvényességi formától érintetlen – Lask találó kifejezése szerint – »logikailag meztelen« adottságára, a magában való műalkotásra kell gondolnunk, a műben jelentkező szubjektív magatartásmódokra (alkotás és befogadás), aho-

gyan a maguk eredeti, tisztán esztétikai, még nem elméleti módján világozódni válnak. ¹⁰⁶

Lukács nyomatékosan fogalmazta meg álláspontját; hangsúlyozza, „hogyan az esztétika mint tiszta érvényességtan kizárólag ezen az alapon épülhet fel; hogy az esztétikum minden olyan tételezése, amely túlmutat a »műalkotás«-nak nevezett érvényes értelem-képződményen, szükségképpen metafizikába kell hogy torkollik. ¹⁰⁷

Lukács tehát a kanti szférák autonómiájának az álláspontját védelmezve az esztétikum lényegének a megragadásánál azt Kantnál is határozottabban és következetesebben akarja elhatárolni az elmélettől és az etikától, hangsúlyozva az érvényességi formák pluralizmusát.

Lukács György álláspontjában így módon a műalkotásnak kitüntetett szerepe van, amelynek lényege a következő: „úgy határozhatjuk meg a műalkotást mint formakomplexust, amely annyira önmagában lezárt szerkezettel, oly tökéletes, a közvetlen átélésben megragadható és megragadandó immanenciával rendelkezik, hogy érvényességét kizárólag ennek az immanenciának köszönheti, nem pedig valamiféle átfogó összefüggésbe való beilleszkedésnek vagy olyan elvhez való hozzárendelésnek, amely magasabb rendű, mint maga az értelem képződménye. ¹⁰⁸

Lukács György nagy figyelmet szentelt az így módon abszolút autonómiára tett esztétikai tételezés kezdetének. Ebben a vonatkozásban a lehetséges kezdet két mozzanatát vizsgálta, az ősananyagot, és a „természetes valóság”, a „természetes beállítottság” világát, amelyet élményvalóságoknak is nevezett.

N. Tertulian mutatja meg, hogy Lukács György az ősananyag sajátossága, különösen az anyag és forma viszonyának a kérdésében Lask filozófiai álláspontjára támaszkodott, akinek az volt az alapvető célja, hogy az újkantianus filozófia adta keretekben az anyag objektivitását, a megismerés objektív mozzanatait visszahelyezze jogaiba. ¹⁰⁹ Lukácsnál ez a hatás abban mutatkozott, hogy az esztétikai tételezést nem a

¹⁰⁶ Lukács György: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. Magvető Kiadó 1975. 251–252. old.

¹⁰⁷ Uo., 250. old.

¹⁰⁸ Uo., 252. old.

¹⁰⁹ Lukács Laskhoz való viszonyát több helyen érinti; e vonatkozásban talán legjelentősebb Lukács György „Emil Lask” c. írása (Kant-Studien, 1918. febr. 15. XXII. köt. 4. füzet 349–370. old.).

Semmiből mint kezdetből eredeztette. „A normatív esztétikai magatartás itt sem jelenhet meg úgy, mintha »puskából lőtték volna ki«” – írta Lukács¹¹⁰. Ugyanakkor szeretnénk utalni arra is, hogy Lukács fiatalkori barátja Popper Leó szintén ilyen irányban hatott rá, aki a művészetek kapcsán univerzális anyagról, „egyetemes pép”-ről beszélt.

Lukács György koncepciójában az esztétikai tételezés kiindulópontja a „természetes valóság”, az élményvalóság, amely nem más, mint „az itt és most konkrét-adott világban való életnek egy fajtája”¹¹¹. Ez az élményvalóság elválik az érvényesség és az értékvonatkozás valamennyi területétől, a tárgyiasságok heterogén világa, a káosz és a véletlenek világa, ahol magát az ébrenlélet és az álmot sem tudjuk egymástól megkülönböztetni; ez az a nem-igazi világ, az inautentikus élet világa, amelyről már annyiszor volt szó a Vasárnap Társaság vitái kapcsán.

Az esztétikai tételezés ezt az élményvalóságot sajátos módon formálja meg; s ez a sajátos megformálás éppen a lukácsi esztétikai álláspont lényege. Lukács György ezt a következőképpen fogalmazza meg:

„Csak most válik lehetővé, hogy – ha egyelőre nagyon elvontan is – valóságosan megfogalmazzuk az esztétika alapproblémáját: az esztétikai tételezésben az élmény mint élmény értelme a kérdés; azaz olyan szféra tételeződik, ahol a tételezés formája, a konstitutív, tárgyat teremtő forma az autonóm és az autonómiában tisztává és egyenművé vált élmény. Az ezzel megkövetelt normatív élmény fogalma ezért egész élesen elüt minden eddig tárgyalt élményfogalomtól. Minden további magyarázat nélkül világos, hogy ez az élmény nem a káoszt keresi (amelynek felfogása még »puszta« élménynek, a distanciateremtő érvényességi formák ellentétfogalmaként is tekinthető). Az esztétika normatív élményének azonban az élményvalóság élményéhez sem lehet köze, azon egyszerű okból, mert autonóm tárgyiasság követelményéből keletkezik, és ugyanúgy maga mögött hagyja e szint transzcendens tárgyiasságát, mint minden más érvényességi szféra. Ám a metafizika élményfogalmával sem mutatja a legcsekélyebb közösséget sem: hiszen nem akarja megragadni a dolgok magábanvalóját, igazi valóságát, hanem intenciója olyan objektumszerkezetre irányul, amely normatívan megteremti és magával vonja az élmény mint él-

¹¹⁰ Lukács György: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétikai. 293. old.

¹¹¹ Uo., 265. old.

mény immanens beteljesülését. Míg azonban az élmény a káosz számára merő konstrukció, az élményvalóság számára reflexív forma, a metafizika számára az élményen túli elérésének eszköze és útja, tehát, noha konstitutív, mégis negatív és heteronóm valami, addig az esztétika számára az élmény mint élmény értelme a probléma, és e kérdés megválaszolása csak egy érvényességi formának, az érvényesség egy autonóm szférájának a tételezése lehet. Az esztétika élményfogalma ezáltal ugyanolyan élesen elkülönül mindenfajta »élettől«, legyen az empirikus vagy metafizikai, mint a többi érvényességi formák, amelyektől viszont ez az élményszerűség választja el élesen, összekeveréseket kizárva az esztétikát.”¹¹² A műalkotás tehát normatív élmény; az élménynek különböző formái vannak, amelyeket nem szabad összekeverni, mert ezzel a különböző szférák autonómiáját sértjük meg. A műalkotás normatív élménye az *élményértelme*, amely egyúttal a műalkotás lényege is. Lukácsnak ez az álláspontja egy másik hatás érvényesüléséről is árulkodik, a Dilthey kezdeményezte életfilozófia, illetve a fenomenológia együttes hatásáról. Lukácsnak az élmény-fogalommal kapcsolatos álláspontját úgy is jellemezhetjük, hogy ezzel kitágította a tudat fenomenológiáját. Lukács György ugyanakkor igyekezett azokat a mozzanatokat megkeresni, amelyek ezt a káoszt, a véletlennek, az inautentikus létnek e világát összekapcsolja az autentikus léttel. Itt kell megemlítenünk Lukács György filmművészettel kapcsolatos álláspontját; 1913-ban írta „A film poetikája” c. írását.¹¹³ A filmművészetről szóló megállapításain túl az itt kifejtett gondolatmenete azért rendkívül fontos, mert meg akarta mutatni a „mozi helyét és funkcióját a mindennapi élettől”, az „eleven”, a „valódi” élethez átmenő közvetítő helyzetében.¹¹⁴

Az élményvalóság feltárásának a módszere Lukácsnál a fenomenológiai módszer volt. Kifejtette, hogy e módszert elsősorban Hegelnél kialakult formájában használja s csak ahol külön is utal rá alkalmazza Husserlnél létrejött formáját. Lukács György az esztétika tudományának a megalapozásában is a fenomenológiai kérdésfeltevésből indult

¹¹² Uo., 277. old.

¹¹³ Lukács György: A film poetikája. Frankfurter Zeitung, 1913. szept. 10.: Filmkultúra, 1975. 6. sz.

¹¹⁴ Lásd e problémákat kifejtő tanulmányomat. Novák Zoltán: Lukács György a filmművészet elméleti problémáiról. Magyar Filozófiai Szemle, 1975. 5-6. sz.

ki, amelyet Hauser Arnold előadásából is láttunk. E módszer alkotóra és befogadóra vonatkozó sajátosságait Lukács György külön fejezetben vizsgálta, amelyet később ismertetünk.

Az első fejezet utolsó (harmadik) részében Lukács álláspontjának a kanti esztétikához való viszonyát vizsgálta: ennek kapcsán kifejtette véleményét azokról a kérdésekről, amelyeket Hauser Arnold érintett „A Kant utáni esztétika problémái” c. előadásában még a Szabad Iskola első szemeszterének idején.

Emlékezzünk: Hauser Lukács György álláspontjának a lényegét kérdőjelezte meg, azt, hogy vajon az élmény garantálhatja-e az esztétikum normatív, érvényességi voltát, Hauser szerint ezt csak a kanti transzcendentális forma hozhatja létre.

Lukács György e részben elmondta, hogy az esztétikum lényegének a kifejtésénél állandóan a rendszerezés problémáit kell tárgyalni, anélkül, hogy felvethetné magának a rendszernek a problémáját. „Ez a feltételezett rendszer, mint az elmondottakból már bizonyára amúgy is kitűnt, a legtöbb lényeges ponton igen közeli rokonságban van a kanti rendszerrel. Ennek alaptétele, amely magánál Kantnál természetesen nem mindig fejeződik ki teljes világossággal: valamennyi autonóm tételezés egymástól való teljes függetlensége és egymásból való teljes levezethetlensége.”¹¹⁵ A kanti rendszerezés filozófiai problematikája azonban nem jelenti az esztétikai tételezés lényegének automatikus megoldását, nem veti fel az esztétikai érték helyének a problémáját stb.

Míg Hegel metafizikai fenomenológiája átfogja minden átélhetőnek és megismerhetőnek a teljességét, addig Lukács esztétikai fenomenológiája csak „az esztétikai szféra ősadottságára, a műalkotásra irányul. Itt azonban újra fel kell hogy merüljön a kérdés: valóban a műalkotást kell-e az esztétikai érvényesség ősfomájának tekintenünk, és adottságának melyik fajtáját foghatjuk fel joggal e szféra őstényének, ősfomájának?”¹¹⁶

Hauser Arnold az esztétikai szféra rétegzettségének elvéből következően, négy szintet állapítva meg elismeri a műalkotást is egyik szintnek, de ezt a kanti transzcendentális forma szintjének rendeli alá, érvényessége, értékvonatkozása – Hauser szerint – csak ennek van.

¹¹⁵ Uo., 314. old.

¹¹⁶ Uo., 316. old.

Lukács György a kanti állásponttal (és a Hauser által kifejtettekkel) ellentétben a művet tartja az egyszerű esztétikai valóságnak, amelynek léte értékek létét is jelenti: Lukács György nem nevezi meg Hausert, de az általa előadottakra is válaszolva a következőket írta: „a műalkotás immanensen magában hordozza értékszerűségét, egyszerre érték és értékmegvalósulás, individualitása, egyedisége tehát nem vonatkozhat az értékre, hanem a műalkotás kell hogy legyen maga a formává vált érték. Ha tekintetbe vesszük a műnek ezt az egyszerű-eredeti tételezettségét, már nem tűnik paradoxonnak, ha azt mondjuk, hogy a mű, éppen ahogy magában véve van, egyes, elszigetelt, egyedi érték, hogy valamely műnemhez való tartozása, a művészet fogalmának való »alárendelhetősége« olyan szerkezeti bonyolódás, amely hasonló eltávolodást jelent az esztétikai szféra egyszerű tényállásától, mint az elméleti szféra ama differenciálódásai, amelyek létrehozzák a módszertani fogalomalkotást. Természetesen minden egyedi mű minden tételezésében együtt tételeződik műneve és magától értetődően az általában vett művészet is, de – és ez itt a döntő – ez az együtt-tételeződés nem választható el az egyes tételezés egyediségétől. Minden műalkotás annyiban »tartozik« valamely műnemhez, annyiban »képviseli« az általában vett művészetet, amennyiben – de csak amennyiben – ez egyediségében önmagának elegendően zárt és kiteljesedett műalkotás; az egyedi műalkotás »fölé« felépülő szférák nem fogják át a művet, mint a módszertani tudományrétegek és az egy, az »objektív« valóság átfogja az elméleti szféra valamennyi egyedi ítéletét, hanem elválaszthatatlanul benne rejlenek a mű egyediségében. Maguk ezek a rétegek az egyszerű-eredeti esztétikai tételezés meghaladásával keletkeznek: a művészetelmélet és az esztétika ama megismerési érdeke jóvoltából, amely arra törekszik, hogy megtalálja azt, ami »közös« a tételezések egy csoportjában vagy az egész szférában. Úgy világíthatjuk meg a legkönnyebben a tényállást, ha utalunk egy olyan, a műnemet megalapozó elvre, mint például a fiedleri »tisztá láthatóság« a képzőművészet esetében. Itt a következő dilemma előtt állunk: vagy esztétikai érvényességi formának kell felfognunk a tiszta láthatóságot, és akkor létezik olyan esztétikai látható »objektív« valóság, amelyre a képzőművészet valamennyi műve mint közös alapra irányul, miáltal műalkotás voltuk felszámolódik, és a művészi tevékenység egyfajta tudománnyá, a láthatóság világának kutatásává változik át (ahogy ez Fiedlernél történik). Vagy arra a belátásra jutunk, hogy tiszta látha-

tóság mint a képzőművészet ilyen közös alapja nem létezhet, hogy eredeti esztétikai értelemben csak az egyedi művek egyedi láthatósága létezik, hogy a fiedleri tiszta láthatóság csak olyan kérdésfeltevés eredménye lehet, amely meghaladja az egyszerű esztétikumot, hogy a tiszta láthatóság fogalom, elméleti valami.”¹¹⁷ Lukács álláspontja kifejtésében ugyanazzal érvel, mint amivel Hauser is érvelt, hogy a fiedleri álláspont (a vizualitás mint közös alap) teoretizálja az esztétikai tételezést, s ezzel megszünteti autonóm jellegét. Ha ez Lukács György véleménye Fiedler álláspontjáról, akkor természetes, hogy Kant transzcendentális formájáról még inkább ezt kell állítania. Lukácsnak ez a véleménye a kanti állásponttól. Úgy véli, hogy a kanti rendszer-fogalom, a különböző szférák autonómiája és Kant esztétikai álláspontja között olyan ellentmondás van, amelyet meg kell szüntetni.

Lukács György az elméleti magatartás lényegének a konstatálásánál az esztétikát is mint elméleti magatartást vizsgálja meg. Ennek során Lukácsnak szembe kell nézni azzal a problémával, hogy az esztétika mint tudomány, mint az elméleti magatartásnak egyik lehetséges formája képes-e megismerni a műalkotást, ezt a normatív élményértelmet. Láttuk Fogarasi Béla előadásában, hogy a művészet vonatkozásában különösen fontosnak tartja az intenció értelmezését, s az a véleménye, hogy ezen a területen a mű jelentésének értelmezése összehasonlíthatatlanul nehezebb, mint más területeken. Nehezebb, de elvileg nem lehetetlen, ez Fogarasi álláspontja.

Lukács a műalkotásban levő normatív élményértelmezés jelentésének a megismerését nemcsak bonyolult és rendkívül nehéz tudományos feladatnak tartja, hanem az esztétika számára elvileg megoldhatatlannak tételezi. Itt különbséget tesz az esztétika és a művészettel kapcsolatos más elméleti magatartás közt, s csak az esztétika számára – amely az esztétikai tételezés lényegének a feltárására lenne hivatott – látta lehetetlennek tárgya közvetlen megismerését. Lukács György a következőket írta ezzel kapcsolatban:

„Az esztétika, a művészettel kapcsolatos többi elméleti magatartással összehasonlítva, teljesen előfeltevés nélküli, azaz nem feltételez semmi mást, mint a magában való mű általában vett adottságát és érvényességét, semmi mást, mint az esztétikai tételezésben kifejezésre jutó abszolút érték levezethetlenségét. Ha tehát az esztétika szerke-

¹¹⁷ Uo., 319–320. old.

zetelemzése során választ ad az esztétika őskérdésére – »műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?« –, úgy válaszában érvényessége teljesen független az egyes műalkotások érvényességétől, míg például a művészetelmélet minden ítéletének érvényessége ezek érvényességéhez kötődik; sohasem szabad elfelejteni, hogy az így megismert magában való mű csak a konkrétan-esztétikailag érvényes (és semmi esetre sem a létező s csak érvényességre emelt) magában való mű elméleti transzpozíciója; hogy e magában való mű paradox kategóriái, amelyekhez ez a transzpozíció elérkezik, normatív átéltsége, időtlen újdonsága, paradigmaszerű egyedisége és zárt végtelen teljessége csak itt – az elmélet szférájában – paradox kategóriák, valójában azonban a konkrét, az esztétikailag érvényes magában való mű egyszerű-konstitutív, eredeti-esztétikai kategóriái . . .”

„Más szóval: az esztétika következetes ismeretelmélete – éppen azért, mert az esztétika ismeretelmélete – agnoszticizmushoz kell hogy vezessen: az, hogy valamely »esztétikai« tárgyjal kapcsolatos »élmény« valóban esztétikai-e, tehát nem élménylét, hanem élmény-értelem, az esztétikából kiindulva elvileg felismerhetetlen. Az esztétikai élmény megmarad felszámolhatatlan inkognitóban az esztétikában való öneszmélésével szemben; amit már Kant mélyen és helyesen ismert fel abban a kijelentésében, hogy az ízlésnek nem lehet objektív elve, még ha nem alapozta is meg egész szerencsésen.”¹¹⁸

Ezek után ha megismételjük a lukácsi kérdést: „Műalkotások vannak – hogyan lehetségesek?” erre Lukács álláspontja szerint az esztétika elvi okokból – az esztétikai tételezés lényege, s az ebből születő esztétikum sajátos természete miatt – közvetlenül nem tud válaszolni. Ez a nem-tudás Lukács szerint csak az esztétika tudományának a paradoxona, amely a műalkotásnak konstitutív jellemzőjéből fakad.

Ezek után Lukács György törekvése az volt, hogy egyrészt megvilágítsa az esztétikum lényege közvetlen megismerésének elvi lehetetlenségét, másrészt a *közvetlen megismerés* helyett a *közvetett megismerés* lehetőségét hangsúlyozza. Lukács ezt a feladatot kívánta megvalósítani „Az alkotói és a befogadói magatartás fenomenológiai vázlata” c. fejezetben. Ezt a fejezetet még a „Művészetfilozófia” részeként írta, de át kívánta venni a „Heidelbergi Esztétiká”-ba. Lukács e szándékát

¹¹⁸ Uo., 331. és 326. old.

az teszi érthetővé, hogy e fejezetben világította meg a műalkotás keletkezésének a lényegét, az alkotói és a befogadói magatartás természetét; e folyamatok sajátosságai által akarta igazolni az esztétika tudományának elvi agnoszticizmusát.

A fejezet problematikáját a logikai és az esztétikai fenomenológia különbségének a kifejtésével kezdte, ami elsősorban abban áll, hogy az esztétika nemcsak egyetlen normatív magatartást ismert, mint a logika, hanem kettőt: a művel kapcsolatos alkotói és befogadói normatív magatartást. E magatartások legfontosabb közös jellemzője – számtalan különbségük mellett –, hogy sem az alkotótól, sem a befogadótól nem vezet út a műhöz; a művet „ugrás” választja el mindkét subjektumtól, s ennek következtében a művel kapcsolatos mindkét magatartás lényege a félreértés, a normatív félreértés. Lukács György ifjúkori esztétikájának ez az egyik legalapvetőbb tézise, mondhatnánk azt is, hogy esztétikai koncepciójának az alapja.

Lukács György ezt az álláspontját művében számtalan helyen megfogalmazta, illetve az általa kifejtettek egész rendszere erre épült, ezt az állítást igyekezett igazolni. Bemutatásként a következőket idézzük:

„Sem a mű alkotójának mű felé törő akarától, sem a befogadó teljesen a mű felé hajló, teljesen készenlétté vált magatartásától nem vezet út a műhöz: mindig szakadék tátong közöttük, s ezt csak az ugrás rejtélyes, bár szükségszerű és felfogható kegyelme győzheti le...”

„Az alkotó és a mű közötti ugrás szükségszerű következménye, hogy a létrehozott sohasem lehet egész tisztán jelen a létrehozó tudatában, hogy az alkotó megismerése és akarása a műre irányul ugyan, mégpedig úgy, hogy létezéshez segíthesse, ám ez a megismerés és akarás szükségképpen valami mást vél véghezvinni, mint amit ténylegesen véghezvisz. Így minden alkotó Saullá válik, aki felkerekedett, hogy megkeresse atyja szamarait, és egy királyságot talált. De az út és a cél aránytalanságában érvényesülő kegyelem itt pontosan és szükségszerűen elő van írva, és az ugrás, mely elválasztja őket, éppoly megismerhető és meghatározható, mint előkészületének fokozatossága. E fenomenológia problémáját ezért így fogalmazhatjuk meg: meg kell találni az alkotó magatartásában azokat a tendenciákat, amelyek az őt a művel összekötő ugrásra irányulnak, s amelyek immanens szükségszerűsége az, hogy hozzá vezessenek. Más szóval: az a feladat, hogy magában az alkotói folyamatban és az élet mindenfelé mutató mozzanataiban világossá tegyük a cél félreismerésének és hamis meglátásának

azt a módját, amely rendelkezik a nem látás és nem tudás e mély termékenységevel, a szándék kudarcából megszülető győzelem e képességével.”¹¹⁹

Az esztétika elvi agnoszticizmusának tehát az itt kifejtettekben található az egyik oka: az alkotó és a mű közötti viszony, e kapcsolat elvileg megismerhetetlen, e viszony irracionális természete miatt.

Lukács György fiatalkori esztétikájának legjelentősebb tézise a korán elhunyt fiatalkori barátjától, Popper Leótól származott.¹²⁰ Popper rövid élete folyamán keveset írt és publikált. A minket érintő és állításunkat igazoló kérdést legvilágosabban az „Idősebb Peter Brueghel” c. tanulmányában fejtette ki.¹²¹ Popper itt a következőket írta:

„Ily módon itt valami olyan stílus van, amely Brueghel közreműködése nélkül lett azzá, sőt akarata ellenére: amely a maga részéről a valóságra törekszik, korlátozás nélkül, de a legrikább erővel . . .”

„Brueghel teszi meg a legnagyobb utat a természethez. De ahol mindenkinek el kell buknia, ott ő is elbukik. De lám: amit bukásában teljesít, az sokkal több, mint amit akart.”

„Két embert látunk benne tehát: azt, aki volt és akart, és azt, aki nem tudott és ma létezik; és az egyik a másikon növekszik: az első szükséges volt ahhoz, hogy a másodikat megteremtse, és ez, hogy az elsőt megtartsa. Együtt birtokolják a naturalizmust és a stílust, a tapinthatóságot és a misztikát, melyekre szükségünk van a nagy művekben, és egyesítették – ahogy csak a zsenik – a legnagyobb érthetőséget a legnagyobb érthetlenséggel.”

„Ily módon történik meg, hogy Brueghelt Cézanne mellé állítjuk, aki ugyanazt akarja és ugyanazt nem tudja és akit végül kétségei ma-

¹¹⁹ Uo., 55., 74–75. old.

¹²⁰ Tolnay Károly tömören a következőkben mutatja be Popper Leót: „Popper Leó Budapesten született 1886-ban, Popper Dávid, a híres csellista és zeneakadémiai tanár fiaként. Művészi környezetben nőtt fel, zenei tehetséggel megáldott ifjú rajzoló, festő és komponista volt; korán érett zsenialitása gyümölcseként időnként megírt egy-egy választékos nyelvvezetű esszéit. Rövid élete (25 éves korában halt meg) nem hagyott időt arra, hogy tehetsége gazdagságát teljesen kibontakoztathassa. Annál inkább méltó az emlékezetre, hogy a törekény, tüdőbeteg ifjú betegágyán, melyhez élete utolsó tíz évében kötve volt, képes volt arra, hogy szellemének gyümölcseit összegyűjtse, mielőtt a halál magához vette.” Acta Historiae Artium, 1971. 1–2. sz.

¹²¹ Kunst und Künstler, 1910. 599–606. old.

gasan céljai fölé röpítenek, ahogy Brueghelt emelte hite céljai fölé: a leghétköznapibb csodálatosság magasságába.”¹²²

Lukács György Popper Leó érdemeit többször méltatta, elismerte, hogy az alkotó és a mű közötti szakadékot, s az ebből fakadó „félreértés”-t Popper tárta fel és alapozta meg; Lukács e tézis eredetéről leghatározottabban és egyértelmű világossággal az 1911-ben Popper Leóról írt „Nekrológ”-jában, valamint az 1962-ben befejezett „Esztétikum sajátosságá”-ban írt, de megemlíttette ezt a „Heidelbergi művészetfilozófiá”-ban is.

Lukács a „Nekrológ”-ban ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Popper világában a forma a megkötő és rögzítő, a feloldó és megváltó. Az élet és a mű, a világ és a forma, az alkotó, a megformálás, a forma és a befogadó közötti szakadékot még soha senki sem tárta fel annyira, mint ő. Ennek a formavilágnak az előfeltétele az élet iszonyatos inadekváttsága volt – mert az életben mindent vak erők üznek és meghamisító fikciók irányítanak –, bölcsője és útja a lét és a forma elválasztó egysége, minden megnyilvánulás szükségszerű és helyrehozhatatlan félreértése volt. A forma abból keletkezik, hogy minden kifejező eszköz minden egyes anyagot meghamisít; szegénységünkől és korlátozottságunkból születik a megváltás. Popper Leó művészetfilozófiájában a technika elmélete metafizikává válik.”¹²³

Lukács ötven évvel később „Az esztétikum sajátosságá”-ban ezt a tényállást a következőkben rögzíti:

„A szándék és az elért eredmény diszkrepanciája, amelyre Popper Leó nyomán felhívtuk a figyelmet, minden egyes művészi alkotás általános jelensége, amelyben a művészeti ágak (a művészet) objektivitása, objektív törvényszerűsége érvényesül az individuális akaratall szemben.”¹²⁴

Popper Leó itt vázolt munkássága nem teljesen ismeretlen a szűkebb tudományosság világában. A Szellemi Tudományok Szabad Is-

¹²² Popper Leó: Idősebb Peter Brueghel. In Memoriam Leo Popper. Popper Leó és a művészettörténet. Megjegyzések egy elfelejtett művészeti kritikusról. (Összeállította és fordította Tímár Árpád.) Magyar Filozófiai Szemle, 1972. 2. sz. 257. old.

¹²³ Lukács György: Popper Leó (1886–1911). Nekrológ. Pester Lloyd, 1911. dec. 18.

¹²⁴ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I. 625. old.

kolájának egyik volt hallgatója, Tolnay Károly, Charles de Tolnayként Popper Leóról írva ezt úgy látja:

„Alapvető Popper elmélete a szükségszerű diszkrepanciáról, mely a művészi intenció és ezen intenciónak a műalkotásban való megvalósulása között van, valamint a »szükségszerű félreértés« elve, amely a megvalósult mű és annak a szemlélő számára adódó értelme között mutatkozik. Ellentétben Alois Riegl »Kunstwollen« elméletével – mely szerint a művészi szándék a műalkotásban súrlódásmentesen megvalósul, és másrésről a megvalósult művet a szemlélő adekvátan megérti, Popper a művészi akarásnak az alkotó folyamatban való szükségszerű kudarcára utal, felismer azonban ebben a kudarcban valami nagyságot és igazságot, melyről a művész maga legtöbbször még csak nem is álmodott.”¹²⁵

Úgy véljük, kellően igazoltuk, hogy a „szakadék”, a „félreértés” elvének a megfogalmazója Popper Leó volt, s Lukács György ezt az elvet gazdagon kibontva, egy összefüggő és koherens esztétikai rendszerbe szervesen, tartóoszlopként beépítve adaptálta, azt bizonyos vonatkozásaiban továbbfejlesztette, konkretizálta. (Itt csak mellesleg jegyezzük meg, hogy e helyen most nem foglalkozunk a Popper-elv tudományos értékével, ellentmondásos természetével.)

Lukács György e fejezetben foglalkozik a zseni alkotói magatartásának a bemutatásával, az allegória és a szimbolizmus értelmezésével, a naturalizmus kritikájával (ahol más oldalról fejtette ki, hogy a műalkotásnak semmi köze az empirikus valósághoz, s ezért, szerinte, a naturalizmus – értsd a valóság lényegét visszaadni, tükrözni akaró művészet – törekvései elkerülhetetlenül zsákutcába torkollnak), az általa sajátosan kifejtett esztétikai értékelméssel, a mű utópikus valóságot teremtő jellegével stb. Nincs terünk az itt felsorolt problémák lukácsi megoldásának mindegyikét ismertetni, csak a felsorolás utóbbi két témájáról kívánunk még szólni.

Lukács György több helyütt hangsúlyozta, hogy az esztétikum szerkezetének vizsgálatát, az esztétikai tételezésmód lényegének a feltárását csak axiológiailag kívánta elvégezni úgy, hogy más területek (etika, metafizika stb.) értékvonatkozásait csak az összehasonlítás, illetve az elhatárolás érdekében éppen csak érintette. Ez egyben azt is jelenti, hogy a „Heidelbergi Esztétiká”-ban Lukács György nézőpontja, vizs-

¹²⁵ In memoriam Leo Popper. Magyar Filozófiai Szemle, 1972. 2. sz. 250. old.

gálati módja ontológiai, a történetiség mozzanata alig-alig vetődik fel elméleti horizontján. Az „Esz­tétika” rész ebben lényegesen különbözik a „Művészetfilozófia” résztől (melynek „A műalkotás történetisége és időtlensége” c. fejezete is van) s még inkább a Mannheim által kifejtett, az előzőekben ismertetett állásponttól, ahol a történetiség szempontjai a problémák elemzése során meghatározóak voltak. E vizsgálati módok különbsége megmutatkozott elméleti koncepcióik végső eredményeiben is.

Ez teszi érthetőbbé, hogy Lukács György csak érintette és nem foglalkozott részletesebben azzal a kérdéssel, hogy mi az esztétikum keletkezésének az oka, illetve mi a helye ennek az autonóm szférának az emberi tevékenység rendszerében.

Nézzük először, hogy Lukács György az esztétikum keletkezésének az okát – az alkotói magatartás oldaláról – hogyan látja a „Heidelbergi Esztétiká”-ban:

„Mivel az esztétikum keletkezésének transzcendentális motívuma »szubjektív« vágy egy a szubjektumnak megfelelő valóság után, beteljesülése is merőben szubjektív, a tárgy objektum mivoltát érintetlenül hagyó jelleggel kell hogy rendelkez­zék. Ezáltal azonban az esztétikum tiszta szubjektivitását hordozó és felépítő élményimmanencia transzcendentális alapját mégis a szubjektum saját, az objektumtól teljesen független, azt csupán ösztönzésül használó erőinek tulajdonítjuk. A szubjektum az elé a követelmény elé kerül, hogy készen hordozza magában a neki – élmény jegyében – megfelelő valóság belsőleg olyan­nyira kiteljesedett lehetőségét, hogy megvalósítása úgyszólván ajándék legyen a külvilág tetszőleges, ösztönző objektumának, ennek közreműködése nélkül.”¹²⁶

Lukács György ugyanezt megvilágította a befogadói magatartás fe­lől is:

„Az élményvalóság elemzése során láthattuk, hogy az a tény, hogy minden objektívan létező elmarad amögött, ami fogalma szerint lehetne, aminek tehát lennie kellene, a legszorosabb kapcsolatban áll a szubjektum hontalanságával az őt körülvevő világban, azzal a vágyával, hogy áthidalja a távolságot, mely elválasztja a tárgytól. Ezért a befogadói magatartás fenomenológiai vázlatában arra az eredményre jutottunk, hogy egyrészt az e vágy beteljesüléseként posztulált mű

¹²⁶ Lukács György: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. 344. old.

utópikus valóságot kell hogy megvalósítson magában, másrészt, hogy a művet átélő szubjektumban az objektum és a szubjektum megfelelése következtében csak az objektumnak a szubjektumhoz való legnagyobb közelségét kell elérni, nem pedig a szubjektum–objektum viszony felszámolását.”¹²⁷

A normatív félreértés következtében mind az alkotó, mind a befogadó viszonya a műhöz az, hogy a műben levő világ utópikus valóságként jelentkezik. A műalkotás ezen sajátosságát érti Lukács a luciferi elv alatt. A műalkotás olyan illuzórikus kielégítést nyújt, amelyet a valóságos életben sem a magunk cselekedetei által, sem a mű által nem érhetünk el. (A luciferi és a prométheuszi elv szembeállítását is a Vársánap Kör beszélgetéseinek egyik témája volt, ahogy ezt Balázs Béla naplójából tudjuk.) Ez az idézet ugyanakkor azért is fontos, mert nemcsak a művészet helyét, társadalmi szerepét mutatja, ahogy ezt akkor Lukács György elképzelte, hanem azért is, mert konkretizálja a műalkotás lényegével kapcsolatos eddigi megállapítást, azt, hogy a műalkotás nem más, mint élményértelem. Ez az élményértelem ugyanis így módon utópikus valóságként lepleződik le.

Lukács György a luciferi elvvel kapcsolatos álláspontját maga meg is fogalmazta: „Ha tehát az itt megkísérelt immanensen értékelméleti elemzés kapcsán valakiben felmerülne, hogy az esztétikum metafizikai »helye« a luciferi elv, nem mondhatok neki ellent, és nem is akarok ellentmondani. Csupán újra hangsúlyozom, hogy itt csak immanens szerkezetelemzést kíséreltünk meg, s ezt a kérdést egyáltalán nem vettük fel, mivel az értékelmélet szintjén fel sem vethető.”¹²⁸

Lukács György törekvései következtében az esztétikum értékvonatközlésai alapos megvilágításra kerültek, álláspontja lényegét többször is összefoglalta; a lukácsi álláspontot az alábbi összefoglalása is jól kifejezi:

„Az érték és az értékmegvalósítás viszonya az esztétikában homlokgyenest ellentétes e viszonyokkal: az esztétikai érték, a műalkotás csak megvalósításának folyamatában, azáltal és azzal együtt jöhet létre; azok az örök törvények, amelyeknek beteljesülése a művet művé teszi, nem rendelkeznek a létezés beteljesülésüktől elválasztható lehetőségével; örökkévalóságuk maga is elvont, csak gondolkodás, csak a

¹²⁷ Uo., 88. old.

¹²⁸ Uo., 376. old.

közvetlenség, a tulajdonképpeni esztétikum elhagyása révén elérhető valami, a törvények valójában mindig újjászületnek, és minden egyes beteljesülésükkor úgy jönnek létre, mintha először történnék. Az ezek által az örök normák által kimondott kellnek ezért egészen más a hangsúlya, mint a logikáénak vagy az etikáénak: először is, ez a Kell nem elérhetetlenként, hanem szükségszerűen teljesítendőként van tételvezve; itt nem képzelhető el semmiféle megközelítés, mert a nem abszolút módon beteljesült érték magával az értéktelenséggel azonos, amiért is mindaz, ami a szubjektumban marad (érzés stb.), csak a véghezvitt tétben való kiteljesedés révén válik jelentékennyé, magában véve teljesen közömbös. Másodszor, maga az érték a szubjektum teremtménye művelete révén keletkezik, úgy hogy a szubjektum nem tőle függetlenül létező értékkel áll szemben, és nem csupán megpillantja azt, hanem ő maga teremti meg az őt túlragyogó és az ő szubjektív feltételeiből levezethetetlen és megmagyarázhatatlan értéket. Harmadszor pedig, a mű egyedülálló, a létrehozó személyiséghez legszorosabban kötődő mozzanata maga a mű szempontjából döntő és konstitutív: csak azáltal válhat esztétikai értékké, hogy »új« és teljesen különbözik minden más megvalósulástól, míg ez a vonatkozás az etikai érték szempontjából adiaphoron, a logikaiéból pedig tagadni való. Az érték tehát itt egészen másképp kötődik az ember szubjektumához, mint bárhol másutt, de a hierarchikus viszony mégsem szűnhet meg. A művész alkotó tevékenysége az egyetlen olyan eset az egész létben, ahol valamely – legfeljebb megtisztult, de mégis szubjektívnek – személyesnek megmaradt – emberi szubjektum önmagából kiindulva olyasmit képes alkotni, ami fölötte áll. De nem mintha egy felfelé irányuló folyamat jóvoltából magasabbra emelkedne, mint adottat számára – ahogy az etikában –, hanem egyfajta, az ő létének elvileg fölérendelt, felette álló és nem problematikus létet teremt, a mű létét – ő maga azonban megmarad az adott problematikában, és nem részesül abban a megváltásban, amely saját művének megadatik. Ezért így fogalmazhatjuk meg az esztétikai értékmegvalósítás paradoxonját: mint út és mint cél egyaránt elválaszthatatlanul kötődik a személyiséghez, az azonban, ami bekerül belőle a műbe, véglegesen elválik a művet létrehozó szubjektumtól, már semmi köze sincsen hozzá, de önmagában beteljesült lét gyanánt, idegenül és elérhetetlenül áll vele szemben. Így az egyetlen olyan értékszféra, amelyben a szubjektum konstitutív, nem érinti magát a szubjektumot: éppen azáltal, hogy a személyiség konsti-

tutívvá válik a mű számára, ez a tett önmaga számára reflexív. Az esztétika szempontjából közömbös, hogy ez az esztétikai magatartás kaphat-e etikai hangsúlyt: az etikai megformálás csak az alkotói tett formai (tehát itt elvont és nem döntő) mozzanatát érinthetné, az alkotói tett csak mint emberi cselekvés általában lehetne etikailag értékes vagy elvetendő, miáltal azonban még csak megközelíteni sem lehet ezt a problémát, nemhogy megoldani. Mert itt a művész személy feletti, a művészet lényegéből fakadó tragikuma nyilatkozik meg, az az örök emberi tényállás, amelyet mindig éppen az emberileg legkiemelkedőbb művészek éltek át: hogy ők maguk megváltatlanok maradnak, hogy mindaz a tökéletesség, amit műveiknek adományoznak, mindaz a mélységesen mély átélés, ami átáramlik belőlük a műbe, számukra hiábavaló, hogy ők maguk némábbak, kimondatlanabbak maradnak, mint a mindennapi élet magukba zárt emberei, hogy bár műveik a legmagasabb rendű, tisztán emberileg elérhető valamivé válnak, ők maguk mégis a legboldogtalanabb és a legkevésbé megváltott emberek minden embertársuk közül.”¹²⁹

Lukács György e hosszú idézetben érinti az esztétikai tételezés lényegének számtalan mozzanatát, az alkotói magatartásnak olyan vonatkozásait – a művésztragédia problémáját –, amelyeket a zseni jellemzése kapcsán részletesen kifejtett, csak azt mi részleteiben nem ismertettük, holott az általános kép megrajzolásához Lukács Györgynek az ezzel kapcsolatos álláspontja szükséges adalék.

A „Heidelbergi Esztétika” harmadik fejezete „A szubjektum–objektum viszony az esztétikában” c. rész. E fejezet problematikája számunkra kevésbé fontos, mert sokkal inkább „semleges”, szűkebben tudományos témákat érint, mint az eddig tárgyaltak.

Lukács György e részben elsősorban azt vizsgálta és fejtette ki, hogy a logikában nincs igazán szubjektum, az etikában pedig objektum. „A szubjektumnak, illetve az objektumnak ezzel az etikában és a logikában fennálló túlsúlyával ellentétben az esztétika nyugvó egyensúlyt létesít közöttük”¹³⁰ – írta Lukács György.

E fejezet számunkra fontos mondandója elsősorban az, hogy Lukács György itt részletesebben foglalkozott közvetlen formában nézeteinek a kanti esztétikához való viszonyával. A 341. oldalon levő láb-

¹²⁹ Uo., 85–87. old.

¹³⁰ Uo., 337. old.

jegyzetben Lukács a következőket írta: „A Kantra vonatkozó egyre visszatérő kritikai utalások abból a felfogásból erednek, hogy »Az ítélőerő kritikája« tartalmazza az esztétikai szféra szerkezetével kapcsolatos összes probléma megoldásának a csíráját; hogy tehát az esztétikának csak az ott impliciten meglevőket kell tisztázni és végiggondolnia. Ezért olyan döntően fontos módszertanilag, hogy számot vessünk ezzel a művel.”¹³¹ Lukács György ennek következtében kibontakoztatja a Kantnál található intenciókat, s ugyanakkor, ezzel együtt kritizálta a kanti esztétikai koncepció következetlenségeit. Lukács György kritikájának lényege az volt, hogy Kant nem vitte következetesen végbe az esztétikai szféra autonómiájának a megteremtését, hogy az esztétikumot teoretizálta, hogy azt az élményvalóságtól az etikai szférához való átmenet közbenső fokozatának fogta fel: „a lélek elfordult már az érzéki élet érdekeitől, de még nem fordult a jó érdekei felé”¹³².

Lukács György műve negyedik fejezetében („A szépségeszme transzcendentális dialektikája”) megindokolta, hogy az esztétikai szféra általa adott sajátyszerűsége miatt a „szépségeszme” miért nem került megvizsgálásra, hogy a szépség miért nem lehet középponti kérdése az esztétikának; majd az ötödik fejezetben („A spekulatív-fejlődésfilozófiai szépségeszme”) azt vizsgálta, hogy az esztétikai platonizmus és a vele összefüggő szépségeszmét a klasszikus német filozófia, kiváltképp Hegel, hogyan haladta meg. Lukács György e részben alapos kritikával utasította el a hegeli koncepciót, kimutatva, hogy a mindent elárasztó pánlogizmus az esztétikai szféra autonómiáját lehetetlenné teszi, azt alárendeli a tudományos megismerésnek, ezért a hegeli esztétika teljesen ellentétes a Lukács György által kifejtett állásponttal.

Eddig a Lukácsot ért hatásokat jeleztük, ugyanakkor mind több olyan megnyilatkozást találhatunk, amely Lukács György fiatalkori esztétikájának hatásáról szól. N. Tertulian említett cikke több ilyen tanulmányt említ (elsősorban Oskar Becker, Ludwig Biswanger nevét említenénk), majd álláspontját sommázva a következőket írta: „Ha meggondoljuk, hogy nagyon sok Husserl- és Heidegger-tanítvány gondolkodása konvergens vonásokat mutat Lukács korai esztétikájával, feltétlenül szimptomatikus jelenségnek kell felfognunk. Önkéntelenül is fölmerül a kérdés: vajon az egész későbbi fenomenológiai esztétiká-

¹³¹ Uo., 341. old.

¹³² Uo., 348. old.

nak, mely csaknem egyidőben jelentkezett Roman Ingarden, Oskar Becker vagy Mikel Dufrenne tanulmányaiban, lényegében – méghozzá az intellektuális spekuláció legmagasabb szintjén – nem Lukács fiatalkori esztétikája-e az előzménye?”¹³³

Lukács György fiatalkori esztétikájának hatása alól olyan jelentős gondolkodó mint Max Weber sem tudta kivonni magát. Felesége, Marianne Weber férjéről szóló könyvében¹³⁴ ezzel kapcsolatban férje szavait idézi: „Nagyon hatott rám a kézirat, és bizonyos vagyok benne, hogy a probléma felvetésének ez a végérvényesen igaz módja. Mert itt kísérlet történik arra, hogy olyan esztétikát teremtsen, amely az alkotó szemszögét tükrözi, miután eddig mindig a befogadó oldaláról közelítették meg a kérdést. Végre most a »mű« mint olyan jut szóhoz, ami valóságos áldás. Kíváncsi vagyok mi történik, ha ön nyilvánosságra hozza álláspontját a formáról.”

Ez a hatás tartósan rögződött Max Weberben, egy 1919-ben tartott beszédében, a „Tudomány mint hivatás”-ban idézte Lukács fiatalkori esztétikáját indító gondolatát: „műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?”¹³⁵

Végül még egy kérdést a „Heidelbergi Esztétika” kapcsán fel kell tennünk: hogyan hatott a fiatal, idealista esztétikai koncepciót megteremtő Lukács György a marxista esztétikai koncepciót létrehozó Lukácsra?

Bonyolult összefüggés van Lukács György két korszakának esztétikai koncepciói között; mi a köztük levő különbségeket tartjuk alapvetőbbeknek, a kétségkívül megtalálható azonosságokat, hasonló megoldásokat másodlagosaknak. A döntő különbség lényege az, hogy a „Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika” filozófiai alapja és kerete az idealizmus, amelyben a legkülönbözőbb hatások érvényesülésében is domináns mozzanatokként a kanti esztétika életfilozófiai hatásra történő irracionalista átinterpretálása, illetve a fenomenológiai élményszófogalom és módszer ambivalens alkalmazása található.

A két esztétika alapvető különbözősége nemcsak szűkebben vett filozófiai különbözőségeinkből fakad; a művészet lényegének mibenléte

¹³³ N. Tertulian: Bevezetés Lukács György esztétikájába. Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 1–2. sz. 143. old.

¹³⁴ Marianne Weber: Max Weber. Ein Lebensbild. Verlag Lambert Schneider 1950.

¹³⁵ Lásd *uo.*, 150. old.

során is kimutathatóak ezek az alapvető különbségek. Így például a fiatalkori mű egyik leglényegesebb állítása az alkotó és a befogadó részéről szükségszerűen létrejövő normatív félreértés, mint az esztétikai tételezés lényeges jellemzője. Ezzel szemben a késői esztétika alapvető tézise, hogy a művészet a valóságot tükrözi vissza. Igaz, hogy a fiatalkori mű bizonyos intenciói e problémakörben is – vitatható módon – tovább élnek a későiben.

Ugyanakkor az azonosságok és a hasonlóságok is számosak. A „Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika” számtalan kategóriája („az egész ember” és az „ember egésze”, a műalkotás zárt totalitása, az „egységes pép”, a homogén medium problematikája stb.) az esztétikai értékelmélet sok – ma még kellően nem is értékelt – integrálható mozzanata, amelyet Lukács György maga is csak részben valósított meg késői esztétikájában stb.

Ezek a hasonlóságok túl véleményünk szerint a két koncepció között volt mélyebben fekvő, alapvetőbb azonosság. Lukács György egész premarxista időszakának legfontosabb kérdése a kultúra lehetőségének a kérdése volt, ami azonos az elidegenedésmentes élet lehetőségének a kérdésével. Lukács álláspontja a Vasárnap Társaság időszakában az volt, hogy a „közönséges”, az „inautentikus” élet (az elidegenedett élet) az emberi létezés metafizikai jellemzője, ennek ellenére Lukács György állandó küzdelmet folytatott azért, hogy keresse az ebből kivezető utat. Ebben az időszakban Lukács György a művészetben látta a kiút egyik eszközét; a művészi forma, a műalkotás azáltal, hogy közvetít a lélek és az élet között, az „inautentikus” élet egyik megformálójává válhat. Természetes, hogy ez a lukácsi álláspont ellentmondásos: a létrehozott mű egyrészt – a maga értelmes rendezettségével, totalitásával – harmóniát, beteljesedést teremt, ami bizonyítja az elidegenedés meghaladhatóságát, vagy legalábbis remény-nyel tölthet el (Lukács György ebben is különbözött a különben rá döntő befolyást gyakorló korabeli életfilozófusoktól), másrészt mivel ez a harmónia, ez a beteljesedés csak a mű világában jön létre, nem magában a „közönséges”, „inautentikus” életben, ezért a művészet természete „luciferikus”, nem ad valóságos feloldást az emberi lét metafizikai elidegenedtségében. A kultúra ezért van válságban, a „művész-tragédia” csak megnyilvánulása az emberi lét metafizikai tragédiájának. Ha a kultúráért folytatott küzdelem tragikus és reménytelen is, ebbe nem szabad beletörödni, erkölcsi parancs, hogy ennek el-

lenére az ember mindent megtegyen az elidegenedés felszámolásáért. A művészet által teremtett utópikus világ ambivalens természetű, mert egyrészt pótszerként kielégítve megnyugtat, másrészt e világ iránti vágyakozás küzdelemre serkenthet. Lukács Györgyben – és a Vasárnap Társasághoz tartozókban – forrón élt a vágy a kultúra elidegenedésének felszámolására, emberhez méltó, elidegenedésmentes élet megteremtésére; ennek volt egyik – igaz, ellentmondásos, közvetítésekön keresztül megvalósított – dokumentuma a „Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika”, amely – különösen a vonatkozó időszakban meglevő vallásos misztikával való összehasonlításban – Lukács tevékenységének tényleges értékeket teremtő produktuma volt. Az itt elmondottak világítják meg egyrészt azt is, hogy Lukács György hogyan lett Saulusból Paulus, miért volt szükségszerű találkozása a forradalmi munkásmozgalommal.

Balázs Béla előadásai és szemináriuma

Mannheim Károly Balázs Béla előadását, illetve szemináriumát „A lírai szenzibilitás fejlődése”, „Magyar lírikusok (szeminárium)” címen jelentette be. Balázs naplójából tudjuk, hogy előadásának témáját Fogarasival beszélte meg: „Fogarasival a könyvtárban beszélünk arról, hogy mit adjak elő a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájában. Diskurzus közben kialakult a téma: »A lírai érzékenység fejlődése«. Ma többet látnak, érzékileg többet a költők, teljesen függetlenül a tehetségtől. Milyen irányú ez a plusz? Egyik főiránya (a művészet határozott intenciója), hogy olyat is *érezkeljen*, amit azelőtt *gondoltak*. Egy bizonyos *materializációja ez a léleknek*. Viszont átszellemülése egyúttal a matériának. Az asszociáció egyre távolabbi ugrása a közbeesőt belekomprimálja a témába. Mindez nemcsak a metaforában látszik meg, hanem a szókötésekben, ragokon, szóelhelyezésben, szintaxison is... Mannheim figyelmeztetett rá, hogy itt van egy ellenkező irányúság a tudománnyal, mely egyre jobban kapcsolja ki az érzékszerveket, és végcélja a kvantításra és arányra való redukció. Ez megfelel annak a szembenállásnak, melyet megírtam a művészetfilozófiai töredékemben: a művészet az antropomorfizmus hódítása s a tudomány harc ellene.”¹³⁶

¹³⁶ Balázs Béla naplói. 1917. szept. 24. 11. old.

Balázs Béla 1917 novemberére megcsinálta előadásainak tervét, az előadásokat a tél folyamán írta meg. A Mannheim által jelzett szeminárium időközben átalakult mind jellegében, mind témájában. Balázs Béla a szeminárium meghirdetésénél részben „önállósította” magát, pénzkeresés céljából hirdette meg foglalkozásait, azok témáit is megváltoztatta. Balázs erről 1917. november elseji bejegyzéssel naplójában a következőket írta: „Elhatároztam, hogy egy irodalmi szemináriumot nyitok. Hetenként egyszer, havi 30 korona. Melyben régi és új költők műveit fogom analizálni, a művek kiválasztása részben a hallgatók kívánságára történik. Kner elegáns, merített borítékos prospektusokat nyomtatott. Szétküldtük több 100 címre. Aztán vettem egy kis füzetet és vártam a könyvtárban a beiratkozókat (5–7-ig) mint a boltos a vevőt. Senki sem jött az első két napon. Talán ebből is nagy blamázs lesz és még mindig túlbecsülöm »nevem« varázsát. Pedig ebből akartam a télen megélni. De ha nem lehet megcsinálni – legalább megírom a regényt.”¹³⁷

Szintén a naplóból tudjuk, hogy a szemináriumra végül 15 hallgató iratkozott be; Balázs minden héten szerdán, két órán keresztül tartotta a szemináriumokat, Prométheuszról, Sakuntaláról, Solness építőmesterről beszélt. Az első hónap végén elmaradt a hallgatóság fele. Lukács, Mannheim, Fogarasi és Hajós Edit is eljártak a szemináriumokra és – Balázs naplója szerint – a foglalkozások nagyon tetszetek nekik.¹³⁸

Balázs előadásait 1918 tavaszán tartotta; az előadásairól naplójában 1918. febr. 21-i bejegyzéssel, újra tudósít: „»Szénszünet« volt 6 hétig az iskolában, tehát könyvtár se volt. Előadások sem. Csak a szeminárium maradt, melyet otthon tartottam... hozzáálltam az előadások megcsinálásához. A hasonlat és a metafora (a megnevezés)... Gyurinak nagyon tetszetek ezek a dolgok, azt mondta: nekem ha ráérnék egy poétikát kellene írnom okvetlenül, mert nincsen poétika (hogy ő azt nem tudná megcsinálni;) Ha ráérnék?!? Már a legutolsó előadást nem volt türelmem megcsinálni!”¹³⁹

Balázs Béla előadásai tényleges tartalmának a rekonstruálása bonyolult feladat, bizonyos vonatkozásaiban csak nagy valószínűséggel tudjuk azt megvalósítani. Balázs előadásainak egy része jelent csak

¹³⁷ Balázs Béla naplói. 1917. nov. 1. 16. old.

¹³⁸ Uo., 18. old.

¹³⁹ Balázs Béla naplói. 1918. febr. 21. 20. old.

meg abban a formában, amelyet autentikus szövegnek fogadhatunk el. Ez a rész a „Nyugat” 1919. évi 6. számában „A hasonlat metafizikája” címen látott napvilágot. Balázs néhány évvel később előadásait újra megjelentette a „Diogenes” című, Bécsben megjelenő magyar nyelvű folyóiratban; „A lírai érzékenységről” a „Diogenes” 1923. évi 10–20. számaiban folytatásokban, „A hasonlat” a „Diogenes” 1924. évi 3. számában jelentek meg.¹⁴⁰ A „Diogenes”-ben közölt szöveg előadásainak rövidített és átdolgozott formája volt, ami különösen akkor nyilvánvaló, ha összehasonlítjuk a „Nyugat”-ban, illetve a „Diogenes”-ben megjelent egyazon előadást. A „Diogenes”-ben közölt előadások átdolgozásának iránya egyértelmű: lényeges és alapvető változtatás nélkül – bizonyos kiegészítésekkel, a legnyilvánvalóbb idealista részek, mondatok „kiollózásával” – az előadásokat „marxistává” fésűlni.

„A lírai érzékenységről” két részből és több fejezetből áll. Az első rész négy fejezetből áll, és „Az újkori líra keletkezése vagy az emberi magányosság története” címet viseli; a második rész címe: „Poétika, vagy a kimondhatatlannak kimondása” szintén különböző egységekből áll, de míg az első részben római számokkal jelzi a fejezeteket, a második részben „A névadásról”, „Hogyan hallgat a költő?”, „A hangtest” megnevezésekkel élt Balázs Béla.

Előadásainak befejező része, amely a „Nyugat”-ban „A hasonlat metafizikája”-ként jelent meg, a „Diogenes”-ben „A hasonlat” szerényebb címen látott napvilágot, ez két részből állt, a hasonlattal és a metaforával foglalkozott.

Balázs Béla törekvésének megértéséhez utalnunk kell a korabeli filozófiai fejlődés bizonyos problémáira. Kant óta a filozófia művelői igyekeztek félretenni a „metafizika” kérdéseit, s a filozófia alapvető feladatának az emberi megismerés lehetőségének a megalapozását tekintették. Mannheim elméleti tevékenységének bemutatásakor láttuk, hogy Zalai nyomán a rendszerezés problémája, a megismerés lehetőségének a kérdése hogyan volt központi problematikája Mannheim, Fogarasi, Hauser stb. elméleti tevékenységének, illetve érdeklődésüknek. Ezt a folyamatot erősítette a husserli fenomenológia törekvése,

¹⁴⁰ A „Diogenes”-ben megjelent szöveget tartalmazza Balázs Béla: Válogatott cikkek és tanulmányok. (Válogatta és az előszót írta: K. Nagy Magda. Kossuth Könyvkiadó 1968.) Mi a vonatkozó részeket ebből a kiadványból idézzük.

melynek hatása megállapítható Lukács György (de a később tárgyalandó Varjas Sándor) elméleti tevékenységében is.

A Vasárnap Társaság filozófiai irányultságának amalgám voltát ugyanakkor az is mutatja, hogy ezen ismeretelméleti irányzat mellett, ezzel együtt létezett a „metafiziká”-ra való törekvés is, a „kimondhatatlan” kimondására irányuló elméleti magatartás. E vonatkozásban a csoportosulásra talán közvetlenül leginkább Lukács György fiatalkori barátja, Ernst Bloch hatott, akinek 1918-ban megjelent, „Geist der Utopie” című könyvéről Mannheim Károly recenziót is írt hamarosan az „Athenaeum”-ban, s ebben vázolta a csoportosulás álláspontját a „kimondhatatlan” kimondásával kapcsolatban. Balázs naplójának 1917. szeptember 24-i bejegyzése éppen Mannheim kapcsán utal a művészet és a tudomány bizonyos ellentétére; ennek az ellentétnek az igazi értelme a fentebb érintett ismeretkritikai és metafizikai kérdés-feltevés szembeállítása volt.

Ezek után nem érthetetlen, ha Balázs Béla előadásainak lényegi mondanivalóját abban foglaljuk össze, hogy szerinte a líra feladata és lehetősége az, hogy ezt a „kimondhatatlant” – ami természetére nézve transzcendens metafizikai – mondja ki. Balázs előadásaiban e kimondásnak a folyamatát, a kimondás költői eszközeit s magát ezt a „kimondhatatlant”, ennek transzcendens metafizikai természetét igyekezett megvilágítani.

Balázs a „Diogenes”-ben közölt előadásait a költői személyiség polgári értelmezésének a bírálataival kezdi, a polgári értelmezés szerint ugyanis „... a lírai költészetet, a »lélek legbelsőbb titkos hangjait«, az »őseredeti zseniális egyéniség spontán kitöréseit« különös körülményekből levezetni, »materiális erők kiszámítható függvényeinek« tekinteni szentségtörés számba megy.”¹⁴¹ Balázs Béla a költői személyiség társadalmilag determinált voltát hangsúlyozva a marxi elidegenedés-elmélettel érvel, ezzel magyarázta az újkori költő modern magányosságát. A „Diogenes”-ben közölt előadásszövegek filozófiailag így módon eklektikussá váltak. A költészet értelmezésével kapcsolatos idealista koncepció igyekezett elrejtőzni, de az esetek jelentős részében ez nem sikerült, illetve a „Nyugat”-ban közölt előadásrészből rekonstruálható Balázs előadásainak fő vonala, ennek idealista jellege.

Balázs Béla az első fejezetekben a líra történeti fejlődését vázolta

¹⁴¹ Balázs Béla: Válogatott cikkek és tanulmányok. 123. old.

fel, a líra és a természet (minden bizonnyal eredetileg a líra és a transzcendens metafizika, a „kimondhatatlan”) viszonyát, a különböző korok lírájának fő motívumait. Balázs a modern polgári líra fő motívumainak a magányt, a vágyat és a pillanatot tartotta. „Az újkori líra tehát a magány lírája, melynek élményformái: a vágy és a pillanat. A líra története pedig az emberi magány története”¹⁴² – választa fel Balázs Béla a saját ars poetikáját az újkori líra egyetemes tulajdonságaiként. Balázs fejtegetései során rendkívül sok érdekes, értékes megfigyelést közölt; a lírai érzékenység fejlődését, a magány történeti alakulását gazdag művészeti-irodalmi anyagon demonstrálta, a polgári-dekadens költészet számtalan jellemvonását helyesen írta le.

Hogy az átfésülés során maradtak még gyomlálni valók, azt olyan idézetekkel igazolhatnánk, mint: „Mert hiszen a művészet minden elvont fogalmi konstrukción túl éppen az irracionális érzékiségnek élményformája.”¹⁴³ Vagy: „Tehát itt voltaképpen valamilyen megnevezhetetlen matériáról van szó. És mégis éppen ezt fogja szavakba a költő... A poézisnek egészen speciális, minden más emberi megnyilatkozástól különböző funkciója nyilván az, hogy a kimondhatatlannak a kimondásával foglalkozik... A lírának ama irracionális és szimbolikus »lélekmatériát« közvetítő technikája nagyjából három különböző módszert mutat:

1. A megnevezés, 2. a kihagyás, 3. az akusztikai hatás technikája.”¹⁴⁴

Balázs e költői „technikák” magyarázásakor is rendkívül gazdag, saját költői tapasztalatát is felhasználó észrevételeket tett, melyeket egy módszeres poétika részeként valóban fel lehetne használni. Ezek az elemzések nem érintik Balázs Béla álláspontjának filozófiai jellegét s ezért nem ismertetjük őket.

Balázs „marxistává” alakítási módszerét, két szövegrész összehasonlításával kívánjuk jellemezni. „A hasonlat metafizikája”-ban a következőket írta:

„De ez a lelken kívüli valóság nem azonos az empirikusan adott dolgok sokaságával. A lélekvalóságnak dolgai máshol és máshogy különböznek egymástól, mint a látható tárgyak. Ez valamely metafizikai valóság, mely előtt az empiria illúziója, mint Maya tarka fátyla függ. Minden hasonlat a dolgok egymástól való különbségét a lélek számára

¹⁴² Uo., 137. old.

¹⁴³ Uo., 153. old.

¹⁴⁴ Uo., 156-157. old.

látszatkülönbségnek mutatja. Minden mély hasonlat meglebbenti ezt a Maya fátyolt, diszkvalifikálva ezt a látszatvilágot, végső realitásokat éreztetve, melyeknek a dolgok különböző formái nem felelnek meg."¹⁴⁵

Ezt a szövegrészt Balázs Béla a „Diogenes”-ben „A hasonlat” (és nem a hasonlat metafizikája) című tanulmányában a következőképp közli:

„De ez a lelken kívüli valóság nem azonos az empirikusan adott dolgok sokaságával. A lélekvalóságnak dolgai máshol és máshogy különböznek egymástól, mint a látható tárgyak... *Minden hasonlat a dolgok egymástól való különbségét a lélek számára látszatkülönbségnek mutatja, diszkvalifikálja a látszatvilágot, végső realitásokat éreztetve, melyeknek a dolgok különböző formái nem felelnek meg.*"¹⁴⁶

Melyek a két idézet különbségei?

1. Megváltozott a cikk címe (kimaradt az árulkodó *metafizika*);

2. a „Diogenes” cikkben a pontokkal jelzett helyen kimaradt: „Ez valamely metafizikai valóság, mely előtt az empiria illúziója, mint Maya tarka fátyla függ”; Majd újra kimaradt „meglebbenti ezt a Maya fátyolt”.

Ezek a kihagyások sokat mondanak. A kihagyott részek idealista jellegűek, Balázs Béla ugyanis itt a valóságot metafizikai valósággént tételezi, amelyet az empirikus világ elfed, eltakar mint a hindu mitológia Nagy Szemfényvesztője, a Maya.

Nézzünk még egy összehasonlítást. „A hasonlat metafizikájá”-ban írta Balázs:

„*Ez a felismerés azt jelenti: két dologban valamely közös és azonos, tehát rajtuk túl levő metafizikai princípium kétféle megnyilatkozását látni; kétféle látható álcát látni egy láthatatlan arcnak, kétféle magában irreális szimptomáját látni egy közös metafizikai realitásnak. Ez a metafizikai realitás az, mely lelkem realitásával egyedül adekvát, de ezt közvetlenül nem láthatom.*"¹⁴⁷

Ugyanezt a szöveget a „Diogenes”-ben így olvashatjuk:

„*Ez a felismerés azt jelenti: két dologban valamely közös és azonos, tehát rajtuk levőnek kétféle megnyilatkozását látni, kétféle látható álcát látni egy láthatatlan arcnak, kétféle, magában irreális szimptomáját látni egy közös realitásnak. Ez a realitás ama természetre objek-*

¹⁴⁵ Balázs Béla: A hasonlat metafizikája. Nyugat, 1919. 6. sz. 410. old.

¹⁴⁶ Balázs Béla: Válogatott cikkek és tanulmányok. 179. old.

¹⁴⁷ Balázs Béla: A hasonlat metafizikája. Nyugat, 1919. 6. sz. 411. old.

tívtált lélek, mely lelkem realitásával egyedül adekvát, de ezt közvetlenül nem láthatom.”¹⁴⁸

A változtatás lényege megint ugyanaz: a metafizikai realitást, princípiumot átkeresztelni egyszerűen realitásnak. Míg az első idézetben a lélekkel a metafizikai realitás az egyedül adekvát, addig a második idézetben a természetre objektívtált lélek adekvát a lélekkel. Ez az utóbbi állítás tautologikusan zavaros, mutatja, hogy bizonyos belső összefüggéseket nem lehet egy-egy szó kiküszöbölésével, megváltoztatásával alapjaikban felforgatni, és teljesen más jellegű összefüggésekké változtatni. Az ehhez hasonló idézetek számát szaporíthatnánk, ezek az általunk elmondottakat nyomatékosítanak.

Balázs Béla előadásaiiban megmutatkozó filozófiai álláspontja érdekes ellentmondást mutat. A világ tudományos és filozófiai megismerésének lehetőségét illetően elvi agnoszticizmus jellemzi, ami kiegészül azzal, hogy a költészet képes a világ metafizikai lényegét megismerni, a „kimondhatatlant” kimondani.

Hauser Arnold előadásai

Mannheim Hauser Arnold előadását „A művészi dilettantizmus” címen jelentette be. Hauser az előadást minden bizonnyal megtartotta, bár az előadás szövegét, tartalmát nem ismerjük. Ezért csak Mannheim rövid előzetesét közölhetjük, amely – minden bizonnyal vagy Hauser műve, vagy a vele való megbeszélés eredményeként született – bemutatja az előadás irányát, mondanivalójának lényegét.

Mannheim előadást ismertető bevezetője – többek közt – a következőket mondja:

„Midőn a formák e már többször jelzett automatikus fejlődésüknek, elfejlődésüknek tetőpontjára jutnak, s a mondanivaló és a forma a legnagyobb distanciába kerülnek, két jelenség léphet fel. Egyrészt olyanok, amelyeknek semmi mondanivalójuk nincsen, a formakezelés könnyű elsajátíthatásánál fogva olyan műveket hozhatnak létre, amelyeknek a lélekhez immár nincsen semmi közük, s mégis lezárt egészként hathatnak s megtévesztő fontoskodással léphetnek fel. Ilyenkor ugyanis már nem a lélek, hanem a nyelv beszél s a majdnem

¹⁴⁸ Balázs Béla: Válogatott cikkek és tanulmányok. 181. old.

„automatikusan működő művészeti kultúra ír és farag az emberek helyett.”

„Ilyen korokban lesz aktuális az epigon művészet és a dilettantizmus. Az »echt« és »unecht« – erre igazán nincs magyar szavunk – elválasztása fontos feladat. Ezeknek a jelenségeknek jellemzését vállalta Hauser.”

„De ugyanabban a periódusban, melyben a formák túlfejlődtek, elfejlődtek, fellép az a jelenség is, hogy lelküknél fogva fontos és értékes emberek számára az új tartalom már jelen van, de ők művészeknek nem eléggé művészek, hogy egy új adekvát, a régitől teljesen különböző formát találhassanak. Zseni volna az, aki ilyenkor a frontot át tudná törni. A dilettánsnak ez a másik típusa ilyenkor úgy segít magán, hogy a régi forma akkor elérhető lezártágát szándékosan nem teljesíti, minduntalan megbontja azt, hogy az új mondanivalót, ha nem is sikerül ábrázolnia, legalább is sejttesse. A dilettánsnak eme másik pólusa emberileg rendkívül fontos, de mivel a művészet útja a Werken keresztül vezet, könnyűnek találhatik.”¹⁴⁹

Antal Frigyes előadásai

Antal előadásának a szövege, „A modern festészet kompozíciójának és tartalmának kialakulása” sem ismeretes.

Mannheim – Hauser előadásának bemutatásánál elmondottakra utalva – a következőkkel jellemezte Antal előadását:

„Ilyen esetekben nemcsak a mondanivaló és a forma, hanem a tartalom és a kompozíció kölcsönös vonatkozásai is jobban követhetők.”

„Ezt az általános problémát a festészet materiájára alkalmazva fogja tárgyalni Antal.”

„Ő azonban ezt a fejlődést még egy szemponttal kibővítve fogja nyomon követni, a szociológiai háttérnek tekintetbevételével . . .”

„Hogy a kultúrobjektívációk és a társadalmi formák, a megfelelő társadalmi szerkezet között van valamilyen kapcsolat, azt Marx látta meg először világosan s ezért a marxizmusnak ez a kiindulása nem elhanyagolandó. Mi természetesen nem látjuk olyannak a viszonyt, mint

¹⁴⁹ Mannheim Károly: *Lélek és kultúra*. 23. old.

amilyennek Marx látta, az Überbau teóriát elvetjük, de a felvetett probléma e megoldásától függetlenül számunkra is eleven . . .”

„Hogy igen termékeny lehet ez a kiindulás, mely a társadalmi formáknak a művészetekbe való belejátszását teszi problémájává, annak legjobb bizonyítéka Lukács György drámatörténete, ugyanennek a szempontnak a kipróbálását jelenti Antal kísérlete.”¹⁵⁰

Antalnak ezt a kísérletét más megnyilatkozásai alapján sem igen tudjuk bemutatni; tudjuk, hogy ezekben az években Antal Frigyes súlyos depresszióban szenvedett, nemigen tudott dolgozni: „Igazán csak az idegállapotom az oka, hogy ennyire nem tudom a legkisebb konkrét dolgot sem megcsinálni. Ha megérem a háború végét, egészen más ember leszek” – írta Antal Frigyes 1917 őszén Lukács Györgynek Heidelbergbe.¹⁵¹

Úgy véljük, egyáltalán nem véletlen az, hogy Mannheim Károly Antal Frigyes előadásának bemutatása kapcsán beszélt Marxhoz való viszonyukról, illetve Antal Frigyes előadását úgy jellemezte, amelyben a szociológiai szempont alkalmazásának a kísérlete valósul meg. Lukács György – általunk már idézett – későbbi visszaemlékezésében is úgy jellemzi Antal Frigyeszt, mint olyat, akiben volt hajlandóság a marxizmus intencióinak az alkalmazására.

Antal 1918-ban írta és a „Huszadik Század”-ban publikálta nekrológját Madarász Viktorról. Írásának van egy perdöntő helye, amely rávilágít Antal politikai nézetére: „Jóformán senki sem tudta, hogy a legjobb magyar festők egyike volt. Senki sem tudta, hogy az a kultúra, mely ezt az öreg honvédet ízig-vérig áthatotta, a nálunk csak oly kevesek által – talán még csak Petőfi által – átérzett, 48-as nemzetközi demokrácia kultúrája volt, mely a magyar múlt legszebb emlékeihez tartozik.”¹⁵²

Néhány hónappal később írta – s már nem a Vasárnap Társaság időszakában jelent meg – az „Iparművészeti kultúra” című cikkét. E cikk tele van az esztétikai nevelés gyakorlati problémáinak megoldására tett jobbnál jobb javaslatokkal, a népi-paraszti kultúra értékeinek védelmére irányuló elképzeléseivel; népiség fogalma sokkal inkább

¹⁵⁰ Uo., 24. old.

¹⁵¹ Antal Frigyes levele Lukács Györgyhez 1917 ősze. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archivum és Könyvtár.

¹⁵² Antal Frigyes: Madarász Viktor. Huszadik Század, 1918. 37. sz. 232. old.

Bartók és Kodály korabeli felfogásával volt rokon, mint Balázs „formaprimitíviség” iránti arisztokratikus magatartásával. Antal ebben a cikkében többek között azt írta: „A vidéki tradíció fenntartásával rokon a népművészet, a paraszthímezések megmaradásának problémája. Ezt a nagyszerű, már meglevő kultúrát nem szabad továbbra is megrontani, kipusztulni hagyni. Nem szabad megengedni, hogy a parasztokat nagy haszonra dolgozó budapesti magánvállalatok rossz »népies« minták utáni megrendelések által kihasználják és művészetüket örökre tönkretégyék.”¹⁵³

Az itt felhozott néhány példa is valószínűsíti azt a képet, hogy Antal Frigyes volt a Vasárnap Társasághoz tartozók politikailag és elméletileg leghaladóbb tagja, akire leginkább hatást gyakorolt a marxizmus, és akiben volt igyekezet e hatás intencióinak politikai és elméleti érvényesítésére.

Mannheim Károly újabb előadásai

Ezeket az előadásokat Mannheim az „Ismeretelméleti rendszerek szerkezeti elemzése” címen jelezte. Nem tudjuk, hogy előadta-e, s hány előadásban ezt a témát; az a valószínű, hogy az első szemeszterben tartott előadásainak folytatásaként megtartotta ezen előadásait is, hogy az „Athenaeum”-ban 1918-ban publikált doktori disszertációja „Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése” részben vagy egészben a második szemeszter előadásaiban érintett kérdéseket is magában foglalta.

Maga Mannheim a két szemeszterben tartott előadásainak kapcsolót így jellemezte:

„Tavalyi előadásaimban igyekeztem kimutatni a gondolkodás egyik ágában, az ismeretelméletben eme primer megkööttségeket elsősorban bizonyos alapvető korrelációk képezik, amelyek már bizonyos szisztémákban állnak s a gondolatnak bizonyos számú megoldási lehetőségét már előre megszabják. A gondolkodásnak is van a tiszta logikai víziótól független struktúrája, mely predeterminálja a gondolat lehetséges útjait természetesen nem egy, hanem több, de mégis korlátolt számú irányban . . .”

¹⁵³ Antal Frigyes: Iparművészeti kultúra. Huszadik Század, 1919. 40. sz. 41. old.

„Ennek a rendszerezésnek egy specifikus fajtáját, az ismeretelméleti tárgyaltam tavaly s az idén szeretném még inkább konkretizálni a tavalyi megállapításokat s az egyes rendszerek ismertetéséhez kapcsolni azokat.”¹⁵⁴

*

Az eddig ismertetett előadások elhangzásának a tényét azért fogadjuk el, mert vagy forrásértékű dokumentumok bizonyítják azt, hogy megtartották őket, vagy azért, mert a Vasárnap Társaság olyan aktív tagjainak bejelentett előadásairól volt szó, melyeknél nincs semmi alapunk feltételezni, hogy végül is elmaradtak.

Ugyanakkor Mannheim más előadásokat is bejelentett; Szabó Ervin, Kodály Zoltán, Bartók Béla és Varjas Sándor előadásairól van szó. Bartók Béla és Kodály Zoltán jelzett előadásaival kapcsolatban már elmondtuk, hogy nincs semmiféle bizonyíték az előadások elhangzására, s a csoportosuláshoz kötődő kapcsolataik jellege – különösen Bartók esetében – ezt még kevésbé teszi valószínűvé. Azt, hogy Szabó Ervin nem tartott előadást nagy valószínűséggel állíthatjuk. Egyrészt – Mannheim előrejelzésén kívül – nincs semmiféle forrásadat arra vonatkozóan, hogy Szabó Ervin megtartotta volna előadását, másrészt Lukács György későbbi visszaemlékezése ezt a lehetőséget ki is zárja. Lukács – a már idézett visszaemlékezésében – arról szólt, hogy „például Szabó Ervin szimpatizált ennek az iskolának a megalapításával és egyáltalán nem tekintette ezt ellenük irányuló akciónak”. Lukács György ezt az állítását egy levelében is megismételte, amelyben Szabó Ervinről szóló emlékeiről nyilatkozott,¹⁵⁵ de azt itt sem állította, hogy Szabó Ervin tartott volna előadást a Szabad Iskolájukon.

Más a helyzet Varjas Sándor Mannheim által jelzett előadásnak a megtartásával. Varjas ugyan a Varga Jenő vezette „bembék” szűkebb köréhez tartozott, a vonatkozó időszakban ugyan a baloldali szociáldemokrata ellenzék tagja volt, ha – Varga Jenőhöz hasonlóan – nem is volt aktív politikus, de ezzel együtt is tudományos ambíciói és tevékenysége következtében szélesebb mezőben mozgott. Így például

¹⁵⁴ Mannheim Károly: *Lélek és kultúra*. 26. old.

¹⁵⁵ Lukács György levele a „Szabó Ervin (1877–1918)” c. kiadvány számára. Szabó Ervin Könyvtár kiadványa, 1968.

előadásokat tartott a polgári radikálisok Társadalomtudományok Szabad Iskoláján, publikált folyóiratokban, a „Huszedik Század”-ban, tagja volt a Magyar Filozófiai Társulatnak, publikált az „Athenaeum”-ban. Politikai és világnézeti különbségek ellenére is vannak olyan személyes és tárgyi mozzanatok, amelyek elképzelhetőnek mutatják Varjas előadását. Ezek a következők: Varjas a IX. ker. Mester utcai felső kereskedelmiben ekkor együtt tanított Fogarasi Bélával; Varjas is a fenomenológia hatása alá került, s ebben az időszakban a Vasárnap Társaság számos tagjához hasonlóan a fenomenológia vizsgálati módszerét igyekezett alkalmazni logikai, pszichológiai problémák megoldásában. Ez utóbbihoz kapcsolódik az, hogy Lukács Györgynek tetszhetett Varjas antipszichologizmusa, hisz tudnunk kell azt – ha ezzel az eddigiekben nem is foglalkoztunk –, hogy Lukács elméleti tevékenységét (pl. Dilthey kritikáját) ez az elvi antipszichologizmus is befolyásolta. Az, hogy Varjas elméletileg sok vonatkozásban egyetértett a csoportosulásban megfogalmazott bizonyos nézetekkel, és hogy Fogarasi irányában megértéssel viseltetett, abból is kiderül, hogy a Társadalomtudományi Társaság által szervezett vitában, ahol Fogarasi volt az előadó, Varjas is felszólalt és Fogarasi előadásának lényegével egyetértett.

A fentiek miatt talán nem véletlen, hogy Mannheim – Szabó Ervin, Bartók Béla, Kodály Zoltán esetében csak az előadásaikat nevezte meg – Varjas Sándornál az előadás címének megnevezése mellett annak rövid tartalmáról is beszélt. Talán az sem véletlen, hogy az „Athenaeum” 1918-as évfolyamában Varjas Sándornak egy olyan tanulmánya jelent meg – Lukács György, Hauser Arnold tanulmányaival együtt, amelyeket ők a Szabad Iskolán elmondtak –, amely sokban hasonlít a Mannheim által bejelentett előadásra. Ezek a mozzanatok nem bizonyítják egyértelműen azt, hogy Varjas Sándor megtartotta előadását, de a megtartás lehetőségét nagyban valószínűsítik.

Mannheim Varjas Sándor előadását „Fenomenológiai kutatások” címen jelezte és a saját előadásai problematikájának bemutatása után, ahhoz kapcsolva a következőket mondta róla:

„Hasonló irányban fognak fejlődni Varjas előadásai, aki a fenomenológiával a modern logika e legérdekesebb ágával fog foglalkozni.”¹⁵⁶

Varjas „Athenaeum”-ban megjelent tanulmánya, „A logika és a tu-

¹⁵⁶ Mannheim Károly: Lélek és kultúra. 26. old.

dat axiomatikus elmélete”¹⁵⁷, azt a célt tűzte maga elé, hogy a pszichológiát egzakt módon építse fel, ennek érdekében a fenomenológiai módszert alkalmazta. Varjas ebbeli törekvése megegyezett Husserl álláspontjával, aki egyrészt a filozófiát is egzakt tudományként kívánta művelni, s ennek eszközeként hozta létre saját fenomenológiai módszerét, másrészt szemben állt a korabeli pszichológiának naturalista irányzataival (főleg Watson behaviorizmusával).

Nem szándékozunk Varjas e tanulmányát részletesen ismertetni, inkább csak a Mannheim jelezte problematikát – Varjas tanulmánya alapján – vázolni. Varjas a fenomenológiát a logika különálló fejezetének tartja, a formális logika törvényei nem alkalmazhatóak rá, mindkét logika szerinte szuverén elveken alapul. Varjas szerint: „a fenomenológia egész módszere abból áll, hogy élmény-, főleg *aktuskülönbségeket* nyilvánít ki. *A kinyilvánítás hasonlít a kinyilatkoztatáshoz, amennyiben indoklás és így logikai alap nélkül történik.*”¹⁵⁸ A fenomenológia az a „nagy híd”, ami a formális logikát összeköti a lét világával.

Varjas a tudat vizsgálatát tisztán formálisan egy másik tanulmányában kifejtett axiómákból levezethető módszerrel végezte, ennek érdekében létrehozta a lélektani függvény fogalmát. E fenomenológiai módszer alkalmazásával a tudat új értelmezését adta, megvalósítva azt az antipszichologizmust, amelyről már beszéltünk.

*

A Vasárnap Társaság 1918 őszén is folytatni kívánta a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának a tevékenységét; az események azonban másként alakultak. Balázs – a Szabad Iskolával kapcsolatos egyik utolsó bejegyzéseként – a következőket mondta:

„Megismerkedés a legújabb generációval, az iskolánk hallgatói most érettségizett fiúk: Radványi, Gergely, Tolnay, Káldor stb. Egy új filozofikus és etikailag komoly generáció. Ezek lesznek igazán a mi embereink. Magunk köré gyűjteni és foglalkozni velük.”

„A Társadalomtudományi Társaság valahonnan pénzt kapott és is-

¹⁵⁷ Varjas Sándor: A logika és a tudat axiomatikus elmélete. Atheneum. Új folyam. IV. köt. 1918. 171–188. és 248–265. old.

¹⁵⁸ Lásd uo. 257. old.

koláját reformálni akarja, egy legmagasabb nivójú kontra egyetemmé. Két fakultással egyelőre. Az egyik: szociológia, nemzetgazdaságtan, a másik szellemtudományok, melyeknek betöltésére teljes autonómiával a mi iskolánkat kérték fel. Ez sok mindent jelent. Nem leszünk többé annyira izoláltak. Igaz, hogy előkelő tisztaságunk is veszélyeztetve van, de nem kell hogy elveszen. Fülep fél! »Eddig mi 12 halász voltunk és most majd egy ház lesz belőlünk« – mondta.”¹⁵⁹

Ez az együttműködés először komolyabban a Társadalomtudományi Társaság 1918. márc. 5-én tartott ülésén valósult meg, ahol Fogarasi Béla megtartotta a „Konzervatív és progresszív idealizmus” címen vita-indító referátumát. A Vasárnap Társaság részéről – a vitaindító Fogarasin kívül – Lukács György és Fülep Lajos szóltak hozzá, de a korabeli meghívók tanúsága szerint Balázs Béla, Mannheim Károly is készült hozzászólni. Ezt a vitát az eddigiek ismeretében úgy is értékelhetjük, mint a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája fakultásaként való befogadását a Társadalomtudományi Társaságba.

Ez a szimbiózis azonban nem valósult meg, az elképzeléseket elsodorták a forradalmi események. Igaz, hogy Balázs Béla még 1918. nov. 8-án – a Szabad Iskolával kapcsolatos utolsó bejegyzésként – a következőket írja: „Azonkívül ebben a hónapban el kell kezdenem a »szellemi tudományok« előadásaimat. Prométheusz és egyéb dráma-analízisek. Mikor foglalkozom ezzel komolyan? Félek, hogy két szép előadásom után blamálni fogom magam.”¹⁶⁰

Nagyon valószínű, hogy erre az előadásra már nem került sor; a forradalmi fejlődés következtében a magyar valóság meghaladta a „szellemtudományi” álláspontot. 1918 novemberében a forradalmi magyar értelmiség egy Szabó Ervin Kör létrehozásán fáradozott, majd 1919. március 23-án létrehozták a Szocialista Irodalmi, Művészeti és Tudományos Társaságot, talán nem is egészen véletlenül éppen azon a helyen, az Országos Pedagógiai Szeminárium helyiségében, ahol a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája is megszületett. Mindez azonban már nem volt a Vasárnap Társaság története, ez ugyanis, ahogyan Szabad Iskolája, a forradalmi fejlődés során békésen kimúlt. A forradalom ugyanis valóságosan vetette fel és kezdte el azokat a problémákat megoldani, amelyeket a Vasárnap Társaság a „lélekvalóság” síkján

¹⁵⁹ Balázs Béla naplói. 1918. júl. 15. 31. old.

¹⁶⁰ Balázs Béla naplói. 1918. nov. 8. 37. old.

vélt megoldhatónak. A Vasárnap Társaság aktív tagjai – mindenekelőtt Lukács György – hamarosan rájöttek, hogy az általuk is felvett problémák megoldásának ez az egyedül lehetséges útja és igyekeztek ők is azokhoz csatlakozni – sőt mi több a mozgalomban vezető szerepet vállalni –, akik ezt a folyamatot vezetni, irányítani voltak hivatottak, a magyar kommunistákhoz. Ez a csatlakozás azonban nem volt könnyű; az alábbiakban e „metamorfózis” tragikusan nehéz kezdeiről és ellentmondásos folyamatáról kell még beszámolnunk.

A Társadalomtudományi Társaság vitája a „konzervatív” és „progresszív” idealizmusról¹

Ez a vita mind témánk kapcsán, mind a vonatkozó időszak haladó magyar szellemi életének megítélése szempontjából rendkívül jelentős. Ezt a magyar tudományos élet mindeddig kellően nem ismerte fel és nem méltányolta. E vitát éppen ezért megfelelő részletességgel ismertetnünk kell. Ezt azonban csak a korabeli Magyarország progresszív szellemi áramlatainak az ismeretében, mindenekelőtt a Vasárnap Társaság, a polgári radikálisok és a szociáldemokrácia történetfilozófiai koncepciójának és más eszmetörténeti jellemzőinek a fényében (beleértve a politikáról és az etikáról vallott nézeteket), valamint az általuk realizált társadalmi-politikai gyakorlat alapján ítéelhetjük meg.

A polgári radikalizmus Magyarországon nemcsak politikai mozgalmaként jelent meg, legalább annyira jelentős volt tudományos tevékenységük (ők hozták létre a szociológia első magyar műhelyét), filozófiai-erkölcsi kérdésekben való sajátos állásfoglalásuk. Mind ideológiai-politikai, mind társadalomtudományi hatásuk sokkal szélesebb volt osztálybázisuknál, a magyar kis- és középpolgárságnál, a század elején általuk létrehozott vagy támogatott szervezetek, folyóiratok (csak a legjelentősebbeket soroljuk fel: a Társadalomtudományi Társaság és Szabad Iskolája, a „Huszadik Század”, a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete, a Galilei Kör és folyóirata a „Szabad Gondolat”, a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete és folyóirata az „Új Korszak” stb.) átfogták az öntudatos munkástömegektől kezdve a középiskolás diáksáig a legkülönbözőbb társadalmi rétegeket, cso-

¹ *Fogarasi Béla: Konzervatív és progresszív idealizmus. Vitaindító előadás* 1918. márc. 5. Az előadás vitája márc. 26., ápr. 9. Hozzászolt: Schlesinger Károly, Jászi Oszkár, Csizik Béla, Szabó Ervin, Lukács György, Varjas Sándor, Fülep Lajos. *Huszadik Század*, 1918. I. köt. 193–206., 314–321., 376–384., II. 92–95.

portokat, illetve e rétegek művelődésének, szellemiségének formálásában a leghatékonyabb tényezők voltak.

A polgári radikális mozgalmon belül mind politikailag, mind tudományosan különböző irányzatok voltak, a köztük kibontakozó harcok, viták következtében mindkét területen bizonyos homogenizálódási folyamat zajlott le, anélkül hogy bizonyos jelentős különbségek megszűntek volna. Bár az általuk létrehozott szociológiai műhely a jog-filozófiából nőtt ki, a szociológiát mégis természettudománynak tekintették, legfőbb törekvésük az volt, hogy megtalálják azokat a törvényeket, amelyek segítségével a társadalom lényegét megértik. Az indulásnál felhasználták mindazt, amit a nyugati szociológia, társadalomfilozófia, közgazdaságtan, jogfilozófia stb. létrehozott, e hatások között kitüntetett szerepe volt a pozitívizmusnak és Herbert Spencer organikus-evolucionista elméletének. Ugyanakkor kezdettől fogva arra törekedtek, hogy az idegen földön született elméleteket a hazai viszonyokra alkalmazzák, ebben a vonatkozásban 1907 után jelentős eredmények születtek, ekkor kezdtek hozzá intenzívebben a magyar valóság feltérképezéséhez.

A különböző csoportosulások elméleti-tudományos álláspontját jól mutatta a Társadalomtudományi Társaság 1903-ban lefolytatott vitája a társadalmi fejlődés irányairól, a társadalmi jelenségek magyarázatáról. A vitaindító előadást Leopold Gusztáv tartotta, aki a társadalmi fejlődés teleologikus felfogását vázolta fel. Hegedüs Loránt és Méray-Horváth Károly képviselték az organikus társadalomfelfogást, míg Wolfner Pál és az alig 25 éves Szabó Ervin a materialista történet-szemléletet. A Társaságban más irányzatok és álláspontok is léteztek: így pl. Pikler Gyula belátásos elmélete, az organikus álláspont más jellegű képviselői, így pl. Somló Bódog evolucionista felfogása. Jászi Oszkárt, akinek ebben az évben jelent meg „A történelmi materializmus állambölcsélete” c. könyve, ekkor szintén materialista, marxista törekvések vezették.

A vita igazi értékét, jelentőségét Szabó Ervin fellépése adta meg. Szabó hozzászólásában bírálta a marxista társadalomszemlélet akkor elterjedt vulgáris determinista értelmezését. Megmutatta, hogy ezek a nézetek fatalizmushoz vezetnek, amelynek okai abban keresendők, hogy nem látják a szubjektív tényezők, a személyiség, az eszmék szerepét, jelentőségét. Szabó Ervin nem a marxizmust marasztalta el eze-kért a hiányosságokért, rámutatott arra, hogy a marxizmusban ezek a

mozzanatok nincsenek kellően kidolgozva, de „nem azt kell nézni, vajon a tan rendszeresen ki van-e fejtve, hanem azt, hogy kifejthető és fejleszthető-e”²

Szabó Ervin első jelentős tudományos fellépése a Társadalomtudományi Társaságban nagy hatást gyakorolt, megmutatta a helyesen alkalmazott materialista történetiszemlélet fölényét a különböző polgári, pozitivistá filozófiára alapozott mechanikus determinista, evolucionista, fatalista társadalomfelfogásokkal szemben. Szabó Ervin tudományos munkásságát ebben az irányban fejlesztette tovább, még abban az évben (1903-ban) megírta a „Természet és társadalom” c. tanulmányát, amelyben a történelmi materializmust szembesítette a polgári radikálisok társadalomfelfogásában megtalálható biológiai-evolucionista állásponttal, ahogy azt Somló Bódog – Szabó Ervin barátja – képviselte.

E tanulmányra válaszolt Somló Bódog, s e vitában írta Szabó Ervin: „A természettudományban egyetemes és örök törvényeket megállapíthatunk, ellenben minden társadalmi törvény csak *történeti* érvényességű, csak *bizonyos* társadalmi rendben uralkodik... Ennek pedig nagy jelentősége van. Örök törvényekkel szemben küzdelmünk hasztalan. Ellenben, ha felismertük valamely törvény relativitását, nemcsak lehet, de kell is azon fejlődésállapot felé törekednünk, amelyben a társadalom más, magasabb ritmusú törvényei érvényesülnek majd.”³

Szabó Ervin 1903-as fellépését két okból is fontosnak tartjuk hangsúlyozni: *egyrészt azért*, hogy megmutassuk, a polgári radikálisok keretét, helyet adtak a marxista álláspont kifejtésének, sőt, bizonyos értelemben, a szociáldemokrácia átengedte az elméletet, a marxizmusról való vitát a polgári radikálisoknak, *másrészt azért*, hogy lássuk, Szabó Ervin – jóval Fogarasi Béla előadása előtt, illetve a Vasárnap Társaság tevékenysége előtt – bírálta mind a pozitívizmus mechanikus determinista, fatalista társadalomszemléletét, mind a marxista társadalomszemlélet akkor elterjedt helytelen interpretációit.

A magyar polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia viszonyáról a filozófiai-elméleti kérdések művelése és terjesztése kapcsán külön is

² Huszadik Század, 1903. I. köt. 355. old.

³ Szabó Ervin: Válasz Somló Bódognak. Huszadik Század, 1903. II. köt. 994–995. old.

kell szólnunk, s ezzel a magyar szociáldemokrácia teóriához való viszonyát is jellemezhetjük.

A Szociáldemokrata Pártnak sokáig nem volt saját elméleti folyóirata; az 1906-ban megindult orgánus, a „Szocializmus” nem biztosította az útkereső és kritikus elméleti magatartás megnyilvánulásának a lehetőségét, ebben különösen jól mutatkozott meg a magyar szociáldemokrácia dogmatikus, értelmiségellenes irányultsága. A Szociáldemokrata Párt ebből fakadóan a munkásoktatást, jelentős részben az elméleti munkát (ezen belül a lényegében közös szociáldemokrata-radikális történet szemlélet kidolgozását) átengedte a polgári radikalizmus elméleti képviselőinek, illetve a szociáldemokrata teoretikusok is inkább a polgári radikálisok által létrehozott szervezetekben tevékenykedtek, folyóiratokban írtak stb.⁴

A Társadalomtudományi Társaság 1902-ben indította meg munkás-tanfolyamát. 1905-ben Jászi Oszkár a szocialista diákok csoportjának a felkérésére szociológiai előadássorozattal tanfolyamot tartott. 1906-ban a két oktatási formát egyesítették s létrehozták a Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskoláját. A Galilei Kör megalakulásánál is 1908-ban a polgári radikalizmus olyan képviselői, mint pl. Székely Aladár, bábáskodtak; elméleti-világnézeti indíttatásuk (szabadgondolkodás, ateizmus, természettudományos világnézet stb.) is a polgári radikálisok figyelme és tevékeny részvétele által történt.⁵

A polgári radikálisok és a magyar Szociáldemokrata Párt 1919-ig fennálló politikai szövetségének ez az együttműködés volt az egyik, talán a legdöntőbb forrása, amely teljes mértékben megfelelt annak a szociáldemokrata elképzelésnek, hogy mivel Magyarországon az előttük levő forradalomnak polgári forradalomnak kell lenni, ezért a polgárság radikális képviselőinek tevékeny, meghatározó szerepet kell játszani e forradalom előkészítésében és megvalósításában.

A fentiekkel nem állítjuk, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata

⁴ Lásd e folyamat dokumentálására, illetve a polgári radikalizmus politikai, elméleti tevékenységének a megvilágítására:

1. A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1. köt.: Folyóiratok: 1900–1919. Szerk. Litván György és Remete László. Budapest 1970.

2. A szociológia első magyar műhelye. I–II. köt. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Litván György és Szűcs László. Gondolat Kiadó, 1973.

⁵ Lásd Kende Zsigmond: A Galilei Kör megalakulása. (Szerkesztette Hanák Péter és Litván György. A Bevezetést írta Hanák Péter.) Akadémiai Kiadó, 1974.

Pártban nem folyt semmiféle elméleti tevékenység, hogy e pártnak nem volt a napi politikai gyakorlatán kívül hosszabb távú programja, a társadalmi fejlődéssel kapcsolatos elképzelése. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ezekben a kérdésekben is a német, illetve az osztrák szociáldemokrata pártokhoz kapcsolódott.⁶

A német szociáldemokrácia történetfilozófiai koncepciójának a lényegét, amely gazdasági materializmus néven mint a marxista történelemszemlélet alapvető elmélete került be a köztudatba, Bernstein dolgozta ki. Ez vált a társadalmi fejlődésről szóló evolucionalista tanításának elméleti alapjává, szervesen beilleszkedve elméleti nézeteinek revizionista rendszerébe. Ezek együttesen szolgálták Bernstein gyakorlati reformizmusának elméleti igazolását. Bár Kautsky bírálta Bernstein reformizmusát, történetfilozófiai kérdésekben mereven mechanikus történelmi determinizmusa mégis kapcsolódott a gazdasági materializmushoz.

A Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak e gazdasági materializmus volt az elfogadott történetfilozófiai koncepciója. A párt teoretikusai között voltak bizonyos különbségek ennek értelmezésében, de ettől lényegében eltérő álláspontot nem tűrtek meg a pártban. A párton belül legszínvonalasabban Kunfi Zsigmond képviselte ezt az álláspontot, de a polgári radikális Jászi Oszkár is azonosította a történelmi materializmust e gazdasági materializmussal és sokat tett népszerűsítése érdekében.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt doktrinersége és elméletellenessége mutatkozott meg ebben a helyzetben; mindez kiegészült a napi politikai gyakorlat, a taktikai kérdések jelentőségének a mérhetetlen eltúlzásával (ennek egyik jellemző megnyilvánulása volt a Garami–Kristóffy-paktum).

Ez a gyakorlati prakticismus, a politikai taktikának az előtérbe állítása – az elmélet lebecsülésén túl – abból is származott, hogy a II. Internacionálé pártjainak nem volt etikai álláspontja, a morált, mint „elvonat idealizmus”-t, elutasították. Ez a helyzet a szociáldemokrácián belül morális feszültségeket okozott, s csak azért nem robbant ki váltságba, mert az opportunisták gyakorlat biztosító szelepként levezette e feszültségeket.⁷

⁶ Lásd e problémák ismertetéséhez *Márkus László: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. Akadémiai Kiadó, 1963.*

⁷ Lásd *Heller Agnes: Az etika helye a marxizmusban. Valóság, 1968. 1. sz.*

Ez a rövid vázlat is jelzi, hogy sem a polgári radikálisok, sem a magyar szociáldemokrácia nem volt sem politikailag, sem elméletileg felkészülve a kor által – az imperializmus ellentmondásaiként kialakult – megfogalmazott problémák megoldására. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom ugyanakkor élesen vetette fel mind a történetfilozófia, mind a politika és az etika összefüggéseit. Ezeket a kérdéseket sem a munkásmozgalmon belül, de – mint majd látjuk – azon kívül sem lehetett megkerülni.

A Társadalomtudományi Társaság vitája azért volt rendkívül fontos, mert Lukács György és köre ebben a forradalmasodó helyzetben fejtette ki kritikai álláspontját mind a polgári radikalizmus, mind a szociáldemokrácia történetfilozófiai koncepciójáról. Bírálták a „természettudományos világnézetet”, a pozitivizmust, ezek – szerintük materializmusnak tartott – különböző formáit mechanikus determinista, evolucionista jellegükért. Elutasították a szociáldemokrácia opportunistá gyakorlatát, a reformista szocializmust, s ezzel együtt mindenfajta reálpolitikát. A magyar szellemi fejlődés sajátos elmaradottságát és ellentmondásait mutatta, hogy – ellentétben az orosz fejlődéssel, ahol a proletariátus forradalmi elmélete és gyakorlata, a leninizmus áttörte a II. Internacionálé elméleti doktrínéségét és gyakorlati opportunizmusát – Magyarországon a válság megoldására az idealista filozófia alapján álló csoport, az „etikai idealisták” fogalmazták meg az első világháború időszakában programatikusan elsőként a maguk álláspontját, hogy az idealizmus bizonyult alkalmasnak az aktív oldal, a szubjektív tényezők szerepének a megértésére. A Vasárnap Társaság tevékenységének – ellentmondásaival együtt is – a legpozitívabb mozzanata volt ez; a csoport reprezentánsai a német klasszikus filozófia etikai örökségére támaszkodva (különösen az idős Kant megváltozott etikai koncepcióját mozgósítva) meghirdették – egy romantikus antikapitalista életérzés alapján és egy megálmodott utópia érdekében – a társadalom megváltoztatásának eszközeként az etikai idealizmust.

Az, hogy a társaságban Fogarasi Béla tartotta a vitaindító referátumot, nem volt véletlen. Ő volt ugyanis az egyetlen, aki mind a Társadalomtudományi Társaságban, mind a Vasárnap Társaságban otthon volt; a Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskolájának több év óta rendszeres előadója (elsősorban filozófiatörténeti előadásokat tar-

tott)⁸, a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának is – Lukács György után – elismert vezető egyénisége. A mai vélekedéssel ellentétben – különösen Lukács későbbi nyilatkozatait megcáfolva – Lukács György és Balázs Béla is tartottak előadásokat a Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskoláján, ezek azonban nem voltak rendszerezések.⁹

Fogarasi vitaindítójának bevezetőjében a következőket mondta:

„A következő megfontolások legfőbb célja, hogy eloszlassanak egy . . . felfogást. Ez a felfogás a filozófia és politika viszonyára vonatkozik s egészen röviden és primitíven kifejezve abban áll, hogy mindennemű filozófiai idealizmus a konzervatív világnézet szövetségese, míg a progresszív gondolkodás ezzel ellentétben a természettudományi világnézetben és az ennek megfelelő pozitívizmusban vagy monizmusban találják meg igazolásukat . . .”

„De ha másképpen állna a dolog? Ha ez az egész szükségszerűségnek vélt korrelatív összefüggés csak történeti, egyszer adott konstellációja volna olyan szellemi momentumnak, amelyeket semmiféle belső erő nem tart össze? . . . Akkor a progresszív politikának, a demokraciának, a szocializmusnak nem volna többé szüksége arra, hogy egy tudományelméletileg régen meghaladott . . . konstrukciót valljon a maga világnézetének és az idealizmus filozófiájának sem kellene attól tartania, hogy következetlen lesz önmagához . . . Oly egyszerű ez a két lehetőség annak, aki átélte a jelenkor filozófiai újjászületését és átéli ma elhatározó politikai fordulatát, hogy mindent el kellene követnie megvalósítására, ha ez valami módon is elérhető.”¹⁰

⁸ Fogarasi Béla a Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskoláján a következő előadásokat tartotta:

1. 1914. november 27., december 4., december 11., december 18.: Bevezető a történetfilozófiába.

2. 1915. december 2.: Spinoza.; december 7.: Hegel és a jelenkori gondolkodás.

3. 1916. december 8.: A jelenkori Németország szellemi irányai. 1916. december 15.: A jelenkori Franciaország szellemi irányai. (Ezeket az előadásokat 1917 tavaszán megismételte.)

4. 1918. április 25. A történelmi törvényszerűség kérdése.

⁹ Ugyanitt Lukács György, 1917. dec. 5-én „Az európai dráma a világháború előtt”. Balázs Béla, 1917. dec. 15-én „Az európai líra a világháború előtt” c. előadásokat tartották. Mindkét előadás része volt: „Az európai művészet a világháború előtt” c. sorozatnak.

¹⁰ Huszadik Század, 1918. I. köt. 194. old.

Fogarasi egy valóságos tudománytörténeti helyzetet jelez, amennyiben a pozitívizmus (és az ezzel szorosan összekapcsolódó liberalizmus) válságát állapította meg. Ezzel az volt a törekvése, hogy a szükséges politikai fordulathoz világnézeti alapot keressen. A vita összefoglalásakor Fogarasi Béla ehhez kapcsolódva a következőket mondta: „nem elméleti tanulmányt akartam írni a politika, világnézet és etika összefüggéséről, hanem a mai konkrét helyzetet próbáltam általános elvek alapján értelmezni. Ezt a konkrét helyzetünket pedig éppen a progresszió és a demokrácia kapcsolata határozza meg.”¹¹ Fogarasi – a sajátos magyar szellemi fejlődés ellentmondásaiból fakadóan, s a Vársánap Társaság törekvései következtében – a progresszív politika világnézeti szövetségesét, filozófiai alapját, az idealizmus egyik formájában, az etikai idealizmusban találta meg. Mind a polgári radikálisok, mind a szociáldemokrácia – tudománytörténetileg túlhaladott – történetfilozófiájával, annak doktrínér, passzív jellegével szemben az etikai idealizmus aktív, tevékeny jellegét, a progresszív politikával való szövetségének lehetőségét fejtette ki.

Fogarasi előadásában a konzervatív és a progresszív tendenciákat történetileg értelmezte, kora valóságát is akként láttatta: „... A kapitalizmus politikája, világnézete szemeink előtt alakult át egy bizonyos fokig progresszív liberalizmusból a feudális konzervativizmus leghűbb szövetségévé (Németország)”¹². Fogarasinak a liberalizmus válságának hangsúlyozásában, a konzervativizmus, új-konzervativizmus térnyerésének megállapításában (nemcsak Németországot illetően, hanem Magyarországgal kapcsolatban is) feltétlenül igaza volt. Fogarasi azt is helyesen látta, hogy a szociáldemokrácia nem tudta levonni a liberalizmus válságából a szükséges következtetéseket, többek között azért sem, mert a pozitívizmus, „a természettudományos világnézet” és a liberalizmus szétválaszthatatlanul összekapcsolódott.

Ezzel kapcsolatban Fogarasi a következőket mondta: „Elég a marxizmus paradigmatis esetére gondolnunk, ahol a dialektikus fejlődés szükségszerűsége és a praktikus politikai beavatkozás, a forradalmi magatartás közötti szakadékot még ma is, annyi vita és annyi kísérlet után is, csak »als ob« formulákkal tudják áthidalni. (Akármilyen fokig szükséges az egyéni akarat és elhatározás a kapitalizmus

¹¹ Huszadik Század. 1918. II. köt. 93. old.

¹² Huszadik Század. 1918. I. köt. 196. old.

összeomlásához, úgy kell cselekednünk, mintha szükséges volna) . . . A végső stádium ezen az úton a végső célok teljes megszűnése, a mindenkori szituációhoz való alkalmazkodás, úgy, amint ezt körülbelül a mai politikában láthatjuk, nem is éppen következetlen magatartás, mert a fejlődéstendencia és nehezen meghatározható vonalának konkrét, megragadható részét tartja fontosnak.”¹³

Fogarasi a szociáldemokráciát azért marasztalta el, mert nem volt elég forradalmi. Ezzel a II. Internacionálé pártjainak a legsebezhetőbb oldalára mutatott rá. Fogarasi azért nem hibáztatható, hogy a leninizmust nem ismerte, s ennek kritikáját nem alkalmazta a szociáldemokráciára. Azért azonban Fogarasi is, meg az egész csoportosulás is bírálható, hogy a marxizmust, Marx és Engels tanításának valóságos tartalmát sem ismerték, hogy a marxista filozófiát, a dialektikus és történelmi materializmust azonosították a korabeli szociáldemokrácia történelemfilozófiájával, amelynek lényege a mechanikus determinizmus és nem a dialektikus fejlődéstudomány volt. Ez a mechanikus determinizmus, a pozitivizmus filozófiájára támaszkodva, az egyik oldalon létrehozta a szubjektív tényezők szerepének a lebecsülését (hisz a szocializmus „vas szükségszerűséggel” előbb vagy utóbb úgyis bekövetkezik), a másik oldalon pedig a réalpolitikát, amellyel a szociáldemokrácia nem a kapitalizmus forradalmi átalakítását, hanem az abba való integrálódást valósította meg. Saját lelkiismeretét azzal nyugtatta meg, hogy a szocialista forradalom még nem időszzerű, hogy előbb a feudális maradványokat kell egy következetes polgári forradalomnak eltakarítani. Magyarországon ez volt a szociáldemokrácia és a polgári radikálisok politikai szövetségének elméleti-gyakorlati alapja.

A fentiekből fakadóan a Vasárnap Társaságban csoportosuló szociáldemokrata politikát nem tartották forradalmi, haladó politikának, ezért dolgozták ki és hirdették meg programatikusan a saját, a társadalom forradalmi átalakítására szánt, politikájukat. Ezért Fogarasi előadásának egy másik, talán a szociáldemokrácia és a polgári radikálisok történetét filozófiai koncepciója elutasításánál is fontosabb gondolata az az állítás volt, hogy a „progresszív idealizmus” és a progresszív politika szükségszerűen összefüggnek egymással. Ennek bemutatása során kifejtette, hogy a progresszív politika sohasem lehet réalpolitika, ennek világnézeti politikának kell lennie, ez a világnézet azon-

¹³ Uo., 199–200. old.

ban (sem nem esztétikai, sem nem metafizikai világnézet – ezek ugyanis a „konzervatív idealizmus” szférájához tartoznak) csak etikai világnézet lehet, s ez az etikai idealizmus.

A csoport véleménye szerint mindenfajta politika csak kétféle politika lehet: hatalmi politika, amely reálpolitika vagy etikai politika. A politika e két, minőségileg teljesen különböző formáját nem szabad összekeverni, mert az súlyos következményeket eredményez. A korabeli szociáldemokrácia politikai tevékenységét is e két fajta politika összekeverésével bíralták: „A szocializmus nagy dilemmája, hogy egyrészt mint kíméletlen hatalmi politika lép fel, az elnyomottak harca az elnyomók ellen, mint *faktum*, másrészt – és ezt Marx és Engels és a mai szocialisták írásaiban, ha nem is teoretikus formulázás, de minden szó pátosza érezteti – a kapitalizmust erkölcstelen, korrupt világrendnek érzik, amellyel szemben a szocializmus egy jobb, nemesebb, emberhez méltóbb világot akar felépíteni. Hogy mi a mai szocializmus igazi, tulajdonképpeni gondolata, annak eldöntésére én nem vállalkozhatom. Látom, hogy a két tény szemben áll egymással, s hinni akarom, hogy a világnézet-politika fog győzni... A német munkásság gyakorlati szempontból más, kevésbé kockázatos, biztosabb módon küzdhet érdekeiért, a gyakorlati szempontok és a szocializmus végcélja egyre élesebb ellentétbe kerülhetnek”¹⁴ – mondta bevezetőjében Fogarasi Béla.

Ez az idézet is mutatja, hogy a csoportosulás a társadalom megváltoztatásának lehetőségét idealista módon fogta fel. Eltekintettek az osztályharctól, a társadalom valóságos ellentmondásaitól, az ily módon létrejött osztály-összeütközéseket, s az ezeket kifejező politikát, hatalmi politikának bélyegezve, elvetették. Ugyanakkor emberhez méltóbb világot akartak. A kapitalizmust is az erkölcs ítélőszéke elé vitték s az általános emberi humánus értékrendszere alapján ítélték el. Ez az általános emberi humánusra támaszkodó politika az etikai idealizmus politikája, a világnézet-politika, ennek célja egy olyan, lényegét illetően utópikus társadalom megteremtése, amely megfelel az emberi nem eszméjéből fakadó elvárásoknak.

Ha megvizsgáljuk a csoportosulás etikai idealizmusának a forrásait, akkor kétségtelenül a német klasszikus filozófusok etikai felfogásához jutunk el, mindenekelőtt az idős Kant etikai álláspontjához, amelyet

¹⁴ Uo., 204. old.

az 1797-ben megjelent, utolsó etikai művében, az „Erkölcsök metafizikájá”-ban fejtett ki.¹⁵

Kant előző etikáit – Goethe és mindenekelőtt Schiller bíráló megjegyzései alapján – továbbfejlesztette, azok sok vonatkozásban formális jellegét maga korrigálta, rigorózus, érzelemellenes intencióit igyekezett csökkenteni, a kategorikus imperativuszt, mint etikai álláspontjának lényegét felcserélni az emberiség eszméje iránti tisztelettel és e tiszteletből fakadó cselekvéssel. Kant sok szempontból lényegében megváltozott etikai koncepciója összefüggött Kant történelemfilozófiájának megváltoztatásával. Ezen új történelemfilozófia szerint már nem a polgári társadalom a „morális világ”, hanem a szabadságon és egyenlőségen alapuló, az emberek erkölcsi közösségei által a jövőben létrehozandó, az emberiség eszméjéből fakadó elvárásokat kielégítő, *utópikus világ* válhat. *Kant megváltozott etikai álláspontjának kulcskategóriája, ezen utópikus világ legfőbb törvénye az ember méltóságának elismerése és minden körülmények közötti megóvása.*

A Vasárnap Társaságban csoportosulók romantikus antikapitalizmusa, az új, utópikus társadalmat megteremteni szándékozó etikai idealizmusa, s ebből fakadó etikai, illetve világnézet-politikája Kantnak e megváltozott etikai koncepciójához kapcsolódott, abból merítette eszméit.

Fogarasi Béla a méltóság fogalmát, a politika és az etika kapcsolatát a következőképpen fogalmazta meg:

„A méltóság . . . melynek lényege: igyekezzél az embert abba a helyzetbe hozni, hogy *felelhesen* tetteiért, elhatározásaiért. Az ember méltósága ugyanis *felelőssége*.”

„Kitetszik ebből az is, hogy a politika *végcéljai*, bár fontos etikai normák, *mégsem az etika végcéljai*. A politika nem etika . . . Az emberiség etikai érzületének megváltoztatása előidézhetheti a politikai szituáció teljes megváltozását, a fordított eset nem jöhet létre. Ami természetesen nem azt jelenti, hogy a politikának ne kellene a maga etikai célkitűzései által meghatározott törekvéseit minden erővel keresztülvinni.”

„Ezen a ponton válik világossá az idealizmus egy másik értelme és

¹⁵ Lásd *Heller Agnes: Kant etikái. Portré-vázlatok az etika történetéből.* Gondolat Kiadó 1976. Álláspontunk kifejtéséhez felhasználtuk ezen tanulmány eredményeit.

annak a politikával való összefüggése is. Csak az etikai norma feltételén érvényesülésébe vetett *hit* lehet az igazi alapja a cselekvésnek . . .”¹⁶

Ez az idézet többek között azt is mutatja, hogy a megváltozott kanti etikai koncepció, Kant etikai álláspontjának megelőző tételeivel együtt, összekeveredve voltak jelen a Fogarasi által kifejtett álláspontban.

Fogarasi Béla az etikai idealizmus lényegének a kifejtésekor a következőket is fontosnak tartotta elmondani: „Szabad talán megemlítenem, hogy ezekben a kérdésekben nem állok egyedül és hogy a gondolatok, amelyeket kifejtteni igyekeztem csak konzekvenciái egy szisztematikusabb filozófiai és kulturális álláspontnak, amelyekben többen találkoztunk és amelyeknek propagálását közös munkával kíséreltük meg. Ennek az álláspontnak a kifejtésére ezen a helyen nem vállalkozhatom, de utalok Mannheim Károly »Lélek és kultúra« című előadására, amelynek lényeges pontjaival egyetértek. Örülök, hogy Szabó Ervint is idézhetem, aki a háború tapasztalatai után jutott arra a meggyőződésre, hogy még a politikában sem a gazdasági tényezők egyedül fontosak.”¹⁷

A vitában sokan feliratkoztak hozzászólásra Balázs Béla és Mannheim Károly is. Az ő felszólalásukra azonban nem került sor. A legjelentősebbek kétségkívül Szabó Ervin és Lukács György hozzászólásai voltak.

Lukács György felszólalása Fogarasi előadását az „érvényesség” értelmezésében, a kanti kategorikus imperativusz meghaladási törekvésében, formális jellegének tartalmasabbá tételében, valamint az etikai idealizmus és az arra támaszkodó politika lényegének a kifejtésében mélyítette el. Lukács György ezt az érvényességet a következőképpen fogalmazta meg: „Az érvényesség itt annak a keresését jelenti, hogy a cselekvések – eltekintve mind a reális világ síkján való okaiktól és következményeiktől, mind azoktól a reális pszichikus aktusoktól, amelyek kísérik őket – mennyiben helyesek vagy helytelenek.”¹⁸

A Lukács György által kifejtett érvényesség Janus-arca nyilvánvaló. A fenti idézet is mutatja ezt, de még inkább Lukács hozzászólásának egésze. Lukács György az érvényesség általa adott értelmezésében kifejezte a mindenfajta réalpolitikával és opportunizmussal szembeni el-

¹⁶ Uo., 205. old.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Lukács György: Utam Marxhoz. I. köt. Magvető Kiadó 1971. 178–179. old.

utasító álláspontját, Lukács Györgynek az objektív valóságtól, a létező tulajdonságaitól való teljes elvonatkoztatása voluntarista szubjektívizmusba torkollott, ahol a sollen értelmezése, transzcendens lényegének tudatos vállalása szubjektív idealizmus. Ez a transzcendencia azonban nem azonos – sőt, az idealizmus síkján annak éppen az ellentéte – a „Hét mese” kapcsán kifejtett nyíltan fideista retrográd állásponttal. Lukács ezzel kapcsolatban a következőket mondta: „Másfelől egyáltalán nem áll, hogy a transzcendencia tételezésének a progresszív cselekvésre bénító hatásúnak kell lennie. Ez csak akkor áll, ha ennek a tételezésnek az a sollen-akcentusa, hogy a transzcendens valóság egyetlen realitása mellett teljesen közönyös az empirikus valóság mikéntje; de nem szabad elfelejteni, hogy ugyanennek a tételezésnek az az imperativusz is lehet a következménye, hogy most, rögtön, ebben a pillanatban meg kell valósítanunk azt, a földre kell hoznunk az isten országát.”¹⁹

Lukácsnak ez a belátása szakítást jelent a Vasárnap Társaságban való tevékenységének számtalan mozzanatával; nemcsak Balázs Béla „Hét meséje” interpretációival, hanem a „Heidelbergi Esztétiká”-ban kifejtett luciferi elvvel is. Ugyanakkor idealizmusuk aktív jellegének a megfogalmazása is ez, amelyben jelentkezik a messianizmus, ezzel egy olyan hit fogalmazódik meg, amely a világ megváltoztatásának, s benne az emberi elidegenedés megszüntetésének a lehetőségében reménykedik. Az itt jelentkező transzcendencia ezért sokban rokon Kant kapitalizmust transzcendáló koncepciójával, egy utópikus világ eljövételébe vetett hittel.

Mint már utaltunk rá, az októberi forradalom különös élességgel vetette fel a politika és az etika viszonyának problémáját. Lukács hozzászólásában kifejtette, hogy a politikai és az erkölcsi cselekvést nem szabad összekeverni. Szerinte a politikai cselekvés intézmények megalkotását célozza, s miután ez az intézmény már nem szolgálja az igazi célját, de a politika ezt mégis védelmezi, hogy fennmaradjon – ekkor válik a politika reakcióssá. Lukács György ezzel magyarázza nemcsak az egyházak reakciós politikáját, hanem a szocialista mozgalmak stagnálását is. Ezzel kapcsolatban a következőket mondta Lukács György:

„Minden öncéllá vált intézmény konzervatív jellegű: nemcsak az egyházak reakciós politikája – amit oly sokan tévesztenek össze a

¹⁹ Uo., 180. old.

transzcendens világnézet állítólag szükségszerű konzervativizmusával – magyarázható meg ebből az összefüggésből, hanem eredetileg erősen progresszív mozgalmak stagnálása is, mihelyt az általuk eszközként megteremtett intézmények ilyen öncélúságot nyernek. (A német szocializmus története már a háború előtt, de legkivált a háborúban, szomorúan tanulságos példa erre.”²⁰⁾

Mindezek következtében Lukács György azt az álláspontot fejtette ki – Fülep Lajos hozzászólásával is vitázva, aki hozzászólásában a politika szféráját autonómnak tekintette –, hogy a politikának és az általa létrehozott intézményeknek nincs önértékük, hogy nem autonóмок, hanem az etikai idealizmusból fakadó intencióknak, az etikai cselekvésnek vannak alárendelve. Lukács György azt mondta: „Az etikai idealizmus, amennyiben politikára irányul, itt nem akarhat mást, mint olyan intézmények megteremtését, amelyek az etikai ideálnak a lehető legjobban megfelelnek, és olyanok eltűnését, melyek az ideál megvalósításának útjában állnak. És minden etikai idealizmuson alapuló politika minden pillanatban tudatában van annak, hogy amit elérhet, az *csak* politika: vagyis olyan intézmények megteremtése, amelyek ezt a fejlődést pozitíve vagy negatíve elősegítik; az etikailag igazán lényegeset, az ember belső tökéletesedését, igazán etikaivá válását, semmiféle politika nem hozhatja meg, csak az akadályokat gördítheti félre a fejlődés útjából.”²¹⁾

Lukács György itt kifejtett álláspontja a politika lényegének a teljes félreismerésén alapul, folytatása a klasszikus német filozófia idealista hagyományának, amely szerint vagy esztétikai neveléssel (Schiller), vagy erkölcsi öntökéletesedéssel (Kant és Fichte) érhető el az ember természetének igazán megfelelő világ. Lukácsék szerint is az igazán lényegest, az ember és általa a társadalom megváltoztatását az etikai idealizmuson alapuló morális magatartás, cselekvés hozhatja létre: ez az álláspont nyilvánvalóan idealista álláspont, de nem lehet nem látni, hogy kiindulópontja az emberben való hit, hogy az emberiség megszüntetheti elidegenedését, hogy az emberi humánus védelméért, a kapitalizmus emberellenes viszonyainak a megszüntetéséért száll síkra. Itt kell utalnunk arra is, hogy az idealizmus keretein belül Lukács György álláspontja jelentős tisztuláson és progresszív irányú változá-

²⁰⁾ Uo., 184. old.

²¹⁾ Uo., 180. old.

son ment keresztül, hisz a vitában kifejtett álláspontja lényegében különbözik attól, amikor a vallás elsőbbségét hirdette az erkölcs felett. A Vasárnap Társaságban csoportosulók elméleti magatartásának legpozitívabb vonása volt ez az idealista forradalmi etika, amelyet Lukács György tudatosan is hangsúlyozott, rámutatván egyúttal azokra a forrásokra is, ahonnet álláspontjukat eredeztették.

Lukács György a következőket mondta: „Az etikai idealizmus permanens forradalom a lét mint lét, mint az etika ideálját el nem érő valami ellen, és mert permanens forradalom, mert abszolút forradalom, képes az igazi, a soha nyugvópontra nem jutó, sohasem stagnáló fejlődés irányát megszabni és járását szabályozni.”

„A Kant–Fichte-féle etikával szemben a leggyakrabban hangoztatott ellenvetés, melyet e vita is többször felszínre hozott, hogy absztrakt, csak formális, hogy a valóságos (tehát a politikai) cselekvésre vonatkozólag nem lehet belőle egyértelmű következtetéseket levonni. Ez a felfogás azonban nem áll meg, ha meggondoljuk, hogy ennek a »formális« etikának célja és tartalma az autonóm, semmiféle külső erőnek vagy hatásnak alá nem vetett, csakis önnön törvényeit követő és ebben az autonómiában csakis a jót, mint egyetlen lehetséges egyértelmű célt kereső szabad akarat. Ennek az ideálnak mint ideálnak a tételezése pedig egy nagyon konkrét parancsot jelent (egy felszólalás keretében csak a fő pontra lehet utalni), azt, hogy minden ember mind magát, mind minden más embert, mint ennek az ideálnak lehetséges megvalósítóját, de csakis mint ilyent, tisztelni tartozik. Tehát sem magánál, sem másnál nem szabad eltúrníe (és még kevésbé előidéznie) olyan helyzetet vagy cselekvést, melyben ez az ember, legyen az ő maga vagy más, elveszthetné ezt az önállóságát, amelyben bármiféle összefüggésnek pusztá eszközévé süllyedhetne le. Minden cselekvés és minden intézmény progresszív kritikája azonban sehogy sem foglalható össze mélyebben és szebben, mint ebben a mondatban: nem szabad, hogy az ember valaha is – bárminek kedvéért – pusztá eszközzé váljék.”²²

Lukács György etikai álláspontjának az alakulásáról még a következő fejezetben részletesen szólnunk, de itt is szeretnénk hangsúlyozni, hogy Lukácsék etikai álláspontjának a vitában kifejtett fő vonala, lényege – levonva a levonandókat, az idealizmusból fakadó torzítások-

²² Uo., 185. old.

kat – az emberi nem erkölcsi fejlődésének progresszív vonulatát fejezte ki, s mint ilyennek materialista fordulat után a kommunista erkölcs integráns részévé is kellett válnia.

Nem akarjuk azt állítani, hogy a Fogarasi által kifejtett etikai idealizmus minden vonatkozásban kellő világossággal került előadásra, ezt többen szóvá is tették, olyanok is, akik különben az álláspont lényegével egyetértettek. Így Varjas Sándor hozzászólására is utalhatunk, azért is, mert az – kritikai észrevételeivel együtt is – arról tanúskodik, hogy Varjas rokonszenvezett a csoportosulással, közel állt nézeteikhez. Varjas felszólalását a „Huszadik Század” a következőképpen ismertette: „Varjas Sándor az előadó intencióival nagyjában egyetért, de igen fontos dolgokat tisztázatlannak lát. Magának az etikai idealizmusnak a fogalmát. Előadó a Kant-féle kategorikus imperativuszt tekinti alapnak. Ezzel szemben azonban előadása nem mindig marad hű a Kant-féle állásponthez, ami nem volna baj, ha pontosan megtudnók, hogy miben tér el tőle.”²³

Fogarasi előadása – mint láttuk – a korabeli szociáldemokrata elmélet és gyakorlat bírálatára irányult, ezen elmélet mechanikus determinista történetfilozófiája és a politikában jelentkező opportunizmusa ellen. A Vasárnap Társaság ezen tevékenysége részben azon alapult, hogy nem ismerték a forradalmi marxizmus, Marx és Engels tanítását, ezért kritikájuk a reformista szociáldemokrata törekvéseket illetően valószínűleg kritika volt, különben nyílt kapukat döngözt. Ez az utóbbi mozzanat még a magyar viszonyok között is világossá válik, ha Szabó Ervin tevékenységét, e vitában képviselt álláspontját tekintjük.²⁴

Az előzőekben azért szoltunk részletesebben a Társadalomtudományi Társaság 1903-as vitájáról, hogy megmutassuk: a magyar szociáldemokrácián belül is voltak olyan erők, amelyek bírálták mind a polgári radikálisok, mind a hivatalos szociáldemokrata elmélet fogyatékosságait. Szabó Ervin ezen kevesek egyike volt, aki a század elején még a Magyarországi Szociáldemokrata Párton belül igyekezett a mar-

²³ Huszadik Század, 1918. 37. sz. 382. old.

²⁴ Lásd *Schlett István*: Szabó Ervin és az etikai idealizmus vitája 1918-ban. Valóság, 1968. 10. sz.

xizmus forradalmi szellemét mind az elméletben, mind a politikában helyreállítani.²⁵

Szabó Ervin hozzászólásában e vitában is a forradalmi marxizmus eszméit propagálta, azt a torzításoktól tisztogatta. Szabó Ervin gondolkodói nagyságát mutatja, hogy felszólalásában képes volt – legalábbis a hozzászólás fő irányát illetően – elhatárolódni mind a korabeli szociáldemokrácia elméleti revizionizmusától és gyakorlati oportunizmusától, mind a Fogarasi által előadott álláspont idealizmusától. Szabó Ervin megfogalmazásai nem mindenben pontosak, világosak; álláspontja ennek ellenére egyértelmű: fő vonalában a történelmi materializmus védelme, és a vitában felvetődött kérdésekre való teremkeny alkalmazása.

Szabó Ervin látja, hogy a szubjektív tényezők szerepét – a tényleges helyüknek megfelelően – el kell ismerni; ezzel kapcsolatban a következőket mondta: „Mai szociológiai tudásunk az érzelmi és szellemi erők, általában a szubjektív tényezők szerepéről a társadalomban lényegesen csökkenti az objektivizmus és pozitivizmus érvényét . . .”

„Ebből azonban nem következik, hogy az objektív társadalmi tényezők elvesztik érvényüket, hogy például – mint az előadó úr mondja – semmiféle fejlődéseméletnek sem szabad befolyásolnia a társadalmi célkitűzést. A szellemi elismerése nem jelenti, hogy nincs érzelmi, materiális, objektív rend . . . A társadalom, az objektív környezet az ember lényegéhez tartozik, annak objektív érzelmi, materiális anyaga.”²⁶

Szabó Ervin az „érvényesség” idealista jellegét együtt bírálja a reálpolitikával, mint két hamis véglelet: „Az objektíve lehetetlen kizárása etikai ideáljaink rendszeréből nem jelenti a társadalmi célkitűzéseinkben a konjunktúra szolgálatát, a reálpolitikát. Azzá válna, ha csak a

²⁵ Hajdu Tibor „Egy forradalmár postája (Szabó Ervin levelezése 1893–1904)” c. recenziójában erről a következőket írta: „A forradalmi átalakulás hívei – kik a század elején Szabó Ervinben látták vezérüket – eszmeileg, majd szervezetileg is fel akarták készíteni a szocialista munkásságot arra, hogy ne csak hadserege, győztese is legyen a harcnak, melyben hosszú időre eldőlhetett Magyarország jövője, államformája, társadalmi berendezkedése . . . Aránylag könnyen elképzeljük Szabó Ervin indokait, melyekkel végül elutasította az évekig csábító lehetőséget, hogy a szociáldemokrata pártvezetőség fő ideológusa, a marxizmus hivatalos magyarítója legyen. Garami és Weltner levelei mutatják, mennyire ragaszkodott a vezetőség Szabó Ervinhez.” Népszabadság, 1977. nov. 17.

²⁶ Huszadik Század, 1918. II. köt. 376. old.

realist, a kézzelfoghatót, a materiálist ismernők el létezőnek és értéknek. Itt azonban a *társadalmilag lehetségesről* van szó. Az erre irányuló meggondolás számol lelkünk nem-érzéki, nem-materiális adottságaival; de számol azzal is, hogy nem lehetséges megismerés, mely nem az érzékire vonatkozik, hogy tehát az erkölcs normáinak és az erkölcsös cselekvésnek anyaga is mindig az érzéki világ: objektív adottság . . .”

„Elismeri ezért – ha megismeri – a fejlődést is, s ha erkölcsi célja felé több út vezethet, s ezek egyike az objektív fejlődése, azt fogja választani.”

„De nem ismeri el a fejlődést eleve jónak. Azt is, mint minden társadalmi tény, előbb erkölcsi ítéltőszéke elé állítja. És ha az ítélet kedvezőtlen, *felveszi a küzdelmet ellene*, más fejlődés érdekében, amely a bennünk levő erkölcsi eszmék és eszmények irányában halad; új, erkölcsös objektív fejlődést igyekszik létrehozni. Mert a szellemiség is önálló társadalmi erő, amely a társadalmat befolyásolja, miként a társadalom azt . . . Az erkölcsös ember inkább elpusztul, semhogy szellemiségéhez, kategorikus imperativuszaihoz hűtlen legyen.”

„Az absztrakt ideál, az erkölcsi norma maga nem mozgatja meg a világot. Csak az ember által, az ember útján működik. Az erkölcsi eszmény az egyének lelkében válik tudatossá és hatóvá. Ezért szociális és politikai törekvéseinek egyik fő célja az *egyéniség nevelése* kell hogy legyen. Az egyéniség termőföldje pedig a szabadság; a külső, materiális viszonyoktól független, értelmes elhatározás és cselekvés lehetősége. Legelőbb tehát oly materiális világrend létesítésére kell törekedni, mely nem akadályozza, hogy erkölcsi és esztétikai normáink szerint, erkölcsi és esztétikai ideáljaink irányában, szabadon élhessünk.”²⁷

Azért idéztük hosszabban Szabó Ervint, mert az a véleményünk, hogy hozzászólásában lényegében helyesen bírálta mind az etikai idealizmus álláspontját, e bírálat történelmi materialista alapja tisztaságának védelmezése érdekében mind az uralkodó szociáldemokrata történelemfilozófiai felfogást és opportunistá gyakorlatot. Ezek a hosszú idézetek ezzel együtt egy másik régi vitában is segítenek állást foglalni. Már e vitában fellelhető a nézet, hogy Szabó Ervin csatlakozott az etikai idealizmushoz (Fogarasi például összefoglalójában igyekezett elmosni, illetve csökkenteni álláspontja és Szabó Ervin nézetei közötti

²⁷ Uo., 377. old.

döntő filozófiai különbséget). Ez a nézet még inkább később, Szabó Ervin halála után kapott erőre. Jászi Oszkár 1918-ban írta, hogy Szabó Ervin a háború alatt „egyre teljesebben és kifejezettebben” átment „a filozófiai idealizmus” táborába.²⁸

Révai József már egy 1919-ben tartott előadásában kimutatta e vélemény tarthatatlanságát, azt fejtegette – s ezt Szabó Ervin fentebb idézett felszólalásának részletei mindenben alátámasztják –, hogy „Szabó Ervin a háború alatt a forradalmár, az egyén cselekvésének indítékait kutatja, az emberi elhatározások erkölcsi rugóit elemzi, s a forradalomért önzetlenül cselekedni kész egyéni elhatározásokat keresi s követeli is meg, nemcsak önmagában, hanem másokban: a mozgalom vezetőiben és minden tagjában egyaránt”²⁹.

Szabó Ervin az etikai idealizmussal való vitában mondottakat megpróbálta volna a munkásmozgalomban is politikai tétté változtatni. Halála után hagyatékában megtalálták „A Szocialista Munkások Propagandacsoportja alapelvei” c. dokumentumot, amelyben többek közt ezeket írta: „Jól tudjuk és elismerjük, hogy e célok benne vannak a Szociáldemokrata Párt programjában is, de mert az ereje és figyelme javát ma mégis a demokráciának szenteli; szükségesnek tartjuk a szociális eszmények nyomatékosabb hangsúlyozását a meglevő munkásszervezkedés keretein belül, hogy a munkásosztály semmiféle tevékenységében meg ne feledkezzék végső céljairól.”³⁰

Mindez azt is mutatja, hogy jelentős mértékben árnyalnunk és konkretizálnunk kell a Szabó Ervinről eddig kialakult képet. Elméleti tevékenysége – ha bizonyos problematikus és bírálendő elemeket is tartalmazott – a forradalmi magyar szocialista örökség szerves része.

Szabó Ervin vitában való részvételének bemutatása azt is igazolja, hogy elméleti és politikai felfogásával nem tartozott, nem tartozhatott a Vasárnap Társaságban csoportosultak köréhez. Mindez azonban nem zárta ki, hogy kölcsönös rokonszenvvel ne viseltessenek egymás tevékenységének bizonyos vonatkozásai iránt, s ezért bizonyos gesztusokat ne gyakorolhattak volna. Ezzel együtt sem bizonyítható, hogy Szabó Ervin bármilyen formában részt vett volna a Vasárnap Társaság tevékenységében.

²⁸ Jászi Oszkár: Szabó Ervin. Világ, 1918. okt. 1.

²⁹ Mucsi Ferenc „Szabó Ervin politikai tevékenysége az első világháború idején” (Párttörténeti Közlemények, 1968. 4. sz.) c. tanulmánya idézi Révai József „Szabó Ervin szerepe a munkásmozgalomban” c. 1919. jún. 17-i előadását.

³⁰ Huszadik Század, 1919. 142–143. old.

Lukács György morálfilozófiájának alakulása¹ mint az eszmei-politikai fordulópont alapja: a Vasárnap Társaság megszűnése

A fiatal Lukács György létének a morál volt központi problémája; személyes életének minden vonatkozását áthatotta a morális cselekvés igénye, elméleti tevékenységének fő vonulatához tartozott az erkölcsfilozófia. Lukács élete, emberi magatartása és elméleti álláspontja az erkölcs szférájában, az erkölcsi megítélés szempontjából világos egybeesést mutatott (ellentétben pl. Balázs Bélával, akinél sokszor kiáltó ellentmondások voltak e két dimenzió között). E két vonatkozás kölcsönösen determinálta egymást. Lukács erkölcsfilozófiája életének ellentmondásaiból nőtt ki. Ezeknek az ellentmondásoknak a forrásait tudatosan elutasította, s velük szemben kitartóan kutatta a morális cselekvés lehetőségét, személyes életét, cselekedeteit is ehhez igazítva.

Az emberi magatartás és a sajátos erkölcsi felfogás összefüggése s az ebből fakadó összeütközések Lukács Györgynél először magánéletében jelentkeztek: szüleivel (azok életviteléhez, emberi magatartásukhoz), illetve első szerelmével, Seidler Irmával való kapcsolatában.

Mindkét vonatkozásban – taszító és vonzó elemként – fontos, amit Heller Ágnes „Lukács György és Seidler Irma” c. írásában mint kiindulópontot hangsúlyoz:

„Mind Lukács György, mind Seidler Irma pesti, polgári zsidó családból származtak – az előbbi gazdagodó, gyarapodó, az utóbbi elszegényedő famíliából. Az a »társadalmi lét«, melybe beleszülettek, mindkettejüket elemi erővel taszította. Utálkoztak az otthon penészszagú, kicsinyes üzletekkel, számításokkal, önzéssel és a pénz konvencióival megfertőzött levegőjétől. Ez volt az az élet, melyben felnevel-

¹ E részben Lukács György etikai álláspontját főként a Vasárnap Társaság időszakában vizsgáljuk; ugyanakkor annak alakulása, az összehasonlítás és a forradalmi ugrás érzékelhetővé tétele érdekében át kell lépünk a magunk válassztotta keretét.

kedtek, s mindketten elemi erővel érezték, hogy ez az élet valahogy »nem igazi«. Az otthon, a család, az intézmények – mind: nem autentikusak. Mindketten idegenek voltak sajátjaik között. Lukács a »tisztaszellemben« menekült, a filozófia oxigéndús levegőjében tanult meg lélegezni. A tiszta szellemet, a Művet állította szembe a tárgyaltan konvenciókkal, melyek az ő számára a káoszt jelentették. Irma lázadásának gyökere bizonyosan a *jóság* volt; nem viselte el a szenvedés látványát és szenvedett attól, hogy hiányoznak számára a gyógyítás eszközei . . .”

„Ebben gyökeredzett Lukács György és Seidler Irma egymásnak rendeltsége. És mégsem lehetett soha ebből az egymásnak-rendeltségből egymásnak való létezés.”²

Lukács „félt” Seidler Irmától, féltette szabadságát, félt attól, hogy a megalapítandó család és az ahhoz kapcsolódó mindennapi élet akadályozza őt a Mű létrehozásában, s ezért – Kierkegaardhoz hasonlóan – Lukács, fiatalkori esszéiben, megköltötte Seidler Irmához való viszonyát.

Seidler Irma 1911 május közepén öngyilkosságot követett el.³ Heller ezt a következőképpen közli: „1911 április–május: I. rövid kapcsolata Gy. barátjával, H.-val. A szakításnál H. a barátság szentségére hivatkozik. I. öngyilkos lesz.”⁴ A Heller által jelzett H. Balázs Béla, akit azelőtt Bauer Hebertnek hívtak. Balázs magatartása megint a már többször elemzett magatartás: igényli és elfogadja az empirikus, nem-autentikus élet szükségleteit, illetve ezek kielégítését, s amikor a nőben

² Heller Ágnes: Lukács György és Seidler Irma. *Heller Ágnes: Portré-vázlatok az etika történetéből.* Gondolat Kiadó, 1976. 393–394. old.

³ A „Világ” több alkalommal foglalkozott Seidler Irma öngyilkosságával. 1911. máj. 20-i számában „Öngyilkos festőnő. Küzdelem a Duna hullámaiban” címmel tudósít. Itt a következőket írta:

„A váratlan katasztrófát csakis a pillanatnyi elmezavar idézhette elő . . . Anyagi gond nem bántotta őket, házaseletük boldog volt. A szép és érdekes megjelenésű, emellett igen elmés és temperamentumos asszonyt mindenütt nagyon szerették . . .”

„³/₄ 10 lehetett, amikor Rétiné elvált a társaságtól s néhány ismerős kíséretében hazafelé indult. Egy darabig elkísérték Balázs Béla író és Orbán Dezső festő, de a Duna-parton ők is elváltak tőle. Orbán a társasághoz tért vissza vacsorálni, Balázs pedig már ¹/₂ 11 órakor egy ismerős családhoz ment látogatába.”

Az öngyilkosság a „Világ” híradása szerint este 10 óra körül történt.

⁴ Uo., 392. old.

társra találhatna, a „lélektől–lélekig” vezető útra léphetne vele, akkor az autentikus életben már érvényesülő barátság nevében – nem törődve az empirikus életben élő nő reakciójával – visszahőköl ettől a közös úttól.

Seidler Irma Lukács Györgyben, illetve Balázs Bélában a moralitáshoz teljesen ellentétes módon viszonyuló lényekkel találkozott s a maga problémáját úgy oldotta meg, hogy öngyilkos lett.

Heller idézett tanulmányában Lukács György és Seidler Irma viszonyát elemzi (s nem foglalkozik Balázs Béla magatartásával, bár az is megalkotta Seidler Irma halála kapcsán „művét”, a „Világ”-ban Balázs megírta Irma öngyilkosságának a történetét).

Heller Lukács György és Seidler Irma kapcsolatát, tragédiáját a következőképpen jellemzi:

„Lukács György félt Seidler Irmától: a Művet féltette tőle és Irmát féltette. S mert mindkettőt féltette, az első utat *választotta*. Mítoszt alkotott Irma földi alakjából, »az élet« mítoszá, az alkotó örökös vágyódásának tárgyát, és megalázta gőgjét a mítosszá varázsolt élet, az életté stilizált filozófia előtt. De Seidler Irma nem volt Regine Olsen, aki boldogan élt, míg meg nem halt. Ő megformálta a maga életét az önként vállalt halálban. S ezzel beépítette a maga eleven-emberi vérért a Mű várába, mely csak így állhatott meg, hogy kimagasodhassék az életből, mint egy magányos hegycsúcs. Seidler Irma nem akart senkit megváltani, és nem akarta, hogy megváltsák. Nem akarta, hogy őtőle féljenek, és nem akarta, hogy őt féltsék. És az alkotó »ugródeszkájává« vált annak akarata ellenére, mert a Mű az ő vérével épült fel . . .”

„Lukács György levele Seidler Irmához 1911 januárjában: »Amit én csinálni akarok, csak egyedül álló embernek lehet megcsinálnia . . . Aki nem tudja, hogy mi lehet neki egy ember, hogy mi lehet egy ember a másinak – az csak magára hagyva lehet, de sohasem szilárd, immár vágyódástalan, tudománynak termett egyedülvalóságában. Csak az mehet el gögös-nyugodtan a felkínálkozó, hazug és kicsiny közöslehetőségek mellett, és teheti fel egész életét egy munka kockázatos sorsára.«”

„Lukács György félt Seidler Irmától, mert a magányosságát féltette. Féltette a magányosságát, mert a Művet féltette. És magányosan építette fel az ő művét, de a Mű nem építhető fel az élet nélkül, és ezért beépítette a vár falába Kőműves Kelemenné vérért. Irma a Mű eszköze lett, pedig Lukács György nem akarta eszközzé tenni. És nem

lehet nem-eszköznek használni az életet, ha a formák felől közeledünk hozzá.”

„De: az erkölcsi törvény él és eleven. Az erkölcsi törvény azt parancsolja: az ember ne legyen a másik ember számára pusztá eszköz.”

„És Lukács Györgyben élt az erkölcsi törvény. És azért alakította mítosszá a Seidler Irma húsból és vérből való asszonyiságát, és ezért alázkodott meg előtte az ő gögijében, és ezért mondotta: sohasem lehet nekem vele szemben igazam.”

„Lukács György nem akarta az embert pusztá eszközként, mert élt benne az erkölcsi törvény, és szentnek tekintette annak legfőbb parancsolatát . . .”

„Seidler Irma nem tudta szerelmét művébe beleköltetni, s ezért formálta meg a halálban a maga tragédiáját. Lukács György beleköltötte szerelmét Művébe, és ez volt az ő tragédiája. *De ezt a tragédiát beleépítette az életébe.*”⁵

Ezzel szemben Balázs Béla számára Irma csak egy szexuális kaland volt a sok közül, amelyet még meg is lehetett írni, ahogy ezt Balázs meg is tette a „Világ”-ban. Lukács György emlékezetében Balázs Béla Seidler Irmával való viselkedése egy örökké tartó ressentiment volt, egy olyan szomorúság, ami állandóan beárnyékolta emberi kapcsolatukat.

Seidler Irmát Lukács György nemcsak esszéiben költötte meg, magatartását elméletileg igazolandó megírta „A lelki szegénység” c. dialógusát.⁶ A dialógus alapjául az az etikai elv szolgált, hogy a mű létrehozása a legfőbb erkölcsi parancs; ez egészült ki azzal az álláspontjával, hogy a különböző területek (a „közönséges élet”, az „eleven élet”, a „formák” világa) mintegy zárt kasztot jelentenek, amelyek nem keveredhetnek. Lukács György Seidler Irmával való találkozásának kudarcát – e dialógus intenciója szerint – abban látta, hogy ketten különböző kaszthoz tartoztak, más volt kategorikus imperativusuk, ezért nem érthették meg egymást. Lukács György etikai álláspontja – s ezt megvalósító magatartása – antihumánus, a korai kanti etikai törekvések emberellenes tendenciáit feszíti túl, amelyben döntő szerepet

⁵ Uo., 419–421. old.

⁶ Lukács György: A lelki szegénységről. Neue Blätter, 1912. 5–6. sz.; Szellem, 1911. 2. sz.

játszott Kierkegaard hatása.⁷ Csak zárójelben jegyezzük meg: Lukács György Seidler Irmával szembeni akaratlanul is antihumánus magatartásáért többszörösen „megfizetett”, ahogy ezt már az előzőekben megmutattuk Lena Grabenkóval való házasságával. Az e házasságban átélt szenvedéseket – mintegy vezeklésként – Lukács a dosztojevszkiji jóság szellemében viselte, újra bizonyítva, hogy Lukács György esetében erkölcsi magatartása és erkölcsfilozófiája között milyen párhuzamosságok, illetve egybeesések voltak. Balázs Béla magatartása ez esetben is a szokásos magatartás: Lena Grabenkóval való rövidebb intim viszony után ő ismertette meg Lenát Lukács Györggyel, és tevékenykedett a házasság létrejöttén.

Lukács György erkölcsfilozófiájának alakulásában fontos szakasz az első világháború kirobbanásának az ideje; Lukács e háborút a polgári társadalom kataklizmájaként, fichtei terminussal a „tökéletesedett bűnösség állapota”-ként fogta fel. Ezt a véleményt – a Vasárnap Társaság megindulását közvetlenül megelőző időszakban – a tervezett Dosztojevszkij-monográfia kapcsán, illetve az ebből elkészült „A regény elmélete” c. művében fogalmazta meg. E munka során Lukács György alaposan foglalkozott Dosztojevszkij etikai nézeteivel, az orosz anarchizmus etikájával, illetve Fichte és Kant morálfilozófiájával.

Lukács György ekkori felfogását, „A regény elmélete”-ben megfogalmazott képet tovább fogja gazdagítani a Dosztojevszkij-monográfiához készült, a „heidelbergi bőrönd”-ben talált jegyzetanyag, valamint a nemrégien megjelent Paul Ernsttel folytatott levelezésének alaposabb feldolgozása. Itt olyan mozzanatok is előkerültek, amelyek azt mutatják, hogy a Lukács Györgynél jelenlevő vallásos misztika etikai koncepciójára is hatott, valamiféle „misztikus etiká”-t törekedett létrehozni. Lukács 1915. máj. 4-én írta – többek között – Paul Ernstnek: „Metafizikai realitással pedig *csak* a lélek rendelkezik. Ez nem szolipszizmus. Éppen az a probléma, hogy megtaláljuk a lélektől–lélekig vezető utat. Minden egyéb *csak eszköz*, *csak erre szolgál*. Azt hiszem, hogy eltűnne nagyon sok konfliktus, ha elérnénk e területnek a levezetettekkel (egy etikailag elsajátított intézményből következő jogokkal és köteleességekkel) szembeni abszolút elsőbbségét, persze nem azért, hogy az életet teljesen konfliktusmentessé tegyük, hanem azért.

⁷ A dialógus problematikájának bemutatását lásd *Heller Ágnes: A lelki szegénységről*. Lukács György ifjúkori dialógusa. *Heller Ágnes: Portré-vázlatok az etika történetéből*.

hogy csak az legyen konfliktus, ami válaszút elé állítja a lelket. Egyáltalán nem tagadom, hogy vannak olyan emberek, akiknek a lelke, legalább részben elfogadja az objektív szellemhez és alakulataihoz való kapcsolódást. Én csak azellen tiltakozom, hogy ezt a kapcsolatot lényegében normatívnak tekintsék és azzal az igénnyel lépnek fel, hogy *mindenki* ehhez kösse lelkének sorsát. (Ezért tekintem a valaha létezett legaljasabb rabszolgaságnak a modern általános hadkötelezettséget.) Ezért nem látok Ropsinban sem – dokumentumnak, nem műalkotásnak tekintve – kortűnetet, hanem az első (kötelességek a képződményekkel szemben) és a második etika (kötelességek a lélekkel szemben) közötti régi konfliktus egy új megjelenési formáját fedezem fel benne. A rangsor mindig sajátos dialektikus módon bonyolódik politikus embernél, a forradalmárnál, amikor a lélek nem önmagára, hanem az emberiségre irányuló. Ez esetben – a lélek megmentéséhez – éppen a lélek feláldozása szükséges: *egy misztikus etika alapján* (kiemelés tőlem – N. Z.) kell kegyetlen reálpolitikussá válni és megsérteni az abszolút parancsot, amely *nem* az alkotásokkal szembeni kötelezettség, a »Ne ölj!« probléma, amelyet talán Hebbel Juditja mond ki a legélesebben: »és ha isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?« Csak a helyzet új és az emberek újak.”⁸

Lukács György forradalmároknak ekkor az orosz anarchistákat tartja. Tevékenységük, valamint Dosztojevszkij nézeteinek etikai motivációjaként beszél egy misztikus etikáról, amelynek a legkülönbözőbb problémáiról vitatkozhattak a Vasárnap Kör összejövételein, amellyel például (a politikailag konzervatív) Ritoók Emma nem értett egyet.

Úgy gondoljuk, hogy ez a misztikus etika inkább metaetika volt, egy sajátos, etikailag színezett, a „vallásos ateizmuson” alapuló magatartás. Ennek sajátosságait már megvizsgáltuk Paul Ernst: „Ariadné Naxosz szigetén” c. drámájának bemutatása kapcsán. Az ott mondottakat sok mindennel ki lehetne egészíteni, Lukács más publikációi is mutatják, hogyan képzelte el fő vonásaiban ezt a misztikus etikát.

Lukács a „Vlagyimir Szolovjov: a jó igazolása” c. recenziójában⁹

⁸ Lukács György levele Paul Ernsthez, 1915. máj. 4. Az MTA II. osztályának Közleményei, XX. köt. 3. sz. 1972. 286–287. old.

⁹ Lukács György: Vlagyimir Szolovjov: a jó igazolása. Válogatott művek. II. köt. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1916–1917. XLII. köt. Lukács György: Ifjúkori művek (1902–1918).

is érintette a misztikus etikáról vallott elképzelését; a következőket írta: „Szolovjov – mint kortársai, Oroszország világtörténelmi jelentőségű költői – az »európai« individualizmus (és a belőle következő anarchia, kétségbeesés és istentelenség) belülről fakadó meghaladására törekszik, hogy az így meghódított helyre új ember és vele új világ lépjen. Természetes, hogy a költőket, amíg költők maradtak, mindig az új ember és annak a régivel való szembeállítására érdekelte csak: ebben és csak ebben valóban látnokok, próféták lehettek; amit az új világról mondani tudtak, pusztán utópia volt, nem lényegében, csak tartalmában tért el más utópiáktól; de az új embert – itt olyan alakokra gondolok, mint Dosztojevszkij Miskin hercege vagy Aljosa Karamazovja, Tolsztoj Platon Karatajevje – látták, és valóságként tudták más valóságokkal szembeállítani. És éppen az új ember létezésének ez a kézzelfogható, tapintható realitása biztosít ezeknek a költőknek igazán világtörténelmi jelentőséget: itt valóban olyasmivel állunk szemben, amit az európai fejlődés képtelen volt önmagából létrehozni – ha vágyódott is utána, törekedett is felé – olyasmivel, ami a kétségbeesett kérdések egész sorára képes válaszolni. Ezek a költők – az elhivatottságuk másik, kiegészítő vonása – alkotó módon átélték az alkotó módon leküzdött »individualizmust« egész problematikájával: Szonya Raszkolnyikov beteg lelkének hozza az új, az örömteli üzenetet, és Platon Karatajev egyszerű fénye a legmélyebb sötétségből és kétségbeesésből mutat utat Pierre Bezuhovnak.”¹⁰

Ez a misztikus etikai koncepció ambivalens sajátosságokkal rendelkezett; egyrészt – amennyiben az etikai szférát alárendelte a vallásos szférának, annyiban – az idealizmus keretein belül is Lukács szellemi fejlődésének retrográd vonulatát, Lukács irracionalista törekvéseinek részét alkotta, másrészt – amennyiben a romantikus antikapitalizmus érzelmi-indulati részeként is funkcionált, annyiban – a polgári társadalom erkölcsi bírálatában – haladó funkciót is teljesített.

Ez utóbbi szerepét ki lehet szövegszerűen is mutatni; Lukács György „Molnár Ferenc Andorja” c. írásában¹¹ (amellyel a későbbiekben még részletesen foglalkozunk – a magyar kapitalizmus, s ebből kinövő emberi magatartás kritikájára használta fel misztikus etikáját) a következőket írta:

¹⁰ Uo., 667–668. old.

¹¹ Lukács György: Molnár Ferenc Andorja. Huszadik Század, 1918. nov. XIX. évf. 39. köt. 5. sz. 256. old.

„És éppen így nem jelenti a nagy orosz irodalom a lelki ürességnek és a moral insanitynek valami megnyugtató apoteózisát. Ha Tolsztoj és Dosztojevszkij szerencsétlennek és eltévelyedettnek érzik a ma élő emberek legnagyobb részét, ha igaz keresztény szeretettel átszeretnek azok erkölcsi romlottságán és züllöttségén: az erkölcsi értékek, sőt az erkölcsi értékelések rendületlenségén nem akarnak ezzel rést ütni, csak a mindent látó, megértő és megbocsátó szeretetben látják az utat, mely az eltévelyedettet *oda* visszavezeti. Ők úgy látják, hogy minden emberben, tett legyen bármit is, élt legyen bármiképpen, mégis van lélek, csak elég nagy szeretet akadjon, mely elhatol eddig a lélekig, és új életre kelti azt. Pesti fordításban ez az »orosz«-ság azonban azt jelenti, hogy minden üres fráter (hiszen, ha legalább gazember volna!) *úgy, amint van*, szeretetre és megbocsátásra érdemes, hogy a krisztusi szeretet megnyugvást jelent abban a »megmáshíthatatlan« tényben, hogy az embereknek nincsenek meggyőződéseik, hogy az »élet« »kényszeríti« őket rosszat tenni, hazudni, csalni, hogy »nem engedi« meg nekik, hogy »tisztá« és »igazi« életet éljenek.”¹²

Természetes, hogy a Vasárnap Kör beszélgetései nemcsak az anarchizmus és a misztikus etika megítélésére terjedhettek ki: ezek a beszélgetések érintették az etikus és az empirikus élet problémáit is (talán ennek kapcsán a „szerelemfilozófia”-t [Lesznai Anna kifejezése]). Itt csapott össze Lukács György és Balázs Béla egymást kizáró magatartása és morális felfogása, a Babitscsal való vita kapcsán a konzervatív és az általuk képviselt etikai álláspont szembesítése. A Társadalomtudományi Társaságban a vitán előadott álláspont is minden bizonnyal a kör beszélgetésein is megvitatásra került.

A Vasárnap Társaság időszakában Lukács György változó morálfilozófiájának a megértéséhez a kanti etikához való viszonyát kell röviden jellemeznünk.¹³ Ennek lényegére már az előző részben utaltunk: Lukács György esetében a kanti etika olyan meghaladási kísérletéről van szó, amely a kanti etikából indul ki (sőt, ami Lukács György fejlődésének különböző szakaszaiban, a kanti etika különböző mozzanatainak az elfogadását is magában foglalja), s váltakozva Kant morálfilozófiájának különböző mozzanatait helyezi előtérbe. Lukács e törekvését nem mindig fogalmazta meg határozottan, többször a kanti

¹² Uo.

¹³ Lásd Heller Ágnes: A kötelességen túl. A német klasszika etikájának pragmatikussága Lukács György életművében. Korunk, 1974. 1. sz.

etikai álláspont kinyilvánított védelmezése során törekedett túlhaladni a kanti etikán, illetve annak bizonyos fejlődési szakaszain. Találkozhatunk azonban Lukácsnál olyan mondatokkal is, amikor egyértelműen kimondta: „Meggyőződésem, hogy a kanti etikán túl kell haladni.”¹⁴

Ezért Lukács György gondolatvilágában a kanti etika helyének a kijelölésére sem az egyértelmű *igen*, sem az egyértelmű *nem*, nem alkalmas. A Vasárnap Társaság időszakában is a kanti etika a legnagyobb elismerést és elmarasztalást váltotta ki Lukácsból. Lukács György a kanti etikában a morál általánosságával, az erkölcsi személyiség méltóságának a tiszteletével és azzal, hogy azt eszközként soha sem szabad használni – egyértelműen egyetértett. Lukács Györgyöt gyakorta vonzotta a kötelességteljesítés feltételén volt. Lukács György – Balázs Bélával ellentétben – sohasem tudott megbékélni az ember megkettőzésével a kanti etikában, a „homo noumenon” és a „homo fenomenon” kanti szétválasztásával. Kereste a művészetben, vallásban stb. az összekapcsolás-összekötés lehetőségét. Lukács Györgyöt gyakorta taszította a kanti etika kategorikus imperativuszai többségének formális jellege. Az előző részben már rámutattunk arra, hogy Lukács a Társadalomtudományi Társaság vitáján végül is az idős Kant, az „Erkölcsök metafizikája”-ban megfogalmazott álláspontját tette magáévá, illetve azt igyekeztek továbbfejleszteni, a belőle fakadó intenciókat az új helyzetre alkalmazni.

Lukácsék ezt az álláspontjukat az etikai idealizmus koncepciójának kidolgozásával részben megvalósították. Őszinte meggyőződéssel vallották, hogy az elidegenedett világ ellentmondásaiból csak az etikai idealizmus által meghatározott világnézet, politika, s az ezt megvalósító cselekvés képes a kivezető utat megtalálni. Ez az álláspontjuk nagy örömmel és reménykedéssel töltötte el őket, egy olyan jobb jövőre való orientáltságnak az alapjává vált, ami döntő módon járult hozzá forradalmi fordulatukhoz.

Úgy véljük, nem tévedünk, ha ennek megnyilvánulásaként értékeljük Lukács György Paul Ernsthez 1918-ban írott levelének a következő sorait:

„Elszomorított, hogy olyan pesszimista hangú levelet kaptam Öntől. Sajnos ezekről a kérdésekről írásban nehezen lehet valamit is monda-

¹⁴ Lukács György levele Paul Ernsthez, 1917. márc. 11. MTA II. osztályának Közleményei, XX. évf. 1972. 3. sz. 296. old.

ni, jó volna beszélni Önnel, hogy arról a reménykedésről és bizakodásról is beszámolhassak, amely bennem fokról fokra nő – jóllehet személyes sorsom több mint problematikus.”

„Ez persze az utolsó filozófiai állásfoglalással függ össze.”¹⁵

A Vasárnap Társaság időszakában Lukács György morálfilozófiája alakulásának a megértéséhez figyelembe kell vennünk a „Heidelbergi Esztétika” etikai vonatkozásait is. Igaz, hogy Lukács e művében etikai problémákat nem akart részletesen és alaposan megvizsgálni, az etikum szféráját csak annyiban érintette, amennyiben az esztétikum területét el akarta választani minden más szférától, így az etikai szférától is. Ennek következtében Lukács György csak az etikában megvalósuló szubjektum–objektum viszony problémáit vázolta fel részletesebben. Az itt jelentkező viszony lényegét abban látta, hogy az etikában csak szubjektum van, s ez a szubjektum – a morális cselekvések által, az etikai normát belső cselekvése maximájává téve, az ily módon létrejövő szabadság megteremtésének során – maga hozza létre végtelen folyamatban a neki megfelelő objektumot.

Az etikai tételezés ilyen felfogása az erkölcsi személyiséget állítja középpontba. Ez az álláspont vált az etikai idealizmusuk alapjává. Úgy vélték, hogy az etikai személyiségek cselekvése során, annak következtében jöhet létre egy új, utópikus világ, az ember eszményeinek megfelelő valóság, amelyet – az öreg Kant intenciói szerint – a Társadalomtudományi Társaság vitájában is meghirdettek.

Az erkölcsi személyiség ilyen döntő szerepe miatt nézzük meg annak legjellemzőbb vonásait, az általa létrehozott morális cselekvések jellegét. Lukács György ezzel kapcsolatban írta:

„Mert az etikai tételezés átnyúl a természetes ember valamennyi objektívációs formáján és szubjektív összpontosulásán, és megsemmisíti őket; értékek iránt közömbös létezésük tehetetlen ellenállása sohasem volna képes fellobbantani az etikai pátoszt, és a döntés szabad akarata a szó szoros értelmében azt jelenti, hogy úgy kell cselekedni, mintha ez volna az első és az utolsó cselekedet a világegyetemben, mintha nem léteznének olyan okok, melyek ahhoz a helyzethez vezettek, amelyben a döntés megtörténik, mintha a cselekvésnek közvetlenül az utolsó ítélet előtt kellene végbemennie, ahol az idő megszűnt, és a tettnek csak olyan következményei lehetnek, amelyek tiszta etikai szándékában on-

¹⁵ Lukács György levele Paul Ernsthez. 1918. – Uo., 300. old.

tologikusan vele együtt tételeződtek. Az így felfogott döntésben az igazán abszolút etikai tételezésben jöhet csak létre az etikai szubjektum, a jellem; ám létrejötte éppen azon alapul, hogy a jellem nem valamiféle »valóság« »folytonosságából« emelkedik ki fokozatosan s e folytonosságot megőrizve, hanem ezt radikálisan megsemmisítve, tőle teljesen különmeműen, azaz abszolút módon tételeződik.”¹⁶

Az etikai tételezés során az erkölcsi személyiség morális tetteinek ily módon értelmezett folyamatában jön létre a szabadság „amely egyszerre és elszakíthatatlanul együtt tételeződik az etikai szubjektum tételezésével, éppen azt jelöli, hogy az etikai személyiségben megszűnik minden objektumjelleg; s az etikai szféra e szerkezetének tartalmilag a legvilágosabban megragadható következménye így is megfogalmazható: egyetlen embert sem szabad objektumként kezelni, hiszen mindegyiknek (a többiek felől nézve) lehetősége és (ön maga felől nézve) kötelessége, hogy akarata magáévá tegye az etika maximáját: hogy személyiséggé, szubjektummá váljék.”¹⁷

Az etikai tételezés így válik az erkölcsi személyiség – objektív társadalmi és történeti folyamatok által nemhogy meghatározott, hanem egyáltalán nem is befolyásolt – aktív, „forradalmian” voluntarisztikus tettévé, amelynek következtében jön létre az új, utópikus világ. Az erkölcsi személyiség lényegének ilyen értelmezése során itt is igyekeztek valamiféle misztikus etikát létrehozni, amelyben az erkölcsi tett „etikai vagy etikai-vallásos magatartás”¹⁸, ahol „a tisztán etikai szubjektum utópikus-posztulatív jellegű”¹⁹, amelynek megvalósulása elérhetetlen, hisz megvalósulása önmagát számolná fel, s e megvalósulás lehetősége az etikában „a szent akarat határfogalom”²⁰ által záródik le.

Lukács György az etikai tételezést a „Heidelbergi Esztétika”-ban is ily módon nemcsak utópikusan posztulatívvá, hanem etikaian-vallásos magatartássá is tette. Ezen álláspontjának az igazolását Kierkegaard „vallásos ateizmusá”-ban találta meg, így Lukács misztikus etikájának lényege sem volt más, mint a „vallásos ateizmus” alapján álló erkölcsi személyiségnek etikaian-vallásos cselekvése. Lukács György ezt az ál-

¹⁶ Lukács György: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. 263–264. old.

¹⁷ Uo., 336–337. old.

¹⁸ Uo., 338. old.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

laspontját – Kierkegaard kapcsán – a következőképpen fogalmazta meg:

„Ha tehát pl. Kierkegaard egzisztenciális, metafizikai etikája abban a tételben csúcsosodik ki, hogy a szubjektivitás az igazság, akkor ez egyáltalán nem a szubjektivitás abszolútként tételezését jelenti, hanem ellenkezőleg azt, hogy az egzisztenciális szubjektivitás az igazi istenviszony, a transzperszonális abszolútummal való valódi kapcsolat egyetlen eszköze, ellentétben az elméleti-szubjektív magatartás látszólagos, pótlékszerű viszonyával.”²¹

A „Heidelbergi Esztétika” ily módon Lukács György morálfilozófiája alakulásának is dokumentuma. Egy alaposabb elemzés megmutatná, hogy a benne található erkölcsfilozófiai nézetek mennyire szervesen kapcsolódtak Lukácsék filozófiai álláspontjának változásaihoz, Kant, Kierkegaard etikai felfogásának átértelmezéséhez, a Társadalomtudományi Társaság vitáján kifejtett nézeteikhez stb.

A Vasárnap Társaság tevékenységére, eszmei álláspontjuk alakulására sem maradtak hatástalanok az első világháború válságából született forradalmak, mind a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, mind a magyar őszirózsás polgári forradalom.

A Vasárnap Társasághoz tartozók haladó irányú eszmei fejlődésében rendkívül fontos szakasz volt 1918 tavasza és késő ősze közötti háromnegyedévnyi időszak. Ennek kezdetét kétségtelenül a Társadalomtudományi Társaság előző fejezetben bemutatott vitájához kapcsolhatjuk, befejező szakasza a társaság reprezentánsainak – Lukácsnak, Fogarasinak stb. – a Kommunisták Magyarországi Pártjához való csatlakozásával záródik. Annak jelzésére, hogy mennyire felgyorsult ebben az időszakban eszmei-politikai fejlődésük, Lukács György példáját idéznénk, aki 1918 elején írta „Balázs Béla: Hét mese” c. tanulmányát, amelyben az irracionalizmus legdurvább formáját képviselte, s még ebben az évben, 1918. december közepén belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába.

Rendkívül nehéz, talán megoldhatatlan feladat e folyamat alakulásának konkrét esemény- és eszmetörténeti bemutatása. (Ebben a kérdésben például Balázs Béla sokat idézett naplói sem adnak eligazítást. Ezekben a hónapokban ugyanis Balázs Béla nem írt rendszeres és részletes beszámolót.) Itt a későbbi visszaemlékezések sem perdöntöek. Lukács György ilyen jellegű visszaemlékezései sem világítják meg a fo-

²¹ Uo., 362. old.

lyamat konkrét menetét. A korabeli politikai eseményekben való részvételük annyira lényegtelen volt, hogy e folyamat rekonstruálása érdekében csak azokra a publikációkra szorítkozhatunk, amelyek ebben az időszakban születtek. Ezek azonban sok kérdés megválaszolását nem teszik lehetővé; még Lukács György esetében is ez a helyzet, holott az ő publikációs tevékenysége volt ekkor a legjelentősebb. (Ugyanakkor azt a benyomásunkat is jeleznünk kell, hogy e metamorfózis minden egyes mozzanatát nem is szabad racionálisan magyaráznunk, e folyamatban is fontos szerepe volt a magyar fejlődést motiváló politikai és filozófiai irracionalizmusnak.)

E fejezet keretében Lukács eszmei fejlődését kívánjuk közelebbről megvizsgálni. A vonatkozó időszakban Lukácstól négy írást ismerünk, ezek a következők: „Georg Simmel” (megjelent a „Pester Lloyd” 1918. október 2-i számában), „Molnár Ferenc Andorja” (megjelent a „Huszadik Század” 1918. novemberi számában), „Lesznai Anna új versei” (megjelent a „Pester Lloyd” 1918. november 29-i számában), és „A bolsevizmus mint erkölcsi probléma” (megjelent a „Szabad Gondolat” 1918. decemberi különszámában). Itt a megjelenés sorrendjében közöljük Lukács György írásait, ez azonban nem feltétlenül a megírás sorrendje is; a tanulmányokban kifejtett eszmék progresszívvá váló mozgása a „Lesznai Anna új versei”, „Georg Simmel”, „Molnár Ferenc Andorja”, s végül: „A bolsevizmus mint erkölcsi probléma” sorrendet sugallja. Ezzel ugyanakkor azt sem akarjuk állítani, hogy feltétlenül ez volt a megírás sorrendje. Lukács György filozófiai fejlődését ebben az időszakban az jellemzi, hogy *egyrészt* ugyan az idealizmus progresszív tendenciái kerekedtek felül, határozott fordulattal az objektív idealizmus felé, ennek panteizmusba való átesapásáig (ekkor még az idealizmus különböző tendenciái voltak jelen gondolkodásában), *másrészt* – s ez a lényegesebb – az idealizmussal együtt, még annak alárendelt mozzanataként, szinte észrevétlenül, bizonyos materialisztikus tendenciák is megjelentek.

„Lesznai Anna új versei” c. Lukács-írásnak az a jelentősége, hogy ebben az objektív idealizmus (sőt a panteizmus) irányába történik határozott fordulat. Ennek értékét akkor láthatjuk igazán, ha az itt kifejtett lukácsi álláspontot összehasonlítjuk a „Heidelbergi Esztétika” bizonyos gondolataival, különösen annak „A spekulatív-fejlődésfilozófiai szépségeszme” fejezetével, amelyben Lukács Hegelt és Goethét bírálva az objektív idealizmus, panteizmus esztétikai álláspontját azért

utasította el, mert szerinte ezen álláspontok lényege az „hogya a szer-
ves-konkrét természetfogalmat esztétizálni, a művészet fogalmát elmé-
letesíteni kell . . . Az elmélet és az esztétikum ez egysége a kozmikus-
sá vált szubjektumban Goethénél vált a legvilágosabban láthatóvá.”²²

Lukács György Lesznai Anna új verseiről elmondta, hogy legfeltű-
nőbb sajátosságuk az, hogy bennük a szubjektivitás és objektivitás
megszokott ellentétpárjai megszűntek, mert: „Szubjektum és objektum,
én és világ, ember és természet szembenállása ezekben a versekben
egyszerűen nincs jelen . . .”²³

Lesznai Anna versei – Lukács György szerint – a lélek keletke-
zésének a mítoszát adják, azét a lélekét, amely a természet dolgaiban
is benne van, majd attól külön válik, de állandóan vágyakozik a Min-
denség után, hogy a keresztény világérzésben e vágy válik a magá-
nyosság alapjává, majd az ezt meghaladó pogány világérzés jelenti a
reményt a Mindenséggel való új egyesülésre, a magányosság feloldására
az én és a természet új egységének a megteremtésére. Lukács György
e folyamatot a következőképpen fejtette ki:

„És ezeknek a verseknek a páratlan nagyságát az teszi, hogy eled-
dig ismeretlen erővel és valamilyen különben sosem tapasztalt mély-
séggel élhetjük át bennük a lélek kozmikus keletkezését. Átéljük a lé-
lek elszakadását törzsétől, önállóvá alakulásának útját, látjuk, hogyan
szakad el a lélek az örök változásai közt örök – ugyanannak meg-
maradó természettől, és ahogy ebben a pillanatban, az elszakadás té-
nye által, a lélek tulajdonképpen megszületik. A szó legigazibb értel-
mében vett teremtménymítosz ez. Hiszen az osztatlan Mindenséget éljük
át, megpillantjuk egységének, egysége eleven erőinek »lényegét« a lé-
lekké ébredt egyes szubsztanciában, érezzük a válás fájdalmát (az em-
berlét fájdalmát, az eredendő bűn árnyát), még hozzá kézzelfogható va-
lóságként, a megszüntetésére áhító vágyakozást pedig úgy, mint köz-
vetlenül előttünk álló megváltást . . ., de ez az út, Krisztus útja, a lel-
kek útja: vajon ez az út az egyetlen és a végső etika, mely nekünk
adatott? Nem bukkanunk-e majd a végén megint egy újabb útra, mely
újra természethez, ama sebek gyógyulásához vezet, melyeket a lélek
elszakadása ütött? Nem tudjuk; még csak sejteni is alig sejthetünk va-
lamit, Krisztus követelése pedig szinte évezredekig beteljesíthetetlenül
állnak előttünk . . .”

²² Lukács György: Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. 434–435. old.

²³ Lukács György: Lesznai Anna új versei. Lukács György: Ifjúkori művek.
760. old.

„Ennek a legmagasabb rendű emberi etika értelmében elmulasztott »valami« felett érzett metafizikusan rossz lelkiismeretnek a számára virágzanak Lesznai Anna versei, ennek nyújtanak metafizikus-mély vigaszt: miközben a lélek keletkezésének mítoszát jelenítik meg, sokat mondó-sejtető mozdulattal mutatnak valami Túlira, egy olyan Odaátra, amelyet majd csak a számunkra látható megváltás mögött pillanthattunk meg; olyan pogányságra, melynek világideje csak az újra visszatért Krisztus után jöhet el: a szeretet jegyében átélt természetfilozófia korszakára.”

„Ilyen gondolatmenetek során akaratlanul is Goethe neve ötlík eszünkbe.”²⁴

Lukács György gondolatai közül különösen fontosnak tartjuk valami új útnak a vágyát, keresését, egy új (végső!) etika igényét, amelyet – ezen írás végső kicsengéseként – Lukács a természettel való szeretetteljes azonosulástól, egyesüléstől vár. Olyan panteizmus ez, ahol még az objektív idealizmus a meghatározó, de ezzel együtt – véleményünk szerint –, a természet átlelkesítésén keresztül, az ebből fakadó „pogányság” útján már Lukács György megindult az új világ, ennek végső etikája felé.

Lukács György „Georg Simmel” c. írását nekrológgént írta. Nemcsak az jellemző erre az írásra, hogy mit írt Simmelről, miben látta jelentőségét, hanem az is, hogy Lukács György Simmel filozófiai tevékenységének milyen oldaláról, vonatkozásáról hallgatott. Így szó nincs a vallással kapcsolatos felfogásáról, vagy a kultúra elidegenedtségével kapcsolatos simmeli elméletről. Lukács György eszmei fejlődését mutatja, hogy ami évekkel, sőt hónapokkal azelőtt még probléma volt az ő számára is, meg a csoportosulás számára is, azt 1918 közepe táján már meg sem említi.

A nekrológban levő méltatás is rendkívül kimért, tartózkodó, fő jellemvonása az, hogy a dicséret is bírálát, ahol nehéz lenne megállapítani, hogy a kettő közül melyik a döntőbb. Ez az álláspont leginkább a következőkben fogalmazódik meg: „Simmel korunk legnagyobb átmeneti filozófusa, hogy nagyságát és korlátozottságát egyetlen mondatba foglaljuk: ő az impresszionizmus igazi filozófusa.”²⁵ Aki tudja, hogy

²⁴ Uo., 763–764. old.

²⁵ Lukács György: Georg Simmel. Lukács György: Ifjúkori művek. 747. old.

Lukácsék számára mit jelentett az impresszionizmus, annak nem kell sokat bizonygatni, hogy Lukács György inkább bírált, mint dicsért.

Lukács György Simmel történelmi jelentőségét a metodológiai pluralizmus képviselésében, illetve szociológiai tevékenységében látta. Ez a Lukács György szándékai szerinti valóságos dicséret is legalább annyit mond magáról Lukácsról, mint Simmelről. Lukács ekkor még a metodológiai pluralizmus álláspontján állt (ennek különböző problémáit, a politika és az erkölcs külön szféraként való tételezését látjuk még „A bolsevizmus mint erkölcsi probléma” c. írásában is), és újra bensőségesé vált viszonya a marxi szociológiához. „Míg a szociológiát Simmel előtt, különösen az ő beállítottságára is döntő hatású marxi szociológiát az a törekvés jellemezte, hogy minden időtlen-feltétlen dolgot (vallást, filozófiát, művészetet) időbeli feltételezett dolgokban oldjon fel, a klasszikus korszak legnagyobb szabású történetfilozófiai koncepcióinak (például a hegelinek) egyoldalúsága és gyengéje abban a törekvésben rejtett, hogy a történelem időbeliségét egészében és osztatlanul tiszta apriorisztikus viszonyokba fogja be.”²⁶

Lukács György filozófiai álláspontja alakulásának konstellációjában a hegeli filozófia kritikája nem egy szubjektív idealista filozófia pozíciójáról történik. A marxi szociológiára való hivatkozást megint olyan előre mutató mozzanatként fogjuk fel, amely a forradalmi fordulat felé törte az utat. Ha így értelmezzük Simmel azon dicsérő kritikáját, hogy szociológiája is csak „kísérlet volt, és nem lezárás”, akkor Lukács a szociológia terén is valami újat, továbbvivőt szándékozott – kívánt megvalósítani.

Lukács György „Molnár Ferenc Andorja” c. tanulmányában ugyan még elhatárolta magát a Simmel-féle szociológiai kísérlettől, de látta a kísérlet lehetőségét: „Egy okos irodalombarát Szép Ernő hatását állapította meg itt Molnár Ferencen, *a szociológus talán a közös miliő szükségképpen közös hatását fogja keresni* (kiemelés tőlem – N. Z.); én nem érzem magamat hivatva ezt a kérdést megoldani, de így megpedzeni talán nem árt mégsem”²⁷ – írta Lukács.

Rendkívül tanulságos volna ennek az írásnak az összevetése a „Heidelbergi Esztétika” intencióival. Mi itt csak jelezhetjük az alapvető különbségeket. Nem találjuk a „Heidelbergi Esztétika” elméleti tartó-

²⁶ Uo., 750. old.

²⁷ Lukács György: Molnár Ferenc Andorja. Lukács György: Ifjúkori művek. 756. old.

oszlopát, azt, hogy a mű normatív félreértés. Ehelyett bátortalan és ellentmondásos kifejtését találjuk annak, hogy a műnek köze van a valósághoz, hogy azt ábrázolja. Ebbe az irányba mutat a „nagy francia »naturalisták« élelátása”-nak pozitív, értékelő kifejtése. Szerepel ugyan a mű utópikus valóságot teremtő sajátossága, de egész más összefüggésben. A mű utópikus világa itt követelésként áll az emberek előtt, hogy ők is cselekedeteik által valósítsák meg (mert megvalósítható!) ezt az utópikus világot.

Paradox dolog az, hogy Lukács György ezt a fontos tézist (a művészet a valóságot tükrözi vissza), a rossz művészet, Molnár Ferenc „Andor”-ja kapcsán hangsúlyozta. Ezt írásában Lukács György többször is kifejtette: „Molnár Ferenc úgy látja az életet, mint az átlagos pesti ember, aki számára éppen ezért az ő írásai úgy formailag, mint tartalmilag a legkönnyebben élvezhető olvasmányokká lettek.”²⁸ Vagy: „Molnár regényének tartalma: az átlagos pesti ember életének, az élet belső céltalanságának és ürességének szentimentális glorifikálása.”²⁹ Továbbá: „És az itt vázolt feltevés teljes igazságában – abban, hogy önmagára ismert e könyvben a ma élők nagy része, és fellélegzően üdvözölte, hogy akadt író, aki ezt a lelkiállapotot elfogadhatónak és szeretetreméltónak, ha külsőleg szerencsétlenségre vezetőnek is találta – e sorok írója sem hisz szívesen.”³⁰

Lukács György Molnár Ferenc „Andor”-ját az élet felszínének, felületének a leírásában, a lényeges összefüggések bemutatásának hiányában marasztalta el, ezzel állította szembe a nagy francia „naturalisták” eredményeit: „Flaubert regényében (az „Érzelmeik iskolája”-ról van szó. – N. Z.) egy nemzedék legigazabb és legkomolyabb vágyai omlanak össze, legmélyebb és legjobban akart törekvéseit nyeli el minden nagynak és igaznak ősi ellensége: az empirikus valóság, amelynek kísérteties megjelenési formája itt az elmúlás, az elkopás, az idő folyása. Az a hihetetlen felháborodás, mellyel az egykori közönség e regényt fogadta, ebből magyarázható: mindannak, ami szent volt előtte, profanizálásaként tűnt fel előtte a Flaubert könyve.”³¹

Lukács György a nagy és az álművészetet, az elérhető utópiát a következőképpen jellemzi: „minden nagy művészet leleplezése az empí-

²⁸ Uo., 573. old.

²⁹ Uo., 756. old.

³⁰ Uo., 758. old.

³¹ Uo., 756. old.

ria üres és széteső voltának és egy utópikus egység megteremtése, melynek követelő és kötelező hangsúlya van. Ellenben minden nagy hatású álművészetnek, talán szerzője előtt is öntudatlan, végső célzata abban áll, hogy az olvasót kibékítse közönséges, empirikus létezésével; éspe-dig nem a külsővel, mely ellen az ilyen irodalom gyakran fellázad, ha-nem éppen gyenge és hitvány, gyáva és egységtelen belső életével. Az-zal az életével, amelyen változtathatna, ha akarna, ha tudna igazán akarni.”³²

Lukács György ezzel az írásával – akarva-akaratlanul – megin-dult a politikai inkognitóból való kilépés útján is, hisz a pesti polgár olyan sajátosságait pellengérezte ki, ami nem egyszerűen művészi ízlés kérdése volt, hanem politikai-emberi magatartásának centrumát jelen-tette, ezért Molnár Ferenc „Andor”-jának a kritikája a magyar va-lóságnak a kritikája is volt egyben.

Lukács György itt bemutatott tanulmányai még nem jelentenek éles törést eszmei fejlődésében. Mindegyikre jellemző, hogy a misztikusan vallásos, szubjektív idealista attitűd elmaradt bennük, mindegyikben van valami olyan új mozzanat, ami Lukács György szellemi fejlődésé-ben addig nem volt, vagy nem olyan érték-hangsúllyal volt. Ezek együttesen jelentik ezen írások világnézeti jellegének, hangnemének a változását, amelyben ha vannak is disszonáns hangok, de a változás iránya – a világot a maga tényleges ellentmondásaiban rögzítő mate-rialista filozófia iránti igény – nem kétséges.

Annak ellenére, hogy a forradalmi válság hatására közeledés történt a Vasárnap Társaság, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták között, Lukácsék nem vállaltak tevékeny szerepet a magyar Októberi Forradalomban. Balázs Béla naplóiból, Lukács György visszaemléke-zéséből tudjuk, hogy a radikális párt gyűlésein ugyan részt vettek, így pl. 1918 októberében a „lánczídi csatánál” is ott voltak, de (Balázs Béla néhány napos, a Nemzeti Tanács törekvéseit támogató, Astoria szállóbeli tevékenységén kívül, amelynek igazi lényegét, jelentőségét ma már nehéz megállapítani) a magyar polgári forradalom sem tudta kimozdítani a csoportosulást az évek óta tudatosan vállalt politikai inkognitóból. Ebben alapvetően az játszott közre, hogy tisztában vol-tak azzal, hogy az általuk vágyott új világot nem a polgári forradalom teremti meg.

³² Uo., 362. old.

Nem helyezkedhettek erre az álláspontra a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kapcsolatban. Az általa megindított társadalmi folyamat, az ehhez kapcsolódó forradalmi terror érvényesítésének a szükségessége, amely különösen fontos problémává tette a politika és az etika összefüggésének a vizsgálatát, Lukácsék is állásfoglalásra kényszerítette. Ez az állásfoglalás 1918 őszén született meg, nagyon valószínű, hogy Lukács György 1918 októberében írta meg „A bolsevizmus mint erkölcsi probléma” c. tanulmányát.

A tanulmány megszületésének közvetlen oka az volt, hogy a Galilei-kör folyóiratának, a „Szabadgondolat”-nak a szerkesztősege Lukács Györgyöt is felkérte a bolsevizmussal kapcsolatos véleményének a kifejtésére, amelyet a „Szabadgondolat” 1918. decemberi, a bolsevizmusnak szentelt, különszámában publikáltak. A polgári radikális „Szabadgondolat” e külön száma rendkívül tudatosan szerkesztett szám volt, 11 tanulmányt tartalmazott, ebből 9 a bolsevizmussal, 2 a magyar októberi forradalommal foglalkozott.³³

A magyar közvélemény már előbb is odafigyelt az orosz események alakulására, a haladó magyar sajtó (mindenekelőtt a „Világ”, és a „Népszava”) részletesen és objektíven tájékoztatott az orosz forradalmak folyamatáról.

Elgondolkodtató tény, hogy az első időben mind a szociáldemokraták, mind a polgári radikálisok rokonszenveztek a bolsevikokkal. Miután azonban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzött, s megalakult a szovjet kormány, polarizálódtak a vélemények a bolsevik politika megítélésében.

³³ A „Szabadgondolat” 1918. decemberi különszámában megjelent írások (sorrendben) a következők voltak:

1. *Jászi Oszkár*: Proletárdiktatúra
2. *Varga Jenő*: A bolsevik uralom jövő kilátásai
3. *Lukács György*: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma
4. *Lenin* beszéde a moszkvai munkástanácsához (1918. ápr. 20.)
5. *Maxim Gorkij*: A forradalom „elmélyül”
6. *Faludi Iván*: Gorkij és Lenin
7. *Polányi Károly*: A szocializmus próbája. Nem a bolsevizmusban van a hiba, hanem magában a szocializmusban
8. *Boros F. László*: Bolsevizmus, etika és reálpolitika
9. *Sisa Miklós*: Ami a bolsevizmusban maradandó
10. *Rudas Zoltán*: A magyar forradalom
11. *Kelen László*: Kik csinálták a forradalmat?

A „Népszava” november 9-i száma még vezércikkben köszöntötte a bolsevikok győzelmét, kiemelte, hogy „A most induló új forradalom tisztára proletár mozgalom és így elmondhatjuk, hogy az orosz revolúció ma a pétervári munkások és katonák győzelmével és kormányra-jutásával eljutott kifejlődésének csúcsáig.”³⁴

A „Szabadgondolat” 1918. decemberi különszáma már a polarizálódott vélemények időszakában jelent meg. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom megítélése volt a legfontosabb mutatója a haladás táborában a különböző társadalmi-politikai erők újracsoportosulásának. A következő forradalmiság kritériuma a bolsevik forradalom feltétlen igenlése és támogatása volt. A Vasárnap Társaságban csoportosulók eszmei-politikai fejlődése a forradalmak hatására felgyorsult, de még így sem tudott lépést tartani az eseményekkel. Ezt – figyelembe véve a csoportosulás kialakulását, előzetes történetét – a magunk részéről természetesnek tartjuk.

A különszám tanulmányaiban a legkülönbözőbb álláspontok fogalmazódtak meg a forradalom elutasításától a feltétlen elfogadásáig. A különszám végül is azt a következtetést sugallta, hogy a bolsevik „kísérlet”-nek, melynek lehetnek bár bizonyos értékei, részeredményei – el kell buknia.

Jászi Oszkár kijelentette, hogy elvi-erkölcsi szempontból ellensége minden diktatúrának. Ha ezeket a szempontjait félretenné, akkor is kételkednie kellene a proletárdiktatúra megvalósításának lehetőségében, azért, mert – véleménye szerint – a proletariátusnak még Németországban sem (nemhogy Oroszországban, vagy Magyarországon) nincs olyan ereje, hogy a diktatúrát képes lenne megvalósítani.

Varga Jenő volt az egyik, aki a proletárdiktatúra feltétlen híveként nyilatkozott: *„Mert akár jól, akár rosszul kormányoztak a bolsevikok, akár megmarad uralmuk, akár hamarosan véget ér, bebizonyították, hogy a proletariátus diktatúrája nem megvalósíthatatlan utópia, nem agyrém. És ez a bolsevik forradalom maradandó világtörténelmi jelentősége!”*³⁵

Ugyanakkor kifejezte azt az aggodalmát, hogy a volt tőkés osztályfegyelem helyébe nem tudták a szükséges termelő fegyelmet megteremteni (aminek alapvető okát az értelmiség nem eléggé szocialista maga-

³⁴ Népszava, 1917. nov. 9.

³⁵ Szabadgondolat, 1918. dec. 226. old.

tartásában vélte felfedezni), ezért a termelés hanyatlása, a káosz stb. esetleg megbuktathatja a forradalmat. Varga a baloldali szociáldemokrata álláspontot fogalmazta meg, amikor azt írta: „Ha az orosz bolsevik uralom netán az itt kifejtett bajok, vagy kapitalista szellemű antantállamok külső beavatkozása folytán megbukna, az egyáltalán *nem jelenti azt, hogy a bolsevik politikai koncepció – a munkások politikai uralma a többi osztályok felett – általában megvalósíthatatlan.* Szó sincs róla. Olyan országban, ahol a szocialista munkások számaránya az összes lakossághoz nagyobb, mint Oroszországban, ahol az intellektuális rétegek jobban át vannak itatva a munkássággal való közösség gondolatától, *a bolsevik politikai koncepció biztosan megvalósítható.*”³⁶

Lenin 1918. ápr. 20-i beszédében rámutatott arra, hogy a fő ellenség a kispolgári magatartás, a fegyelmezetlenség, a proletárdiktatúra alapvető feladata a termelési fegyelem megteremtése.³⁷

Gorkij tanulmánya is morális módon ítélte meg és utasította el a proletárdiktatúrát: „Eszme a fizikai erőszak eszközével nem győzhet soha.”³⁸

Faludi Iván írásában Gorkij állásfoglalásának a kialakulását, a bolsevikokkal való szembekerülésének okait taglalta, elítélte a bolsevik „erőszakot”, s példaként állította be Gorkij magatartását, véleményét.

A radikális polgári álláspont érdekes és sok szempontból figyelemre méltó megfogalmazása öltött testet Polányi Károly írásában. Ezt az írást azért is ismertetjük részletesebben, mert a benne kifejtett gondolatok azt is érthetőbbé teszik, hogy a Vasárnap Társaságban csoportosulók, mindenekelőtt Lukács György hogyan viszonyult a marxizmus-hoz, illetve a korabeli szociáldemokráciához.

Polányi álláspontjának megfogalmazásában a korabeli szociáldemokrácia kritikájából indult ki, kifejtette, hogy a szociáldemokrácia 1914. augusztus 4.-ével, a háború kitörésével, s azzal, hogy a háború mellé állt, s az internacionálét nem létezőnek deklarálta, megtagadta a marxizmust.

Polányi látta, hogy a bolsevikok a marxizmus képviselői, a szocializmus megvalósítói. Ugyanakkor azt a véleményét fejtette ki, hogy a

³⁶ Uo., 228. old.

³⁷ Lenin beszéde 1918. ápr. 23-án zajlott le a Moszkvai Szovjetben. Lásd Lenin Összes Művei. 36. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 218–222. old.

³⁸ Szabadgondolat, 1918. dec. 235. old.

bolsevizmus addigi gyakorlatáról alapos ítéletet mondani még nem lehet. Polányi mégis elutasította a bolsevizmust, s annak kritikáját a proletariátus és általában a szocializmus kritikájává változtatta. Polányi ezt az álláspontját a következőképpen fejtette ki:

„Kétségtelen, hogy az orosz bolsevikiek a béke, az internacionálé, a demokrácia és a szocializmus jegyében indultak útnak. A béke helyett azonban a háborúk sorozatát hozták, az internacionálé helyett a népek önrendelkezési jogát, vagyis a letagadott nacionalizmus feltámasztását, a demokrácia helyett a proletariátus diktatúráját és ami a legfontosabb: a szocializmus helyett a kapitalizmusnak züllött és tehetetlen, de gazdaságilag változatlan fenntartását.”

„A program e sikertelenségénél sokkal súlyosabban esik azonban latba a program *megtagadása*.”³⁹

Polányi fenti kritikája egyrészt tévedésen (pl. a háború kérdésében), másrészt egy kozmopolitán általános emberi eszményen alapult, ami kiegészült azzal, hogy Polányi nem értette meg azoknak a kompromisszumoknak a természetét, az új világ építése érdekében való szükség-szerűségét, amelyeket a bolsevikok kénytelenek voltak vállalni. Ezért írta Polányi: „A bolsevikiek minden kompromisszumával semmibe vész az *ő egész elméletük igaza is*.”⁴⁰ Polányi a bolsevikok kompromisszumait – nem értve még lényegét – úgy értelmezte, hogy a proletariátus „az új világ küszöbén hirtelen elhatározással a régi mellett döntött”⁴¹. Polányi szerint ezzel a proletariátus önmagához vált hűtlenné, innét az alcím is, hogy nem a bolsevizmusban van a hiba, hanem magában a szocializmusban.

Polányi nem ismerte Lenin tételeit arról, hogy a szocialista forradalom győzhet egy országban. Így írta: „Az orosz forradalom kitörésére megsemmisítő jelentőségű az a tény, hogy nem ott tört ki, ahol a »feltételei megvoltak«: a Nyugaton, hanem ott, ahol ezek hiányoztak: a Keleten. Mivel – ismételjük – éppen ezeken a »feltételeken« és azoknak a misztikus segítségén múlik a tudományos szocializmus egész fölénye a szebb, jobb és okosabb utópiákkal szemben, világos ennek a csalódásnak a kritikus jelentősége.”⁴²

Varga Jenő mellett Boros F. László volt az, aki egyértelműen helye-

³⁹ Uo., 243. old.

⁴⁰ Uo., 245. old.

⁴¹ Uo., 246. old.

⁴² Uo., 246. old.

selte és igenelte a bolsevik politikát: „Ezért egyetlen reális megoldási lehetősége a kapitalizmus–szocializmus problémájának a proletárdiktatúra, mely a forradalmi célokat intézményesen és egy tömegben való sítja meg – s ezzel egyszermind a világnézeti tendencia cselekvéssé váltásában a legteljesebb etikai egységet is adja.”⁴³

Sisa Miklósnak, aki a „Szabadgondolat” egyik szerkesztője volt, véleménye az, hogy ami Oroszországban létrejött, az nem a proletariátus diktatúrája, hanem néhány kiváló szellemű és erkölcsű szocialista diktatúrája a proletariátusért; s ha – erkölcsi okokból nem is ért ezzel egyet – rokonszenve a bolsevikok oldalán van.

Rudas Zoltán, aki a „Szabadgondolat” másik szerkesztője, a magyar polgári forradalmat azért kritizálta, és azokat, akik megvívták, abban marasztalta el, hogy nem tanultak az orosz eseményekből, s a forradalmat meg akarják tartani a polgári forradalom szintjén, félnek és nem akarják továbbvitelét a szocialista forradalomig. Kelen László ezzel az állásponttal szemben kifejtette, hogy azok, akik az őszirózsás forradalmat csinálták, s ezek szerinte a forradalmi polgárság képviselői, a polgári radikálisok, nagy bátorságot és emberi értékekről tanúskodó magatartást mutattak, s ezért meg kell becsülni harcukat.

A különszámban közölt Lukács György tanulmányának a jellegét, ellentmondásos értékeit, végső következtetésének negatívumát, egyrészt a társadalmi-történeti helyzet s az általa kiváltott rendkívül polarizált politikai-eszmei álláspontok fényében, másrészt a csoportosulás felgyorsult eszmei-politikai fejlődésének folyamatában ítéldjük meg. Már előjáróban jelezni kívánjuk, hogy hibát követnénk el, ha csak azt vennénk észre, hogy Lukács György e cikkében erkölcsi megfontolások alapján elutasította a bolsevizmust. Lukács György tanulmánya folytatása volt az 1918 tavasza óta felgyorsult szellemi fejlődésük kifejezésének. Az írás legdöntőbb sajátossága az, hogy egy tanulmányon belül, belsőleg összetartozó mozzanatokat szétválasztva, diametrális ellentétként két végletet hozott létre: 1. a tudományos szocializmus elfogadását, és 2. a bolsevizmusban való konkrét megvalósulásának a tagadását; Lukács György e nem valóságos, egymást kizáró ellentét létrehozásakor úgy viselkedett, mint Faust, akinek két lelke volt.

Az a folyamat, amelyet a „Georg Simmel” c. Lukács írás kapcsán már jeleztünk, hogy újra Marx szociológiájához fordult, e tanulmány-

⁴³ Uo., 249. old.

ban már sokkal határozottabb formát öltött: Lukács György eljutott az osztályharc elfogadásáig, szerepének bizonyos megértéséig, a francia történétírók materialista történetszemléletének szintjén.

Az alábbi Lukács szöveg egyrészt ennek az igazolását jelenti, másrészt a lukácsi álláspont jelzett ellentmondásos voltát is bizonyítja:

„Marx történetfilozófiáját ritkán választották el kellő tudatossággal szociológiájától, minek következtében sokaknak figyelmét elkerülte, hogy a rendszer két kardinális része, az osztályharc és az osztálytagozódást és vele minden elnyomatást megszüntető szocialista államrend, bármilyen szoros összefüggésben legyenek is egymással, nem egynemű fogalomalkotás termékei. Az első a marxista szociológia korszakalkotó *ténymegállapítása*: a társadalmi rend eddig mindig létezett, és mindig szükségképpen létezett mozgóereje; a történelmi valóság igazi összefüggésének egyik legfontosabb alapelve. A másik a marxista történetfilozófia utópikus posztulátuma: *erkölcsi célkitűzés* egy eljövendő világrend számára.”⁴⁴

Ez az idézet is mutatja, hogy Lukács György ekkor még a döntő lépést, a proletárdiktatúra elfogadását nem tudta megtenni. Lukács György „visszafelé”, az osztályharc elismerésében, a marxista „szociológia” elfogadásában egyetért Marxszal, de „előre” annak belátásában s elfogadásában, hogy ez az osztályharc szükségszerűen a proletárdiktatúrához vezet – Lukács György még nem tudta a bolsevik álláspontot elfogadni, nem tudja még sem Marxot, még kevésbé Lenint követni. Ehelyett Lukács egy hamis ellentétet hozott létre az osztályharc és a szocialista államrend között, ezt a politika és az erkölcs ellentétévé változtatta, amelyet – szerinte – elméletileg a marxista szociológia és történetfilozófia ellentéte fejez ki.

Lukács György persze össze akarta valamilyen módon fogni az osztályharc szükségszerűségét és a szocialista államrend megteremtését. Természetes, hogy az etikai idealizmus intenciói következtében ezt másképpen nem tehette, mint a konkrét történelmi-társadalmi determináltságától megfosztott, a humanista világpolgárként elképzelt kanti embereszményből fakadó elképzelések alapján, amelynek természetes eleme volt a formális jog s az ehhez kapcsolódó embereszmény, ami sokszor el is fedte a valóságos ember valóságos erkölcsi tevékenységé-

⁴⁴ Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. Lukács György: Történelem és osztálytudat. Magvető Könyvkiadó 1971. 12–13. old.

nek lehetőségeit, s ezek korlátait ezen etika intenciói ellenére. Lukács György a bolsevik kísérletet is ezen a formális jogon alapuló embereszményen mérte meg, a következőket írta:

„A morális probléma felvethetősége tehát azon fordul meg, vajon a demokrácia a szocializmusnak csak a taktikájához tartozik-e (mint harci eszköz arra az időre, amíg kisebbségben, amíg az elnyomó osztályok jogba foglalt és jogtalan terrorja ellen küzd), vagy pedig olyan integráns része, amelyet nem lehet belőle kihagyni, mielőtt összes erkölcsi és világnézeti következményei tisztázva nem lennének. Mert ez utóbbi esetben minden felelősségérzettel bíró és tudatos szocialista számára súlyos *erkölcsi* probléma a demokrácia elvével való szakítás.”⁴⁵

Lukács György itt jelzett álláspontjának – véleményünk szerint – több oka volt. Legáltalánosabb, de nevezhetnénk külső oknak is, az, hogy Lukács György nem ismerte a marxizmus államelméletét (beleértve a Párizsi Kommün tapasztalataiból levont marxi következtetéseket), még kevésbé a leninizmus idevágó álláspontját (pl. Lenin „Állam és forradalom” c. művét), és azt az új, történelmi valóságot, amelyet a leninizmus fejezett ki. Ez párosult Lukács gondolkodásában még jelenlevő metodológiai pluralizmusával, amelynek következtében különválasztotta a politika és az erkölcs szféráját, a politikát (ahol Lukács elfogadta a proletariátus osztályharcának jogos voltát, történelmi szükségszerűségét) alárendelte az etikai szférának, amelyet továbbra is az etikai idealizmusban kidolgozott álláspont alapján fogott fel.

Miután Lukács a proletárdiktatúráig szükségszerűen elvivő osztályharc folyamatát – a politikai és az erkölcsi szféra különválásának és az erkölcsi szféra primátusának a tételezésével – erőszakosan részekre darabolta, az általa létrehozott szituációnak, de szerinte – a bolsevizmusnak tulajdonított morális problémát a következőkben látta:

„Vagy megragadjuk a hatalmat és megvalósítjuk, akkor a diktatúra, a terror, az osztályelnyomatás álláspontjára kell helyezkednünk, ekkor a proletariátus *osztályuralmát* kell az eddigi osztályuralmak helyébe tenni, abban a hitben, hogy – Belzebubbba üzve ki a Sántát – ez az utolsó és természeténél fogva legkíméletesebb, legleplezettebb osztályuralom fogja önmagát és vele minden osztályuralmat megsemmisíteni. Vagy ragaszkodunk ahhoz, hogy az új világrendet új eszközökkel, az igazi demokrácia eszközeivel fogjuk megvalósítani (mert az

⁴⁵ Uo., 12. old.

igazi demokrácia eddig még csak mint követelés létezett, mint valóság még az úgynevezett demokratikus államokban sem), akkor megkockáztatjuk, hogy az emberiség többsége ma még nem akarja ezt az új világrendet, és nem akarván felettük akaratuk ellenére rendelkezni, meg kell várnunk, tanítva és hitet terjesztve megvárunk, amíg az emberiség önrendelkezéséből, önkaratából megszületik az, amit a tudatosak régen akarnak, amiről tudják, hogy az egyetlen lehetséges megoldás.”⁴⁶

Lukács György e hamis, a történelem valóságos mozgását, és az ezt kifejező leninizmust megérteni nem tudó álláspontja következtében létrejött alternatíva tételezésével együtt is volt annyira őszinte és tudományosan becsületes, hogy látta és hangot is adott annak, hogy az általa felállított mindkét alternatíva megvalósítása „szörnyű bűnök és mérhetetlen eltévelyedések lehetőségeit rejtí magában”⁴⁷. Ezért Lukács György számára az etikai idealizmus alapján álló egyetlen helyes cselekvés (még ha ez *contradictio in adjecto* is) a történelemből való kilépés lett volna.

Lukács Györgynek ez a vagy-vagy alternatívája azt mutatja, hogy – az európai baloldali értelmiség más jelentős képviselőivel együtt – eljutott a forradalmi politika tisztán morális megítéléséhez, majd elítéléséhez, a fenti motivációkon kívül azért is, mert nem látta, hogy a proletariátus osztályharca minőségileg különbözik minden megelőző osztály harcától, hogy a munkásosztály felszabadulása nemcsak magának, mint osztálynak, hanem az emberiségnek a felszabadulását is jelenti, kell hogy jelentse. Illetve, Lukács György – Engelsre hivatkozva – látja a proletariátus e küldetését, „csak” azt nem látja, hogy a proletariátus másként nem tud felszabadulni, csak úgy, hogy a maga felszabadításával az egész emberiséget is felszabadítja. Lukács Györgynek a munkásosztályba vetett hite persze az etikai idealizmus alapján fogant:

„Ha Engels a proletariátusban látta a klasszikus német filozófia örökösét, joggal tehette ezt, mert itt csakugyan tetté vált az a minden földi kötöttséget megszüntető etikai idealizmus, amellyel a Kant-Fichte-féle gondolkodás a régi világot metafizikailag ki akarta emelni sarkaiból.”⁴⁸ Lukács itt jelzett álláspontja ugyanakkor nemcsak idealista, már látja, hogy míg Kant és Fichte (és ők is a Társadalomtudo-

⁴⁶ Uo., 15. old.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo., 14. old.

mányi Társaság vitájában) metafizikailag akarták kiemelni a régi világot sarkaiból, addig a proletariátusban ez a törekvés *tetté* vált, illetve válik, ha az etikai idealizmus imperatívuszai szerint cselekszik. Lukács György szerint a bolsevikok nem így cselekedtek, ők az első vagyot választották, ezért Lukács György ekkor elhatárolta magát a bolsevizmustól, a következőket írva:

„Ismétlem: a bolsevizmus azon a metafizikai föltevésen alapul, hogy a rosszból jó származhatik, hogy lehetséges, mint Razumihin mondja a »Bűn és bűnhődés«-ben: az igazsághoz keresztülhazudni magunkat. E sorok írója nem képes ezt a hitet osztani, és ezért feloldhatatlan erkölcsi dilemmát lát a bolsevik állásfoglalás gyökerében, míg a demokrácia – hite szerint – csak emberfeletti lemondást és önfeláldozást követel azoktól, akik tudatosan és becsületesen végig akarják csinálni. De az, ha talán emberfeletti erőt igényel is, nem lényegében megoldhatatlan kérdés, mint a bolsevizmus erkölcsi problémája.”⁴⁹

Lukács György álláspontjának – számtalan pozitív, a fordulat felé mutató mozzanata mellett – az az alapvető problematikussága, hogy a forradalmi politikát csak morálisan ítélte meg. E morális megítélésnek az alapja, mértéke a formális jog volt, és a mögötte álló elvont moráleszmény. Ez egyértelműen azt jelentette, hogy az új, keletkező társadalmat a régi normák alapján ítélte meg, a keletkezésnek egy olyan stádiumában, amely nem békés, normális fejlődése volt ennek a társadalomnak, sőt az ellenforradalom által rákényszerített harc és az imperialista fenyegetés következtében etikai síkon is napról napra szűlte a határhelyzet dilemmáját, a forradalom erkölcsi konfliktusait.

Ezzel azt is akarjuk mondani, hogy Lukácsék nem látták az imperializmus által létrejött új történelmi helyzetet, azt, hogy a szocializmus megvalósítása nem a legfejlettebb tőkésországokban került napirendre; mivel ezt a helyzetet nem értették, ezért az e helyzetet általánosító politikával, a bolsevizmussal sem értettek egyet.

Lukács György akkori álláspontjával kapcsolatban utalni kell rá, nem a szocialista forradalomnak volt először az a sajátossága, hogy a forradalmi terrorban felfüggeszthetőnek tekinti a jogrendszert, ezt megtették már a polgári forradalmak is, így a francia forradalom is 1793-ban. Különbözik is a forradalmi Oroszország fejlődésében nem az volt a reális alternatíva, hogy vagy demokrácia, vagy bolsevik diktatúra; az

⁴⁹ Uo., 17. old.

1917. július 16–17-i események (a bolsevik párt illegalitásba kényszerítése), Kornyilov ellenforradalmi lázadása azt bizonyította, hogy vagy burzsoá, feketeszázas-reakciós diktatúra, vagy a munkások, parasztok és katonák forradalmi diktatúrája, a proletárdiktatúra. Ezt abban az időben még a polgári radikálisok is tudták. A „Világ” 1917. szeptember 27-i számában Guttman Henrik kommentárjaként volt olvasható: „Ha volt még valaki Oroszországban, aki kételkedett abban, hogy Leninnek volt igaza, Kornyilov puccsa azt is megtérítette... Oroszország most már feltartóztathatatlanul halad a bolsevik uralom felé. Apróbb visszafordulások a helyzeten nem változtathatnak.”

A forradalmi terrortól – a sok szempontból rákényszerített, és a forradalom fennmaradását biztosító terrortól – azt várni és kívánni, hogy a formális polgári jog elvét kövesse ez még Kant (Lukács fő erkölcsfilozófusa) szerint sem volna lehetséges, mert az ellentmond fogalmának. Ha tovább nem is megyünk vissza a történelemben, elég ha azt jelezzük, hogy már a római jog kimondta, hogy az állam java (érdeke) a legfőbb törvény. Ezért Plehanov nem alaptalanul fogalmazta meg még az orosz szociáldemokraták II. kongresszusán ennek az álláspontnak a parafrázisát: *salus revolutionis – suprema lex esto* (a forradalom java legyen a legfőbb törvény), ami mindenfajta jog lehetséges áttörésének kinyilvánítása.

Végül Lukács Györgynek – már többször jelzett – hibás elméleti magatartása volt a politika és az erkölcs szférájának merev szétválasztása, és a politika alárendelése az erkölcsnek. A marxista etikai kutatások azt mutatják, hogy az erkölcs nem egy, az ember legkülönbözőbb cselekedeteitől elválasztható, különálló, önálló szféra, hanem sajátos emberi magatartás, amely minden cselekedetünket többé vagy kevésbé áthatja, átszínezi, minősíti, s amelynek a lényege az emberi partikularitás felemelése a nembeli értékekhez.⁵⁰ Mindezzel persze nem oldottuk meg a politika és etika valóságos, történetileg létrejött és változó kapcsolatának a kérdését. Előlegezzük a következő fejezetben részletezendő álláspontunkat: ugyan a politikai cselekvés kezét nem lehet minden egyes lépésnél megkötni morális aggályokkal, de a politika egészét megítélni abból fakadóan, hogy milyen értékek létrejöttét támogatja, és mely értékeket pusztít el – mindenkinek, különösen a gyakorlati politikusnak – *morális kötelesség*.

⁵⁰ Lásd Heller Ágnes: *Az etika helye a marxizmusban*. Valóság, 1968. 1. sz.

Lukács György „A bolsevizmus mint erkölcsi probléma” c. tanulmányának a bemutatásával kitűzött célunk – a Vasárnap Társaság történetének vázolója – végéhez értünk. Lukácsnak e tanulmánya alig jelent meg, amikor 1918 decemberében hozzákezdett a „Taktika és etika” megírásához, s rövidesen, 1918. december közepén belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába. Lukács György „vasárnaposságának” ezzel vége szakadt.

1918 végén a Vasárnap Társaság – a forradalmi folyamat és az erre adekvátan reagáló tagjainak tevékenysége következtében – csendben, dátum nélkül, egyszerűen megszűnt. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy a Vasárnap Társaság – miután betöltötte hivatását, a csoportosulás tagjait egy új világnézet küszöbéig kísérte – nem volt többé alkalmas a megváltozott helyzet felvetette problémák kifejezésére és megoldására, másrészt az, hogy a társaság tagjai másutt találtak otthonra, így például Lukács György a kommunista mozgalomban.

Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a Vasárnap Társaság megszűnése után is ható tényező maradt. Azon kívül, hogy Tanácsköztársaság leverése után a bécsi emigrációban voltak bizonyos törekvések a társaság felélesztésére (ami végül is nem járt sikerrel), mindenekelőtt azt kell megvizsgáljunk, hogy a Vasárnap Társaság „eszmei öröksége” a későbbiekben is – különösen a Tanácsköztársaság idején – milyen hatást váltott ki.

Mindezt a következő fejezetben vizsgáljuk. Egyetlen egy problémát szeretnénk itt még felvetni: a Vasárnap Társaság jelentősége értékelésének a kérdését.

A társaság helyének, szerepének értékelését illetően különböző álláspontokkal találkozhatunk. A két végletet talán a mester: Lukács György és volt tanítványa, Fehér Ferenc képviseli. Lukács György ezzel kapcsolatban a következőket írta: „A háború vége felé összegyűlt ugyan Budapesten Balázs Béla és körülöttem egy csoport, amelyből csakhamar a »Szellemi Tudományok Szabad Iskolája« fejlődött ki. Megalakulásában addigi tevékenységem kétségkívül bizonyos szerepet játszott. Jelentőségét főleg egyes tagjainak (Mannheim Károly, Hauser Arnold, Antal Frigyes, Tolnay Károly) későbbi külföldi szereplése révén nyert; hazai befolyását ezért ma sokan túlbecsülik. Az én számomra, mivel lényegében elmúlt gondolatvilágomhoz és működésemmel kapcsolódott, nem jelentett igazán lényegeset. Az akkor kialakulóban

levő új kérdések számára, arra, hogy hová megyünk? hol a kivezető út? – itt már nem találhattam válaszra.”⁵¹

Úgy vélem, hogy Lukácsnak a társasággal kapcsolatos ezen értékelése egybecseng a „heidelbergi bőrönd” sorsával. Lukács György eszmei fejlődésének e szakaszát mint „mélypontot”, mint fejlődésének súlyos válságokon keresztül vezető útját nemcsak túlhaladta és elvileg megtagadta, hanem igyekezett teljesen elfelejteni, s a Vasárnap Társaság eszmetörténeti szerepének tényleges jelentőségét is a feledés homályába burkolni.

Fehér Ferencnek ellenkező az álláspontja. „A magyar társadalmi fejlődés deformáló sajátosságai okozták – írta –, hogy csupán félévszázad múltával fedezhetjük fel azt a költői és gondolkodói kört, a maga teljes európai súlyában, amelynek most már, remélhetőleg, el-tüntethetetlen jelenléte átírja a századelő kultúrtörténetének hagyományos képét.”⁵²

Úgy véljük, hogy az igazság a Vasárnap Társaság jelentőségének értékelésében valahol a két álláspont között van. Véleményünk kifejtésében ezt, a konkrét igazság igényelte mértéket kívántuk szem előtt tartani. A csoportosulás valóban az európai szellemi fejlődés – ma ké-lőn még nem ismert – jelentős tényezőjévé vált mind a szocialista, mind a polgári világban. A csoportosulásban tevékenykedők – bo-nyolult és sok vonatkozásban ellentmondásos utat bejárva – paradig-matikusan képviselték a polgárságból jött értelmiségi XX. századi em-beri lehetőségeit, amelyben Lukács György a kommunista mozgalom-hoz való csatlakozása által a forradalmi értelmiségi típusává, Mann-heim Károly a polgári társadalom ellentmondásait mélyen átélve és azokat kifejezve a XX. századi polgári értelmiségi típusává vált.

*

Lukács György forradalmi fejlődését sokan nem értették, s ezért valami érthetetlen, teljesen irracionális tényként fogták fel, álltak vele szemben. A fordulat magyarázatául hasonlatokkal is éltek, így Lesznai

⁵¹ Lukács György: Magyar irodalom – magyar kultúra. 14. old.

⁵² Fehér Ferenc: Nárcisszusz drámái és teóriái. Balázs Béla: Halálos fiatal-ság. Magyar Helikon, 1974. 24. old.

Anna is, aki azt írta Lukácsról: „egyik vasárnapról a másikra Saulusból Paulus lett.”⁵³

Reméljük, hogy már az eddigiekben sikerült fő vonalaiban bemutatnunk, hogy Lukács György nem egyik vasárnapról a másikra változott meg, ehhez az egész társadalmi fejlődés, filozófiai és etikai fejlődése, végül a Nagy Októberi Szocialista Forradalom vezette el.

Ha már Lesznai Anna Saulusra hivatkozott, egy másik bibliai Saul is meg kell említenünk, azt, aki elment atyja szamarai után, hogy megkeresse azokat, és helyettük egy egész királyságot talált.⁵⁴ Lukács György szerette ezt a példázatot, többször hivatkozott is rá. Azt hiszem ez a példázat – egy kis igazítással – jobban kifejezi Lukács fordulatának lényegét. Lukács is hosszan kereste apja szamarait, és mint különös, modern Odüsszeusz, még a poklot is megjárta, hogy összeszedudálja őket, míg végül a romantikus antikapitalizmus által hajtva, az etikai idealizmus országútján eljutott egy olyan világba, ahol – ha nem is apja szamarait találta meg, nem is egy királyságot, többet nyert annál – megtalálta az emberhez méltó élet lehetőségét, az akár harccal is kiküzdeni szükséges, de lehetséges emberi méltóság világát.

E könyv utolsó fejezetében Lukácsnak az új világban megtett első lépéseit kívánjuk nyomon követni.

⁵³ Idézi Márkus György: *A lélek és az élet: a fiatal Lukács és a „kultúra” problémája*. Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 5–6. sz.

⁵⁴ Saul Sámuelhez megy. Az Ótestamentum. Sámuel I. könyve 9.

Epilógus*(Lukács György)*

Azok a társadalmi ellentmondások, amelyeket az első fejezetben jeleztünk, az 1918. október végén győzedelmeskedő polgári demokratikus forradalommal csak részben oldódtak meg. Ezért a forradalom továbbvitele 1919 tavaszán, a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása, majd annak 133 napos világtörténelmi jelentőségű teremtménye munkája történelmi szükségesség volt.

Ennek a forradalmi folyamatnak egyik döntő jelentőségű eseménye volt a Kommunisták Magyarországi Pártjának az 1918. november 24-i megalakulása. A fiatal kommunista párt agitációs és felvilágosító, szervező tevékenységének következtében meggyorsult a dolgozó tömegek forradalmasodása, a szovjet példa követésének vágya, az érte való harc. Az a vágy, hogy kövessék Október példáját, olyan elementáris erővel tört fel, hogy hatása alól a gondolkodó, haladó értelmiség sem vonhatta ki magát. Ez a forradalmi folyamat a Vasárnap Társaságban csoportosulókat is olyannyira megérintette, hogy a csoportosulás tagjainak döntő többsége, ki aktív szerepet vállalva, ki csak szimpatizáns módjára szakértelmét felajánlva, tevékeny részt vett a forradalom által napirendre tűzött feladatok megoldásában.

**1. LUKÁCS GYÖRGY ELMÉLETI-POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE
A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG KIKIÁLTÁSAIG**

Lukács György 1918. december közepén belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába. E belépést a szerveződő kommunista párt értelmiségi tagjai közül sokan nemcsak értetlenül fogadták, hanem egyesek (Révai József, Lengyel József, Sinkó Ervin stb.) elleneztek is. Kun Bé-

la és Szamuely Tibor azonban határozottan támogatták Lukács György pártba való felvételét.¹

Lengyel József történelmi riportja, a „Visegrádi utca”, igaz képet rajzol erről a Lukácsal szembeni kezdeti ellenszenvükről:

„Egy nagyobb konfliktusra emlékszem a »régi« »Vörös Újság« szerkesztőségében, mikor Lukács György és a mögötte álló »szellemiek« csoportja felajánlotta együttműködését.”

„Mi, a Korvin-csoport emberei, ide számítom Borosson és Hajdún kívül Révait is, ellenségesen álltunk ezzel a csoporttal szemben. A »szellemiek« a háború alatt külön iskolát, kurzusokat nyitottak, s mint a német idealista filozófia pesti fiókéntéze, a régi misztikusokat és Husserlt, Bolzanót, Fichtét tanulmányozták, antimilitaristák voltak és a társadalomtudománnyal az akkor divatos Max Weber iskola szellemében foglalkoztak. Filozófiájuknál is elidegenítőbb volt, hogy a háború alatt nem küzdöttek aktívan a háború ellen, sőt később a »Szabadgondolat« című lapban, amelyet az öszirozás forradalom után a galileista diákok újra megjelentettek, Lukács György még arról írt, hogy lelkiismereti okok tartják vissza a véres, diktatórikus, orosz módszerű forradalomtól. Számunkra érthetetlen volt, hogyan élhetett Kun ezzel a »segítséggel«. Ha azonban ma meggondolom, hogy Kun, az ortodox marxista, minket se tartott marxistáknak és mégis szívesen dolgozott velünk, akkor értem, hogy a Lukács-csoportnak is megörült.”

„Mi, a Korvin-csoport fiataljai, kissé háttérbe is szorultunk ezek mögött a sokkal nagyobb tudású emberek mögött. Egész csomó ellentét fennmaradt köztünk és közöttük még a diktatúra alatt is. A Lukács-csoport volt az »etikusok« csoportja. Révai egészen melléjük szegődött, mi többiek pedig egy kicsit megzavarodtunk. Különösen a diktatúra alatt, mikor az »etikus« vonások ezen a csoporton újra kiütözköztek.”²

Lukács György a mozgalomba kerülése után az első hetekben a pártban ideológiai tevékenységet folytatott: az „Internacionálé” c. fo-

¹ Lukács György a kommunista pártba való belépéséről legrészletesebben az „Élet és Irodalom” 1965. augusztus 2-i számában megjelent nyilatkozatában beszélt. Itt – többek közt – azt is elmondta, hogy: „Formálisan bejelenttem belépésemet. Tegyük hozzá – ez az akkori körülmények között volt –, hogy párttagságom kérdését sosem intézték el. Már népbiztos lettem, de még nem vettek fel a pártba a szó formális, bürokratikus értelmében.”

² Lengyel József: Visegrádi utca. Kossuth Könyvkiadó 1957. 100–101. old.

lyóirat szerkesztő bizottságának a tagja lett, a párt előadássorozatában előadóként szerepelt, így pl. előadást tartott a „Diktatúra vagy demokrácia elvi kérdéseiről” (1919. március 21-én is a Lukács előadásán levő 200 fős kommunista aktívának jelentette be először Szamuely Tibor a szociáldemokrata és a kommunista párt megegyezését és a Tanácsköztársaság kikiáltását).

Kun Béla és más kommunista vezetők 1919. február végi letartóztatása után került be Lukács György a kommunista párt szűkebb vezető csoportjába, a második (illegális) központi bizottság tagja lett, majd a Tanácsköztársaság kikiáltása után közoktatási népbiztoshelyettesként a kormány, a Forradalmi Kormányzótanács tagja.

Lukács György a pártba való belépése során – annak elméleti magyarázataként, és „A bolsevizmus mint erkölcsi probléma” c. írásában kifejtettek bírálataként – írta meg a „Taktika és az etika” c. elméleti-politikai fordulópontot jelentő tanulmányát.³ Mielőtt a tanulmány ismertetéséhez kezdenénk, nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk, hogy Lukács György elméleti és politikai tevékenységét ebben az időszakban e két tényező sajátosságainak a figyelembevételével érthetjük csak meg. Elméletileg – bár továbbra is még jelentősebb erőfeszítéseket tett a filozófiai idealizmus túlhaladására – sok szempontból ekkor még nem képes ennek a leküzdésére.

Ide tartozik annak a rögzítése is, hogy Lukács György ebben az időben nem ismerte megfelelően a marxizmust, még kevésbé a leninizmust, Lenin forradalmian új elméleti-politikai álláspontját. E megállapítás valóságos tartalma majd részleteiben is bemutatásra kerül Lukács György vonatkozó időszakban írt tanulmányainak elemzésekor. Ha már most e kérdéssel többet foglalkozunk, annak az az oka, hogy Lukács Györgynek bizonyos későbbi, a Tanácsköztársaság vezetői és a leninizmus viszonyát érintő nyilatkozatai vitát váltottak ki.⁴ Ezzel

³ A tanulmány legvalószínűbb keletkezési ideje 1918. december–1919. január hava. Az írás először 1919. május végén jelent meg, címadó tanulmánya volt a „Taktika és etika” c. tanulmánykötetnek. A tanulmánykötet a Közoktatási Népbiztosság kiadványa volt; e kötetben jelentek még meg „A szellemi vezetés kérdése és a »szellemi munkások«”, valamint „Mi az ortodox marxizmus?” c. tanulmányok. Ezek a tanulmányok mind a Tanácsköztársaság előtt születtek, kivéve „A párt és osztály” c. tanulmányt, amely a Tanácsköztársaság után íródott.

⁴ E vitával kapcsolatban elsősorban Milei György „A lenini eszmék magyarországi terjedésének kezdeteiről” c. írására utalnék. Párttörténeti Közlemények, XXIII. évf. 1977. 3. sz.

kapcsolatban Lukácsnak különösen a Tanácsköztársaság 50. évfordulóján megjelent nyilatkozatának egy része említésre méltó. Itt Lukács György a következőket mondta:

„Meg kell mondanom, hogy nekem saját tapasztalataim alapján bizonyos kérdésekben különvéleményem van, például akkori ideológiai felkészültségünket, különösen az orosz teória és Lenin ismeretét illetően. A Szovjetunióból visszatért kommunisták legnagyobb részének – nagyon becsületes, derék munkások voltak köztük – teoretikus érzéke és teoretikus műveltsége úgyszólván semmi nem volt. Az egyedüli ember, akinek a teória iránt érzéke volt, abban az időben Kun Béla volt. Én úgy ítélem meg, hogy Kun Béla abban az időben Buharint tartotta a diktatúra igazi teoretikusának, úgy, hogy abból a teoretikus újításból, amit Lenin hozott, mi akkor úgyszólván semmit sem kaptunk. Lefordítva abban az időben nagyon kevés volt, s így, ha a magyar pártban később lenini hagyományokról lehet beszélni, akkor ez az emigrációban megszerzett és ezen az úton Magyarországra jött valami volt – de a Tanácsköztársaság idején még nagyon kevés ideológiai befolyása volt Leninnek.”⁵ Nem feladatunk Lukács e nyilatkozata igazságtartalmának a vizsgálata. Azt azonban mindenképpen jelezniünk kell, hogy amit saját maga és a leninizmus viszonyáról, annak ismeretéről mondott, azzal (s ezt majd az alábbiakban részleteiben is érintjük) teljes mértékben egyetértünk.

Politikailag – egyetértve és elfogadva a kommunista világmozgalom világforradalommal kapcsolatos elképzelését és ebből fakadó gyakorlati tevékenységét, politikai irányvételét⁶ – ő is egy hamarosan megvalósuló világforradalomban reménykedett, amelynek az orosz és a magyar forradalmak csak a kezdetét jelentették. Ez a világforradalom – vélte – lesz a bűnös polgári világ utolsó ítélete, amely megvalósítja – mint Hermann István írta – a „kultúra és az etika győzelemelméletét”. Ennek a világforradalomnak a győzelméhez, az ehhez való átme-

⁵ Társadalmi Szemle, 1969. márc. 15. old.

⁶ Lenin a Kommunista Internacionálé megalakulásának első évfordulóján, 1920. márc. 6-án elmondott ünnepi beszédében is még a világforradalomról (legalábbis a Nyugat-Európában megvalósuló forradalomról) azt mondta, hogy: „Ez meg is történik, ha a nyugat-európai proletariátus soraiban nem lett volna olyan mély szakadás, ha az egykori szocialista vezérek nem követtek volna el annyi árulást.” *Lenin Összes Művei*. 40. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 192. old.

nethez Lukács időlegesen szükségesnek ismerte el a proletárdiktatúrát mint elkerülhetetlen eszközt, amely azonban a rövidesen bekövetkező világforradalom győzelme után átnő proletár demokráciába, amely hamarosan megteremti az osztály nélküli társadalmat.

A kommunista mozgalom megszületése, a kommunista pártok által irányított világforradalmi folyamat, a forradalmakban szükségessé vált forradalmi terror alkalmazása óriási erkölcsi felelősséget igényelt, ami szükségessé tette, igényelte a forradalmi etika létrehozását. Lukács György – az előző fejezetekben bemutatott módon – saját belső szellemi fejlődése következtében, mindenekelőtt az ember eszméjéből fakadó radikális morálfilozófia alapján a Vasárnap Társaságban jutott el a forradalmi elmélet és gyakorlat megítélésének (elutasításának vagy elfogadásának) a küszöbéig. Lukács György először az időleges elutasítást fogalmazta meg „A bolsevizmus mint erkölcsi probléma” c. írásában, majd a „Taktika és etika” c. tanulmányában kifejtett álláspont a forradalommal való végleges elkötelezettségét jelentette. Lukács György csak azzal és azután tudott a kommunista mozgalomhoz csatlakozni, hogy vállalni tudta a forradalom morálproblematikáját, mint konfliktust, ezzel együtt a proletárdiktatúrát is, de éppen ezért, s ebből fakadóan nem véletlenül Lukács György az elsők egyike volt (vagy éppen az első), aki a marxista etika hiányát a mozgalomhoz való csatlakozása pillanatában felismerte, és a „Taktika és etika” c. írásában a forradalmi etika első, a forradalmár erkölcsi magatartásának aszketikus, heroikus típusú megfogalmazását adta.⁷

Lukács György írásában a polgári, illetve a proletár törekvések különböző politikai és erkölcsi cselekvéseinek a viszonyát vizsgálta. A politika szférájában a taktika kérdéseit, a helyes politikai és erkölcsi cselekvés mértékét, még inkább a kettő összefüggéseit, kölcsönös viszonyát állította vizsgálódásának középpontjába. Mivel Lukács György szerint a taktika a kitűzött célok megvalósításának az eszköze, s a polgári társadalomban a végcél már megvalósult, ezért a polgári politika (s az ehhez kapcsolódó taktika) az adott polgári jogrend keretei között érvényesül, ahol a taktikának a szabályozó elve a konkrét célok

⁷ Lukács György forradalmi morálfilozófiájának értelmezésében felhasználtam *Fehér Ferenc: Politikai filozófia és forradalmi praxis* (Lukács György írásai a politikai teóriáról) kéziratban levő írását, valamint ezen írás akadémiai megvitatásának tanulságait.

elérhetősége, amelynek megvalósulása a kompromisszumokkal telített legális reálpolitika.

A tiszta proletár mozgalom politikája, a forradalmi politika ennek a polgári politikának nemcsak tartalmában, hanem módszereiben, eszközeiben, taktikai elveiben is szöges ellentéte. Lukács György ennek, a polgári politikával való ellentétnek a lényegét a következőkben látta:

„Minden lényegében forradalmi célkitűzés ezzel ellentétben tagadja a fennálló és fennállt jogrendek erkölcsi létjogosultságát és történetfilozófiai aktualitását, számára tehát kizárólag taktikai kérdéssé válik, számol-e velük egyáltalán, és ha igen, mennyiben teszi azt . . .”

„Ez az ellentét igen alkalmas arra, hogy a forradalmi osztályok és pártok taktikáját megvilágítsa; ezek számára a taktikát nem a pillanatnyi, az aktuálisan elérhető előnyök szabályozzák, sőt, nem egy ilyen előnyt el kell utasítaniok maguktól, mert az igazán fontosat: a végcél veszélyeztetné . . .”

„A proletariátus osztályküzdeme egyszerre maga a célkitűzés és annak megvalósulása. Ez a folyamat nem eszköz, melynek értelme és értéke egy rajta túl levő célon lenne mérhető, hanem a célnak, az új, az utópikus, társadalmi rendnek lépésről lépésre vagy ugrásról ugrásra történő – aszerint, ahogy azt a történelem logikája előírja – megvilágosodása, belépése az aktuális társadalmi valóságba. Ez az »eszköz« nem másnemű a célhoz képest (mint a polgári ideológia megvalósulásában volt), hanem a célnak magának közeledése önmegvalósulásához. Ami azt jelenti, hogy a taktikai eszköz és a végcél között fogalmilag megfoghatatlan átmenetek vannak; sohasem lehet előre tudni, melyik taktikai lépés fogja már magát a végcél megvalósítani.”⁸

Lukács György tehát hegeli örökségként tagadja a forradalmi politikában a cél és az eszköz merev dualitását. Ebben lényegében igaza is van, de álláspontjának mégis az a vitatható mozzanata, hogy – a világforradalom napirenden tartása következtében – közvetlen megfeleléseket tételezett fel a cél és eszköz között, ezzel kizárta a köztük levő lehetséges, sőt időnként szükséges közvetítéseket, ami egyúttal mindenfajta kompromisszum elutasítását is jelentette. (Majd látjuk, hogy a Tanácsköztársaság idején gyakorlati politikusként kénytelen a proletár politika gyakorlatában a kompromisszumokat elfogadni.)

⁸ Lukács György: Taktika és etika. Lukács György: Utam Marxhoz. I. köt. 188–190. old.

Lukács György a szocialista taktika mértékét történetfilozófiai mértékkel fogta fel, amelynek lényege az volt, hogy tudatosította: a proletariátus osztályharca arra irányul, hogy egy olyan, minőségileg teljesen új társadalmat hozzon létre, amelyben nincs többé kizsákmányolás, ezzel tehát a proletariátus önmaga felszabadításával az emberiséget is felszabadítja. Ez a történetfilozófiai mérték tehát az ember eszményének megfelelő társadalom megteremtését, az elidegenedés visszavételét – Lukács ekkor még nem használta ezt a kategóriát – jelentette.

Lukács György ezt a véleményét – „A bolsevizmus mint erkölcsi probléma” c. saját írására is válaszolva – a következőképpen fogalmazta meg:

„A proletariátus osztályküzdeme nem pusztá osztályküzdelem (ha csak ez volna, tényleg csak reálpolitikai előnyök szabályoznák), hanem eszköze az emberiség felszabadulásának, az *emberi* történelem igazi kezdetének. Minden kompromisszum szükségképpen a küzdelemnek *ezt* az oldalát homályosítja el, és ezért – minden esetleges pillanatnyi, bár felette problematikus előnye ellenére – végzetes az igazi végcél szempontjából.”⁹

A taktika mértéke a tiszta proletármozgalomban ezért csak az lehet, hogy általa megvalósul-e a proletariátus világtörténeti küldetése, mert ennek megvalósulása az a történetfilozófiai mérték, amely egyedül hivatott a szocialista taktika megítélésére. Ezért írta Lukács György: „A végső, az igazi mérték *csakis* az lehet, vajon az adott esetben való cselekvés *mikéntje* alkalmas-e ennek a célnak, a szocialista mozgalom értelmének megvalósítására; éspedig – mivel ezt a végcélt nem tőle minőségben különböző eszközök szolgálják, hanem az eszközök már magukban is a végcél belső vagy külső közelebb jöttét jelentik – minden eszköz jó, amelyben ez a történelemfilozófiai folyamat öneszméletre, valóságra ébredésre jut, és minden eszköz rossz, amely ezt az öneszméletet elhomályosítja, mint pl. a jogrendhez, a »történelmi« fejlődés folytonosságához, sőt, akár a proletariátus *pillanatnyi* anyagi érdekeihez való ragaszkodása. Ha van történelmi mozgalom, amely számára a reálpolitika végzetes és vészhozó, akkor az a szocializmus.”¹⁰

⁹ Uo., 191. old.

¹⁰ Uo., 190–191. old.

Lukács György tanulmányában rátérve az etikai problémákra kifejtette, hogy bár a taktika (politika) és az etika sok szempontból ugyan függetlenek is egymástól, ez a függetlenség azonban bizonyos ponton túl csak látszat, mert lényegi összefüggés is van közöttük. Ez a lényegi összefüggés abból fakad, hogy a szocialista taktika történelemfilozófiai megalapozottságú, amelynek következtében az egyéni akaratokban, az egyéni tudat öntudatosodási folyamata által a „történelemfilozófiai eszmélet” s az ezt megvalósító kollektív cselekvés ölt testet. Lukács György itt megtette az első lépéseket a felé a helyes belátás felé, hogy a politika és az etika viszonya kettős szempontú, kölcsönös meghatározottságon alapul úgy, hogy a helyes politikai gyakorlat – rendelkezvén bizonyos viszonylagos önállósággal – bizonyos határokon belül független az etikai megítéléstől, sőt egy világtörténelmi mértékkel mért szükségszerűség esetén, az ezáltal létrejött határszituációkban szembe is kerülhet bizonyos etikai normákkal, etikai értékekkel létrehozva a forradalmi politika és az erkölcs konfliktusait, de ennek a szembekezdülésnek történelmi perspektívában – s itt van a meghatározottság másik oldala – új erkölcsi értékeket, magasabb rendű erkölcsi normákat kell eredményeznie.

Lukács György számára a forradalmi politikus tevékenységében az erkölcsileg helyes cselekvés összefügg az adott történelemfilozófiai helyzet helyes felismerésével, ezáltal a forradalmi politikában részt vevő egyén öntudatát igyekszik a tudatosság olyan fokára emelni, hogy az általa is képviselt osztálytudat világtörténelmi hivatottságát felismerje. Ezeket a szempontokat előlegezve írta Lukács György: „A kérdés tehát most már így fogalmazható meg: milyen etikai meggondolások eredményezik az egyénben azt, hogy benne a helyes politikai cselekvéshez – melyben egy kollektív akarat alkotórészévé lesz – szükséges történetfilozófiai öntudat felébredjen, és a cselekvést eldöntővé váljék.”

„Ismét hangsúlyozzuk: az etika az egyénhez fordul, és ennek a beállítottságnak szükségszerű következményeként az egyéni lelkiismeret és felelősségérzet elé azt a problémát helyezi, hogy úgy kell cselekednie, mintha az ő cselekvésén vagy nem-cselekvésén múlna a világ sorsának az a fordulata, melynek eljövételét előmozdítani vagy megakadályozni az aktuális taktika hivatása. (Mert etikailag nincs semlegesség és pártatlanság: aki nem *akar* cselekedni, annak nem-cselekvése is lelkiismerete elé tartozó tett.) Tehát mindenki, aki a jelen pillanatban

a kommunizmus mellett dönt, etikailag kötelezve van minden ember-életért, mely az érte vívott harcban elpusztul, olyan *egyéni* felelősséget viselni, mintha ő ölte volna meg valamennyit. Viszont mindenkinek, aki az ellenkező oldalhoz csatlakozik, a kapitalizmus további fennállásáért, a biztosan eljövendő új imperialista revansháborúk okozta pusztulásért, nemzetiségek és osztályok további elnyomatásáért stb. kell ugyanezt az *egyéni* felelősséget éreznie. Etikailag senki sem bújhat ki a felelősség alól azzal, hogy ő csak egyes ember, akin nem múlik a világ sorsa. Ezt nemcsak objektíve nem lehet sohasem biztosan tudni, mert mindig lehetséges, hogy mégis éppen őrajta múlt, hanem az etika lényege, a lelkiismeret, a felelősségérzet teszi lehetetlenné az így gondolkodást; aki nem ebből a megfontolásból dönt – és legyen máskülönbén bármennyire fejlett lény – az az etika szempontjából a primitív, öntudatlan ösztönélet színvonalán áll.”¹¹

A forradalmi mozgalomban az egyén cselekvését meghatározó tényező tehát erkölcsi jellegű. Lukács György itt újra megismétli – igaz, tompított formában, bizonyos közvetítések (az egyéni öntudat és a történetfilozófiai öntudat és az ez által létrejövő kollektív cselekvés) közbeiktatásával – az etikai idealizmusban kifejtett koncepciójukat, itt ez a koncepció igazán forradalmi és idealista is egyúttal. Idealista túlzás az egyén erkölcsi felelősségének az ad absurdum vitele is. Lukács György itt kifejtett követelményeinek csak morális zsenik, aszketikusan hősiek forradalmár elit tudna csak eleget tenni.

Lukács György szerint az egyéni öntudat történetfilozófiai öntudat szintjére való emelkedése az etikusan hangolt tudományos megismerésben valósul meg. A tudomány által létrejött megismerés – megmutatva a történeti folyamatok lényegét, az ezek által adott alternatívák lehetőségeit – megteremti a felelősségteljes, az erkölcsi cselekvés kerekeit; ugyanakkor egyáltalán nem biztos, hogy ebből a szituációból fakadó cselekvés szükségképpen erkölcsös lesz. Ez az a pont, ahol Lukács György a történelem válsághelyzeteiben látja a politika és az erkölcs lehetséges konfliktusait, a forradalom morálproblematikáját mint konfliktust, amellyel őszintén szembenézett, s azt tudatosítva vállalta a forradalmi harcot, ezt elfogadva csatlakozott a forradalmi munkásmozgalomhoz. Lukács György ezekről a kérdésekről írta: „A tudomány, a megismerés csak lehetőségeket mutathat meg – és csak a le-

¹¹ Uo., 193–194. old.

hetőségek levegője az, ahol az erkölcsi, a felelősségteljes cselekvés, az igazi emberi cselekvés lehetséges. Aki pedig látja a lehetőséget, annak számára, ha szocialista, nincsen választás és ingadozás.”

„Ez azonban semmiképp sem jelenti, mintha az így létrejövő cselekvés már szükségképpen erkölcsileg hibátlan és kifogástalan volna. Semmiféle etikának nem lehet feladata az, hogy recepteket találjon ki a korrekt cselekvések számára, és hogy elsimítsa vagy letagadja az emberi sors leküzdhetetlen, tragikus konfliktusait. Ellenkezőleg: az etikai öneszmélet rámutat arra, hogy vannak helyzetek – tragikus helyzetek –, amelyekben lehetetlen úgy cselekedni, hogy bűnt ne kövessünk el; de egyúttal megtanít arra is, hogy még ha két bűn között kell is választanunk, akkor is van még mértéke a helyes és a nem-helyes cselekvésnek. Ez a mérték: az áldozat. És ahogy az egyén, két bűn között választva, akkor választ helyesen, ha alacsonyabb rendű énjét áldozza fel a magasabb rendű, az eszme oltárán, ugyanúgy fennáll ennek az áldozatnak mérlegelő ereje a kollektív cselekedetek számára is; csak hogy itt az eszme, mint a világtörténeti helyzet parancsa, mint a történetfilozófiai hivatottság ölt testet.”¹²

A forradalom erkölcsi konfliktusai tehát arra kényszerítik az embert, hogy két (vagy több) bűn között választva döntsön; és a választás, tehát a helyes etikai cselekvés mértéke, az áldozat. Az erkölcsi felelősség, a döntés kényszerének idealista túlfeszítéséről fentebb már szóltunk, az ott elmondottak részben vonatkoznak a döntés mértékére, az áldozatra is. Az áldozattal kapcsolatban egy fontos mozzanatra azonban még utalnunk kell. Lukács György – folytatva eddigi magatartását, amelyben az erkölcsfilozófiai megfontolás és személyes élet a legszorosabb összhangban volt – az áldozattal kapcsolatos felfogását, e szónak a legteljesebb értelmében, egészen az élet feláldozásáig, *a saját tevékenységére is a vonatkozó időszakban a legkövetkezetesebben alkalmazta*. Látjuk majd, hogy Lukács György a Vörös Hadsereg 5. hadosztálya politikai biztosaként, illetve a Tanácsköztársaság leverése után Korvin Ottóval az illegális munka irányítására itthon maradva életét is kockáztatva küzdött az általa felismert és teljes mértékben vállalt igaz ügy céljaiért.

A forradalom erkölcsi konfliktusainak bűnként való megnevezése is az idealista etika bizonyos továbbéléséről tanúskodik. A bűn mint eti-

¹² Uo., 196–197. old.

kai terminus egyértelműen idealista gyökerű, de a szónak csak a burka teológiai, tartalma a forradalmi erőszak kifejezése, s az adott kontextusban annak az igénye. Lukács György az új, forradalmi etika megteremtésének a folyamatában a fogalmi kifejezés helyes kategóriái szintjén nem tud még különbséget tenni az osztálytársadalmak olyan etikai konfliktusai között, amelyek valóban „csak” bűnök, amelyek „hübrisz”-ként léteztek, olyan mértéken túlmenő tettek voltak, amelyek minden értékvonatkozás nélkül pusztítottak el értékeket, úgy törtek meg normákat, hogy nem erősítettek meg új, az ember nembeli fejlődését kiteljesítő értékeket. A bűnnel szemben a forradalmi terror azért semmisít meg régi normákat s ezekhez kapcsolódó értékeket, hogy új normákat teremtsen meg. Ezért a gyilkosság bűn, míg a kivégzés a forradalmi (vagy ellenforradalmi!) erőszak megnyilatkozása, ahol új értékeknek és új normáknak csak a forradalmi erőszak a bábja.

Részletesen igyekeztünk bemutatni Lukács „Taktika és etika” c. írását; ezt azért tettük, mert ezt az írást már Paulusként írta, Lukács György szellemi-politikai fejlődésének első (még nem befejezett) fordulópontját fejezte ki. E tanulmány jelentőségét mások is látták. Így pl. Sinkó Ervin a 30-as évek elején befejezett, a Magyarországi Tanácsköztársaságról szóló „Optimisták” c. regényében nem véletlenül e tanulmány mondanivalójával jellemezve Lukácsot a következőket írta:

„Ami Vértessé* személyét illeti, Bátii** jóformán semmit se tudott volna mondani róla. Mikor feljött hozzá, Vértessé már várt rá. Nem volt épp barátságos, kedves egyáltalán nem volt, de mégse, barátságatlan se. Megkérdezte, hogy nem jön-e Lányi is és nyomban, mint az adós, aki tudja, hogy a pénzéért jöttek, mást nem akarhatnak tőle, rátért a dologra. Egyik cigarettát a másik után szívta el, s nyilván annyira lefoglalta figyelmét a tennivalója, a beszéd, hogy még arról is megfeledkezett, hogy megkínálja fiatal vendégét. Ült Bátival szemben és beszélt, ez volt a feladat és ő odaadással végezte.”

„— A mi kérdésünk és feleletünk is kristálytisztán megformulázva megtalálható Hebbelnél — mondta Bátinak, aki nem értette a kérdést: miért kellett volna kommunistának lennem. — Ha emlékszik rá — folytatta Vértessé — Hebbel Juditja azt mondja: Ki vagyok én, hogy megfutamodjak a tett elől, hogyha isten közém és a nekem rendelt

* Lukács György Sinkó regényében Vértessé néven szerepel.

** Bátii néven Sinkó Ervin szerepel az „Optimisták”-ban.

cselekedet közé a bűnt helyezte? Mi marxisták természetes a marxizmus módszereivel állapítjuk meg a nekünk rendelt vagyis a történelmileg szükséges cselekvést. De hogy én, egyén, ne csak megállapítsam a történelmileg szükségeset, hanem tegyem is, ehhez nem elég a megismerés teóriája, hanem a cselekvése is kell, az etika is kell hozzá. És ez az etika konkrét és azt mondja az egyénnek: nemcsak azért vagy felelős, amit teszel, hanem éppoly mértékben azért is, amit tehetnél és nem teszel, mert nincs semlegesség és nincs pártatlanság, nem lehet kibújni a felelősség alól. A marxizmus módszereivel fel lehet ismerni az adott történelmi helyzetet, ez a megismerés azonban, mint minden megismerés, az etikus emberben cselekedetté kell hogy váljék. A spartakista fölkelés még nem volt vérbe fojtva, Liebknecht és Luxemburg még élt, mikor egyszerre nyilvánvalóvá vált előttem a Judit citált szavának mai értelme: ma az a helyzet, hogy bármit csinálunk, még a legnagyobb életetekhez is, legnagyobb cselekedetekhez is odatapad letéphetlenül a bűn. Ma, az a kérdés, hogy vagy vállalni a bűnök végtelen sorozatát, a felelősséget minden csepp vérért, amit a forradalom érdekében ontani fognak, vagy pedig azért, mert erőszak és vérontás bűn, megtagadni a szolidaritást az eszmével, mely semmiképp másképp, hanem csakis terror és vérontás által valósítható meg s azt mondani, ti legjobbak, akik öltök és haltok a harcban, melyet a kapitalizmus bestiája ellen folytattok, ti Liebknecht, Luxemburg, ti orosz vöröskatonák, akiket ha foglyul estek, élve nyúznak meg a fehér bestiák, én jobb akarok lenni, mint ti, én tiszta akarok lenni minden erőszak bűnétől. Megértettem, hogy mit jelent az evangéliumi szó: jaj a botránkoztatónak, de szükség van botránkoztatásra. Vagy egyszerűen, a spartakista felkelés idején így fogalmaztam meg magamnak a kérdést: akarsz-e vagy nem, de Scheidemannék és Noskéék, a német katonatisztek, a fehérorosz generálisok, az egész cinikus, rabló és gyilkos kapitalizmus cinkosa vagy, ha nem vagy ott azok közt, akiket kínoznak, éheztetnek, ölnek, mert egy világért küzdenek, melyben ne feszítessék meg mindennap s minden órában embertől az ember. Azt hiszem, most már nem kell mondanom, hogy erre az életre véglegesen megoldottam ezt a kérdést a magam számára azzal, hogy tagja vagyok a Kommunisták Magyarországi Pártjának.”

„Amire Vértes minduntalan visszatért, az ebben az egész gondolatmenetben a bűn fogalma volt. Hogyha a forradalom szükséges, ha a forradalmi terror nélkül nem lehet összetörni a kapitalizmust és fel-

építeni azt a társadalmat, melyben már nem lesz szükség erőszakra – hogy lehet akkor a vörös terrorról is, mely egyetlen út a terror nélküli társadalom megvalósításához, mint bűnről beszélni? Egyáltalán mit ért Vértés bűn alatt, hisz ez tisztára teológiai fogalom!”¹³

Lukács György a Tanácsköztársaság kikiáltásáig terjedő időszakban három tanulmányt írt, ebből kettő, „A szellemi vezetés kérdése” és a „szellemi munkások”, valamint a „Mi az ortodox marxizmus?” címűek filozófiai jellegűek voltak, amelyek 1919 május végén a „Taktika és etika” c. kötetben jelentek meg. A „Mi az ortodox marxizmus?” bizonyos változtatásokkal részévé vált Lukács 1923-ban publikált, „Történelem és osztálytudat”¹⁴ c. könyvének is.

Lukács György eszmei-politikai fejlődése ezekben a hónapokban is rendkívül ellentmondásosan alakult; míg politikailag a bolsevik politikával való teljes azonosulása rendkívül gyorsan haladt előre – ezt majd megvizsgáljuk a „Jogrend és erőszak” c. 1919 február végén, ezen időszakban írott harmadik tanulmánya kapcsán –, addig filozófiai fejlődésének legjellemzőbb vonása az volt, hogy visszatérve a Vásárnap Társaság előtti időszakhoz, újlag határozott fordulatot tett Hegel irányába. Lukács György a marxizmust a hegeli filozófián keresztül akarta elsajátítani. Marxot ugyan korszakos jelentőségű filozófusnak mondotta, aki túlment Hegelen, de ezzel együtt is őt „Hegel igazi tanítványa”-ként jellemezte.

„A szellemi vezetés kérdése és a »szellemi munkások«” c. írásának kérdésfeltevésével a szocialista forradalom vezető erejének, a proletariátus sajátosságainak a problematikáját feszegette Lukács György; különösen azt, hogy miért, és hogyan képes a proletariátus a forradalom vezető erejévé válni?

Marx és az imperializmus időszakára vonatkozóan Lenin sokoldalúan kidolgozták a munkásosztály vezető szerepének a kérdését. A munkásosztály vezető szerepének végső soron alapja a proletariátus

¹³ Sinkó Ervin: Optimisták. Történelmi regény 1918/19-ből. I. köt. Fórum Kiadó, Újvidék 317–319. old.

¹⁴ Mi az alábbiakban az elsődleges szöveget vizsgáljuk, és semmilyen formában nem térünk ki a „Történelem és osztálytudat” elemzésére. Ehhez lásd: Hermann István: Lukács György gondolatvilága, Tanulmány a XX. század emberi lehetőségeiről. (Magvető Kiadó 1974.) Ennek V. fejezete, „Az átmenet korszaka” c. rész foglalkozik a szóban forgó Lukács-művel. Az általunk is vizsgált problémák megértéséhez különösen tanulságos Lukács gondolatvilágának itt adott összehasonlítása Gramsci és Korsch törekvéseivel.

léte, s ebből fakadó érdekei. A munkáosztály erre épülő harca nemcsak a proletariátust, hanem magát az emberiséget szabadítja fel. A másik nem kevésbé fontos probléma annak tudosítása, hogy a munkáosztály maga nem képes a felszabadulásához szükséges elméleti fegyverek kidolgozására, hogy a munkásmozgalomba a szocialista elméletet kívülről kell bevinni, s hogy e bevitel eszköze és kerete a forradalmi elmélet jelentőségét tudatosító párt.

Lukács György ezt az utóbbi mozzanatot e tanulmánya megírásakor nem látta, a szocialista elmélet kívülről való bevitelére helyett meghirdette a proletariátus osztályöntudatának öneszméltre ébredését, amellyel szerinte megvalósul a proletariátus világtörténeti hivatásának a felismerése, s ezzel együtt – az elmélet és a gyakorlat szintén általa nyilvánított egybeesése következtében – a világforradalom győzelme.

Lukács Györgynek ez az egész koncepciója a hegeli szubjektum–objektum azonosságának az elvén alapult. Lukács úgy vélte, hogy ezt az elvet össze lehet egyeztetni a marxizmus tanításával azért, mert szerinte ennek a konkrét testet öltése a proletariátus (objektum) és osztályöntudatának öneszmélete (szubjektum), amelynek megjelenési formája a marxizmus.

Ennek az álláspontnak a cikk keretében való kifejtése a következő: egyrészt Lukács azt állította, hogy „a társadalom fejlődését kizárólag a társadalmon belüli erők (a marxista felfogás szerint az osztályharc és a termelési viszonyok átalakulásai) irányítják, másrészt „a társadalom mozgatóerői függetlenek ugyan minden egyes emberi öntudattól, akarattól és célkitűzéstől, de életbelépésük *egyedül* emberi öntudatok, akaratok és célkitűzések formájában lehetséges.”¹⁵ Eppen ezért Lukács szerint „a »szellemi vezetés« nem lehet más, mint a társadalom fejlődésének öntudatosító tevése”¹⁶. Ebben a folyamatban jön létre az öneszmélet, amely Lukács György szerint nem más, mint annak a tételzése, hogy a megismerő alanynak és a megismerendő tárgynak azonos a lényege. „Ilyen módon a tárgy és az alany között való különbség megszűnik, és ennek következtében megszűnik a különbség elmélet és gyakorlat között.”¹⁷

Számunkra nyilvánvaló, hogy ez a lukácsi érvelés tisztán idealista,

¹⁵ Lukács György: A szellemi vezetés kérdése és a „szellemi munkások”. *Lukács György: Utam Marxhoz. I.* 201. old.

¹⁶ Uo., 202. old.

¹⁷ Uo.

megismétlése annak, amit – a marxizmusához való viszonyunkat illetően – már Mannheim is kifejtett a „Lélek és kultúra” programelőadásban, azzal a különbséggel, hogy míg Mannheim ezzel a marxizmus meghaladásának szükségessége mellett érvelt, addig Lukács ezt az álláspontot a marxizmus álláspontjaként adta elő. Ennek kapcsán Lukács György a következőket írta:

„Az adta meg a marxizmus világfelforgató erejét, hogy *Marx az osztályharcban látta meg a társadalom fejlődésének mozgó erejét, és annak törvényszerűségeiben a társadalmi fejlődés törvényeit*. Öntudatra emelte ezáltal a világtörténet igazi mozgó erejét az osztályharcot, amely addig vakon, öntudat nélkül működött. A proletariátus Marx tanítása következtében kifejlődött osztályöntudata az első eset az emberiség történetében, hogy annak valóságos mozgatói nem mint egy gép alkatrészei, tudat nélkül (vagy képzelt motívumokkal, ami itt egyre megy) működtek, hanem tudatára ébredtek annak, hogy ők a történelem igazi mozgatóerői. A szellem, az emberiség társadalmi fejlődésének értelme a marxizmus létrehozta osztályöntudatban lépett ki az eszméletlenség állapotából. A társadalmi fejlődés törvényei ezáltal szűntek meg vak, katasztrofális, sorsszerű hatalmak lenni: önmagukra, öneszméletükre ébredtek.”¹⁸

A fenti idézet „Marx tanítása következtében” utalását esetleg úgy is értelmezhetjük, hogy a munkásmozgalomba kívülről bevitt szocialista tudatról van szó. Véleményünk szerint a szubjektum–objektum egybeeséséről vallott lukácsi koncepció s az ebből fakadó elmélet és gyakorlat egybeesése ezt nem teszi lehetővé. Ezt igazolja, hogy ugyanakkor Lukács *expressis verbis* is kijelentette, hogy ez a vezetésre hivatott tudat, a proletár osztálytudat: „egyedül Marx tanítása az, amelyben ez a szellem öneszméletre jutott, és hivatottságot nyert a vezetésre. De ez a hivatottság nem lehet valami »szellemi osztály« kiváltsága, vagy akár valami »osztály feletti« gondolkodás terméke. Ez a hivatottság, a társadalom megváltására való hivatottság a proletariátus világtörténeti szerepe, és *csak a proletár osztályöntudaton keresztül* lehet az emberiség ezen útjának meglátásához és megértéséhez és vele a »szellemi vezetéshez« eljutni.”¹⁹

Az a véleményünk, hogy Lukács György ezzel az írásával kezdte

¹⁸ Uo., 204. old.

¹⁹ Uo., 206. old.

el a proletár osztálytudat mítosszá formálását, amely néhány éven át tartó messianisztikus kommunizmusának egyik tartó oszlópa volt.

A „Mi az ortodox marxizmus?” c. tanulmányában Lukács újra a marxizmus birtokbavételéért küzdött. Ortodox marxistának tartván magát kifejtette, hogy mi biztosíthatja Marx tanaihoz való hűségét. A marxizmus lényegéhez való közeledést, viszonyulást Lukács György újra a hegeli filozófiában találta meg, csak most nem a nyilvánvalóan idealista szubjektum–objektum azonosságának elvében, hanem a hegeli dialektikában, az általa adott módszerben. Szerinte ez a forradalmi dialektikus módszer az alapja az ortodox marxizmusnak. Bernstein, Kautsky, általában az opportunisták szociáldemokrácia a hegeli dialektika elvetése következtében szűntek meg ortodox marxistáknak lenni.

Lukács György e tanulmányában mondta ki először – a később is képviselt és ezért sokat bírált álláspontját –, hogy a marxizmus lényege a valóságot feltárni tudó forradalmi dialektikus módszerében ragadható meg: „Szerintünk azt a kérdést, hogy valaki marxista-e vagy sem, nem egyes tételek igazsága felett való meggyőződése dönti el, hanem valami egészen más. Ez a más: *a módszer*. Feltéve, de meg nem engedve, hogy a tudomány fejlődése Marx minden egyes állítását tévesnek bizonyítaná, mi a tudomány eme bírálatát szó nélkül elfogadhatnánk, és mégis marxisták maradnánk, mindaddig, míg Marx módszerének követői maradunk. Ennek a módszernek lényegét kell tehát tisztáznunk, hogy az ortodox marxizmust helyesen értsük meg.”²⁰

Lukács György cikkében e módszer lényegét kívánta tisztázni. A kiindulópont mindig Hegel, majd annak vizsgálata, hogy Marx a hegeli elvet hogyan alkalmazta? A dialektikus módszer jellemzésében Lukács központi helyet szánt a totalitás fogalmának. Igaz ekkor még nem használta ezt a terminust, hanem egészet, teljességet említett e tartalom körülírására. Lukács György a totalitás fogalmát a hegeli konkrét fogalom értelmezéséből vezette le, megmutatta, hogy Marx a legkülönbözőbb területeken (pl. a gazdasági rendszer egészének a vizsgálatában) hogyan érvényesítette ezt a hegeli módszertani elvet. Lukács ezt sommázva írta:

„A teljességnek, az egységnek, az egésznek ilyen feltétlen uralma a részek elvont elszigetelése felett: ez Marx társadalomszemléletének lé-

²⁰ Lukács György: *Mi az ortodox marxizmus?* Lukács György: *Utam Marxhoz*. I. köt. 207. old.

nyege, a dialektikus módszer. Ennek követése (és nem az egyes szavakon való kérődzés) az ortodox marxizmus."²¹

Lukács György a totalitás fogalmát mint módszertani elvet igyekezett a napi gyakorlat problémáinak a vizsgálatában felhasználni, így utasította el a mozgalom és a végcél opportunistá szétválasztását, a forradalom időszerűségének bizonyos „tények” alapján való tagadását stb.

Lukács György totalitással kapcsolatos itt jelzett álláspontja ellentmondásos, amelynek egyik forrása, hogy e fogalomnak idealista gyökerei vannak, a másik ok, hogy a totalitást magával a dialektikus módszerrel azonosította. Ellentmondásos jellege abban a paradoxonban világosan megmutatkozott, amelyben Lukács, a vulgáris marxisták ellen polemizált, kutatva, hogy a tények alapján itt van-e már a forradalom ideje, azt írta: mi van, ha az ortodox marxisták álláspontjával szemben „a vulgáris marxisták ennek ellentmondó »tényeket« sorolnak fel. Azt fogja felelni Fichtével: »Ha ez a baj, a tények baja ez«. (Um so schlimmer für die Tatsachen.)”²²

Lukácsnak természetesen igaza volt, amikor az empirikus tényeken alapuló, a tudatosságot kizáró (a folyamat lényeges összefüggéseit éppen a totalitás kategóriájának mellőzése miatt észrevenni nem tudó) kompromisszumokkal terhes reálpolitikát elutasította, s e helyett az aktív, a tevékeny oldal szerepének hangsúlyozásával (ami éppen a forradalmi dialektika alkalmazásából merítette erejét) a forradalmi politika mellett érvelt, de fichteánus túlzásai („*Mert a döntés előbb van, mint a tény.*”)²³ azt mutatják, hogy Lukács nem tisztázta még a társadalmi objektivitás problematikáját, s ezért nem volt képes az objektum és a szubjektum valóságos viszonyának a megértésére, egy materialista dialektika valóságos jellegének a megragadására.

Jeleztük már, hogy Lukács György politikai fejlődése egyenesvonalúbb volt filozófiai fejlődésénél, ennek egyértelmű bizonyítéka a „Jogrend és erőszak” c. írása, amelyet 1919 február végén Kun Bélák letartóztatása után, ennek alkalmából írt.²⁴

²¹ Uo., 214. old.

²² Uo., 217. old.

²³ Uo., 216. old.

²⁴ A cikk az események után közvetlenül nem jelenhetett meg, mert a polgári kormány a kommunisták letartóztatása után folyóiratukat, az „Internacionálé”-t is betiltotta; az írás majd a Tanácsköztársaság idején, az „Internacionálé” 1919. 3–4. számának mellékleteként látott napvilágot.

Az írás alapvető célja az volt, hogy a kommunista vezetők letartóztatása, majd a velük szemben alkalmazott kegyetlen fizikai megtorlás fényében leleplezze a magyar szociáldemokrata vezetők munkásáruló, kommunistaellenes tevékenységét, a polgári demokratikus forradalom és intézményei burzsoá lényegét.

Lukács György ebben az írásában rendkívüli politikai éleslátásáról, sőt előrelátásáról tett tanúbizonyságot. Alig fél évvel ezelőtt Lukács György az orosz forradalom eseményeit értelmezve még a demokrácia vagy proletárdiktatúra alternatíváját állította. A magyar forradalmi események meggyőzték (miután kilépett politikai inkognitójából és a forradalmi események centrumába került), hogy ez az alternatíva hamis. Ha a Tanácsköztársaság leverése utáni politikai fordulatot, a magyar fasizmus szerveződését is figyelembe vesszük, akkor Lukács helyzetelemzése valóban be is következett, a magyar fejlődés is igazolta, az oroszhoz hasonlóan, hogy a proletárdiktatúra valóságos alternatívája a legvadabb burzsoá (fasiszta) diktatúra volt.

Lukács György mind a magyar szociáldemokráciát, mind a radikális polgárság képviselőit figyelmeztette, amikor a következőket írta:

„A polgári pártok magatartását könnyű megérteni. Ők igazán az októberi forradalom »vívmányait« védelmezik. Őnekik csakugyan létérdekük kimondani, hogy »befejeződött« a forradalom, »elérte« minden célját – itt az ideje, hogy a »rend«, egyedül a rend helyreállításáért fogjon össze mindenki. Persze az ő számításuk sem fog beválni. Mert az az ellenforradalom, melyet ők ilyen módon nyugodtan nagyra nőni engednek, ha teheti, nem fog sok különbséget tenni mérsékelt és nem mérsékelt forradalmárok között. Az agrárfeudalizmus-sal szövetkezett finánciókének az a rendszere, mely látszólag összeomlott az októberi forradalomban, ha erőre kap, a kispolgári radikálisokat éppen úgy el fogja söpörni, mint az elkispolgáriasodott szociáldemokrata vezéreket, akik hiába igyekeznek egynémely »vívmányt« megóvni azáltal, hogy kispolgári mederbe terelik a proletariátus forradalmi mozgalmát.”

„Mondom: a »forradalmi« polgárság részéről ez a taktika érthető – ha tragikusan reménytelen is. De mit mondjunk a szociáldemokrata vezetőemberek »forradalmi« politikájáról? Nem tudják vagy nem akarják látni ezek a szerencsétlen emberek, akik a proletariátust félrevezetik és a politikai öngyilkosság felé viszik, hogy *soha még forradalom felúton meg nem állt*, hogy az ellentétes érdekű osztályok »együttmű-

ködése» még ideiglenesen is veszedelmes, mert lehetőséget nyújt annak az osztálynak, mely a hatalom szervezetét kezében tartja, magához térni – és magához térve leszámolni *az egész forradalommal.*”²⁵

Ugyanakkor Lukács György politikai álláspontja összefonódott filozófiai, történetfilozófiai elképzeléseivel. Ennek következtében furcsa vegyület jött létre, amelyben a valóságos történelmi helyzet helyes megragadása és igaz elméleti kifejeződése keveredett az idealizmusból fakadó téves koncepciókkal. Ennek egyértelmű megnyilatkozása Lukács írásának alábbi szövege is:

„Mert amit emberi erő a történelemben véghez vihet, az nem több mint tudatosítása a világtörténelem szükségszerűségének. Ezt a szükségszerűséget láttuk mi meg és ezt óhajtottuk, az ígét hirdetve, azokban, akik e szükségszerűség végrehajtására hivatva vannak, a proletároknak, tudatra váltani. Mert tudtuk: ha létrejött a proletariátusban a tudatosság, az igazi érdek helyes felismerése, akkor semmi sem tartóztathatja fel többé az új világ létrejöttét. Tudtuk persze és hirdettük is, hogy ez a világrend is – mint minden társadalmi rend – csak erőszak útján jöhet létre. Értjük, hogy a halálraítélt kapitalizmus minden rendelkezésére álló eszközzel küzd léte fennmaradásáért.”²⁶

Ne feledjük, hogy e cikk a forradalmi fejlődés olyan szakaszában íródott, amikor a forradalmat polgári keretek között akarták tartani, a radikális polgári politika megpróbálta a proletárdiktatúrához vezető utat eltorlaszolni. Lukács – a tömegek forradalmi nyomását is kifejezve – hirdette a proletárdiktatúra elkerülhetetlenül bekövetkező szükségszerűségét, politikai álláspontjában – mint a párt illegális központi bizottságának tagja – a leninizmus politikai koncepciójával teljesen azonosulva és azt rendkívül magas elméleti színvonalon védelmezve.

Nem akarjuk azt állítani, hogy a volt csoportosulás minden egyes tagja a szellemi átalakulás ilyen gyors metamorfózisát járta. Talán csak Fogarasi Béla esetében tudnánk ehhez hasonlót megállapítani.²⁷ Balázs Bélánál a továbbra is tartó elméleti-eszmei zavarodottságot a kommunista mozgalomhoz (főként Lukácshoz) fűződő érzelmi-indulati

²⁵ Lukács György: Jogrend és erőszak. Idézem: Mindenki újakra készül... IV. köt. Akadémiai Kiadó, 1967. 974. old.

²⁶ Uo., 975. old.

²⁷ Lásd Fogarasi Béla „A munka problémája” c. cikkét. Megjelent a „Szabadgondolat” 1919. január elsejei számában.

szimpátia ellensúlyozta.²⁸ Mannheim Károly esetében egyikről sem beszélhetünk, nála mindinkább kiderült, hogy a polgári társadalom által létrehozott elidegenedés ellen a harcot csak a polgári ideológia adta keretek között volt képes folytatni.

A bécsi emigrációban 1920–1921-ben tartott összejëveteleket ezért nem tekintjük a Vasárnap Társaság folytatásának. Ezeken a találkozásokon ekkor már eszmeileg-politikailag teljesen ellentétes magatartást képviselő emberek – személyes rokonszenvből fakadó, a régi, közös múlt nosztalgiájával rendelkező – alkalmoszerű összeverődéséről lehetett csak szó. Igaz, a Tanácsköztársaság időszakában ez a polarizáció még nem volt ilyen egyértelmű, hisz a Vasárnap Társaság volt tagjai valamilyen formában tehetségüket a forradalom szolgálatába állították.

2. A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDŐSZAKA

Nem feladatunk a Tanácsköztársaság történetének valamelyest is összefüggő képét megrajzolni. Itt kizárólag az egykori Vasárnap Társaság tagjainak tanácsköztársasági tevékenységét kívánjuk vizsgálni. Úgy véljük, hogy ez a lényeges korlátok között folyó vizsgálódás is hozhat olyan eredményeket, amelyek gazdagíthatják a Tanácsköztársaságról – mindenekelőtt kultúrpolitikájáról – eddig kialakult képet. Ezt annál is inkább remélhetjük, mert szomorú tényként kell rögzítenünk eszme- és művelődéstörténetünk egyik legnagyobb adósságát, hogy a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájáról, mely nemzeti történetünkön is túlmutató tanulságokkal szolgál – mindeddig nem rendelkezünk monografikus feldolgozással.

A problémák bemutatása előtt egy módszertani elvre kell utalnunk. A Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának bizonyos, általunk tárgyalásra kerülő kérdéseinél (különösen a tudomány-, de még inkább kulturális politikájának előadása során) hibát követnénk el, ellentmondanánk a történettudomány igazságot feltáró feladatának, ha az általunk bemutatásra kerülő törekvéseket, azok eredményeit a szocializmus későbbi, más körülmények, más nemzeti és nemzetközi feltételek között létrejött mértékével minősítenénk.

²⁸ Balázs továbbra is a „lélek” problémáit kutatta; ezt mutatja „Ady Endre és a háború” 1918 végén megjelent cikke is. Huszadik Század, 38–39. sz.

Itt újra jelezniünk kell – a későbbiek során erre majd részletesen visszatérünk –, hogy a világforradalmat ígérő nemzetközi helyzet s az ennek részeként békésen létrejött Magyarországi Tanácsköztársaság, s az, hogy a magyar értelmiség döntő többsége őszintén vállalta a forradalom szolgálatát – olyan tényezők voltak, amelyek *egyrészt* olyan sajátos külső és belső keretet teremtettek a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának, hogy ismeretük és jelentőségük tudatosítása nélkül nem tudnánk helyesen megérteni és megítélni azt, *másrészt* azok a Tanácsköztársaság művelődéspolitikáját meg is határozták, s ezért azt csak ezen keretek között – és nem esetleges mai megfontolások fényében – teszik megérthetővé és megítélhetővé.

Lukács György mint politikus

Ha Lukács György Tanácsköztársaság alatti tevékenységét vizsgáljuk, akkor abból kell kiindulnunk, hogy Lukács, bár az első időben csak a közoktatásügyi népbiztos helyettese volt, de mégis vezető politikusként ténykedett, mert a két párt egyesülési megállapodása értelmében a volt kommunista párt által delegált népbiztoshelyettesek is valójában népbiztosok voltak és tagjai a kormánynak, a Kormányzótanácsnak. Rövidesen megkapták a népbiztoshelyettesek is a népbiztosi rangot. Lukács szerepét olyan véletlen mozzanatok is növelték a kultúrpolitika kialakításában, hogy Kunfi Zsigmond, a szociáldemokrata népbiztos, morfinista volt stb.

Lukács György tevékenysége a Tanácsköztársaság alatt sokirányú volt. Általános politikai tevékenysége mellett jelentős elméleti munkát is végzett, ugyanakkor ezzel együtt is az a véleményünk, hogy történelmi mértékkel mérve is maradandót elsősorban a Tanácsköztársaság vezető kultúrpolitikusaként (és ehhez kapcsolódó teoretikusként) alkotott. Itt az ideje, hogy ezt kimondjuk s ezzel nem is annyira Lukácsnak, mint a Magyarországi Tanácsköztársaság kulturális politikájának igazságát szolgáltsunk.

Természetes, hogy nehéz részekre szabdalni egy gazdag és sokirányú, de mégis ezer szállal összekapcsolódó és egymást kölcsönösen feltételező tevékenységet, amelyet Lukács György végzett a Tanácsköztársaság idején, mégis ezt kell tennünk, mert nem törekedhetünk másra, mint tevékenysége fő irányainak vázlatos bemutatására.

Lukács György ebben az időszakban számtalan cikket írt (és különböző helyen és alkalmakkor beszélt) a Tanácsköztársaság általános politikai problémáiról, az osztályharc napirenden levő feladatairól;²⁹ sokoldalúan kifejtette, hogy a magyar proletárdiktatúra a világforradalom része, a Szovjet-Orosz Köztársaságnak odaadó szövetségese, hogy a magyar forradalom győzelme csak a világforradalom győzelmével válhat véglegessé.

Lukács György hangsúlyozta, hogy nem szabad alábecsülni a diktatúra által kivívott győzelmet, az államhatalom meghódítását, mert ezzel adva van a lehetőség az új társadalom felépítésére. Ugyanakkor Lukács azt is jelezte, az a tény, hogy a hatalom kivívása nem járt áldozattal, ez egy csomó nehézséget is jelent, s az elkerülhetetlenül szükséges áldozatoktól nem kell félni, mert azok erősíteni fogják a diktatúrát. Ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy a diktatúra békés kivívásának jelentőségét nem szabad túlbecsülni sem, mert – a békés győzelem ellenére is, s ezt a hetek múlásával egyre inkább hangsúlyozta – mind a külső, mind a belső ellenforradalom veszélye fennáll, ezért szükség van a proletárdiktatúra elnyomó oldalának erőteljes alkalmazására.

A volt szociáldemokrata centrumhoz tartozó vezetőkkel való vitában Lukács György is – a többi kommunista vezetőhöz hasonlóan – a munkások és szegényparasztok diktatúrájának erőteljesebb alkalmazásáért szállt síkra. Ugyanakkor Lukács György több helyütt kifejtette, hogy a proletárdiktatúra csak átmeneti eszköz a világforradalom kere-

²⁹ Ezek közül néhányat említünk csak meg, az elméleti jellegű írások felsorolása nélkül:

Cikkei:

- A kommunizmus erkölcsi alapja. Az Ifjú Proletár, 1919. április 13.
- A győzelmes proletariátus taktikája. Népszava, 1919. április 15.
- Mi a forradalmi cselekvés? Vörös Újság, 1919. április 20.
- A kultúra tényleges birtokbavétele. Fáklya, 1919. április 20.
- Az igazi egység. Népszava, 1919. április 22.
- Az erkölcs szerepe a kommunista nevelésben. Szociális Termelés, 1919. július 20.

Beszédei:

- Beszéd Eötvös Loránd temetésén. Közli a Pesti Hírlap, 1919. április 12.
- Lukács György beszéde az országos pártgyűlés második napján. Vörös Újság, 1919. június 14.
- Lukács György beszéde az ifjómunkások kongresszusán. Vörös Újság, 1919. június 21.

tében létrejövő osztály nélküli társadalomhoz, amelyben a proletárdiktatúra átnő proletár demokráciává. Bizonyos tudományos és kultúrpolitikai megfontolásai is e perspektíva figyelembevételével születtek meg, ami jelzi, hogy Lukács György a diktatúra erősítését össze tudta kötni bizonyos területeknek a legszélesebb demokráciára való irányvételével.

Lukács György látta, hogy az osztályharc különböző szakaszaiban milyen fontos a munkásosztály egysége, az ezen az alapon létrejött proletár önfegyelem. Lukács – a proletárdiktatúra értelmét is megvilágítva – állandóan hangsúlyozta, hogy mind az egységnek, mind az önként vállalt fegyelemnek az alapja az összesség érdeke. Lukács ezért írta: „Az összesség uralma a részek felett pedig a habozás nélküli, mindenre kész önfeláldozást jelenti, a pillanatnyi, az egyéni és csoportérdekeknek gondolkodás nélküli feláldozását abban a pillanatban, amikor az összesség érdekei forognak kockán. Forradalmár az, akiben ezeknek az érdekeknek tudata világosan él, akiben eleven az ezért való önfeláldozás rendületlen készsége, aki bármire kész, ha ezeknek az érdekeknek megvalósításáról van szó.”³⁰

A politikus Lukács György a legteljesebb mértékig képes volt a valóságra hallgatni, legdédelgetettebb elméleti koncepcióját is képes volt feladni, vagy ideiglenesen felfüggeszteni, ha a proletár osztályharc érdekei úgy kívánták. Nem lehet meghatottság nélkül olvasni azokat a sorokat, melyeket Lukács az ifjúmunkások kongresszusán tartott beszédében mondott:

„Mi szakadatlan kompromisszumokra vagyunk kényszerítve a nagy cél érdekében. Nem szabad az eszközökben válogatnunk, mindent meg kell tennünk a proletariátus osztályérdekeiért. Önök azonban nem állnak ilyen közvetlenül benn ebben a küzdelemben, és az önök szerepe az, hogy a meg nem alkuvás politikáját harcolják, erkölcsi mértéket adjanak a küzdelemnek. Mert kell, hogy egy helyen egészen tisztán lobogjon a láng, minden megalkuvás nélküli, egészen tiszta, mocsoktalan legyen a proletariátus érdekeiért folytatott küzdelem. Ez a hely az ifjúság lelkében van, és higgyék el, minden harcnak és minden küz-

³⁰ Lukács György: Mi a forradalmi cselekvés? Vörös Újság, 1919. ápr. 20. Idézem: Mindenki újakra készül... IV. köt. 202. old.

Itt jegyezzük meg, hogy a Tanácsköztársaság leverése után Lukács ellen az ellenforradalmi fasiszta rendszer e cikke miatt indított osztály elleni izgatás jogcímen eljárás, adtak ki ellene körözést.

*dőnek az a legfontosabb, hogy van egy hely, ahol nincs megalkuvás, ahol a proletariátus küzdelme egészen tiszta, minden megalkuvás nélküli.”*³¹

Lukács György nemcsak hirdette az önfeláldozást, a valóságot nemcsak a politikai döntések síkján figyelte, hanem személyes magatartásait is ekként alakította. Amikor az imperialista erők először akarták a Tanácsköztársaságot fegyverrel megdönteni, s a budapesti proletariátus egy emberként fogott fegyvert a Tanácsköztársaság védelmére, Lukács György is belépett a Vörös Hadseregbe, s az 5. hadosztálynak, amely a dicsőséges északi hadjáratban vett részt, a politikai biztosa lett.

Lukács György nem háborúra temett, csak a történelem parancsa kényszerítette katonává; ezért fájdalmasan tragikomikus az a lényegében minden bizonnyal igaz kép, amelyet Lengyel József festett a katonára Lukácsról. E karikaturisztikus bemutatásban egyaránt szerepet játszott mind Lukács emberi magatartása (a Vasárnap Társaságban játszott szerepe), mind Lengyel József ezért iránta kezdettől fogva táplált ellenszenv, amely a későbbi frakcióharcokban csak tovább erősödött.

Lengyel József a „Prenn Ferenc hányatott élete” c. regényében Lukácsról – Benzy Nándornak nevezte őt – többek között a következőket írta:

„Így élt ez a kis frontszakasz, mikor egy hűvös hajnalon, néhány diák kíséretében megjelent a lövészárokból Benzy Nándor.”

„Reggel volt, éles, még hosszú árnyakat vető napfény. A csenevész jövevény első dolga volt, hogy végigsétált a lövészárok mellvédjén.”

„Buggyos térdnadrágban, vékony ikráin zöld harisnya, a lábán otromba turistacipő; olyan volt, mint egy vasárnapi sétára beöltözött német. Ferde vállal, a napfényben megcsillanó szemüveggel, kimért és kihívó lassúsággal, fegyver nélkül lépdelt, nagy cipőire egész kölöncökben ragadt a nedves föld.”

„A cseh árokból lövöldözés kezdődött. A mellvéd felett golyók süvítettek. Aztán gépfegyver kattogása is beleszólt. Egy másik, a közelből, rövid feleleteket ugatott.”

„– Mi ez? – kérdezte Prenn Lassú Józsefet, aki Benzy sétáját nézve görcsösen belemarkolt a karjába.”

„A diákok, a többiek is, kimeredt szemmel nézték Benzyt. Még

³¹ Lukács György beszéde az ifjúmunkások kongresszusán. Vörös Újság, 1919. jún. 21. Megjelent: Mindenki újakra készül ... IV. köt. 531. old.

mindig ott csámpázott a magas mellvéd tetején. A lövöldözés erősödött.”

„Egyszerre odaugrott hozzá az isonzói katona, és a lábánál fogva lerántotta az árokba.”

„– Te zöld lábú majom! Micsoda ketrecből engedtek ide? – szolt az isonzói, dühtől elfulladó hangon.”

„Prenn, az orvosnövendék, néhány bányász és diák álltak Benzy körül, aki most egy nagyon tiszta, fehér zsebkendővel a szemüvegét tisztogatta. Rövidlátó, vörös karikás szeme hunyorgott, húsos orrából nátha cseppjei gördültek duzzadt alsóajkára. Nem látszott rajta félelem.”

„– Csak azt tettem, amit követelni is kötelesség.”

„– A csehek rohamra fognak jönni – mondta haragosan a szakaszparancsnok, egy volt őrmester, aki néhány napja került vissza a hadifogságból.”

„– Biztosíthatom, hogy az én jelenlétem biztosítja, hm, csak biztosítja a győzelmet.”

„– De nekünk épp ma nincs szükségünk rohamra. Még ha vissza is tudjuk verni.”

„– Taktikailag . . . erről nem vitatkozom. Etikailag minden nap és minden pillanatban szükség van . . .”

„– A szakaszparancsnok elrohant. Benzy feltette szemüvegét, és mosolyogva körülnézett.”³²

*

Mint már jeleztük, a volt csoportosulás aktív tagjainak döntő többsége – a Lukácshoz fűződő emberi, eszmei-politikai rokonszenvtől nem függetlenül, Lukács György tevékeny közreműködésével – valamilyen formában részt vett a Tanácsköztársaság előtt álló feladatok megoldásában. Maga ez a részvétel is (kinél hangsúlyozottabban, kinél „politikamentesebben”) politikai tett volt. Többségük a Közoktatásügyi Népbiztosságon (vagy annak valamilyen szervében) vállalt feladatot. Így Fogarasi Béla a népbiztosság főiskolai oktatási csoportját, valamint a munkásfőiskola osztályát vezette, egyetemi tanári kinevezést

³² Lengyel József: Prenn Ferenc hányatott élete. Lengyel József összegyűjtött munkái. II. köt. Szépirodalmi Kiadó, 1966. 460–461. old.

kapott. Balázs Béla a színházi, irodalmi és művészeti ügyosztályt (ezen belül az irodalmi osztályt) vezette, a Színházakat Kommunizáló Bizottság elnökhelyettese (egyúttal a Vígsház, a Magyar Színház, a Bárdos Színház és a Madách Színház szakosztályvezetője) volt, az írói direktórium tagja. Antal Frigyes művészeti és múzeumügyi politikai megbízott, egyetemi előadó volt. Varjas Sándor a népbiztosság tudományos propagandaosztályát vezette, egyetemi tanári kinevezést kapott. Fülep Lajos az írói direktórium és az írói választmány tagja volt, egyetemi tanári kinevezést kapott. Lesznai Anna a népbiztosság meseügyi előadója, az írói választmány tagja volt; Hauser Arnold a népbiztosság művészetoktatási előadója volt; Mannheim Károly egyetemi tanári kinevezést kapott. Csak a sors iróniájaként említjük meg, hogy az a Lukács György, aki a Vasárnap Társaság időszakában is annyi erőfeszítést tett, hogy valamelyik egyetemen habilitációt nyerjen, a Tanácsköztársaság idején sem lett egyetemi tanár, többek között azért sem, mert nem látta etikusnak, hogy a népbiztosság egyik felelős vezetőjeként kinevezze, vagy kineveztesse magát egyetemi tanárnak. Hasonló megfontolások miatt nem kapott egyetemi katedrát Kunfi Zsigmond sem.

A volt csoportosulás tagjainak a Tanácsköztársaság idején betöltött funkcióit felsorolva még egyszer és utoljára szembe kell néznünk döntő többségük zsidó származásának a kérdésével. Ezt azért is meg kell tennünk, mert később az ellenforradalmi propaganda a Magyarországi Tanácsköztársaságot sikertelen „zsidó-machináció”-ként tüntette fel. Kétségtelen tény, hogy a Tanácsköztársaság vezető funkcionáriusainak a magyarországi zsidóság számarányához képest jelentősebb hányada volt zsidó származású, de ez – ahogy ezt a Vasárnap Társaságban csoportosuló zsidó származású tagok eszmei-politikai fejlődése is egyértelműen igazolta – az Osztrák-Magyar Monarchia legkülönbözőbb ellentmondásaiban s a zsidóság egy részének ezekre az ellentmondásokra, végső soron forradalmi módon való reagálásában lelte magyarázatát. Láttuk, hogy a Vasárnap Társaságban csoportosulók már az etikai idealizmus álláspontjának kidolgozása során, tehát egy radikális polgári álláspont szintjén leküzdötték zsidó származásukból is fakadó ellentmondásaikat. Ezért ők a Magyarországi Tanácsköztársaság harcaiban nem zsidókként, hanem a forradalmi magyar értelmiség tagjaként vettek részt.

*Lukács György elméleti tevékenysége;
a csoportosulás tudománnyal kapcsolatos felfogása*

Míg Lukács György gyakorlati politikai tevékenységéről az előzőekben csak a legnagyobb elismeréssel írhattunk, addig elméleti tevékenysége (legalábbis a politikai teória és a szűkebben vett filozófia, erkölcs-filozófia terén; itt még nem térünk ki a kultúrával kapcsolatos elméleti felfogására) továbbra is az átalakulás, a formálódás állapotát mutatta, annak minden ellentmondásával.

Lukácsnak mint gyakorlati politikusnak ebben az időben a politikai teória kérdéseivel is kellett foglalkoznia. Ezek megvilágítása során továbbra is egyik központi probléma volt a forradalom vezetésének, a vezető erő lényegének és sajátosságainak a kérdése. A Tanácsköztársaság békés győzelme, a két párt egyesülésének ehhez kapcsolódó módja – nagy történelmi érdemeivel együtt is – jelentős elméleti-politikai hibák forrásává vált. Lukács György is e sajátos történelmi szituáció értelmezése kapcsán fejtette ki álláspontját. Ez azonban ugyanakkor nemcsak az ő véleménye volt, hanem az a korabeli magyar kommunista mozgalomban többé-kevésbé elfogadott felfogássá vált³³ az egyesült párt jellegéről, szerepéről, feladatairól a forradalom időszakában. Lukács György e kérdésekkel kapcsolatos felfogását a „Párt és osztály”³⁴ c. cikkében fogalmazta meg.

Lukács György világtörténelmi jelentőségű eseménynek tartva 1919. március 21-ét abból indult ki, hogy mivel a forradalmi eseményekben elementárisan létrejött proletariátus egysége, amely létrehozta a két párt egyesülésének nemcsak a lehetőségét, de a szükségszerűségét is, elméleti-politikai egységen alapult, ezért elkerülhetetlen volt, hogy: „*a szociáldemokrata párt fenntartás nélkül elfogadta cselekvései alapjául a kommunista, a bolsevik programot.*”³⁵

Mind a proletariátus megvalósult egységének, mind a két párt egye-

³³ Lásd Gábor Sándorné: A KMP és az MSZDP egyesülése 1919-ben. Párt-történelmi Közlemények. 1960. 3. sz.

³⁴ A cikk eredetileg „A proletáregység helyreállításának elméleti jelentősége” címen jelent meg „Az egység okmányai” c. a két párt egyesülésének szentelt kiadványban. Később a „Taktika és etika” c. kötetben „Párt és osztály” címen publikálták.

³⁵ Lukács György: Párt és osztály. Idézem: Mindenki újakra készül... IV. köt. 223. old.

sülésének megvolt az előzménye a munkásmozgalom történeti fejlődésében. Lukács György e folyamatot vizsgálva az osztálycselekvés és a pártkeretek közötti cselekvés – általa meghatározónak tartott – elmentmondásait vázolta fel. Az volt a véleménye, hogy a *pártforma* (amely a proletár mozgalom olyan szakaszában vált uralkodóvá, amikor a proletariátusnak még nem volt elég ereje a társadalom átalakítására, amikor a proletariátus osztályöntudata még homályos volt s ezekből fakadóan a proletár osztályharcot a kompromisszumok, az opportunizmus jellemezték) *az új helyzetben* – a munkásosztály döntő társadalomformáló erővé válása következtében – elavult, ezért a proletár mozgalom megelőző fejlődési szakaszában egymástól függetlenül létező osztálycselekvést, és a párt keretei közötti cselekvést egy magasabb egységnek kell felváltani. Lukács e magasabb egység lényegét a következőkben látta: „*Ez a magasabb egység az egységes proletariátus mint a társadalomban uralkodó osztály.*”³⁶

Lukács György szerint ez a magasabb egység – igaz más, a magyartól különböző történeti feltételek között – a forradalmi Oroszországban is megteremtődött:

„*Az orosz bolsevizmus nagy tette az volt, hogy benne öltött először – a Párizsi Kommiün óta – testet a proletariátusnak ez az öntudata és világtörténeti önbizalma. A kommunista párt ennél fogva nem volt többé párt abban az értelemben, ahogy a vele szemben álló szocialista pártok pártoknak voltak tekinthetők: ellenkezőleg, a kommunista párt lényege a cselekvés pártformáival való gyökeres szakítás.*”³⁷

Ennek az egységnek bizonyítéka a proletariátus világot megváltoztatni tudó ereje, amely egyben e feladat megoldásának alapvető feltétele is: „Egyedül a proletariátus egységes akarata képes csak szétrombolni a régi társadalmat és felépíteni az újat. *A viszonyok tehát akkor váltak érettekké a kapitalizmus megsemmisítésére, amikor a proletariátusban öntudatra ébredt ez az elszánt akarat.*”

„*A proletariátus egységét és vele a proletárdiktatúra lehetőségét maga a proletariátus, kizárólag a proletariátus teremtette meg. Ez az egység nem úgy jött létre, hogy a két párt vezetői »megegyeztek« egymással, »elsimították« a köztük fennálló ellentéteket. Ellenkezőleg. A proletariátus egységes erővel megmozdult. Ráeszmélt a maga lehetsé-*

³⁶ Uo., 224. old.

³⁷ Uo., 226. old.

geire és ennek az önmagára eszmélésnek tiszta fényével megteremtette a maga egységét, erejét és hatalmát. A »vezetők« csak végrehajtói voltak ennek az egységes, egységre irányuló akaratnak.”³⁸

Lukács György szerint ezek után megszűnt mind a szociáldemokrata, mind a kommunista párt létjogosultsága. A pártok megszűntek s csak egységes proletariátus van, e pártok a maguk régi (az osztályharc által túlhaladott) pártformájának a megszüntetésével „létrehozták azt az új egységet, amelynek kedvéért pártba tömörültek: az egységes proletariátus szervezett diktatúráját. A magyar proletariátus örök dicsőségére fog szolgálni, hogy ezt az egységet a maga erejéből teremtette meg.”³⁹

Lukács György párttal kapcsolatos elméleti-politikai tévedéseinek alapvető forrása egyrészt abban volt, hogy nem ismerte a leninizmus idevonatkozó történelmi tapasztalatát és tanítását (ugyanakkor határozottan elítélte az általa ismert szociáldemokrata pártok elméleti revizionizmusát és gyakorlati opportunizmusát), másrészt abban, hogy a Tanácsköztársaság létrejöttének sajátos körülményeiből általánosított, ami ha nem is igazolja, de érthetővé teszi álláspontját. Noha Lukácséknak ehhez az általánosításhoz nem volt elégséges alapjuk (történeti tapasztalatuk), a világforradalom közeli megvalósulásának reménye e tapasztalat hiányát ellensúlyozta.

Az is kétségtelen, hogy Lukács György álláspontjának megfogalmazásában jelentős szerepet játszott „A szellemi vezetés kérdése és a »szellemi munkások«” c. cikke bemutatásánál már jelzett probléma, az ugyanis, hogy Lukács György mitizálta a proletár osztálytudatot.

A fentiek miatt Lukácsék azt hitték – a nyugat-európai kommunista pártok vezetőihez hasonlóan –, hogy a forradalom szerveit nem pártszervként, hanem mindenekelőtt új típusú államhatalmi szervekként kell kiépíteni (erre az álláspontra azért is helyezkedhettek, mert az egyesülés időszakában a kommunista párt szervezetileg jóval gyengébb volt, mint az erős szervezetekkel rendelkező szociáldemokrata párt). Az egyesült pártnak emiatt hosszú időn keresztül nem is volt vezetősége, a Forradalmi Kormányzótanács látta el a párt vezetésének a feladatát is.

A Tanácsköztársaság későbbi eseményei, az osztályharc éleződése, a

³⁸ Uo., 227. old.

³⁹ Uo., 228. old.

forradalom nem-békés fejlődése valóságos cáfolatát adta ennek a koncepciónak. A közben nyert saját tapasztalatok jelentőségét erősítette Lenin Üzenete is.⁴⁰ Ezek hatására a proletárdiktatúra következetes hívei hozzá is láttak az adott helyzetből fakadó politikai következtetések levonásához, majd azok gyakorlati megvalósításához. Külön választották a pártvezetőséget és a Forradalmi Kormányzótanácsot. Az egyesült párt kongresszusán Kun Béla marxista-leninista pártprogramot terjesztett elő és fogadtatott el. A pártvezetőség választásánál a jobb-
oldal által megkísérelt puccsra határozottan visszavágtak stb.

Az idő rövidsége és az imperialista túlerő nem tette lehetővé a tanulások realizálását, a Magyarországi Tanácsköztársaság ebben a vonatkozásban is tragikus történelmi tapasztalattal szolgált. Maga Lukács is hamarosan elvégezte nézeteinek felülvizsgálatát, a párttal kapcsolatos hibás nézetei okainak feltárását.⁴¹

*

Lukács György a Tanácsköztársaság idején nem írt jelentősebb erkölcsfilozófiai tanulmányt. Ez nem jelenti azt, hogy az erkölcs kérdései ekkor nem foglalkoztatták volna, bizonyos erkölcsi kérdésekkel kapcsolatos véleményét alkalmi cikkekben fejtette ki. Ezek a cikkei is a világforradalom közeli győzelmének a perspektívájából íródtak, az új társadalom építésének, megteremtésének a gyors megvalósulását feltételezték, sok szempontból e társadalomra való *közvetlen* átmenet programját fogalmazták meg.

Az egyik ilyen cikk „A kommunizmus erkölcsi alapja”⁴², amelyben Lukács azt a kérdést tette fel, hogy az osztálytársadalmak megszűnte után mi lesz a létrejövő új társadalom összetartó eleme?

„Ezen a ponton merül azonban fel az erkölcsi kérdés. Ha végérvényesen győzött a kommunizmus, ha ezáltal kikapcsolódik a társadalom

⁴⁰ Lenin „Üzenet”-ében – többek között – a következőket írta: „Legyetek szilárdak. Ha ingadozást tapasztaltok a szocialisták között, akik tegnap hozzátok, a proletárdiktatúrához csatlakoztak, vagy a kispolgárság között, nyomjátok el könyörtelenül ezeket az ingadozásokat. Agyonlövés – ez a gyáva jogos sorsa a háborúban.” *Lenin Összes Művei*. 38. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 377. old.

⁴¹ Lukács György: *Önkritika*. Proletár, Wien 1920. aug. 12.

⁴² Lukács György: *A kommunizmus erkölcsi alapja*. Ifjú Proletár. 1919. ápr. 13. Megjelent: Mindenki újakra készül... IV. köt.

életéből és vele az emberek öntudatából minden osztálykülönbség, ha a gazdasági élet és vele a megélhetés gondja megszűnik szerepet játszani az emberek életének felépítésében, akkor felmerül a kérdés: mi fogja ezt az új társadalmat fenntartani és összetartani, mi lesz a benne élők életének legfontosabb tartalma? Erre a kérdésre csak az erkölcs oldaláról kaphatunk választ. Csak akkor volt értelme az osztálykülönbségek gyökeres kiirtásának, ha vele minden kiveszett az emberek egymás közötti életéből, ami őket egymástól elválasztotta: minden harag és minden gyűlölet, minden irigység és minden gőg. Egyszóval: ha az osztály nélküli társadalom a kölcsönös szeretet és megértés társadalma lesz. Egy ilyen társadalomnak azonban a társadalom és gazdasági élet átalakulásai csak alapjait rakhatják le, csak lehetőségeit teremthetik meg, hogy igazán megvalósuljon, ahhoz maguknak az embereknek is át kell alakulniuk.”⁴³

Ennek az átalakulásnak az az alapvető tartalma, hogy az embereket elválasztó különbségek megszűnjenek. Ez mind az életmódból, mind a kulturális-műveltségi szintből fakadó különbségekre vonatkozik. Lukács György szerint e különbségek megszüntetésének az eszköze a nevelés, amelynek során mindenki számára lehetővé kell tenni, hogy a különbségek megszüntetéséhez szükséges külső és belső kultúrát megszerezhessék. Ez azonban még mindig nem elég. Ezzel együtt szükség van az erkölcsi nevelésre is, ennek folyamatában olyan készségek, beállítódások megteremtésére, amelyek természetes emberi magatartásokként rögzítenék a szereteten, megértésen és az összetartozáson alapuló emberi viszonyokat.

Lukács György másik alkalmi cikke „Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben”⁴⁴ volt. A cikk egyik alapgondolata, hogy a proletariátus osztályuralma az osztály nélküli társadalmat teremti meg, ami másrészt azt jelenti, hogy a proletárdiktatúra proletár demokráciává változik, mert az osztályok megszüntével nem lesz kivel szemben alkalmazni a diktatúrát. Ezzel Lukács György szerint megszűnik az állam, amelynek eszköze a jogi kényszer alkalmazása volt. Ez egyúttal a jogi kényszernek mint az ellentétes érdekű osztályok közötti viszonyok szabályozása keretének a megszűnését is jelenti.

Lukács György újra abba a problémába ütközik, hogy mi szabá-

⁴³ Uo., 145. old.

⁴⁴ Lukács György: Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben. Szociális Termelés, 1919. júl. 20. Idézem: Mindenki újakra készül... IV. kötet.

lyozza majd az emberi viszonyokat a kommunista társadalomban, mi az az elv, ami az egyéni és az osztályérdeket közös nevezőre hozza? Lukács e problémát mind az egyén, mind a társadalom egésze létezésének a legfontosabb területén, a termelés területén, a munkafegyelem kapcsán veti fel.

Lukács György a munkafegyelem kérdését illetően két lehetőséget lát: a dolgozó egyének vagy belátják a munkafegyelem szükségességét és *önként* megteremtik azt, vagy – ha ezt nem látják be – önmagukra is alkalmazniuk kell a proletárdiktatúrát, amellyel olyan jogrendet (s ennek megfelelő intézményeket) teremtenek, ami elodázza a kommunista társadalom megvalósulását. Lukács György ezért azt írta: „Mert ha a proletariátus maga teremti meg a munkafegyelmet, ha a proletár állam munkarendje *erkölcsi* alapokon épül föl, akkor az osztálytagozódás megszűntével automatikusan szűnik meg a jog külső kényszere, hal el az állam; akkor az osztálytagozódás megszűnte magától hozza létre az emberiség történetének kezdetét, amint ezt Marx jósolta és remélte. Míg ellenben, ha a proletariátus a másik útra kényszerül, egy olyan jogrendet kell megteremtenie, amelynek magától való megszűntét a fejlődés nem képes automatikusan létrehozni. Olyan irányba terelődik tehát a fejlődés, amely lényegesen veszélyezteti a végcélnak eljövételét és megvalósulását. Mert azt a jogrendet, amelynek megteremtésére ily módon kényszerül a proletariátus, külön kell majd ily módon ismét lerombolni – és ki tudja, milyen rázkódtatásokat és szenvedéseket fog majdan előidézni az átmenet, amely ilyen kerülővel vezet a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába?”

„A munkafegyelem kérdése tehát nemcsak gazdasági létkérdése a proletár társadalomnak, hanem erkölcsi létkérdése is.”⁴⁵

Azt, hogy Lukácsék a Tanácsköztársaság idején is fokozott jelentőséget tulajdonítottak az erkölcsi kérdéseknek – a publikált írásaikon kívül – más visszaemlékezések is hangsúlyozzák, így mindenekelőtt Lengyel József és Sinkó Ervin írásaira kell utalnunk. Igaz, ezeknek az igazságtartalmával kapcsolatban felvethető, hogy mennyiben alakította őket a pártban később kialakult frakcióharc. Közismert, hogy Lukács a Kunnal szemben álló Landler-frakcióhoz tartozott, s ezért is megmaradt Lengyel József Lukáccsal szembeni ellenszenvé, Sinkó viszont – a Lukáccsal sok vonatkozásban közös etikai felfogása miatt – köze-

⁴⁵ Uo., 638. old.

ledett a Lukács-csoporthoz. Mindezeket a motívumokat is figyelembe véve – témánk viszonylagos teljességének érdekében is – idézzük Lengyel József és Sinkó Ervin idevonatkozó megállapításaik, emlékeik lényegét.

Lengyel József a már említett „Visegrádi utca” c. történelmi riportjában (amelyhez Kun Béla írt előszót) a következőket írta:

„Csakhamar hallottam, Sinkó nagy filozófiai vitázó csoportnak került a központjába, s ennek a vitázó csoportnak nem kis befolyása volt a magyar diktatúra politikájára. Sinkó »ellenfelei« az úgynevezett »etikusok« voltak, az a csoport, amely Lukács Györggyel együtt jött a kommunista párthoz. Lukács György elvtáron kívül Jelena Andrejevna Grabenko, Lukács felesége, egy volt orosz szociálforradalmár vitte a főszerepet. Ezek Heidelbergből, a heidelbergi egyetemről hozták, közvetve vagy közvetlenül, a német misztikusok, Kierkegaard és Fichte filozófiáját, egy kis Max Weber-féle szociológiát és főképp Hegelt, Marxszal keverve.”

„Nem ide tartozik kibogozni, hogyan függ össze forradalom és dialektikus filozófia, és mi utóbbi forradalmi ellentéte a mechanikus materializmussal szemben. Ma már tudom, akkor nem tudtam ezt. Ami engem dühös ellenállásra készítetett, az az volt, hogy Lukács elvtárs nagyon ellene volt a bizony mechanikus, de mégis csak materialista természettudományi cikkeknek az »Ifjú Proletár«-ban. S megrökönyödtem a »problémáktól«, amelyeket a külső periféria, Révai, aki mindjobban ide orientálódott és Boross elbeszéltek.”

„Elsősorban is felszólítottak, hogy mielőtt sokat ugrálok és hallani se akarok holmi etikusokról, olvassam el Dosztojevszkij »Karamazov fivérek«-jét. Ez sokkal mélyebb, mint Tolsztoj! Főképp olvassam el a sztarec Szoszima beszédeit a »lassú hősiességről«. Mert ez a »langsam Heldentum« több, mintha egy ügyért valaki meg tud halni. Meghalni, egy nagy dolgot minden elszántsággal véghezvinni könnyű dolog, de élni mint egy szent: ezt próbáld meg.”

„Elolvastam a sztarec beszédeit. Szép, szép, de mi közöm ehhez?”

„Aztán megtudtam, hogy milyen problémákat állítanak fel a szovjetház egyes szobáiban. S tényleg elállt a szemem, szám.”

„Az egyik ilyen probléma: Mi kommunisták olyanok vagyunk, mint a Júdás. A mi véres munkánk, hogy Krisztust megfeszítik. De ez a bűnös munka egyben a mi nagy hivatásunk is, Krisztus csak a kínhalálban lesz istenné, ami szükséges ahhoz, hogy megválthassa a világot.

Szóval, mi kommunisták magunkra vesszük a világ vétkeit a világ megváltása érdekében.”

„S miért kell a világ vétkeit magunkra venni? Erre is megvolt, mégpedig az igen »világos« felelet Hebbel »Judith«-jában: »Wenn Gott zwischen sich und mir die Sünde stellte, wer bin ich, dass ich dem widerstrebe?« Ahogy isten megkívánhatta Judittól, hogy ölje meg Holferneszt és bünt kövessen el, úgy megkívánhatja egy kommunistától is, hogy képletesen és fizikailag pusztítsa ki a burzsoáziát . . . – Egész világos, nemde?”

„Ez volt úgy körülbelül a fő probléma. Ezt a fő problémát támogatta a Dosztojevszkij »Főinkvizítor«-a is, aki máglyára viszi Krisztust, mert Krisztus zavarná a boldog keresztény nyáj életét.”

„A vita a körül folyt, hogy igaza van-e a főinkvizítornak. Sinkó a főinkvizítor ellen, Krisztus pártján volt.”

„Ezeknek a vitáknak semmi jelentőségük sem lett volna, ha csak a szovjetház egyes szobái szórakoznak ilyen problémafelvetésekkel vacsora után. A gyenge vacsora után nem tartott soká az emésztés.”

„De mint Júdások mentek ki egyes emberek a frontra. Mások mint Krisztus szerettek volna megfeszülni. A Szoszima-filozófia eljutott az ifjúmunkásság vezetői közé, sőt Sinkó személyében bénította az ellenforradalom leverését is.”

„Sinkó részben tanítvány volt az »etikusoknál«, de egyben »mester« is. Ki győzte jobban a vitát, nehéz ma megállapítani. De nem nehéz megállapítani, hogy mi volt az eredmény.”

„Sinkó Ervinnek sikerült olyan befolyásra szert tenni, hogy a Ludovika katonai akadémia hallgatóit, akiket június 24-én fegyverrel a kezben, véres áldozatok árán fogtak el, ezeket az ellenforradalmárokat, akik a telefonközpontból lövöldöztek a munkáscsapatokra, nem büntették meg. Még csak fogházba se zárták őket, a hajuk szála se görbült meg. Az egyetlen büntetésük az volt, hogy naponta Sinkó beszédét kellett meghallgatniuk. És Sinkó a sztarec Szoszimát magyarázta nekik . . .”⁴⁶

„Sinkónak rövidesen egész frakciója volt a szovjetházban. Az etikusok tisztelték benne a »megtért« bűnöst, aki most a végső konzekvenciáig vetkezi régi bűnös ruháját. Mások meg az etikusokat tisztel-

⁴⁶ Lehet és pl. Hevesi Gyula elvtárs is úgy véli, hogy túlbecsülöm Sinkónak a Kormányzótanácsra gyakorolt befolyását. Ez a „túlértékelés” azonban nem változtat a tényeken. (Lengyel József jegyzete.)

ték, akik mindenféle »probléma« ellenére sem kímélik lelküket a nagy ügyért való elszánt harcban.”

„Korvin Ottó hiába nevezte Sinkót kóklernak és csirkefogónak, hiába nem bocsátotta meg néki a kecskeméti borozást és az ellenforradalom pártfogolását.”⁴⁷

Nézzük, hogy ez a Sinkó az „Optimisták” c. regényében hogyan írt a tanácsköztársasági Lukácsról:

„– Éspedig, melyik az a probléma, melyet nem láttam meg, csak pedzettem?

– A hit – válaszolta Vértés.

– Ezt nem értem – vallotta meg Báti. – Miféle hit? Hiszen az öntudatos munkásról beszéltünk, az tehát, mert öntudatos, hisz is a proletariátus hivatásában. A kérdésünk az, hogy mi képesítse egyéni szempontjából – ahogy Vértés elvtárs mondta – irracionális áldozatokra. Kihűl a teája, Vértés elvtárs.

Vértés szórakozottan nyúlt a csészéje után.

– Gyakorlatban ez a kérdés, tudniillik, hogy mi képesítse, egyáltalán nem fordul elő. A normális az, hogy az osztályöntudatos munkás mindenütt érzi az igazságtalanságot, elkeseredéssel, gyűlölettel reagál és ezáltal konfliktusba kerül kizsákmányolóival, azoknak a hatalmi szerveivel, s minduntalan, akarva, nem akarva, belesodródik egy logikailag ellentmondásos, gyakorlatilag ritkán elkerülhető helyzetbe: veszélyeztetnie kell az életét az élethez való jogáért vívott harcban. De a hit – az nem az osztályöntudat, nem is tudományos meggyőződés, mert ez mind racionális. Hinni más mint tudni, hinni épp azt jelenti, hogy az ember tudatosan irracionális magatartást vesz fel a saját egyéni életével szemben. Mert legyünk eggyel tisztában: nincs racionális tragédia, minden heroizmus irracionális, mint egy Shakespeare dráma vagy mint a fichtei kijelentés: »Umso schlimmer für die Tatsachen«.

– A marxizmusban azonban nincs semmi irracionális, és mégis termelt héroszokat – kiáltott fel Báti.

– Úgy van – helyeselt Vértés. – De attól, hogy valaki az összes marxista ismereteket tökéletesen elsajátította, attól még senki se lett hérosz. Egyedül a tudásból sose következik cselekedet. Politikailag például semmiféle tudás sem jelentheti az aktuális helyzetnek és összes lehetséges következményeinek tökéletes ismeretét. Az egyéni cselekvéshez épp annak dacára jut el az ember, hogy tud, mert tudni azt

⁴⁷ Lengyel József: Visegrádi utca. 175–177. old.

is jelenti, hogy az ember tisztában van azzal, hogy az összes lehetséges következményeket nem tudhatja. Hamlet azért nem tud cselekedni, mert csak tud és nem hisz. Lenin és Trockij attól, hogy kitűnően felismerték a forradalmi helyzetet, nyugodtan ülhettek volna egy könyvtárszobában, s nézhették volna az ablakból, mint a meteorológus, hogy csakugyan jön-e a tudományos megállapítások szerint bekövetkezendő zivatar. És akkor talán – Vértés nevetett – ezt csak titokban súgom meg magának, talán nem jött volna a zivatar, legalábbis nem ez. Minden tudás szkeptikussá teszi az embert, csak tudásból sose merne valaki egy nép, egy forradalom élére állni: ahhoz, hogy valaki mindannak ellenére, amiről tudja, hogy előre nem tudhatja, mégis meg tudja tenni, hogy egy forradalom élére álljon, ahhoz az kell, amiben én hiszek: a hit ereje . . .

– Helyesen gondolkodni – szólalt meg Vértés – ehhez elég egy helyes teória, ahhoz azonban, hogy az ember, aki tud jóról és rosszról, élni tudjon, ahhoz, hogy az ember harcolni tudjon, hit kell.

Vértés fel-alá járt. A szőnyeges szobában nem hallatszott semmi zaj, s mikor Vértés fel-alá jártában egy pillanatra megállt Bátival szemben, az megszólalt:

– Igen, ha úgy tudnék hinni, mint Ágota!
– Úgy mint Koltay Ágota? – nevetett fel Vértés.
– Akkor magáé volna a mennyeknek országa, melyet a kisdedeknek ígértek meg – s melyben én nem hiszek. A hit nem gyermeki és nem nevető. Ha valaki azért bizakodó, mert nem tudja, amit tudhatna, ha valaki azért hisz, mert mindig csak szép képekre gondol, az nem hit, az még a kétségen is innen van. Nem, a hit nem gyermeki. a hit prométheuszi valóság. A gyermeki hit hamis tisztaság; Olajfák hegye nélkül nincs mennybemenetel . . .

És Vértés most megint nevetett. Szárazon és röviden, s aztán leült, és a már kihűlt teából töltve előadta, hogy volna egy munkaterve, aminek keresztülvitelére Bati megfelelő volna. A közoktatásügyi népbiztosság keretében hozzá kellene fogni, hogy a kommunista politikai propagandával együtt az új, kommunista etikát is meggyökereztessek a munkásságban. Az új etika természetesen magától is ki fog alakulni, amilyen mértékben a régi társadalom helyét az új fogja elfoglalni. Ma még nálunk csak annyit értünk el, hogy a proletariátus már felülről vívja az osztályharcát. De éppen ennek a harcnak a sikere érdekében siettetni kell egy új erkölcsi atmoszféra megszületését, mert a pusztá

egyéni jólétre törekvés, mint az osztályöntudatnak sok más primitív tartalma, mely az alulról vívott osztályharc idején forradalmasító erőt jelentett, ma a korrupció forrásává, sőt ellenforradalmi hangulatokat tápláló elégedetlenséggé válhat. A kérdések mint az, hogy mi hasznom nekem belőle, abból a szellemből fakadnak, melyben még az osztályöntudata nem ismerte fel a maga önmagán túlmenő, az emberiség nagy céljaival találkozó utópisztikus tendenciáit. A paradoxont, hogy a harc semmisíti meg a harcot, a Vörös Hadsereg a militarizmust, a terror teremti meg a világot, melyben a szeretet realitássá válhat, ezt a paradoxont minden erővel már ma belevinni a munkásság öntudatába, s így egy pillanatra se hagyni, hogy a nagy célok elhomályosuljanak, ez csak elég szép feladat, nem találja, Báti elvtárs?

Báti elragadtatva kiáltott fel:

– De igen! De igen!”⁴⁸

Sinkó Ervin a harmincas évek közepén átadta regényét Kun Bélának elolvasásra; Sinkó ugyanis szerette volna a regényt oroszul megjelentetni, ezért néhány éven keresztül (1935–1937) Moszkvában tartózkodott, hogy személyesen vegyen részt a regény megjelentetésével kapcsolatos ügyek intézésében. A regény végül is nem jelent meg; jóval később napvilágot láttak Sinkó moszkvai élményeit bemutató naplójegyzetei „Egy regény regénye” címen.⁴⁹

Kun a regény elolvasása után – Sinkó naplójának állítása szerint – a következőket mondta:

„– Vértés alakja volt számomra a legmeglepőbb felfedezés – mondta Kun.”

„– Nem is tudtam, hogy a diktatúra kellős közepén, ott a Hungáriában, az én szobámtól két ajtóval odébb éjszakánként egy egész társaság a marxizmusból marxista teológiát csinál és a teológiai problémákat marxista problémákká alakítja át.”⁵⁰

Kunnak lényegében igaza volt, amikor „marxista teológiá”-ról beszélt. Legfeljebb azt jegyezhetnénk meg, hogy ha Kun Béla alaposabban odafigyelt volna Lukács Györgynek a Tanácsköztársaság idején írott és megjelent cikkeire – amelyeket fentebb mi is ismertettünk –, akkor ezt már akkor is észrevehette volna. Lukács György erkölcsfilozófiai megnyilatkozásai ugyanis furcsa és torz keverékét mutatták

⁴⁸ Sinkó Ervin: Optimisták. II. köt. 337–340. old.

⁴⁹ Sinkó Ervin: Egy regény regénye. I–II. köt. Moszkvai naplójegyzetek (1935–1937). Fórum Könyvkiadó, Újvidék 1961.

⁵⁰ Uo., I. köt. 199. old.

a még Vasárnap Társaság időszakában kifejtett etikai idealizmus hatásának, valamint az új társadalom közeli megvalósulásában való hitből származó kérdésfeltevéseknek. Lukács György erkölcsfilozófiai megjegyzéseinek idealista jellege elméleti hibáinak halmozásából kerekedett ki. Már a kiindulópont – a kommunista társadalomra való közeli és közvetlen átmenet, ami azonban nemcsak Lukács György véleménye volt – helytelenül fogalmazódott meg; majd az objektíve hamis kiindulópont által adott kérdéseket Lukács idealista módon válaszolta meg, amelyek lényege az volt, hogy az emberi személyiség új erkölcsiségének kialakítása erkölcsi neveléssel, a kultúra terjesztésével valósítható meg. Igaz, Lukács György absztrakt feltételként tételezte a gazdasági-társadalmi problémák megoldását. Az igazi, nem idealista megoldása a problémának éppen e vonatkozások és következményei kibontása lett volna. Végül Lukács György azt az elméleti hibát is elkövette – ez azonban szorosan összefügg azzal a tévedésével, hogy adottnak vette, és nem vizsgálta a társadalmi-gazdasági átalakulások mibenlétét és ezek bekövetkező hatását az emberi személyiség alakulására –, hogy olyan kérdéseket akart elméletileg megoldani, amelyek megoldásához nem voltak meg a szükséges tapasztalati feltételek, ennek következtében álláspontja nemcsak idealista, hanem egyúttal utópikus is volt.

Ezzel együtt is – és ezt nyomatékosan szeretnénk hangsúlyozni – Lukács kérdésfeltevésében és az általa adott megoldásokban értékes elméleti kezdeményezések is vannak. Ezeknek tartalmát a következő részben – Lukács által felvázolt általános történetfilozófiai kép keretében – kívánjuk megvizsgálni.

*

Lukács ezt a történetfilozófiai képet „A történelmi materializmus funkcióváltozása (A történelmi materializmus kutató intézetének megnyitó előadása)”⁵¹ c. beszédében vázolta fel, amelyet a Tanácsköztár-

⁵¹ Lukács György: A történelmi materializmus funkcióváltozása (A történelmi materializmus kutató intézetének megnyitó előadása). Internacionale, 1919. július. Mi a „Mindenki újra készül . . .” IV. kötet alapján idézzük. Lukács ezt az előadást lényeges módosításokkal és bővítésekkel újra közreadta az 1923-ban megjelent „Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról” c. művében. Megjegyzéseink kizárólag az előadás eredeti szövegére vonatkoznak s nem érintik a későbbi – alapvetően megváltozott – szöveg értékelését.

saság időszakának egyik legfontosabb filozófiai-elméleti megnyilatkozásaként tartunk számon. Az 1919-es szöveg, amelyet néhány év múlva alaposan átdolgozott, magán viseli Lukács György filozófiai fejlődésének minden ellentmondását: rendkívüli erőfeszítést tett a marxizmus olyan elsajátítására, hogy azt a konkrét helyzetre alkalmazza, amelyből zseniális megsejtések is származtak, azzal együtt is, hogy mindez továbbra is a hegeli filozófián keresztül, ennek fogalmi eszköztára felhasználásával történt, ami sok vonatkozásban azt eredményezte, hogy Lukács György foglya maradt az idealizmusnak.

Lukács György kiindulása a történelmi materializmus lényegének a megítélése során két megfontoláson alapult. Az egyik az a felfogása volt, hogy a proletariátus osztályharcában a történelmi materializmus ideológiai fegyver, harci eszköz, a másik az az álláspontja, hogy ugyanakkor a történelmi materializmus tudományos módszer is, az ember előtörténetét, az osztálytársadalmak történetét vizsgáló történettudománynak a tudományos módszere. Ez a lukácsi álláspont fogalmazódik meg sajátosan Fogarasi Bélánál is a szellemi tudományok lényegének az értelmezésével kapcsolatban is.⁵² Lukács véleménye szerint a történelmi materializmus tudományos módszerként való alkalmazása által adott nagy eredmények miatt a történettudomány alapvető feladata volna, hogy e módszer alkalmazásával az emberiség előtörténetét újra írja.

Lukács György kifejtette, hogy a kapitalizmus idején, a proletariátus osztályharcában a történelmi materializmus mindenekelőtt harci eszköz volt, feltárta a tőkés társadalom ellentmondásait, önismeretre kényszerítette a burzsoáziát „egy olyan önismeretre, amelytől az szükségképpen belsőleg is összeomlott. *A gazdasági harccal párhuzamosan harc folyt a társadalom öntudatáért. A társadalom öntudata pedig a társadalom vezetésének lehetőségét jelenti.*”⁵³ Lukács szerint ez azért valósulhatott meg, mert – ahogy azt már láttuk – a proletariátus

⁵² E probléma a filozófia jövőjeként a marxista elmélettörténetnek is sokat vitatott kérdése; ezzel foglalkozik Szabó András György „A proletárforradalom világnézete. A filozófia bírálata” c. könyve is. (Magvető Könyvkiadó, 1977.) Nem térünk ki e vitára, messzire vezetne, ha Lukács, majd Fogarasi álláspontját e vita fényében szándékoznánk bemutatni.

⁵³ Lukács György: A történelmi materializmus funkcióváltozása (A történelmi materializmus kutató intézetének megnyitó előadása). Idézem: Mindenki újakra készül... IV. köt. 655. old.

öntudatosodási folyamatában (ami a történelmi materializmus harci eszközként való kidolgozásával fejeződött be) az elmélet és a gyakorlat egybeesik, ezért a történelmi materializmus nem pusztán csak elmélet volt, hanem maga a cselekvés, a tett is.

Lukács György kifejtette, hogy, mivel a történelmi materializmus a tőkés társadalom viszonyai között jött létre, e társadalom ellentmondásait tükrözi, ezért „*azt kell mondanunk, hogy a történelmi materializmus érvényességének társadalmi előfeltétele a gazdasági élet önállósága*”⁵⁴, a történelmi materializmus igazságai elsősorban a kapitalizmusra vonatkoznak, s már azokban a társadalmakban (pl. az ókori kelet társadalmaiban) sem lehet abszolút tudományos módszerként használni, ahol a gazdaság meghatározó szerepe nem volt olyan jelentős, illetve a gazdaság önállósulása még nem történt meg.⁵⁵

Lukács György – az opportunistá, reformista szociáldemokráciával, ennek mechanikus determinista történetfilozófiájával szemben – kijelentette, hogy az az állítás, amely szerint mindig a gazdasági átalakulás határozza meg a társadalom fejlődését a történelmi materializmus kapitalizmusra vonatkoztatásának az abszolutizálásából fakad; ezzel szemben „a bolsevik, az ortodox marxisztikus elmélet felismerte azt, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába való átmenet ugrás és mint ugrás, funkcióváltozással jár. Funkcióváltozással, ami azt jelenti, hogy a nem gazdasági elemek szerepe a társadalom felépítettségében lényegileg megváltozik . . .”

„A bolsevizmusban, a kommunista taktikában a történelmi helyzet helyes fölismerése válik tudatossá; az, hogy a történelmi materializmus diktálta taktika a gazdasági élet elsődlegességének elismerése, egyedül a kapitalista időszakra érvényes a maga teljes ridegségében. A kapitalizmusról való átmenetben már nem feltétlenül érvényes. Ott az ideológiáknak és a gazdasági helyzetnek funkcióviszonya már megváltozik. A jelen pillanatban tehát a mi számunkra felmerül az a kérdés, mennyiben érvényes ma a történelmi materializmus?”

⁵⁴ Uo., 656. old.

⁵⁵ Lukács György az ókori keleti társadalmak és a gazdaság meghatározó szerepe kapcsán reális kérdéseket feszegetett; lásd ennek konkrét történeti problémáit Puskás Ildikó „A prae-arya India. A régészeti és nyelvészeti források történeti értékeléséhez” c. kéziratában.

„Erre röviden így felelek: amennyiben még benne vagyunk a régi társadalomban.”⁵⁶

A történelmi materializmus Lukács György által jelzett funkcióváltozását a Tanácsköztársaság más vezetői is (így pl. Kun Béla is) elfogadták, és bizonyos elméleti kérdések magyarázatában érvként felhasználták.⁵⁷

Ha a társadalom fejlődésében a gazdasági tényezők háttérbe szorulnak, amely tényrt a történelmi materializmus funkcióváltozása is kifejezi, akkor mi lesz az új, szocialista társadalom fejlődését meghatározó tényező, mi lesz ennek az új társadalomnak a szabályozó elve? Lukács György ezekkel a problémákkal bizonyos erkölcsi kérdések felvetése kapcsán már foglalkozott, ebben az előadásában azonban ennél általánosabb történetfilozófiai keretbe helyezett álláspontot fogalmazott meg; a következőket mondta:

„Azonban a proletárdiktatúra alatt más dolgok is történnek, mint a forradalom és ellenforradalom küzdelme. Építő munka, a szocializmus kiépítésének munkája is folyik, és itt térek rá a döntő funkcióváltozásra, arra, hogy emez építőmunkára már nem érvényes változatlanul a történelmi materializmus. Ott már beállott az a funkcióváltozás, amelyet röviden így fejezhetünk ki: *ami felépítmény volt a kapitalista társadalomban, az most alappá válik, ami alap volt a kapitalista társadalomban, az most felépítménnyé válik.* A kapitalista társadalomban a gazdasági élet volt az alapja minden ideologikus elemnek, a kapitalista társadalom egésze csak függvénye volt a gazdasági életnek. A szocializmusra való átmenetnek, a szocializmus építő munkájának lényege éppen abban foglalható össze, hogy az ideologikus elemek, az emberi eszme, az ember felszabadításának és megváltoztatásának eszméje lesz az építőmunka uralkodó eszméjévé és a gazdasági élet ennek az eszmének egyszerű eszközévé, egyszerű funkciójává válik.”⁵⁸

Lukács György itt kifejtett álláspontjának megítéléséhez egyrészt utalnunk kell a vonatkozó időszakban elméleti tevékenységét meghatározó tényezőkre, amelyekről az előzőekben már szóltunk (Hegel ha-

⁵⁶ Mindenki újakra készül... IV. köt. 660., 661. old.

⁵⁷ Lásd Kun Béla „A proletárdiktatúra és a tanítóság” c. beszédet. („Ez a funkcióváltozás azt jelenti, hogy kezd megszűnni a történelmi materializmusnak az érvényessége.” Idézem: Mindenki újakra készül... IV. köt. 579. old.

⁵⁸ Lukács György: A történelmi materializmus funkcióváltozása. Idézem: Mindenki újakra készül... IV. köt. 662. old.

tása, a világforradalom közeli megvalósulásában való hit és ebből fakadóan a szocializmusra való közvetlen átmenet koncepciója, az ebből fakadó utópizmus stb.), másrészt arra -- ami végül is a történelmi materializmus funkcióváltozását megalapozó vitatandó lukácsi koncepciónak az okává vált --, hogy Lukács György az idealizmus és a materializmus különbségét, ellentétét helytelenül fogta fel, a materializmus lényegének a megítélésében nem tudott még teljesen a polgári felfogástól megszabadulni. E felfogás az anyag és tudat ellentétét (amely csak a filozófia alapkérdése szempontjából egymást kizáró ellentét) abszolutizálta, nem értette meg, hogy az alapkérdésen kívül az anyag és a tudat ellentéte viszonylagos, valamint azt sem értette meg, hogy a materialista filozófia nem tagadja a tudat aktív szerepét. Ugyanis a valóban materialista dialektika szellemében helyesen értelmezett történelmi materializmus keretében elképzelhető, hogy például a gazdasági tényezők szerepe megváltozik, hogy a társadalom fejlődésének, szabályozásának új elvei alakulnak ki.

Lukács György álláspontját a kommunista társadalom szabályozásával kapcsolatban, ha sok szempontból vitatható mozzanatok is tartalmaz, zseniális megsejtésként értékeljük. Már maga a kérdésfeltevés is rendkívül fontos, figyelemre méltó. Mert számunkra sem vitás, hogy a tőkés társadalom vezérlő elve helyett, amely az értéktöbblet termelés mindent meghatározó elve volt, a szocialista, majd még inkább a kommunista társadalomnak új szabályozó elvre, s ebből fakadó új motívációkra és ezeket megvalósító eszközökre lesz szüksége. Ezért egyetértünk Lukáccsal abban, hogy ennek az új társadalomnak, amely az ember önmegvalósítására törekszik, új szabályozási elvet kell találni. s az ebből fakadó célokat a társadalmi fejlődés konkrét menetének objektív szükségszerűségeit s az ezzel számoló optimális lehetőségeit figyelembe véve e céloknak megfelelő új eszközökkel kell megvalósítani. Úgy véljük, hogy az ember önmegvalósításából, az ember eszményből fakadó célok megvalósításának fő eszköze a tudományt alapvető termelőerőként felhasználó szellemi-alkotó munka lesz, amely nem annyira az ember anyagi szükségleteinek kielégítése érdekében folytatott termelés, sokkal inkább az ember képességeinek sokoldalú, öncélú fejlesztése érdekében végzett alkotó tevékenység.

*

Lukács György és csoportja jelentős szerepet játszott a Tanácsköztársaság tudománypolitikájának a kialakításában is. Ebben a vonatkozásban különösen Fogarasi Béla tevékenysége a kiemelésre méltó, a népbiztosság általa irányított részlegéhez tartozott a tudományos csoport is.

A Tanácsköztársaság a tudományoknak megkülönböztetett figyelmet szentelt. Meghirdette a proletariátus és a tudomány szövetségét. Ennek megvalósítása érdekében hozzákezdett a tudomány produktívabb műveléséhez szükséges feltételek biztosításához, az egyetemi-főiskolai oktatás reformjához, a munkásoktatás intézményes kereteinek kialakításához, a tudomány propagandájának és a tudományos ismeretterjesztés formáinak a megszervezéséhez stb.

Lukács György a tanácskormány tudománnyal kapcsolatos álláspontját a nagy nyilvánosság előtt először Eötvös Loránd temetésén fogalmazta meg. Többek között a következőket mondta:

„– Szimbolikus tény, hogy az első halott, akit a győzelmes proletariátus saját halottjának tekint, a legnagyobb magyar tudós. Szimbolikus azért, mert az a küzdelem, melyet a proletariátus folytatott, a tudomány jegyében indult. Tudjuk, hogy Eötvös nem volt politikus; az ő élete a tudományos zseni élete volt, ki nem tekintve egyéni érvényesülést, osztályérdeket, csak a tudománynak élt, csak a tudományért küzdött és dolgozott. Végtelen fájdalommal és szomorúsággal tölt el bennünket az a tudat, hogy az új állam küszöbén nélkülöznünk kell Eötvös lángeszét és munkáját. A világ proletariátusának zászlaját hajtjuk meg a tudomány előtt, midőn Eötvös Lorándot, a proletár állam első halottját búcsúztatjuk.”⁵⁹

Fogarasi Béla több cikkben foglalkozott a Tanácsköztársaság tudománypolitikájának a törekvéseivel, ezek közül az írások közül talán a legfontosabb „A tudományos kutatás jövőjéről”⁶⁰ c. cikke, amelyben megindokolta az új társadalom és a tudomány szövetségének a lényegét, kifejtve azt, hogy a kommunista társadalom megszervezését a tudomány irányítja. Eppen ezért a kommunista állam bőkezűen fog gondoskodni a tudományról: új tudományos intézeteket hoznak létre, igyekeznek elhárítani a tudományos kutatást fékező akadályokat; szorgalmazni fogják a tudományos sztenderd-irodalom, a modern filozófiai

⁵⁹ Közli Pesti Hírlap, 1919. ápr. 12.

⁶⁰ Fogarasi Béla: A tudományos kutatás jövőjéről. Fáklya, 1919. ápr. 24.

irodalom műveinek fordítását; kifejtette, hogy szükség van tudományos színvonalú egyetemi és főiskolai tankönyvekre, a munkásegyetem tankönyveire, elmondta, hogy mind bizonyos művek fordítására, mind e tankönyvek megírására megkezdtek a megbízások kiadását. (Igy pl. nagy példányszámban kiadták Marx, Engels és Lenin műveit. Külön munkaközösség alakult „A tőke” magyar fordításának az előkészítésére stb.)

A tudomány fejlesztésével együtt szükség van a tudományos eredmények közkinccsá tételére. Ezzel együtt a magyar tudományos életet be kell kapcsolni a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe, az itt kialakult értékrendet kell a hazai eredmények megítélésénél is figyelembe venni, a tudományos feladatok meghatározásánál a nemzetközi mértékkel mért tudományos fejlődés és a hazai „reális szellemi szükségletek” az irányadók.

Fogarasi Béla előadta, hogy a polgári társadalomban a tőkés anarchia a tudományok terén is uralkodott, ezért a tanácskormánynak az a szándéka, hogy a tudományos kutatást tervszerűen szervezi meg. Az új intézetek vezetésére, a tudományos társaságok, folyóiratok élére – a tudományos eredményeikkel igazolt – hozzáértő, tisztességes embereket neveznek ki, ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a tudomány munkásai közül mindenki dolgozhat, aki tud és akar dolgozni. Mindezt Fogarasi azért is mondhatta, mert a magyar tudományos és szellemi élet képviselői (akik sok esetben nem voltak azonosak a tudományos életben levő tisztségviselőkkel, a polgári állam által tudósnak elismert személyekkel) készek voltak tehetségüket a Tanácsköztársaság szolgálatába állítani.

Az egyetemi-főiskolai oktatás reformja keretében a reakciós-konzervatív tanárokat felmentették egyetemi tanári megbízatásuk alól, helyettük új egyetemi tanárokat, illetve előadókat neveztek ki. A volt csoportosulás tagjai közül Fogarasi Béla „A szellemi tudományok filozófiai alapvetése” és a „Történelmi materializmus”, Mannheim Károly „Kultúrfilozófia”, Fülep Lajos „Dante: Vita nova”, Antal Frigyes „A modern festészet: népművészet” és Varjas Sándor „Formális logika”, valamint „A XIX. század második felének története” címen hirdették meg egyetemi előadásait.

A „Világ” 1919. április 17-i száma Fogarasi Béla egyetemi előadásának megkezdéséről – ami egyúttal az új tanárok céljainak a bemutatása is volt – a következőképpen tudósított: „Fogarasi Béla elvtárs

ma délelőtt kezdte meg a Tudományegyetem bölcsészeti karán előadásait a *Szellemi tudományok filozófiai alapvetése* címen. Fejtegette a szellemi tudományok állapotát Magyarországon és a szellemi tudományok eddigi művelésére és tanítására vonatkozóan kifejtette, hogy minden tudomány, amelyet értékelések, világszemléletek befolyásolnak, könnyen annak van kitéve, hogy elveszti az objektivitását. Az új tudomány, az új tudósok, akik most az egyetemen szóhoz jutottak, nem fogják folytatni ugyanennek az ellenkezőjét a kommunista állam érdekében, amint azt sokan hiszik. Kommunisták, mint politikusok, de *mint tudósok elsősorban az objektivitást tartják szem előtt*. Amikor mi – úgymond – politikailag haladunk a magunk útján, ugyanakkor *a szellemi tudományok autonómiáját mindenek felett biztosítani akarjuk*. Minden materialista vonatkozással szemben is, ez korántsem áll ellentétben Marx örök érvényű tanításaival. A szellemi tudományok fogalma már maga is program. Programunk, hogy a gondolkodást felszabadítsuk a közös módszer hajszolása alól, amely a XIX. században vált uralkodó sajátsággá és megkeressük minden tudománynak a maga specifikus mivoltát.”

Fogarasi Béla a szellemi tudományok lényegéről itt vallott felfogását különböző írásokban is megfogalmazta, leghatározottabban talán „A szellemi tudományok jövőjéről”⁶¹ c. cikkében tette ezt.

Fogarasi álláspontja megfogalmazásában abból a helyes megfontolásból indult ki, hogy a proletariátus osztályérdeke és az objektív igazság nem állhat szemben egymással, sőt a proletariátus és a tudomány szövetségének éppen az objektív igazság elfogadása az alapja. Fogarasi ezért is – valamint a világforradalom közeli győzelmében reménykedve is – nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a szellemi tudományoknak nem szabad új ideológiává válniuk. Ezt a szempontot éppen a polgári tudomány képviselőinek a figyelmébe ajánlotta. Ehhez kapcsolódva a következőket írta:

„Mondjuk ki mindjárt: ez a nagy veszélye a szellemi tudományoknak nem a szocialista világnézetű filozófusok, történészek részéről fenyeget, hanem ellenkezőleg, a régi hivatalos tudomány szellemétől szabadulni nem tudók részéről, akik az új tudományt éppen úgy képzelek el, mint a régi felépítményt, akik éppen úgy nem lesznek képesek az igazság keresését öncélú foglalkozásnak látni most, mint nem vol-

⁶¹ Fogarasi Béla: A szellemi tudományok jövőjéről. Fáklya, 1919. május 1.

tak erre képesek azelőtt. Ám a kommunizmusnak nincs szüksége erre a kétes értékű támogatásra: hogy milyen lesz szellemi tudománya, milyen egész szellemi élete, azt *negatíve* élesen és ellentmondást nem tűrő egyértelműséggel meg lehet határozni: az osztályharc befejezésével meg kell szűnni az osztályideológiáknak is. De hogy micsoda fordulatot vesz a tudomány szelleme, ha minden megköthető kényszertől szabadon indul útjára, azt pozitív értelemben nem tudjuk megmondani.”⁶²

Lukácsék részvétele a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának kialakításában és végrehajtásában

”A kultúra az ember eszméjének
testet öltése.”

(Lukács György)

Nem tartjuk feladatunknak, hogy a Tanácsköztársaság kulturális politikájának egészét, az irodalom és a művészetek helyzetét – akár csak fő vonalaiban is – megrajzoljuk. Ez a fontos – és történettudományunk számára mind kevésbé megkerülhető – feladat méltóképpen csak egy önálló, e témának szentelt műben valósítható meg.⁶³ E részben törekvésünk csak arra irányul, hogy a Tanácsköztársaság kulturális politikája fő vonalainak felvázolása keretében Lukács György és a volt csoportosulás tagjainak e politika kialakításában és végrehajtásában játszott szerepét bemutassuk.

A két forradalom közötti átmenetben a kulturális politika „folyamatossága” sok szempontból valóságos tény volt, amelynek nem is a legfontosabb kifejeződése volt az, hogy mind a polgári kormánynak, mind a tanácskormánynak Kunfi Zsigmond volt az oktatásért és a kultúráért felelős vezetője. Talán ez is az egyik oka annak, hogy a Tanácsköztársaság kulturális politikájának alapelveit nem rögzítették sem hi-

⁶² *Fogarasi Béla*: A szellemi tudományok jövőjéről. Idézem: Mindenki újjakra készül... IV. köt. 285. old.

⁶³ A Magyar Tanácsköztársaság történetének legkiválóbb, a magyar történettudomány jelentős értékévé vált feldolgozása *Hajdú Tibor* „A Magyarországi Tanácsköztársaság”. (Kossuth Könyvkiadó, 1969.) c. műve is csak röviden tárgyalja a Tanácsköztársaság kulturális politikáját. A könyv bizonyos megjegyzései azt mutatják, hogy a szerző nem látta Lukács, Balázs (és a többiek) Tanácsköztársasághoz vezető útjának ellentmondásait.

vatalos párt-, sem állami dokumentumokban – amely a proletárdiktatúra létrejöttének sajátosságán kívül, bizonynyal annak rövid fennállásában is leli magyarázatát –, ezért azokat úgy kell rekonstruálni bizonyos intézkedésekből, az ezekhez kapcsolódó bizonyos vitákból, a vonatkozó időszakban született elméleti írásokból.

Tények bizonyítják, hogy a Tanácsköztársaság alakuló kultúrpolitikája – más kérdésekhez hasonlóan – az egyesült pártban és az új állami szervezetben vita kérdése volt, s vele kapcsolatban különböző álláspontokkal találkozhatunk. Túl egyszerű lenne a probléma, ha e különböző álláspontok között a frontvonal a volt kommunista, illetve a volt szociáldemokrata vezetők szerint húzódott volna; a helyzet ennél sokkal bonyolultabb volt.

A kultúrpolitikával kapcsolatos első vita viszonylag hamar, már április közepén, kiobbant; Kéri Pál „Máca!” című cikkében (megjelent „Az Ember”, 1919. ápr. 15-i számában) durván elmarasztalta a Lukács György és csoportja által képviselt kultúrpolitikát. Kéri – többek között – a következőket írta:

„MÁCA!”

„Van-e ki e nevet ismeri? . . . Már van. Már kezd lenni. Máca, Kassák, Balázs, Lukács – az irodalom és színház vészbírói; fejükön a frígiai sipkán fülsiketítően csengenek a csörgők, csak ők nem veszik észre . . .”

„Vagy Balázs Béla. Akinek képességei, mikor jóhiszemű, nem mennek túl egy jó újságíró készségénél, de mély ráncokba szedett homlokkal pakolja kongó mélységek ezüstpapirosába a középszerűségeit . . . Vagy az a Lukács György, akivel évekig tartó, imponáló szívóssággal fedezték föl egymást, aki a pesti milliomosfiak elég gyakori, maga se tudja, mi után való hisztériás honvágyából a forradalmi kommunizmusban megtisztult, nem mulasztotta azonban el magával hozni milliomoskorából való irodalmi mulattatóit és kísérleti nyulait . . .”

„Kunfi Zsigmondhoz fordulunk, hogy ne fedezze tovább nevével ezt a bolondházi cellát, a tanácsuralomnak ezt a komikusan szomorú foltját, a közoktatási népbiztosság irodalmi és színházi osztályát.”⁶⁴

E cikke a „Vörös Újság” 1919. ápr. 16-i számában a „Letörni a kultúrellenforradalmat (Kéri Pál »Máca!« című cikkére »Az ember«

⁶⁴ Kéri Pál: MÁCA! Az Ember 1919. ápr. 15. Idézem: Mindenki újakra készül . . . IV. köt. 955–956. old.

április 15-i számában)” c. cikkben felelt, Lukácsot védelmezte, és követelte, hogy a Kéri Pálokhoz hasonló támadásokat – mint a kultúr-ellenforradalom megnyilvánulásait – törjék le. A „Vörös Újság” ezen cikkére Göndör Ferenc „Az Ember” (volt szociáldemokrata) szerkesztője a „Népszava” 1919. április 16-i számában válaszolt, azonosította magát Kéri Pállal, a fő tüzet azonban Balázs Bélára, Kassákra zúdította, Lukács Györgyöt kiemelve és elválasztva az általa bírálattól. A „Népszava” következő napi számában, április 17-én Göndör újabb cikket írt „Ne bántsd a Máczát! – Válasz a Vörös Újságnak” címmel, amelyben Máczával és a „Vörös Újság” cikk-írójával együtt Balázs Bélát is keményen támadta. E vitába továbbá bekapcsolódott a „Vörös Lobogó” is, április 17-i számában „Kéri” címmel Rozványi Vilmos írt cikket, amelyet a következőképpen fejezett be:

„Még egyet! Ne könyörödjön Kéri Pál Kunfinak a Lukács György és Balázs Béla elcsapatásáért. Mert amellet, hogy Kunfiról nem tehető fel, hogy hallgat a rókák hízelgésére, újra csak figyelmeztetnem kell Kéri Pált, hogy csípje meg a karját. Más világban élünk: *a hatalom most alulról jön és nem fölülről*. Nem érti? A proletárforradalom győzött és nem az ellenforradalom.”⁶⁵

Ebben a vitában a kezdeményezők részéről politikai és esztétikai megfontolások zavaros keveréke öltött testet. Kétségtelen, hogy a támadás alapvető oka kultúrpolitikai jellegű volt, amelyben mindenekelőtt a volt szociáldemokrata párt zsurnalisztáinak-irodalomkritikusainak a modern művészeti törekvésekkel szembeni ellenszenve mutatkozott meg. Ezzel együtt azonban politikai, kultúrpolitikai támadást akartak indítani Lukács György és csoportja ellen.

Lukács György az őket ért támadás összetett jellegét megérezte és ezért – kultúrpolitikai programját is összefoglalva – „Felvilágosításul” c. cikkében a következőkben válaszolt arra:

„Kizárólag a jóhiszemű, de a tények rosszhiszemű beállítása folytán tájékozatlan olvasók felvilágosítására, nem pedig a vezetésem alatt álló népbiztosság, vagy a magam politikájának a védelmére, kijelentem a következőket:

1. A »Ma« című folyóirat nem hivatalos orgánuma a Közoktatásügyi Népbiztosságnak és nem is lesz. A »Ma« körül csoportosult írók-

⁶⁵ Rozványi Vilmos: Kéri. Vörös Lobogó, 1919. ápr. 17. Idézem: Mindenki újakra készül ... IV. köt. 191. old.

kal és művészi irányukkal sem több, sem kevesebb közösséget nem vállal a Közoktatásügyi Népbiztosság, mint minden más, *becsületos és jóhiszemű* művészi akarással. (Mácza Jánost rendezőséget tanulni volonternek küldte a Nemzeti Színházba.)

Eddig egyetlen hivatalos nyilatkozat vagy intézkedés nem történt, mely a »Ma« különös portálását bizonyíthatja. Aki tehát ezen az alapon támad, az *vagy ostoba, vagy rosszhiszemű és irodalmi csomagolásban politikai bombát hajít.*

2. Balázs Bélának soha semmi köze sem volt a »Má«-hoz. Ő tíz év óta a »Nyugat« munkatársa. Egyébként a Közoktatásügyi Népbiztosság *nem költöket, hanem hivatalnokokat* alkalmazott, akiknek hivatalbeli munkássága szabad kritika tárgya. Szabad kritika tárgya irodalmi munkásságuk is. De aki egy hivatalnok hivatalos intézkedéseiről úgy mond kritikát, hogy a verseit és drámáit szidja, az *vagy ostoba, vagy rosszhiszemű és irodalmi csomagolásban politikai bombát hajít.*

3. A Közoktatásügyi Népbiztos semmiféle iránynak vagy pártnak irodalmát hivatalosan támogatni nem fogja. A *kommunista* kultúrprogram csak jó és rossz irodalmat különböztet meg és nem hajlandó sem Shakespeare-t, sem Goethét félredobni azon a címen, hogy nem voltak szocialista írók. De nem hajlandó arra sem, hogy a szocializmus címén ráeressze a dilettantizmust a művészetre. A *kommunista* kultúrprogram az, hogy a legmagasabb és legtisztább művészetet juttassa a proletariátusnak és nem fogja engedni, hogy politikai eszközzé rontott vezércikk-poézissel pusztítsák az ízlését. *A politika csak eszköz, a kultúra a cél.* (Kiemelés tőlem – N. Z.)

Ami tisztán irodalmi érték, azt támogatni fogja a közoktatásügyi népbiztos, bárhonnan jön is és csak természetes, hogy elsősorban fogja támogatni a proletariátus talajában nőtt művészetet – amennyiben művészet.

A Közoktatásügyi Népbiztosság irodalompolitikai programja egyébként az, *hogy az írók kezébe teszi az irodalom sorsát, irányítását.* (De az *írókéba* és nem a hírlapírókéba és álhírlapírókéba!)

A Közoktatásügyi Népbiztosság nem akar hivatalos művészetet, de nem akarja a pártművészet diktatúráját sem. A politikai szempont még sokáig *kiválasztó* szempont marad, de nem diktálhatja az irodalmi terelés irányát. Csak szűrő legyen, ne egyetlen forrás!

A Közoktatásügyi Népbiztosság eddig még nem avatkozott bele az irodalmi életbe: végeredményben pedig az írók szervezetére bízta majd

az irányítást. Aki tehát itt támadja meg rágalmazva, az vagy ostoba, vagy rosszhiszemű és irodalmi csomagolásban – igenis – politikai bombát hajít.

Ami pedig az én és a mások szocializmusát illeti, mindenkor alávetem magamat a proletariátus összessége akaratának és sohasem tartottam magamat másnak, mint ez akarat szerény végrehajtójának. De a marxizmust és a marxista politikát illetőleg nem vagyok hajlandó sem kioktatást, sem tanácsokat elfogadni. Legkevésbé pedig azoktól (akár nyíltan, akár mások mögé elbújva jelentkeznek), akiknek »régi« marxista múltja nem produkált mást, mint a szocializmus kispolgári elvizenyősítését és a proletár-osztályöntudat elhomályosítását; olyanoktól, akiknek szocialista lelkiismeretét terheli, hogy a világ proletariátusa szétszakadt és az imperializmus szolgálatában testvérháborúban ontotta véréét. *A kommunista mozgalommal szemben való olyan úgynevezett szimpatizálókkal, akik a mi küzdelmünket csak feltűnést keltő riportokra és a burzsoázia szenzációéhségének kielégítésére használták fel, szóba sem állok.*”⁶⁶

Lukács György nyilatkozatát azért közöltük teljes terjedelmében, mert benne röviden kifejtette kultúrpolitikai elképzeléseit; az itt megfogalmazott gondolatokra az alábbiakban majd visszatérünk.

Az indulatokkal telített vitának – az egyesült párt vezetőségének Lukács melletti kiállása után, amely szintén harcban született meg – a Kormányzótanács Sajtódirektóriuma vetett véget; Vágó Béla belügyi népbiztos elnökletével megvizsgálták és értékelték a kialakult helyzetet, ezek után állásfoglalásukkal Lukács Györgyöt határozottan megvédték az őt is ért rágalmazástól, igazságot szolgáltatva neki, „Az Ember” c. lapot azonnal betiltották.⁶⁷ A vita ezzel azonban csak ideiglenesen zárult le, a hamu alatt tovább izzott a parázs.

A proletárdiktatúra viszonyai között a kulturális politika megítélésében a legfelsőbb vezetésen belül a két végletet kétségtelenül Kunfi Zsigmond, illetve Kun Béla képviselte. Kunfi a szellemi-kulturális élet egészséges fejlődését féltette úgymond a proletárdiktatúra túlkapásaitól, és különösen ezen a téren igényelte a diktatúra enyhébb kezelését,

⁶⁶ Lukács György: Felvilágosításul. Vörös Újság, 1919. ápr. 18. Megjelent Mindenki újakra készül... IV. köt. 197–198. old.

⁶⁷ Lásd a Sajtódirektórium 9-es bizottságának Vágó Béla belügyi népbiztos elnöklete alatt 1919. ápr. 15-én megtartott ülésének jegyzőkönyvét. Mindenki újakra készül... IV. köt.

Kun Béla ezzel ellentétben a diktatúra erőteljes alkalmazásának a szükségességét vallotta a szellemi-művészeti életben is, a proletár művészet megítélésével kapcsolatban hajlamos volt bizonyos szűkítő álláspontok támogatására, így pl. Kassák és csoportja irodalmi tevékenységét ő is „a burzsoá dekadencia” termékének minősítette.

A két álláspont közötti alapvető különbség az Országos Pártgyűlés 1919 június közepén megtartott vitáin is nagyon határozottan megfogalmazódott.⁶⁸ Az, hogy a legfelsőbb vezetésben a kulturális politika kérdéseinek megítélésében, a Kunfi–Kun vitában, Lukács közbülső helyet foglalt el, az Országos Pártgyűlés vitáin is megmutatkozott. Ez a közbülső álláspont elsősorban nem abban nyert kifejezést, hogy mit mondott Lukács. A pártgyűlésen Kunfi ellen érvelve egyetlen mondatban azt jelentette ki, hogy „Nem kell a tudományt és a művészetet féltetni”⁶⁹ – mármint a proletárdiktatúrától, ahogy azt Kunfi előadta. A lényeges azonban az volt, hogy Lukács miért hallgatott, hogy a Kunfi–Kun vitának tudománnyal, művészettel kapcsolatos vonatkozásaira nem tért ki. S ez egyáltalán nem volt véletlen. Míg Lukács a politika kérdéseiben osztotta, sőt maga is aktívan képviselte a Kun Béla által reprezentált irányvonalat, addig a kultúrpolitika kérdéseiben Lukácsnak és csoportjának megvolt a saját kultúrpolitikai irányvonala, amely különbözött mind Kunfi, mind Kun által szorgalmazott törekvésektől. Lukácsék ezt az irányvonalat a különböző oldalakról ért támadásokkal, illetve elvárásokkal szemben hajlékonyan képviselték, amely kultúrpolitika – végül is – a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájaként maradandó elméleti és gyakorlati eredményeket hozott.

Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Kun Bélának a pártgyűlésen tett Kassák-ellenes kijelentései újra felbátorították Göndör Ferencet, az időközben újra engedélyezett „Az Ember” szerkesztőjét, ezért ismételtén támadást indítottak mindenekelőtt Kassák és csoportja ellen.⁷⁰ Sajnos a kommunista sajtó sem volt mentes a durva hibáktól, ennek egyik megnyilvánulása volt a „Vörös Újság” cikke, amelyben Tóth Árpádot támadták meg a „Vörös Istenhez” c. verséért.⁷¹

⁶⁸ Lásd Kunfi Zsigmond felszólalását a pártgyűlésen. Népszava, 1919. jún. 13.; Lukács György felszólalását. Vörös Újság, 1919. jún. 14.; majd Kun Béla válaszát. Vörös Újság, 1919. jún. 14.

⁶⁹ Idézem: Mindenki újakra készül... IV. köt. 461. old.

⁷⁰ Lásd a következő cikkeket: „Alaposan elbántak” (Az Ember, 1919. jún. 19.), majd „Lajcsi nyöszörög” (Az Ember, 1919. júl. 3.)

⁷¹ Lásd a „Vigyázat!” c. cikket. (Vörös Újság, 1919. ápr. 11.)

Lukács kultúrpolitikai törekvéseinek elméleti alapját több írásban, különböző nyilatkozatban fejtette ki, de így tettek Fogarasi Béla⁷², Balázs Béla, Fülep Lajos, Antal Frigyes stb. is.

Lukács György ezen megnyilatkozásai közül kétségtelenül a „Régi kultúra és új kultúra” c. írása volt a legfontosabb.⁷³ Lukács György itt széles történetfilozófiai keretbe ágyazott képet rajzolt a kultúra fogalmáról, történeti fejlődéséről, különösen a polgári társadalomban való helyzetéről, majd arról, hogy mit jelent a kommunista szellemű átalakulás a kultúra látószögéből nézve. E cikknek ugyanakkor nemcsak a kultúrával kapcsolatos megállapításai fontosak, hanem azok a történetfilozófiai problémák is, melyeknek keretében a társadalom és a kultúra, az emberi cselekvés és a kultúra viszonyának a kérdéseit vizsgálta. Az itt található megjegyzések sok vonatkozásban kiegészítik, sőt pontosítják „A történelmi materializmus funkcióváltozása” c. előadásában elmondottakat.

Lukács György megvilágította, hogy bár minden régi kultúra az elnyomó osztályok kultúrája volt, mert csak az uralkodó osztályok képviselői rendelkeztek azokkal az anyagi és szellemi javakkal, azzal a szabad idővel, melyek lehetővé tették, hogy legjobb képességeiket a kultúra létrehozásának szentelhessék – ezek a kultúrák mégis értékeket jelentenek, melyeket meg kell becsülni.

Míg a kapitalizmust megelőző korok kultúrái egymással folytonossági viszonyban álltak és szervesen fejlődtek, addig a kapitalizmusban, azáltal, hogy a kultúra termékei is árukká váltak és piacra kezdték őket termelni, elvesztették azt az alapvető sajátosságukat, hogy öncélúan, önmagukban jelentsenek értéket, s e helyett olyan áru-sajátosságokat vettek fel, mint az értékvonatkozás nélküli újszerűség, az ál-

⁷² Lukács György írásain, nyilatkozatain kívül legfontosabb volt Fogarasi Béla nyolc előadása, amelyet a tanítók előadóképző tanfolyamán tartott 1919. jún. 20-tól 28-ig „Kommunista politika – kommunista kultúra” címen. A június 27-én tartott negyedik előadás foglalkozott az irodalom és a művészetek kérdésével. (Megjelent a Közoktatási Népbiztosság kiadásaként. Budapest, 1919.)

⁷³ A cikk keletkezésének körülményei nem tisztáztak. Hajdú Tibor (említett munkájában 43. oldalon) arról írt, hogy Lukács 1919. március 21-én e címmel tartott előadást a kommunista aktívának. A cikk e korai születését az kérdőjelezi meg, hogy jóval később, az „Internacionálé” 1919. jún. 15-i számában jelent csak meg, valamint az is elgondolkodtató, hogy e cikk gondolatilag sok vonatkozásban kiérleltebb a nála még később, az 1919 júliusában megjelent „A történelmi materializmus funkcióváltozása” c. beszédénél.

landóan változó divatnak (a szerves fejlődést kizáró, és a kultúra öncélúságával is ellentétes) pusztá kielégítése.

A polgári társadalom válsága – azért, mert a polgárság által megteremtett szabadság-ideológiának, az ember öncélúsága eszméjének ellentmondanak a kiéleződött osztályviszonyok politikai, gazdasági és társadalmi realitásai – a kultúrában határozott megfogalmazást nyert, mert míg a megelőző társadalmak és az őket kifejező kultúrák összhangban voltak egymással, addig a kapitalizmusban a társadalom létéből kinövő életvitel, emberi magatartás stb. a kultúrával, a kultúra által kifejezett értékekkel a legnagyobb ellentétben van. Ezért – írta Lukács –: „a kapitalizmus kultúrája, amennyiben becsületes volt, nem lehetett más, mint a kapitalizmus korszakának kíméletlen *bírálata*.”⁷⁴

Itt meg kell állnunk egy pillanatra. Lukács György ekkor még nem ismerte sem Marx, sem Engels, sem Lenin elmúlt korok kultúrájának értékelésével kapcsolatos álláspontját. Mégis velük teljes mértékben megegyezően ismerte fel a kultúrák osztályjellegét, s ezzel együtt is értéket jelentő természetét. A Tanácsköztársaság időszakában Lukácsnak ez a régi kultúrával kapcsolatos elméleti álláspontja határozta meg *egyrészt* mint gyakorlati kultúrpolitikusnak a magatartását, ahogy ezt már a „Felvilágosításul” megjelent nyilatkozatában is láttuk.

Lukács György kultúrpolitikai gyakorlatát *másrészt* az új kultúrával kapcsolatos megfontolásai alakították ki. Lukács György ennek megvilágítása során is a történelmi materializmusnak a kommunista társadalomban létrejövő funkcióváltozásából indult ki. A kommunista társadalom azon túl, hogy megszünteti a kultúra termékeinek árujellegét, a benne kialakuló funkcióváltozással hozza létre az új kultúra lehetőségét, ami két tényező megteremtésével jön létre:

a) az ember öncélúságának eszményén alapuló társadalom megteremtésével, és

b) az egymás munkájába való bekapcsolódás lehetőségének a megteremtésével, ezáltal a kultúra szerves fejlődésének a biztosításával.

Lukács György szerint ezek a tényezők, amelyek az új kultúra feltételeit jelentik, csak egy teljesen új társadalomban, a kommunista társadalomban jöhetnek létre. Ezzel a társadalommal kezdődik meg az emberiség igazi története, ez a társadalom véget vet mindenfajta ki-

⁷⁴ Lukács György: Régi kultúra és új kultúra. Idézem: Mindenki újakra készül... IV. köt. 475. old.

zsákmányolásnak, biztosítja minden ember szabadságát az ember öncélúsága eszményén alapuló társadalom megvalósításával. E társadalom lényeges sajátosságait fejezi ki a történelmi materializmus funkcióváltozásaként körülírt probléma, amelyet Lukács György ebben az írásában differenciáltabban fogalmazott meg, mint előadásában. Itt a következőket írta:

„Az a funkcióváltozás, melyet a proletárdiktatúra minden területen jelent, itt is beáll. Míg a kapitalista társadalom válságaiban minden ideologikus elem csak »felépítménye« volt annak a forradalmi folyamatnak, mely végre is a kapitalizmus összeomlásához vezetett, addig most ez a helyzet megfordul. Nem mondom, hogy a gazdaság átszervezése válik »felépítménnyé« (ez a kifejezés az ideológiát tekintve sem a legszerencsésebb, mert sok félreértésre ad alkalmat), de azt bízást lehet állítani, hogy elsődleges mivoltát elvesztette.”⁷⁵

Ha a kommunista társadalomban a gazdaság elveszti meghatározó szerepét, akkor mi lesz a társadalom fejlődését meghatározó tényező? Lukács György erre olyan választ adott, ami a legszorosabb kapcsolatban volt kultúra-értelmezésével. A következőket írta: „Azáltal, hogy a gazdasági élet a szocializmus irányában szerveződik, a vezetést azok a motívumok ragadják kezükbe, melyek eddig legfeljebb kísérő jelenségek lehettek: az ember belső és külső életének emberi és nem gazdasági motívumokból való uraltsága.”⁷⁶

Lukács György nem akarta tagadni a gazdasági fejlődés fontosságát, az ember létehez szükséges anyagi javak jelentőségét; az emberiség igazi történetéhez a gazdasági tényezők által biztosított javakat elengedhetetlenül szükségesnek tartotta. Azzal a hasonlattal élt, hogy ezek hiánya az emberiségre olyan nyomasztóan hat, mint az egyes emberre a fogfájás, mert ha valakinek nagyon fáj a foga, akkor nem tud másra gondolni, emberibb problémával foglalkozni. Ugyanakkor – jövőbe mutatóan, napjainknak szóló tanúságként is – hirdette, hogy: „Ha az új társadalom célja egyedül az emberek boldogulásának, jólétének fokozása volna, akkor mindezek a funkcióváltozások nem állanának be, illetve jelentőségük alig lenne számbavehető. Akkor a proletár állam feladata a termelés és az elosztás megszervezésében kimerülhetne és a gazdasági élet – megváltozott céllal bár – még mindig uralkodna az

⁷⁵ Uo., 477. old.

⁷⁶ Uo., 477–478. old.

emberi eszme felett. Akkor természetesen a fejlődés sokkal gyorsabban és egyenesebb vonalban érne céljához, mint így. Mert akkor a termelés és az osztás helyes megszervezésével a fejlődés célhoz ért volna, míg így vele csak a cél elérésének *múlthatatlan lehetőségét teremtetten meg. A megvalósulást magát pedig még külön kell az emberiségnek kiküzdenie.*"⁷⁷

Ily módon mind a gazdaság, mind a politika csak eszköz, az igazi cél a kultúra; egy olyan, az emberiség eszméjén alapuló társadalom megteremtése, amelyben az emberek megteremthetik szabad lényegüket kifejező új kultúrájukat. Az emberiség igazi története ugyanis ennek az új kultúrának a megteremtésével kezdődik, amelyről Lukács György a következőket írta:

„Akkor egy új erőmegfeszítés, új beállítás, új nekilendülés kell. A dolgozó emberiség sem érkezett még el céljához, ha összes gazdasági nyomorúságai megszűntek, hanem ellenkezőleg, csak annak lehetőségét teremtette meg, hogy friss erővel elinduljon igazi célja felé. A kultúra az ember eszméjének testet öltése. A kultúrát tehát az emberek *alkotják*, nem a viszonyok teremtik meg. A társadalom bármely átalakulása tehát csak keret, csak lehetőség a szabad emberek öntevékenysége, spontán alkotó ereje számára.”

„Ezért kell a szociológiai vizsgálódásnak a keretek elemzésénél megállnia. *Hogy tartalmilag, lényegileg milyen lesz a proletár társadalom kultúrája, azt kizárólag a proletariátus most felszabaduló teremtő erői fogják meghatározni, melyeket illetőleg minden jóslási kísérlet nevetséges volna.* (Kiemelés tőlem – N. Z.) Amit a szociológiai elemzés megtehetett, az nem több, mint annak kimutatása, hogy ezt a lehetőséget a proletár társadalom megteremtette – és hogy ezzel csak *a lehetőséget teremtette meg.* Minden más részletezés túlmegy az itt lehetséges tudományos vizsgálatok körén; legfeljebb arról lehetne beszélni, hogy ennek a keretnek lényegénél fogva mik azok a kultúrértékek, amelyeket egy új társadalom *a régitől átvehet és folytathat.* Mert az ember öncélúságának eszméje, az új kultúra alap gondolata, a XIX. század klasszikus idealizmusának öröksége.”⁷⁸

Lukács György – másokkal együtt – meg volt győződve arról, hogy ennek az új társadalomnak a megteremtése a közeli jövő fel-

⁷⁷ Uo., 479. old.

⁷⁸ Uo., 480. old.

adata, hogy ez a munka a Magyarországi Tanácsköztársasággal nálunk már meg is kezdődött, amely feladatot ugyanakkor csak a világforradalom keretében, annak részeként tudják elvégezni; ennek következtében Lukács György arról is meg volt győződve, hogy az új kultúra megteremtése is a közeli jövő feladata, ezért mint kultúrpolitikus ezen új kultúra megteremtése lehetőségének és szükségességének a szemszövegéből alakította ki gyakorlati kultúrpolitikai tevékenységét a Tanácsköztársaság idején. Igaz, hogy a szocialista forradalom későbbi tapasztalata – mindenekelőtt a Szovjetunió harmincas évektől kezdődő kulturális élete, kultúrpolitikai gyakorlata, majd a többi szocialista ország kulturális fejlődése – sok szempontból nem igazolta Lukácsék elvárásait; az a véleményünk, hogy elsősorban nem arról van szó, hogy Lukács tévedett, hanem arról, hogy *egyrészt* a szocialista forradalom egy országban – méghozzá egy rendkívül elmaradott országban – való győzelme egész más történeti szituációt eredményezett, *másrészt* a kultúrpolitikában is elkövetett hibák következményeként sok szempontból eltorzult mind elméletileg, mind gyakorlatilag a szocialista kultúrpolitika.

Lukács György és a hozzá közel állók kultúrpolitikai tevékenységét a Tanácsköztársaság idején csak az itt kifejtett tényezők figyelembevételével lehet megítélni. Meggyőződésünk, hogy munkásságuk részletes megvilágítása igazolná, hogy az adott történelmi helyzet parancsa szerint cselekedtek, ezzel a magyar Tanácsköztársaság kulturális politikájának kialakításában olyan elévülhetetlen elméleti és gyakorlati eredményeket értek el, melyek nemcsak az első magyar proletár forradalom kulturális feladatainak megoldását szolgálták, hanem a mához is szólnak.

A Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának az irodalom és az egyes művészetek területein felvetődött konkrét kérdéseit részleteiben a magyar tudomány még nem dolgozta fel. A különböző színvonalú és tudományos értékű számos alkalmi írással szemben az eddig megjelent forráskiadványok válhatnak ki egyértelmű elismerést.⁷⁹

Az eddigiek alapján is elmondhatjuk, hogy a magyar Tanácsköz-

⁷⁹ Ezek a következők:

1. A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. (Sajtó alá rendezte, a bevezetést írta Petrák Katalin és Milei György. Gondolat Kiadó 1959.)

2. Mindenki újakra készül... III–IV. kötet. (A Tanácsköztársaság irodalma, publicisztikája és irodalmi élete. Szerk. és a jegyzeteket írta József Farkas. Akadémiai Kiadó 1967.)

társaság művelődéspolitikája a világ egyik legdemokratikusabb, a széles dolgozó tömegek érdekeit és az őket tehetségükkel szolgálni akaró értelmiségiek, tudósok, művészek törekvéseit maximálisan figyelembe vevő politika volt. Mindent megtett a művelődés, az oktatás, a tudományos és a művészi alkotómunka szabad kibontakoztatása érdekében, a kultúra javainak a széles néptömegekhez való eljuttatásáért.

Ha a Tanácsköztársaság művelődéspolitikáját szélesebb értelemben nem is kívánjuk jellemezni (pl. nem ismertetjük az olyan törekvéseket, mint a Lukács által aláírt tanonc-rendelet, az alsó- és középfokú oktatás terén elhatározott intézkedések stb.) elmondhatjuk, hogy a Tanácsköztársaság a nép tulajdonának nyilvánította és kiállította azokat a képzőművészeti alkotásokat, amelyek addig csak a kevesek gyönyörködtetését szolgálták, államosította a színházakat és az egész filmgyártást, hogy megszüntesse „termékeik” áru-jellegét, hogy a legszélesebb tömegek számára e művészeti ágak igaz értékeit tegye hozzáférhetővé.

A proletár állam – művészi irányukra való tekintet nélkül – magára vállalta az alkotó művészek tisztességes megélhetésének a biztosítását, amelyet – a később elkészülő műveikre – folyamatosan rendelkezésükre bocsátott havi előleg formájában eszközöltek, ennek fejében az elkészült művekre az államnak elővásárlási joga volt.

A Tanácsköztársaság a legszélesebb demokratizmusból és abból az alapvető művészetpolitikai elvből kiindulva, hogy egyetlen művészi irányzatot sem részesít sem politikai, sem esztétikai megfontolásokból előnyben, a legkülönbözőbb irodalmi és művészeti területek irányítását magukra a művészekre bízta, akik ezt az irányítást a különböző művészeti direktóriumokon, választmányokon keresztül valósították meg. Az írók és művészek ezen testületeiben olyan kiemelkedő alkotók tevékenykedtek, mint pl. Bartók Béla, Kodály Zoltán, Babits Mihály, Kassák Lajos, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Korda Sándor, Uitz Béla stb.

A különböző művészeti intézményeket megnyitották az eddig azokból tudatosan kirekesztett dolgozó osztályokból származó tehetségek

3. A magyar film a Tanácsköztársaság idején. (Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a bevezetést írta: Garai Erzs.) Filmművészeti Könyvtár 39. (Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum kiadása, 1969.)

4. Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság zenei életéből. (Szerk. Újfalusi József. Akadémiai Kiadó 1973.)

számára. Különböző alkotóműhelyeket (főleg a képzőművészet területén), ösztöndíjakat hoztak létre a fiatal művészek támogatására.

Az elmondottakkal nem azt akarjuk állítani, hogy a Tanácsköztársaság tudományos, kulturális életében nem voltak feszültségek, ellentmondások, hibák. Ezeknél azonban figyelembe kell vennünk, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság rendkívül súlyos körülmények között végezte – a mindaddig példa nélkül álló – új társadalom építését, hogy mindössze 133 napig állt fenn, amely rendkívül rövid idő világtörténeti jelentőségű társadalmi változások megvalósítására. E problémák előadására azonban nem térhetünk ki. Ezek megvilágítása csak egy, a Tanácsköztársaság kulturális politikáját monografikusan feldolgozó, önálló mű keretében valósítható meg.

*

Utunk végéhez értünk s szeretnénk remélni, hogy az olvasó egyetért velünk abban: *de te fabula narratur*. Lukácsnak, a misztikus lázadóból lett kommunista népbiztosnak (és csoportjának) a példája mindnyájunkhoz szól, kiváltképp a XX. század írástudóihoz.

Névmutató

- Ady E.* 11, 26, 27, 32, 43, 44, 77, 79, 80, 129, 250, 289, 293.
Alexander B. 66, 124.
Antal F. 36, 37, 70, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 128, 129, 130, 144, 173, 174, 175, 228, 256, 274, 282, 289.
Arisztotelész 121.
Agoston 65.
Agoston P. 16.
Aquinói Tamás 65.
Babits M. 50, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 114, 118, 119, 207, 287, 289.
Balázs B. 5, 10, 21, 22, 24–26, 30–37, 39–42, 46–52, 55–66, 69, 70, 72, 74–91, 94–103, 105, 108–111, 117–119, 124, 134, 136, 143, 144, 166–172, 175, 178, 179, 187, 192, 193, 201–204, 207, 208, 211, 217, 228, 249, 250, 256, 276–279, 282, 289–293, 295, 296.
Baranyai Gy.-né 57, 58.
Bartók B. 43, 44, 45, 50, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 70, 71, 83, 99, 105, 113, 129, 175, 176, 177, 287, 290, 297.
Bartók B.-né, özv. 57, 58.
Bauer E. 43.
Bauer H. (dr. Schilling O.-né) 24, 43, 57, 58, 59.
Baumgarten F. 139, 140.
Bánffy M. gróf 74, 289.
Beck V. 50.
Becker, O. 163, 164.
Békefi R. 23.
Benedek M. 17, 290.
Beöthy O. 51.
Beöthy Zs. 23.
Berény R. 74, 289.
Bernstein, E. 185, 246.
Biswanger, L. 163.
Bloch, E. 33, 50, 51, 83, 123, 146, 169.
Bóka L. 60.
Bolgár E. 105.
Bolzano, B. 232.
Boros F. L. 218, 221, 232, 263, 290.
Bortstieber G. 143, 144, 145.
Bosnyák B. 18, 290.
Bródy P. 67, 78.
Brueghel, P., id. 156, 157.
Buday D. 17, 290.
Buharin, N. 234.
Cagg, W. O. Mc. Jr. 7, 290.
Cassirer, E. 118, 123, 124.
Cézanne, P. 107, 117, 129, 156.
Cohen, H. 140.
Cusanus, N. 65.
Csécsey J. 18, 290.
Csizik B. 181.
Csontváry Kosztka T. 84.
Czigány D. 71.
Dante, A. 274.
Darwin, C. R. 51.
Dilthey, W. 24, 28, 116, 138, 150, 177.
Diner-Dénes J. 12.

- Dosztöjovszkij, F. M.* 24, 28, 30, 39, 69, 75, 85, 86, 96, 97, 98, 100, 129, 140, 142, 143, 204–207, 263, 264.
Dufrenne, M. 164.
Duns Scotus 65.
Dvorak, M. 116.
Eckermann, J. P. 36.
Eckhart mester 28, 65, 68, 123.
Engels, F. 189, 190, 196, 225, 274, 283.
Eötvös L. 252, 273, 293, 295.
Erasmus, D. 65.
Ernst, P. 31, 33, 47, 91, 92, 93, 129, 143, 144, 204, 205, 208, 209, 293, 294.
Faludi I. 218, 220, 290.
Farkas P. 15.
Fehér F. 10, 25, 79, 84, 88, 89, 91, 96, 97, 228, 229, 235, 290, 291.
Fekete É. 144, 291.
Fenyő A. 71.
Ferenczy S. 71.
Fichte, J. G. 194, 195, 204, 225, 232, 247, 263.
Fiedler, K. 120, 121, 122, 152, 153.
Flaubert, G. 216.
Fodor G. 143.
Fogarasi B. 36, 70, 73, 102, 103, 105, 107, 128, 129, 137, 138, 153, 166, 167, 168, 177, 179, 181, 183 186–192, 196, 198, 211, 249, 255, 269, 273, 274, 275, 276, 282, 291.
Forgács R. 90, 91, 293.
Freud, S. 52.
Fülep L. 37, 46, 53, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 102, 104, 105, 111–118, 119, 179, 181, 194, 256, 274, 282, 291, 295, 296, 297.
Gabel, J. 124, 125, 291.
Gábor A. 73.
Gábor É. 46, 70, 291.
Gábor S.-né 257, 291.
Gál I. 50, 113, 291.
Garai E. 287, 289.
Garami E. 185, 197.
George, S. 26, 65, 93
Gergely T. 55, 56, 67, 71, 72, 73, 178.
Goethe, J. W. 55, 57, 191, 212, 213, 214, 279.
Gorkij, M. 218, 220, 290, 291.
Gothein, M.-L. 141.
Göndör F. 278, 281.
Grabenko, L. 45, 91, 143, 144, 204, 263.
Gramsci, A. 243.
Gulácsy L. 84.
Guttman H. 227.
Hajdú T. 197, 276, 282, 291.
Hajós E. 24, 47, 49, 64, 70, 99, 144, 167.
Halpern O. 73.
Hanák P. 184.
Hanák T. 26.
Hamvassy (Schlamadinger) A. 41, 42, 47, 49, 64, 70, 106.
Hatvány család 56.
Hauser A. 36, 38, 39, 49, 67, 70, 73, 77, 78, 103, 104, 105, 118–123, 145, 151, 152, 153, 168, 172, 173, 177, 228, 256, 291, 296, 297.
Hazai S. 15.
Hebbel, F. 205, 241, 264.
Hegedűs L. 182.
Hegel, G. W. F. 51, 107, 114, 146, 147, 150, 151, 163, 187, 212, 243, 246, 263, 271.
Hegyi B. 65, 291.
Heller A. 185, 191, 200, 201, 202, 207, 227, 291, 292.
Hermann I. 30, 234, 243, 292.
Hevesi Gy. 264.
Hoffmansthal, H. v. 98.
Homérosz 30.
Honigsheim, P. 25, 292.
Horváth Z. 7, 10, 18, 19, 292.
Husserl, E. 125, 138, 150, 178, 232.
Ibsen, H. 91.
Ingarden, R. 164.
Istóczy Gy. 22.
Izsó M. 116.
Jacobson, J. P. 98.
Jancsó K. 18, 292.
Jánossy I. 143.

- Jászi O.* 12, 31, 37, 50, 181, 182, 184, 185, 199, 218, 219, 292.
József F. 286, 295.
Juhász Gy. 44, 77, 289.
Justh Gy. 12.
Kaffka M. 32, 43, 292.
Káldor Gy. 71, 178.
Kant, I. 28, 93, 107, 110, 118, 119, 120, 121, 122, 135, 146, 147, 148, 151, 153, 154, 163, 168, 186, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 204, 207, 208, 209, 225, 227, 292.
Karádi É. 31, 140.
Karinthy F. 79.
Károlyi M. 11, 12, 37.
Kassák L. 277, 278, 281, 287.
Kautsky, K. 185, 246.
Kelen L. 218, 222, 292.
Keller, G. 98.
Kenczler H. 71.
Kende Zs. 184, 292.
Kernstok K. 71, 84, 119.
Kettler, D. 70, 292.
Kéri P. 277, 278, 292, 296.
Kierkegaard, S. 28, 39, 65, 68, 69, 129, 203, 210, 211, 263.
Kiss L. 58, 292.
Kner I. 31, 74, 75, 94, 97, 167, 289, 290.
Kodály Z. 43, 44, 45, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 71, 103, 104, 105, 107, 175, 176, 177, 287.
Komlós A. 79, 81, 83, 292.
Korda S. 287.
Kornyilov, L. G. 227.
Korsch, K. 243.
Korvin O. 232, 240, 265.
Kosztolányi D. 50, 77, 81, 289.
Kozma L. 71, 74, 290.
Kun B. 231, 233, 234, 247, 260, 267, 271, 280, 281, 292.
Kunfi Zs. 185, 251, 256, 276, 277, 278, 280, 281, 292.
Landler J. 262.
Láng J. 36, 70.
Léederer P. 7, 18.
Liebert A. 123.
Liebknecht, K. 242.
Litván Gy. 7, 184, 289.
Lőrincz E. 116.
Lukács Gy. 3, 5, 6, 7, 10, 19, 21–28, 30, 31, 33–57, 59, 63, 65, 66, 69–72, 74–79, 81–97, 101, 103–108, 110, 111, 118–124, 128, 129, 134, 136, 138, 139–160, 162–167, 169, 174, 176, 177, 179–181, 186, 187, 192–195, 200–218, 220, 222–249, 251–263, 265, 267–273, 276–278, 280–288, 290–296.
Lukács J. 66, 295.
Luxemburg, R. 242.
Madách I. 77.
Maeterlinck, M. 79.
Maier, H. 143.
Major H. 55.
Mannheim K. 36, 37, 38, 45, 46, 47, 49, 63, 64, 66, 70, 73, 103, 104, 105, 117, 118, 123–128, 139, 159, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 175–179, 192, 228, 229, 245, 250, 274, 291, 292, 295.
Marx, K. 51, 71, 173, 174, 189, 190, 196, 223, 243, 245, 246, 262, 263, 275, 283, 294.
Madarász V. 174.
Mácsa J. 277, 278, 279.
Márkus Gy. 25, 33, 34, 143, 146, 230, 295.
Márkus L. 185, 295.
Mátrai L. 7, 20, 24, 295.
Méray-Horváth K. 182.
Mészáros I. 145.
Mikszáth K. 24.
Milei Gy. 233, 286, 289, 295.
Molnár A. 47.
Molnár F. 206, 212, 216–217, 293.
Móricz Zs. 287.
Moskowitz G. 15.
Mozart, W. A. 24.
Mucsi F. 199, 295.
Nagy L. 287.
K. Nagy M. 57, 58, 59, 83, 168, 295.
Németh L. 84, 113, 295.
Nietzsche, F. 92.

- Noske, G.* 242.
Novalis, I. 65.
Novák Z. 3, 4, 22, 51, 56, 69, 76, 96, 114, 150, 205, 215, 216, 279, 285, 295, 296.
Olsen, R. 202.
Orbán D. 201.
Perneczky G. 113, 296.
Petőfi S. 174.
Petrák K. 286, 289.
Petz G. 23.
Pikler Gy. 182.
Platón 51, 114.
Plehanov, G. V. 227.
Plótinosz, alexandriai 65, 68.
Polányi K. 73, 86, 218, 220, 221, 296.
Polányi M. 36, 70.
Polgár Gy. 71.
Popper L. 36, 86, 145, 149, 156–158, 292, 293, 294.
Puskás I. 270, 296.
Raddatz, F. 145.
Radnóti S. 79, 80, 296.
Radványi L. 71, 178.
Reinhardt, M. 119.
Reinitz B. 60.
Remete L. 184, 289.
Remmling, G. V. 125, 296.
Réthy K. 86.
Révai J. 55, 71, 72, 73, 199, 231, 232.
Révész G. 36, 70.
Rickert, H. 138, 140, 141, 142, 143.
Riegl, A. 129, 158.
Rilke, R. M. 98.
Ritoók E. 17, 36, 37, 38, 40, 50, 51, 52, 70, 103, 104, 105, 106, 107, 205, 296.
Róheim G. 71.
Rousseau, J.-J. 133.
Rozványi V. 278, 296.
Rudas Z. 218, 222, 296.
Ruge, A. 141.
Scheidemann, P. 242.
Schiller, F. 133, 191, 194.
Schlegel, F. 133.
Schlesinger K. 181.
Schlett I. 196, 296.
Schmitt J. H. 84.
Schnitzler, A. 21, 22.
Schöpfli A. 15, 16, 296.
Schubert, F. P. 24.
Seidler I. 36, 45, 86, 90, 143, 200, 201, 202, 203, 292, 293.
Shakespeare, W. 85, 265, 279.
Simmel, G. 28, 31, 44, 123, 124, 130, 131, 140, 212, 214, 215, 222, 293.
Sinkó E. 231, 241, 243, 262, 263, 264, 265, 267, 296.
Sisa M. 218, 222, 296.
Somló B. 182, 183.
Spencer, H. 182.
Spinoza, B. 107, 187.
Steinbach, B. 143, 144.
Strindberg, A. 91.
Szabó A. Gy. 269, 296.
Szabó D. 43.
Szabó E. 18, 19, 37, 50, 71, 72, 86, 105, 176, 177, 179, 181–183, 192, 196, 197–199, 295, 296.
Szabó J. 55, 56, 73.
Szabó M. 7.
Szabolcsi M. 79, 97, 98, 296.
Szamuely T. 232, 233.
Száraz Gy. 7, 24, 296.
Székely A. 184.
Szende P. 17, 296.
Szép E. 215.
Szinyei Merse P. 116.
Szolovjov, V. 205, 206, 294.
Szűcs L. 184, 289.
Taine, H. 114.
Tandori D. 143.
Tertulian, N. 146, 148, 163, 164, 297.
Timár Á. 116, 118, 119, 157, 292, 297.
Tisza I. 12.
Tolnay K. 38, 71, 72, 116, 156, 158, 178, 228.
Tolsztoj, L. N. 24, 206, 207, 263.
Tóth Á. 67, 77, 78, 81, 281, 297.
Tőkei F. 113, 297.
Trockij, L. 266.
Uitz B. 287.
Ujfalusi J. 287, 290.

- Varga J.* 19, 70, 71, 72, 176, 218, 219, 221, 297.
Varjas E. 71.
Varjas S. 71, 105, 169, 176–178, 181, 196, 256, 274, 297.
Vágó B. 280.
Vágó J. 71.
Várnai A. 71, 297.
Vekerdi L. 113, 297.
Zalai B. 28, 36, 50, 51, 100, 119, 124, 125, 126, 129, 135, 145, 168, 297.
Watson, J. B. 178.
Weber, A. 140.
Weber, Max 25, 28, 31, 140, 142, 146, 164, 232, 263, 292.
Weber, Marianne 31, 164.
Weltner J. 197.
Windelband, W. 138, 141.
Wolfner P. 182.

Irodalom

- Antal Frigyes*: Madarász Viktor. Huszadik Század, 1917. 37. sz.
- Antal Frigyes*: Iparművészeti kultúra. Huszadik Század, 1919. 40. sz.
- A magyar értelmiség történetéhez I. Dokumentumok. Szociológiai füzetek. 6. sz. 1973.
- A magyar film a Tanácsköztársaság idején. (Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a bevezetést írta: Garai Erzsé.) Filmművészeti Könyvtár 39. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum 1969.
- A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1. köt. (Szerk. Litván György és Remete László.)
- A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. (Sajtó alá rendezte, a bevezetést írta Petrák Katalin és Milei György.) Gondolat Kiadó 1959.
- A szociológia első magyar műhelye. I–II. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Litván György és Szűcs László. Gondolat Kiadó 1973.
- „A zsidókérdés Magyarországon” – ankét. Huszadik Század, 1917. május.
- A körkérdés főbb eredményei. Huszadik Század, 1917. II. kötet.
- Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső levelezése. Akadémiai Kiadó 1959.
- Balázs Béla naplói (1915–1918). Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratára.
- Balázs Béla*: Lélek a háborúban. Egy honvédtizedes naplója. Kner Izidor. Gyoma 1916.
- Balázs Béla*: Trisztán hajója. Kner Izidor. Gyoma 1916.
- Balázs Béla*: Halálos fiatalság. Dráma. Kner Izidor. Gyoma 1917.
- Balázs Béla*: Játékok, gróf Bánffy Miklós és Berény Róbert rajzaival. Kner Izidor. Gyoma 1917.
- Balázs Béla*: Ady Endre és a háború. Huszadik Század, 1918. 38–39. sz.

- Balázs Béla*: Dramaturgia. Előadások a szellemi tudományok köréből. 2. sz. 1918.
- Balázs Béla*: Hét mese. Kozma Lajos rajzaival. Kner Izidor, Gyoma 1918.
- Balázs Béla*: Kalandok és figurák. Novellák. Kner Izidor, Gyoma 1918.
- Balázs Béla*: A hasonlat metafizikája. Nyugat, 1919. 6. sz.
- Balázs Béla*: Isten tenyerén. A Nyugat 1919 két nyári számában.
- Balázs Béla*: A lírai érzékenységről. Diogenes, 1923. 10–20. sz.
- Balázs Béla*: Álmodó ifjúság. Athenaeum 1946.
- Balázs Béla*: A kékszakállú herceg vára. Magyar Helikon 1960.
- Balázs Béla*: Lehetetlen emberek. Szépirodalmi Kiadó 1965.
- Balázs Béla*: Válogatott cikkek és tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó 1968.
- Bartók Breviárium*. Zeneműkiadó 1974.
- Benedek Marcell*: A középiskolai tanárság helyzete. Huszadik Század, 1917. 18. évf. 36. köt.
- Beszélgetés Lesznai Annával*. Irodalmi Múzeum, 1967. Emlékezések 1.
- Beszélgetés Lukács Györggyel*. Irodalmi Múzeum, 1967.
- Boros F. László*: Bolsevizmus, etika és réalpolitika. Szabadgondolat, 1918. december.
- Bosnyák Béla*: A budapesti diáknyomor. Huszadik Század, 1912. 13. évf. 26. köt.
- Buday Dezső*: Magyarország honoratior-osztályai. Budapesti Szemle, 1916. 165. köt.
- Cagg, W. O. Mc. Jr.*: Jewish nobles and genuines in modern Hungary. East European Quarterly, Boulder. Distributed by Columbia University Press. New York 1972.
- Csécsey Imre*: Az értelmiség túltengése. Szabadgondolat, 1914. 4. évf. 3. sz.
- Dokumentumok Lukács György heidelbergi korszakából*. Valóság, 1974. 11. sz.
- Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság zenei életéből*. (Szerk. Újfalussy József.) Akadémiai Kiadó 1973.
- Faludi Iván*: Gorkij és Lenin. Szabadgondolat, 1918. december.
- Fehér Ferenc*: Balázs Béla és Lukács György szövetsége a forradalomig. Irodalomtörténet, 1969. 2. és 3. sz.
- Fehér Ferenc*: Balázs Béla: Lehetetlen emberek. Kortárs, 1971. 10. sz.
- Fehér Ferenc*: Balázs Béla meséi és misztériumai. Balázs Béla: Az álmok köntöse. Mesék és játékok. Előszó. Magyar Helikon. 1973.

- Fehér Ferenc:* Nárcisszusz drámái és teóriái. *Balázs Béla:* Halálos fiatal-ság. Előszó. Magyar Helikon 1974.
- Fehér Ferenc:* Politikai filozófia és forradalmi praxis. (Lukács György írásai a politikai teóriáról.) (Kéziratban.)
- Fekete Éva:* Lukács György az első világháború éveiben. Valóság, 1977. 2. sz.
- Fogarasi Béla:* A munka problémája. Szabadgondolat, 1919. január.
- Fogarasi Béla:* A tudományos kutatás jövőjéről. Fáklya, 1919. ápr. 24.
- Fogarasi Béla:* A szellemi tudományok jövőjéről. Fáklya, 1919. május 1.
- Fogarasi Béla:* Kommunista politika – kommunista kultúra. Közoktatási Népbiztosság 1919.
- Fogarasi Béla:* Az interpretáció problémája a szellemi tudományokban. Athenaeum, új folyam. 5. sz. 1919.
- Fülep Lajos:* Európai művészet és magyar művészet. I–II–III. Nyugat, 1918. márc. 16., április 16., május 16. és 1922. február 16., március 1., március 16.
- Fülep Lajos:* Magyar könyv a keresztyénségről. Huszadik Század. 1919. (40.)
- I. Gabel:* Mannheim et le marxisme hongrois. L'homme et la société, Janvier–Février–Mars, 1969.
- Gábor Éva:* Karl Mannheim's letters to Lukács (1910–1916) The New Hungarian Quarterly, 1975. 57. sz.
- Gábor Sándorné:* A KMP és az MSZDP egyesülése 1919-ben. Párttörténeti Közlemények, 1960. 3. sz.
- Gál István:* Babits a világbékéért. (Bartóktól Radnótiig.) Magvető Kiadó. 1973.
- Gassen–Landmann:* Buch des Dankes an Georg Simmel. Nyugat-Berlin 1958.
- Gorkij M.:* „A forradalom »elmélyül« ...” Szabadgondolat, 1918. december.
- Hajdú Tibor:* A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó 1969.
- Hauser Arnold:* Az esztétikai rendszerezés problémája. Athenaeum, új folyam. 4. 1918.
- Hegyí Béla:* A fiatal Lukács György. Vigilia, 1971. 9. sz.
- Heller Ágnes:* Az etika helye a marxizmusban. Valóság, 1968. 1. sz.

- Heller Ágnes:* A kötelességen túl. A német klasszika etikájának paradigmatis jelentősége Lukács György életművében. Korunk, 1974. 1. sz.
- Heller Ágnes:* A lelki szegénységről. Lukács György ifjúkori dialógusa. Portré-vázlatok az etika történetéből. Gondolat Kiadó 1976.
- Heller Ágnes:* Kant etikái. Portré-vázlatok az etika történetéből. Gondolat Kiadó 1976.
- Heller Ágnes:* Lukács György és Seidler Irma. Portré-vázlatok az etika történetéből. Gondolat Kiadó 1976.
- Hermann István:* Lukács György fejlődése a regény elméletétől a realizmus elméletéig. („Jöjj el szabadság!” Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből II.) Akadémiai Kiadó 1967.
- Hermann István:* Lukács György gondolatvilága. (Tanulmány a XX. század emberi lehetőségeiről.) Magvető Kiadó 1974.
- Honingsheim P.:* Erinnerungen an Max Weber. Max Weber zum Gedächtnis. Köln-Opladen 1963.
- Horváth Zoltán:* Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914). Gondolat Kiadó 1974.
- In Memoriam Leo Popper.* Popper Leó és a művészettörténet. Megjegyzések egy elfelejtett művészeti kritikusról. (Összeállította és fordította Timár Árpád.) Magyar Filozófiai Szemle, 1972. 2. sz.
- Jancsó Károly:* A magyar köztisztviselők. Nyugat, 1917. 2. köt.
- Jászi Oszkár:* Proletárdiktatúra. Szabadgondolat, 1918. december.
- Kafka Margit:* Két nyár. Szépirodalmi Kiadó.
- Kelen László:* Kik csinálták a forradalmat? Szabadgondolat, 1918. december.
- Kende Zsigmond:* A Galilei Kör megalakulása. Akadémiai Kiadó 1974.
- Kéri Pál:* „MÁCA!” az Ember, 1919. április 15.
- Kettler D.:* Marxismus und Kultur. Mannheim und Lukács in der ungarischen Revolutionen 1918/19. Luchterhand 1967. Nyugat-Berlin.
- Kiss Lajos:* Horgosi népdalok. A Zentai Múzeum kiadása 1947.
- Komlós Aladár:* Balázs Béla költészete. Táguló irodalom. Magvető Kiadó 1967.
- Kun Béla válasza az Országos Pártgyűlésen.* Vörös Újság, 1919. június 14.
- Kun Béla:* A proletárdiktatúra és a tanítóság. (Mindenki újakra készül... IV. köt.) Akadémiai Kiadó 1967.
- Kunfi Zsigmond felszólalása az Országos Pártgyűlésen.* Népszava. 1919. június 13.

- Lendvai L. Ferenc:* Lukács György és Seidler Irma. Világosság, 1975. 1. sz.
- Lengyel József:* Visegrádi utca. Kossuth Könyvkiadó 1957.
- Lengyel József:* Prenn Ferenc hányatott élete. (Lengyel József összegyűjtött munkái. II. köt.) Szépirodalmi Kiadó 1966.
- Lesznai Anna:* Kezdetben volt a kert. I–II. köt. Szépirodalmi Kiadó 1966.
- Lesznai Anna:* Kőd előttem, kőd utánam. Válogatott versek. Szépirodalmi Kiadó 1967.
- Lukács György:* Ady Endre. A tanulmány az „Illés szekeren” c. kötet után íródott. Esztétikai kultúra. Tanulmányok. Athenaeum.
- Lukács György:* Der Weg ins Freie. Arthur Schnitzler regénye. Esztétikai kultúra. Tanulmányok. Athenaeum.
- Lukács György:* A lelki szegénységről. Szellem, 1911. 1. 2. sz.
- Lukács György:* Popper Leó (1886–1911). Nekrológ. Pester Lloyd, 1911. dec. 18.
- Lukács György:* A film poetikája. Frankfurter Zeitung, 1913. szept. 10.
- Lukács György:* Ariadne Naxosz szigetén. Festschrift zum 50. Geburtstag von Paul Ernst. 1916.
- Lukács György:* Forgács Rózsiról. Nyugat, 1917. X. évf. 16. sz.
- Lukács György:* Georg Simmel. Pester Lloyd, 1918. okt. 2.
- Lukács György:* Lesznai Anna új versei. Pester Lloyd, 1918. nov. 29.
- Lukács György:* A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. Szabadgondolat, 1918. december.
- Lukács György:* Balázs Béla és akiknek nem kell. Tanulmányok. Kner Izidor. Gyoma 1918.
- Lukács György:* Emil Lask. Kant-Studien, XXII. köt. 4. füzet. 1918.
- Lukács György:* Molnár Ferenc Andorja. Huszadik Század, 1918. 39. köt.
- Lukács György:* Beszéd Eötvös Loránd temetésén. Pesti Hírlap, 1919. ápr. 12.
- Lukács György:* A kommunizmus erkölcsi alapja. Az Ifjú Proletár, 1919. ápr. 13.
- Lukács György:* A győzelmes proletariátus taktikája. Népszava, 1919. ápr. 15.
- Lukács György:* Felvilágosításul. Vörös Újság, 1919. ápr. 18.
- Lukács György:* A kultúra tényleges birtokbavétele. Fáklya, 1919. ápr. 20.
- Lukács György:* Mi a forradalmi cselekvés? Vörös Újság, 1919. ápr. 20.
- Lukács György:* Az igazi egység. Népszava, 1919. ápr. 22.

- Lukács György: Taktika és etika. Közoktatási Népbiztosság Kiadványa. 1919. május.*
- Lukács György: Párt és osztály. (Lukács György: Taktika és etika. A Közoktatási Népbiztosság kiadása. 1919.)*
- Lukács György beszéde az országos pártgyűlés második napján. Vörös Újság, 1919. jún. 14.*
- Lukács György: Régi kultúra és új kultúra. Internationale, 1919. június 15.*
- Lukács György beszéde az ifjómunkások kongresszusán. Vörös Újság, 1919. június 21.*
- Lukács György: Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben. Szociális Termelés, 1919. júl. 20.*
- Lukács György: A történelmi materializmus funkcióváltozása. A történelmi materializmus kutatóintézetének megnyitó előadása. Internationale, 1919. július.*
- Lukács György: Jogrend és erőszak. Internationale, 1919. 3–4. sz.*
- Lukács György: Önkritika. Proletár, (Bécs) 1920. augusztus 12.*
- Lukács György: Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája. Akadémiai Kiadó 1956.*
- Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I–II. köt. Akadémiai Kiadó 1965.*
- Lukács György: Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Gondolat Kiadó 1970.*
- Lukács György: A szellemi vezetés kérdése és a „szellemi munkások”.*
- Lukács György: Utam Marxhoz. I. köt. Magvető Kiadó 1971.*
- Lukács György: Mi az ortodox marxizmus? Lukács György: Utam Marxhoz. I. köt.*
- Lukács György levelei Paul Ernsthez (1911–1926). MTA II. osztályának Közleményei, 20. 1972. Bp.*
- Lukács György: A német értelmiség és a háború. (Dokumentumok Lukács György heidelbergi korszakából.) Valóság, 1974. 11. sz.*
- Lukács György és Popper Leó levélváltása. Valóság, 1974. 9. sz.*
- Lukács György: Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. Magvető Kiadó 1975.*
- Lukács György: Ifjúkori művek (1902–1918). Magvető Kiadó 1977.*
- Lukács György: Vlagyimir Szolovjov: a jó igazolása. Válogatott művek. II. köt. Lukács György: Ifjúkori művek. (1902–1918.)*

- Lukács József*: A vallás és az irracionizmus vizsgálatának néhány problémája Lukács György életművében. Világosság, 1975. 8. sz.
- Magyarország története. IV. köt. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó 1972.
- Mannheim Károly*: Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése. Athenaeum, új folyam, 4. 1918.
- Mannheim Károly*: Lélek és kultúra. Programelőadás a II. szemeszter megnyitása alkalmából. Előadások a szellemi tudományok köréből. I. 1918.
- Márkus György*: A lélek és az élet: A fiatal Lukács és a „kultúra” problémája. Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 5–6. sz.
- Márkus László*: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. Akadémiai Kiadó 1963.
- Mátrai László*: A Monarchia felbomlása a kultúrhistóriában. Világosság, 1972. 6. sz.
- Mátrai László*: Vita a Nyugatról. Hozzászólás. Irodalmi Múzeum, 1973.
- Mátrai László*: A Monarchia – tehetetel és örökség. Világosság, 1974. 6. sz.
- Milei György*: A lenini eszmék magyarországi terjedésének kezdeteiről. Párttörténeti Közlemények, 1977. 3. sz.
- Mindenki újakra készül... III–IV. köt. (A Tanácsköztársaság irodalma, publicisztikája és irodalmi élete. Szerk. és a jegyzeteket írta József Farkas.) Akadémiai Kiadó 1967.
- Mucsi Ferenc*: Szabó Ervin politikai tevékenysége az első világháború idején. Párttörténeti Közlemények, 1968. 4. sz.
- K. Nagy Magda*: Balázs Béla világa. Kossuth Könyvkiadó 1973.
- Németh Lajos*: Utószó Fülep Lajos: Magyar művészet c. kötetéhez. Corvina Kiadó 1971.
- Németh Lajos*: Gondolatok a magyar szimbolista festészetről. Művészet, 1975. 12. sz.
- Novák Zoltán*: Lukács György a filmművészet elméleti problémáiról. Magyar Filozófiai Szemle, 1975. 5–6. sz.
- Novák Zoltán*: A Vasárnap Társaság. A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Kossuth Könyvkiadó 1977.
- Novák Zoltán*: The Sunday Society. The alliance of Georg Lukács and Béla Balázs and their ideological crisis during the great war. (Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio philosophica et sociologica. Tomus XI. Bp. 1977.)

- Novák Zoltán*: A Vasárnap Társaság. Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 3. sz.
- Perneczky Géza*: Egy magyar művészetfilozófus. Vázlat a nyolcvanöt esztendőös Fülep Lajosról. Magyar Filozófiai Szemle, 1970.
- Polányi Károly*: A szocializmus próbája. Szabadgondolat, 1918. december.
- Puskás Ildikó*: A prae-arya India. A régészeti és nyelvészeti források történeti értékeléséhez. (Kéziratban.)
- Radnóti Sándor*: A sorsát kereső lélek költészete. (Balázs Béla: A vándor énekel. Verseks és novellák. Előszó.) Magyar Helikon 1975.
- Rádióbeszélgetés Lukács György és Hauser Arnold között. Valóság, 1969. 11. sz.
- Remmling, G. V.*: Towards the sociology of knowledge. London, 1973.
- Ritoók Emma*: A szellem kalandorai. Göncöl kiadás, 1922.
- Rozványi Vilmos*: Kéri. Vörös Lobogó, 1919. ápr. 17.
- Rudas Zoltán*: A magyar forradalom. Szabadgondolat, 1918. december.
- Schlett István*: Szabó Ervin és az etikai idealizmus vitája 1918-ban. Valóság, 1968. 10. sz.
- Schöpfung Aladár*: A forradalom és a magyar lateiner osztály. Nyugat, 1918. 2. köt.
- Sinkó Ervin*: Egy regény regénye. I-II. köt. Moszkvai naplójegyzetek (1935-1937). Fórum Kiadó. Újvidék 1961.
- Sinkó Ervin*: Optimisták. I-II. köt. Történelmi regény 1918/19-ből. Fórum Kiadó 1965.
- Sisa Miklós*: Ami a bolsevizmusból maradandó. Szabadgondolat, 1918. december.
- Szabó András György*: A proletárforradalom világnézete. A filozófia bírálata. Magvető Kiadó 1977.
- Szabó Ervin*: Válasz Somló Bódognak. Huszadik Század, 1903. II. köt.
- Szabó Ervin*: Köztisztviselők és munkások. Nyugat, 1917. 2. köt.
- Szabolcsi Miklós*: Balázs Béla. Előszó. Balázs Béla: Lehetetlen emberek. Szépirodalmi Kiadó 1965.
- Szabolcsi Miklós*: Ut a magánytól a közösségig: Balázs Béla. A magyar irodalom története. 6. köt. Akadémiai Kiadó 1965.
- Szárász György*: Egy előítélet nyomában. Magvető Kiadó 1976.
- Szende Pál*: A magyar ügyvédség válsága. Huszadik Század, 1912. 13. évf. 25. köt.

Tertulian, N.: Bevezetés Lukács György esztétikájába. Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 1–2. sz.

Timár Árpád: Hauser Arnold pályakezdése. Ars Hungarica, 1974. 1. sz.

Tóth Árpád összes művei. 5. Levelei. Akadémiai Kiadó 1973.

Tőkei Ferenc: Fülep Lajos különös élete. Előszó. Fülep Lajos: A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Magvető Kiadó 1974.

Varga Jenő: A bolsevik uralom jövő kilátásai. Szabadgondolat, 1918. december.

Varjas Sándor: A logika és a tudat axiomatikus elmélete. Athenaeum, új folyam. IV. kötet 1918.

Várnai András: Varga Jenő pályakezdése. A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Kossuth Könyvkiadó 1977.

Vekerdi László: A fiatal Fülep. Valóság, 1974. 4. sz.

Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 55.) Akadémiai Kiadó 1971.

Zalai Béla: A filozófiai rendszerezés problémája. Szellem, 1911.

Zenetudományi Tanulmányok. VII. Bartók Béla megjelenése az európai zenében (1914–1926). Akadémiai Kiadó 1959.

Tartalom

Előszó 5

Első fejezet. Történeti vázlat 7

Második fejezet. A Vasárnap Kör 30

1. Előzmények 30
2. A Vasárnap Kör megalakulása, általános jellemzése 35
3. A kör tevékenységének részletes bemutatása 40
 - a) A kör tevékenységének első szakasza: a lélek, az etikus és az empirikus élet problémái 40
 - b) Emberi kapcsolataik; a nemzedékhez való tartozás és a barátságok alakulása 43
 - c) A kör tevékenységének második szakasza: előtérben a művészet kérdései 48
4. Balázs Béla kapcsolódása Kodály Zoltánhoz és Bartók Bélához 56
5. A csoportosuláshoz tartozók vallásossága 64
6. A Vasárnap Kör tagsága 70

Harmadik fejezet. Balázs Béla irodalmi munkássága, ennek Lukács György által való megvilágítása 74

1. Lukács és Babits vitája 76
2. Balázs Béla költészete 79
3. Balázs Béla drámaírói tevékenysége 84
4. Balázs Béla meséi 94
5. Balázs Béla regény-kísérlete 97

Negyedik fejezet. A Szellemi Tudományok Szabad Iskolája 102

1. A Szabad Iskola első szemesztere 102
 - Lukács György előadásai 106
 - Fogarasi Béla, Ritoók Emma, Antal Frigyes, Kodály Zoltán előadásai 107

- *Balázs Béla előadásai* 108
 - *Fülep Lajos előadásai* 111
 - *Hauser Arnold előadásai* 118
 - *Mannheim Károly előadásai* 123
2. A Szabad Iskola második szemesztere 128
- *Mannheim Károly program-előadása* 129
 - *Fogarasi Béla előadásai* 137
 - *Lukács György előadásai. Lukács György heidelbergi írásai* 139
 - *Balázs Béla előadásai és szemináriuma* 166
 - *Hauser Arnold előadásai* 172
 - *Antal Frigyes előadásai* 173
 - *Mannheim Károly újabb előadásai* 175

Ötödik fejezet. A Társadalomtudományi Társaság vitája a „konzervatív” és a „progresszív” idealizmusról 181

Hatodik fejezet. Lukács György morálfilozófiájának alakulása mint az eszmei-politikai fordulópont alapja: a Vasárnap Társaság megszűnése 200

Hetedik fejezet. Epilógus 231

1. Lukács György elméleti-politikai tevékenysége a Tanácsköztársaság kikiáltásáig 231
2. A Magyarországi Tanácsköztársaság időszaka 250
 - *Lukács György mint politikus* 251
 - *Lukács György elméleti tevékenysége; a csoportosulás tudománnyal kapcsolatos felfogása* 257
 - *Lukácsék részvétele a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának kialakításában és végrehajtásában* 276

Névmutató 289

Irodalom 295

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette dr. Lakatos György
A borító és a kötéstervező Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Műszaki szerkesztő Gyuska Györgyi
A szedést 1978. VI. 2-án kezdték meg
Megjelent 1979. II. 10-én
Terjedelme 19,25 (A/5) ív
78.1485/1 – Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató